جلد اول

در بیان جغرافیۂ کشمیر

مؤلفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

فہرست مطالب

بسم الله الرحمن الرحیم

سرنامهٔ عنوان سخن و دیباچهٔ بیان مدوّن بطغرای غرای ستایش و ثنای شاهنشاه بے همتائی بحقیقی مزیّن و مجلّی است که تاریخ دیمومیت سلطنت او از بدایت و نهایت معرّا است و کارنامهٔ قیومیت مملکت از استدلال دال مبرا. خطبهٔ عظمت و جلال او "تؤتی الملک من تشاء، وتنزع الملک ممن تشاء، وتعزّ من تشاء، وتذل من تشاء"[1] بر منابر ادوار مذکور و مبیّن و سکّهٔ سطوت و استقلال او "لمن الملک الیوم لله الواحد القهّار"[2] بر روی دنانیر ادوات روزگار نافذ و مزیّن. واقعات و حالات حکومت او بر صفحات اوقات مذکور و آثار و اخبار حکمت او بر اوراق اشجار و ازهار مسطور، فرامین و قوانین استحکام انتظامش در عالم کون و فساد هر دم ناسق و مکمل، و منشور امور مقدورات او بر افراد نوع مستطاع همیشه مسجّل و مستقبل، یرلیغ بلیغ احکامات شهریاری او و گماشتهٔ

---

[1] قرآن کریم، سورهٔ آل عمران پاره ۳ ؛ [2] سورهٔ مومن، پاره ۲۴ ؛

منزلِ مرسول و مشمول و توقیع وقیع جہانداری او صحایف منزلہ اول معقول و معمول "له الملك وله الحمد وهو على كل شئ قدير"[۳] نظم

تعالی اللہ شہنشاہ جہان است — کہ ظلّ او ہمہ صاحب قران است

جہانگیران کہ اکبر در جہانند — چو عالمگیر او شاہ جہانند

شہنشاہیش دایم بے زوال است — قوی قیوم و قادر ذو الجلال است

حبذا پادشاہی است کہ بہ قوت قدرت کاملہ خود وسعت آباد مملکت دنیا بہ ترصیص اساس نہ گنبد آسمان و بہ تنصیص آوان و ازمان مختلف الالوان کارگاہ نمایاں بوفور وسعت و رفعت آراست و رونق و شگرف کاری آن بآرایش چراغانہ ثوابت و طوارق تابندہ و از نمایش قنادیل سیارہ درخشندہ تماشا گاہ شابگاں بکمال خضارت و نضارت پیراست و پیکر کرہ غبراء در کنار دایہ آب و ہوا برضاعت چہار پستان[۴] ارکان و باغذیہ تاثیرات مختصہ کواکب آسمان پروردہ ظلمت کدہ آن از انعکاس انوار مشاعل تابندہ نیرین بہ انفکاک لیل و نہار روشن کردہ معسکرے بدیع معلق افراشت و موجب مقصود و مطلوب ارادت ذاتیہ خود بر فرق آن بظہور موالید ثلثہ[۵] ممکنات و عسکر موجودات بانواع گوناگون و اقسام بوقلموں پیدا ساختہ غلغلہ "انی جاعل فی الارض خلیفۃ"[۶] در عالم بسیط انداخت و نوع انسان را بہ وفور مرحمت و احسان از جمیع موجودات اکلیل فاخرہ "ولقد کرمنا بنی آدم"[۷] بر سر نہادہ سریر آرائی مسند خلافت و حکومت گردانید و کارگاہ دنیا را

[۳] سورۂ تغابن پارہ ۲۸ ۔ [۴] چہار پستان ارکان کنایہ از عناصر اربعہ یعنی آب و آتش و خاک و باد ۔ [۵] جمادات و نباتات و حیوانات ۔ [۶] قران کریم، سورۂ بقرہ پارہ ۱ [۷] سورۂ بنی اسرائیل پارہ ۱۵ ۔

باحداث بقاع و بلاد و امصار و مساکن و اسواق و اشیا و مافیہا آرایش داد و
نمایش گاہ بظہور رسانید نظم

شہنشاہیکہ بخشش ہر مکان است | بہ ملک آفرینش حکمران است
جہانداران دوراں شوکت اوست | پئے تنظیم عالم حکمت اوست
بشاہ خاوری اکلیل زر داد | ز تاثیرش بہ بحر و کاں گہر داد
سکندر صارم از فرمان او آخت | ز مشرق تا بمغرب رایت افراخت
سلیمان را چو او تخت و نگیں داد | ظہور انس و جاں فرمود منقاد
از و خاقان چیں این قوانین یافت | از و قیصر جہاں زیر نگیں یافت
بہ زار روس داد او کوس شاہی | تصلف می کند از کج کلاہی
از و موئے چو تیمور جہاں شد | شبانی در زمان صاحب قران شد
جہانداراں کہ در دوراں عجب کرد | مطیع حکم سلطان عرب کرد

در نعت حضرت رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم

پیش کار پیش گاہ عظمت و کبریا، سر دائرہ بارگاہ جلالت و اعتلا، مختار دولت العالیہ خافقین، کارگزار سلطنت محروسۂ کونین، مدار المہام مملکت آفرینش، دیوان دفاتر دانش و بینش، منتظم ریاست مشمولۂ کون و فساد، مہتمم ولایت آجلۂ مرجع و معاد، سپہ سالار عسکر ممکنات و موجودات، سپہ دار لشکر مرئیات و مغیبات، مقدمۃ الجیش انبیا و مرسلین۔ تقدمۃ العیش اولیاء و متقین، مبدع قوانین دین و ملت، مخترع مضامین علم و حکمت، والی شارستان طریقت و تقویٰ، جالی اعیان معرفت و صفا۔ قاضی مقدمات شریعت، قاضی مجملات حقیقت، شافع منتر صدان عاصی، قامع متمردان قاسی،

کا سرِ اکا سرِ ظلام، ناصرِ عساکرِ اسلام، آقای قدسیان آفاق، پیشوائے ستودہ بیان نہ رواق، خدیوِ جہاں کُش، حاکمِ قضا امضا، خازنِ مخازنِ شفاعت، مالکِ ممالکِ جلالت، مطاعِ وملجأِ عالم، متاعِ ومفخرِ آدم، قسیمِ بسیم الصفات، بسیم وسیم الحرکات، جنابِ مستطاب، طٰہٰ خطاب، یاسین القاب۔ لولاک شان، صاحبِ قرآن، خاتم النبیین "وما ارسلناک الا رحمۃ للعٰلمین"[سے]

نظم

محمد کہ بر عالمش سروری است	یلیواج از حضرتِ تنگری است[سے]
ز نورش مواد ہمہ کائنات	ظہورش مراد از ہمہ ممکنات
بہارِ جہاں را ہدایت ازو	خزانِ زمان را نہایت ازو
بدیع البیان و فصیح اللسان	شفیعِ جہان و رفیع المکان
خور از چتر دارانِ درگاہِ او	مہ از پاسدارانِ خرگاہِ او
خلافت گر خاصِ عالم پناہ	حمایت گرِ امتِ پر گناہ
سپیعے جہاں را کشایش ازوست	شفیعے کہ مارا رہایش ازوست
شرف بیں کہ در کشورِ کائنات	نظیرش نہ دیدہ کس از ممکنات
خیابان او باغِ ہفت آسمان	بیابان او ساحتِ لامکان
چو دربانِ کیوان بر ایوانِ او	سلیماں نگہبان بدیوانِ او
ز دادارِ مختارِ کل در جہاں	یادوارِ فرماں دہِ سروراں

سزد نزلِ حق رحمتش بر دوام

علیہ الصلوٰۃ علیہ السلام

سے قرآن کریم پارہ ۱۷، سورہ انبیا۔

سے یلیواج وتنگری یعنی پیغمبر و خدا بزبان ترکیہ۔

در مناقب خلفاء الراشدین و ائمہ معصومین رضوان اللہ علیہم اجمعین

خواقین بارگاہ عالیۂ رسالت، اراکین کارگاہ نامیہ خلافت، طرفداران کشور ملت عالی، سپہداران عسکر امت غالی، متصدیان ممالک ناسوت، مقتدایان مسالک لاہوت، مستوفیان دیوان شریعت و تقویٰ، منہیان عرفان حقیقت و ہدیٰ تاجداران کوکبۂ فخامت، نامداران دبدبۂ شہامت، متولیان جنود مسعود اولیا، محتسبان وفور اتقیا، اعیان دودمان نبوت، اعوان خاندان فتوت، سرفرازان عسکر سید ابرار، "والذین معہ اشداء علی الکفار"

رؤس نجابت نصوص متین	فصوص فخامت شموس مبین
ہمہ مجتبٰے اتقیا نہما	ہمہ پیشوا مقتدا مہتدا
ظہیران امت بشیران دیں	امیران ملت مشیران دیں
از ایشاں ہمہ تا بدور قیام	سعید و رشید و حمید و ہمام
بآں آل و اصحاب سلطان دیں	فدا قرۃ العین کنم از یقیں
خصوصاً بآں چار مہر جلی	ابوبکر و فاروق عثمان علے
مصابیح امت مآب ہمہ	مفاتیح جنت جناب ہمہ
ہمہ تاجداران ملک یقیں	ہمہ پاسداران دنیا و دیں
ہمہ بہتر و بہتر و شاہ دہر	ہمہ سرور و رہبر دیں ز دہر
ازیں جیش در عیش امت ہمہ	کہ از کیش شاں یافت رفعت ہمہ

ہمہ ہادی راہ عین الیقین
سلام علی کلہم اجمعین

سنہ قرآن کریم پارہ ۲۶ سورۂ محمدؐ ؛

کوس اقتدار نواختن و علم مناقب پیر نود افراختن

تا بجدار اورنگ صدق و یقین، جہاندار کشور دنیا و دین، آقای ابنای حقیقت، مقتدای اولیای شریعت، رہنمائے شب روان طریق وصال، پیشوای پیشوایان فضل و کمال، عقدہ کشای معاقد اشغال طریقت، اورنگ آرای ممالک اعمال و ولایت، مبشر بہ خطاب خالق بے چون۔ «الا ان اولیاء اللہ لا خوف علیھم ولا ھم یحزنون»[۱۱]

ولایت مآب و معلی جناب ملقب بالقاب شیخ شہاب[۱۲]

علم سہروردست چون نام او بعالم بسیط است انعام او

ز فیضش شدہ بہرہ ور خاص و عام کہ کہف امان است و فخر انام

سبیل نجات و دلیل ہدی کفیل عصاۃ و خلیل خدا

چراغ فلاح و سراغ رجا مراغ صلاح و ایاغ عطا

اساس شریعت ازو استوار رصاص طریقت ازو زر نگار

چراغ حقیقت ازو روشن است مراغ ہدایت ازو گلشن است

معارف ازو نشر اندر جہان عوارف بود لمعۂ نور آن[۱۳]

---

[۱۱] قرآن مجید، سورۂ یونس پارہ ۱۱ ؛ [۱۲] مراد از شیخ شہاب الدین سہروردی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۵۸۹ھ) بانی سلسلۂ سہروردیہ است۔ بقول دکتور براون روایتے کہ شیخ موصوف بوجہ میلان بفلسفہ بحکم صلاح الدین ایوبی مقتول شدہ غلط است؛ فی الحقیقت شخصے دیگر کہ ہمنام شہاب الدین سہروردی بود بامر سلطان مزبور بسبب الحاد و زندقہ بہ قتل رسید۔ عوارف المعارف منسوب بہ شیخ موصوف است۔

[۱۳] دریں بیت بالفاظ معارف و عوارف مصنف بطریق ایہام کنایہ از عوارف المعارف من تصنیف شہاب الدین سہروردی کردہ است ؛

بسی غوث و اقطاب چوں ماہتاب | منور شد از تاب آں آفتاب
بسے اولیاء کف بداماں او | شدہ مست از جام عرفان او
ازو شیخ حمزہ شدہ مقتدا[۱۴] | بکشمیر زد رایت اہتدا
دریں ملک مملوک او شد تمام | اقاصی ادانی خواص و عوام
شدہ رہبر و سرور عارفاں | زدہ کوس سلطانی اندر جہاں
ازو فیض باطن باہل سداد | رسد دمبدم تا بہ یوم التناد
نگارم اگر جود و الطاف او | نگنجد بصد دفتر اوصاف او
ازو نام کشمیر والا شدہ | ازو کوہ ماراں مطلّے شدہ
ازو جد[۱۵] من نور اسلام یافت | ازو جان من در جہاں کام یافت
بدربار او از سگے کم ترم | ولے از نگاہش غضنفر فرم

بایں جیش پر عیش در روز حشر
الٰہی حسن را بکن بعث و نشر

[۱۴] یکے از بزرگان دین و سر حلقۂ صوفیائے کشمیر است۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری صاحب "واقعات کشمیر" در ۹۰۰ھ از کتم عدم بوجود آمدند۔ "خاص دہر" تاریخ ولادت شد۔ و در ۹۸۴ھ بتاریخ ۲۴ ماہ صفر المظفر واصل بحق شدند۔ شیخ بابا داؤد خاکی یکے از مریدان خاص آنحضرت در ابیات ذیل ذکر وصال ایشاں کردہ اند ؎

شیخ حمزہ مرشد والا گہر | فوت شد در بست و چارم از صفر
رفت و کل یافت فضل کردگار | عاقبت در نہصد و ہفتاد و چار

[۱۵] مراد از شیخ غازی الدین کول است کہ بتوجہ مخدوم شیخ حمزہ علیہ الرحمۃ دین اسلام قبول کرد۔ در زمانۂ کفر موسوم بہ گنیش دتاتریہ کول بود ؛

امّا بعد مخفی نماناد کہ ایں مخطی محذوف منہی ملہوف فجاجت و عبادت سیما حسن ابن عبدالرسول شیوا ساکن الاصل ضلع زونی مرشہر سرینگر کشمیر ستر اللہ عیوبہما و غفر ذنوبہما بخدمت ارباب فطرت و فطانت و اصحاب خبرت و رزانت متعرض و منتصد گردد کہ ایں ضعیف نحیف بہ علت قلت ممارست طبیعت و عدم مہارت انشاء و عبارت مستدعی ایں امر خطیر و متحمل پیغارہ اہل تعبیر نہ بود۔ امّا بہ مقتضائی الحاح و ابرام بعضے عظمائی نامی و جمعے از اصدقائی گرامی کہ در اذعان فرمان ایشان عدولی کردن عین فضولی بود' در تنسیم و ترقیم ایں رسالہ اتفاق اتساق افتاد۔ و بر وقت تقطیع لباس ایں عروس و ہنگام افتتاح عنوان ایں منشور منصوص تہیۂ تاریخ متقدمین برائے استدلال و استنباط حالات پیشین و تکشیف واقعات دیرین بلحاظ توثیق مضامین ایں نمیقہ نگاریں ازبسکہ الزم و متحتم بود بسعی بلیغ ہمگی سی جلد کتب تواریخ قدیم و جدید کہ متضمن حالات ایں گل زمین مبسوط بود دستیاب گشتہ ہر موضع تلفیق و تالیف آں متکفل و مستقصے ملاک ایں امر گردید۔

تاریخ وقایع کشمیر از ملا احمد[۱]، واقعات کشمیر از خواجہ اعظم[۲]

---

[۱] دریں ایام ایں کتاب از نادرات است۔ امکان است کہ در عہد مصنف نسخۂ وقایع کشمیر موجود بودہ و بعدۂ ظاہراً از امتداد زمانہ مفقود شد۔ [۲] خواجہ اعظم متوفی ۱۱۷۹ ہجری۔ منشی اشرف علی استاذ دہلی کالج در ۱۸۴۶ء ترجمہ اردو واقعات کشمیر بنام تاریخ اعظمی شایع کردند و در ۱۳۰۳ھ بار اول در لاہور متن فارسیش بجامع المطابع پوشید۔ غلام محمد و نور محمد ناشران کتب سرینگر کشمیر بار دوم متنش در سلسلہ مطبوعات نمبر ۱۰۵ چاپ سنگی نمودند ؛

مخطوطات قلمی ایں کتاب در کتابخانۂ رضا رام پور موجود است۔ از آں جملہ یک در ۱۸۴۲ء و دوم در ۱۸۵۲ء نقل شدہ است۔ یک نسخۂ قلمی ایں کتاب در کتابخانۂ موقوفہ

بہارستان شاہی[۱۹] مشہور براہ ترنگ، تاریخ حیدر ملک چاڈورہ[۲۰]، نظام الوقایع مولوی محمد، تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو، تاریخ شاہنامۂ محمد توفیق[۲۱] و سامی و شایق منظوم، تحقیقات امیری از امیر الدین پکلیوال، لُب التواریخ[۲۲] از مولوی بہاؤ الدین، باغ سلیمان از میر سعد اللہ منظوم[۲۳]، مختصر التواریخ از ملا عبد النبی

عبد السبحان معہ دیگرے در کتابخانۂ لٹن، جامعہ اسلامیہ علی گڈھ (ہند) موجود است۔ (فہرست مخطوطات قلمی نمبر ۷۰)۔

۱۹ از نادرات است مصنف کتاب مذکور تاریخ کشمیر از ابتدا از منۂ قدیمہ لغایت ۱۰۳۳ھ بیان نمودہ است۔ از ۹۸۶ھ بیان واقعات کشمیر را بالتفصیل بکار بردہ است (فہرست مخطوطات برٹش میوزیم نمبر ۲۷۷ ،۸۲ و ۲۹۷ B و فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس لندن نمبر ۵۰۷)۔

۲۰ بقول صاحب اقبالنامۂ جہانگیری ملک حیدر چاڈورہ عرصۂ ۲۳ سال در ملازمت یوسف شاہ چک تاجدار آخرین کشمیر بود و در ایام جلاوطنی مؤخر الذکر بہ بنگال در جاگیر او ہمراہ آقا و ولی نعمت خود بودہ دامن رفاقتش از دست نداد۔ ملک حیدر مذکور شاہد عینی واقعۂ قتل شیر افگن است۔

یک نقل کتاب (حصۂ اوّل) در کتابخانۂ تحقیقات علمیہ حکومت جموں و کشمیر تحت نمبر ۴۴ موجود است۔

کتاب مذکور بدو حصہ انقسام دارد۔ در تاریخ کشمیر از زمانۂ قدیم تا عہد جہانگیر بیان شدہ است و در دوم خاندانہائے ہم عصر ایران و توران مذکور است۔ مصنف اختصار احوال ہنود از "راج ترنگنی" تصنیف کلہن پنڈت اخذ کردہ است (فہرست مخطوطات کتابخانۂ انڈیا آفس نمبر ۲۸۴۹ و نمبر ۵۱۰ و کتابخانۂ برٹش میوزیم نمبر ۲۹۸ B و فہرست کتابخانہ پیرس میوزیم مخطوطات نمبر ۶۲۵ و تتمۂ فہرست مخطوطات مرتبہ دکتور براؤن جامعہ کیمبرج و

تیغ الهدی از محمد حیات و پنج مثنوی از سلیم و کلیم و قصائد آلی و میر الهی و احسن و بیه [illegible]
تعریف کشمیر، گلزار کشمیر و گلاب نامه[۲۴] از دیوان کرپا رام، منتخب التواریخ[۲۵]

کتابخانه جامعه آکسفورد نمبر ۳۱۶ و ۳۱۷ و کتابخانه میونخ نمره ۳۶۶ ؛

[۲۰] رجوع کنید به "ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس" تصنیف پروفیسور سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی لندن نمره ۸۷۹ در احوال کشمیر و واقعات ملک گیری اکبر در کشمیر نام کتاب "احوال کشمیر" درج است - خان بهوجل این را تصنیف رفیع الدین محمد بیان کرده است ؛

[۲۱] نقلی در کتابخانه برٹش میوزیم تحت فهرست مخطوطات قلمی نمره ۹۵۷ (A) موجود است

[۲۲] فهرست کتابخانه "تحقیقات علمیه" حکومت جموں و کشمیر نمره ۴۷ و فهرست کتابخانه آصفیه حیدر آباد دکن نمره ۲۰۵ ؛

[۲۳] از دیوان کرپا رام متوفی ۱۸۷۶ء مطبع کوه نور لاهور ۱۲۰۰ هـ ؛

[۲۴] گلاب نامه از دیوان کرپا رام بفرمائش مهاراجه رنبیر سنگه (م ۱۸۸۵ء) بطرز اکبر نامه نوشته شد - از روئے واقعات تاریخی معتبر شمار نمی شود - از قصص و روایات عامه مملو است مصنفش ذکر ماخذ ہائے خود نکرده است - کتاب مذبور در ۱۹۳۲ بکرمی در مطبع سری رنبیر پرکاش جموں حلیهٔ انطباع پوشیده است و در کتابخانهٔ "تحقیقات علمیه" حکومت جموں و کشمیر تحت نمره ۱۷۶۱ نسخه موجود است ؛

دیوان کرپا رام مذبور از خاندان دیوان جوالا سہائے مدار المہام مهاراجه گلاب سنگه آنجهانی بود و در قصبهٔ ایمن آباد پنجاب سکونت داشت - بعد فوت پدر خود بعهد رنبیر سنگه مدار المهام ریاست بود - در انشاء فارسی و علوم متداوله مهارت تامه داشت ؛

[۲۵] بفرمائش عارف خان نائب و دیوان صوبهٔ کشمیر در ۴ سنه جلوس شاه عالم نوشته شد نقلی در کتابخانهٔ پیرس میوزیم نمبر ۹۲۸ مع تتمهٔ حالات تا ۱۸۴۶ء موجود است و یک در کتابخانهٔ موقوفه عبد السبحان در کتابخانهٔ لٹن جامعه اسلامیه علی گڑھ نمره ۱ ؛

از نراین کول، مجموعہ تواریخ از بیربل کاچرو[۲۵]، تاریخ انگریزی از مسٹر لارنس صاحب[۲۶]
نادرن باربار از مسٹر درو صاحب[۲۷]، جغرافیہ عالم از ہنڈسن صاحب، تاریخ
فرشتہ[۲۸]، ناسخ التواریخ، تاریخ رشیدی، واقعات وثانی[۲۹]، قصص الہند، واقعات
ہند، گلدستہ کشمیر[۳۰]، جام جہان نما، رنجیت نامہ، خرد افروز، مفتاح الارض
وغیرہ موجب مطابقت و مقابلت یک دیگر در تصحیح و تصدیق حالات با قصبے
انعایات کوشیدہ قصص وحکایات غیر وثوق و اختلاف ردیہ ترک داده
ترتیب آں بریک مقدمہ و چہار حصہ منتظم گردید۔

مقدمہ

در تبئین بعضے حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین۔ حصہ اول
در بیان جغرافیہ کشمیر و کمیت وکیفیت حالات متعلقہ و متفرقہ آں۔ حصہ دوم در
ذکر راجہای کامگار و سلاطین نامدار۔ حصہ سوم در ذکر اولیائی بزرگوار و فضلائی
تقوی شعار۔ حصہ چہارم در بیان احوال شعرای بلاغت آثار
اما در تمہیق ایں رسالہ چند چیز مشمول است:۔
اول۔ بنا بر رعایت ابنا وقت از تدقیق عبارت و تثاقل الفاظ اجتناب

---

[۲۵] کتابخانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں وکشمیر نمبرہ ۱۴۔
[۲۶] مراد از "دیلی آف کشمیر"۔ کتاب مذبور در ۱۸۹۵ء چاپ شدہ است۔
[۲۷] "دی ناردرن بیریر آف انڈیا" از فریڈرک ڈریو، مطبوعہ در ۱۸۷۷ء باہتمام ایڈورڈ سٹینفورڈ، ۵۵ چیرنگ کراس، ایس۔ ڈبلیو۔ لنڈن۔
[۲۸] تاریخ فرشتہ از محمد قاسم ہندو شاہ فرشتہ۔
[۳۰] تصنیف ہرگوپال کول خستہ۔ کتاب مذبور در زبان اُردو است۔ در ۱۸۸۳ء چاپ سنگی شدہ۔ فی الحال از نادرات است۔

کردہ بعبارت سادہ و مترسلانہ انموذجے عام فہم، خالی از فتور مختصر مخل و عاری از قصور طول ممل مرتب گشت۔

دوم۔ بعضے نکات کہ در تذکرۂ راجہای پیشین مشحون از اغراق و مبالغہ مروی بود اگرچہ ایراد آں محل پیغارۂ اہل تقریر است لیکن بنا بر چاشنی خاطر دوستان عجائب پسند ترک آں انسب نہ دیدہ من جملۂ آں بعضے نکات تسطیر یافت و برائے تنبہ و آگاہی آں علامت "قف" بر موقعۂ مبالغہ مرقوم شد تا کہ بینندگاں از مبالغہ و اغراق متنبہ باشند۔

سوم۔ ایں مجموعۂ مرسوم کہ بہ تاریخ حسن موسوم است در سنہ یک ہزار و سہ صد و یک ۱۳۰۱ از ممکن خاطر جلوۂ ظہور افروخت و ہنگام تلفیق آں سنوات مختلفہ کہ در تداول ازمنہ مشہور است بہ حساب جمل صغیر از خزینۂ خیال ہمچنیں ظہور یافت سنۂ ہجری تاریخ ملک ۱۳۰۱ سنۂ عیسوی تاریخ ملوک کاشمیر ۱۸۸۴ سنۂ بکرمی تاریخ سلاطین کشمیر ۱۹۴۱ سنہ کلجگ تاریخ بے نظیر در ذطامت ولات کشمیر ۴۹۸۵۔

چہارم۔ اکثر مؤرخان کشمیر از روی مکابرہ و استعلا کوس خودستائی نواختہ علم تعصب و مفاخرت افراختہ از حقیقت اصلی انحراف ورزیدہ ند نیازمند موجب استکانت ذاتیہ تعصب و تفاخر و جانب داری شیوۂ خود نگذاشتہ در حفظ مراتب و رعایت ہر کس پرداختہ ہیچ کسے را خراش خاطر ننمود۔

پنجم۔ تاریخ راجہ ترنگنی کلہن پنڈت کہ اصل الاصول تواریخ کشمیر بزبان سنسکرت مشہور است ترجمۂ فارسی آں بہ علت انقلاب و استکتاب جہلا تصحیف و تحریف یافتہ بود، نیازمند ترجمۂ خود با اصل نسخہ مقابلہ

نموده تحریف کلمات و اغلاط به قلم تیغ آراسته مضامین غیر مفید بعلت طوالت محذوف نمود۔

ششم۔ بعضی از اذکار راجها که کلهن پنڈت بعدم وثوق اخبار ترک داده بود موجب ترجمهٔ رتن پوران درین رساله اندراج پذیرفت۔

هفتم۔ در مطابقت سنین مشهوره هیچ کسی از مورخان پیشین پرداخت نکرده بود۔ این هیچمدان بکمال عرق ریزی تطبیق سنهٔ هجری و عیسوی و بکرمی وغیره نموده درین نسخه درج نمود۔ والله الموفق والمعین

مقدمه

"در تبیین بعضی حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین و تشریح افلاک"

بدان که علمائے متقدمین یونان نه طبق افلاک ثابت کرده اند که در ضمن هر یک طبقهٔ آسمان چند طبقهٔ دیگر مرکوز است و تمامی آسمانها همیشه در گردش می باشند و پیوسته اند باهمدیگر بغیر فصل مانند کره هاي عناصر همچنانکه کرهٔ هوا ملفوف است بر کرهٔ زمین و آب از هر جانب و کرهٔ نار حاوی است بر کرهٔ هوا کذالک آسمان اول پیچیده است بر کرهٔ نار و فلک دوم محیط است بر آسمان الی آخره و تمامی افلاک مدورانه بشکل کروی مانند بیضه و زمین درمیان آسمان به مثال زردئی بیضه است۔ هشت آسمان همیشه دور میکنند از مغرب بطرف مشرق و آسمان نهم مخالف دیگر افلاک گردش می کند از مشرق بطرف مغرب که آسمانهاي ماتحت خود را با کرهٔ نار بالقسر با خود می گرداند۔ علماي اسلامی همگی مخصوص می دارند هفت طبقهٔ آسمان ها و فلک هشتم را کرسی و نهم را عرش می نامند[۲] اما کرویت افلاک و نه بودن فصل درمیان دو آسمان ثابت نمی دارند۔ و گردش آسمان را قایل اند۔ حکما هر یک آسمان را

دو قطب وہمی لازم می دارند۔ قطب آں نقطۂ مفروضہ را گویند کہ چوں جسم کروی دور می کند۔ آں نقطہ بجائی خویش قایم باشد۔ بنا برآں ہر یک آسمان را دو نقطۂ متقابلہ غیر متحرک ضروریست پس در ہر آسمان قطبے بطرف شمال وقطبی بجانب جنوب لازم می آیند۔

تخیل در تعیّن سبع سموات

بدانکہ ہفت آسمان متضمن است۔ ہر چند طبقۂ دیگر وجملۂ آن منقسم است بر سہ قسم۔

قسم اوّل۔ فلک حاوی یعنی وے محیط می باشد ومرکز او کرۂ زمین است۔

قسم دوم۔ محیط است بر عالم امّا زمین مرکز او نیست وآں را فلک الخارج المرکز می نامند۔

قسم سوم را فلک التدویر نام کردہ اند وآں محیط عالم نیست بلکہ در ضمن فلک واقع است در وسط مخصوص بالجملہ ہر طبقہ را فلک می نامند مجازاً وجملۂ ایں ہا موسوم اند بہ فلک کلّی وفلک ہشتم ونہم غیر ایں ہا است۔ بداں کہ در ضمن فلک کلّی کہ طبقات دیگر مرکوز اند ہر یک را گردش خود مختلف دارد وگردش تمامی آسمان ہا بمانند۔ رحیٰ باشد یعنی مثل آسیا برسرما می گردد ویا دولابیکہ مانند دولاب حرکت کند ویا حمائیلے حرکت رحوی بنظر سکّان تحت اقطاب بود وحرکت دولابی نظر سکّان

لہ۔ تصور افلاک اعتقاد مذاہب مختلف است۔ امّا نزد علماء سائنس آسمان منتہائے نظر را می گویند۔ نزد ایشاں نیلگونی کہ ما مشاہدہ می کنیم عبارت از بخارہائے آبی است کہ ہمیشہ در کرۂ ہوائی مجتمع می باشند جامع اللغات اردو جلد ۲ مولفہ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور

خط استوا و حرکت حمایلی نظر سکان اقلیم متوسط ایں دو سمت۔
بدانکہ حرکت فلک التدویر بہ نسبت ہر فلک مختلف است گاہے بر طبق فلک کلی متحرک شود گاہی مخالف آں۔ ازاں جملہ بعضے بسرعت گردند بعضی باہستگی بالجملہ فلک التدویر قمر اسرع الحرکت است از کردۂ فلک التدویر آسمانہای دیگر۔ لہذا قمر را یک فلک میگویند کہ فلک تدویر ماہ در چہاردہ روز دورہ تمام کند۔ آسمان اول۔ کہ آں را آسمان دنیا و فلک القمر میگویند دریک ماہ دورہ تمام می کند۔ دوم فلک العطارد۔ قریب یک سال دورہ تمام می کند۔ سوم فلک الزہرہ کہ دریک سال دورہ ختم مے کند۔ چہارم فلک الشمس دریک سال دورہ تمام مے کند۔ پنجم فلک المریخ کہ دریک سال و دو ماہ دورہ تمام می کند۔ ششم فلک المشتری کہ در عرصۂ دوازدہ سال یک دورہ تمام می کند۔ ہفتم فلک الزحل است دا دو سی سال دورہ تمام می کند۔ بالا گفتہ شد کہ ہر فلک علوی محیط ماتحت خود است و آنچہ از تعین مدت دور ہر واحد ذکر یافت بنا بر حرکت طبیعی آنہاست ورنہ بسبب گردش فلک الافلاک جملہ آسمانہا را دریک شبانروز بطرف مخالف حرکت آنہا بالقسر دورہ تمام می گردد چنانچہ گفتہ شودہ۔
تشریح آسمان ہشتم کہ آں را فلک البروج و فلک الثوابت و بقول اہل شرع کرسی خوانند۔ حرکت طبعی وے مثل آسمان ہائے دیگر از مغرب بہ مشرق است گفتہ اند در سی و شش ہزار سال دورہ تمام مے کند و تمامی ستارہ غیر از سبع سیارہ دریں ثابت اند۔
اکنوں بداں کہ حکما ایں فلک را دوازدہ حصہ متساوی کردہ اند و آں را دوازدہ برج می نامند طول ہمہ برج بسمت شمال و جنوب

باشد عرض آنها بناحیۂ مشرق و مغرب یعنی از قطب شمالی تا قطب جنوبی
راستار است هر بُرج رسیده بشابۂ قاشهای خربوزه پس هر برجے
به سی قسم منقسم می شود و هر قسم را درجه خوانند پس فلک البروج سی
صد و شصت درجه باشد و در هر بُرجے از اجتماع چند ستاره شکلے
از اشکال واقع است آں بُرج بہماں شکلے مسمے شد چوں حمل، ثور،
جوزا، سرطان، اسد، سنبله، میزان، عقرب، قوس، جدی، دلو
حوت - بزبان هندی میکھ، برکھ، متھن، کرک، سنگھ، کنیان، تلا،
درچھک، دھن، مکر، کونبھ، مین - این که میگویند که فلان ستاره در
فلان برج رسید معنی آں باشد مثلاً وقتیکه آفتاب در برج حمل می
آید پس آں وقت خطی مستقیم وهمی از آفتاب کشیده آسمان ها را قطع
کرده بفلک البروج می رسانیم در برج حمل برابر افتد گوئیم آفتاب در
حمل است و کره ظاهر است سیاره ها در آسمان ها ئے ماتحت اند - وقوع
این ها در فلک هشتم امکان ندارد. و این فلک را نیز دو قطب است و
درین محل اتفاقاً دو ستاره نیز واقع است در شمال و جنوب چنانچه قطب شمالی
مشاهده می شود - اما قطب جنوبی بر سکان اهل شمال مخفی است - چنانچه
ربع مسکون در ناحیۂ شمال واقع است و سمت جنوب به تمامه در آب -
فیمابین قطبین خطے تصور باید کرد که از مشرق تا بمغرب متساوی بگذرد
وآں دایره را منطقه البروج گویند -
آسمان نهم مسمّی است بفلک الافلاک و فلک الاطلس و فلک الاعظم و
حرکت وهی بر خلاف حرکت آسمان های دیگر است یعنی از مشرق بمغرب
در غایت سرعت حرکت در یک شب و روز دوره تمام می کند و او همه

افلاک را بالقسر با خود حرکت می دہد پس دورۂ قسری آسمان ہای دیگر نیز بمتابعت او در یک شبانروز می شود۔ ہرچند کہ دور طبیعی آن ہا بر ضد این حرکت است چنانچہ گذشت۔ دریں فلک ہیچ ستارہ نیست لہذا آں را اطلس خوانند۔

اکنوں در یابند کہ محیط حقیقی ہمیں فلک است و زمین بمثابہ مرکز است در وسط حقیقی آں۔ چوں ہر فلک را دو قطب ضروری است دریں جا نیز فرض کنند یکے بہ سمت شمال و دویم بطرف جنوب در مقابل آں۔ و فیما بین قطبین خطے تصور کنند کہ در سایر فلک گذشتہ باشد از مشرق تا بمغرب۔ و ایں خط موہومہ را دائرہ معدل النہار[۳۲] گویند و منطقہ خوانند مثلاً کرۂ فلک مذکور را دو کاسہ فرض کنند شمالاً و جنوباً و در وسط حقیقی ہر کاسہ نقطہ قطبی ثبت سازند و ملتقای ایں دو کاسہ متساوی المقدار دائرہ معدل النہار تصور نمایند و حکما ایں فلک را بہ خیال خود محدود خوانند و گویند ما ورائے ایں نہ خلا است نہ ملا۔

بیان کیفیت زمین و سیارہ۔

بدانکہ حکما را در وضع آں اختلاف است بعضے گویند بر شکل نیم کرہ است بر آب استادہ و بعضے گویند بر ہوا قائم است و بر شکل سپر است

[۳۲] ـ خط معدل النہار دائرہ ایست کہ تنصیف عالم می نماید از مشرق تا بمغرب چوں سر آفتاب بریں دائرہ واقع گردد در جمیع نواحی تقریباً روز و شب برابر می شود مگر در عرض ایں تعیین برابر نمی شود آفتاب در سال بدو مرتبہ بریں دائرہ سیر می کند۔

و زمین ہمیشہ قایم است و آسمان متحرک۔ امّا اکثرے از قدما و جمہور دانایان فرنگ بر آنند کہ کروی است بمشابہ زردی بیضہ در وسط ہوا واقع ہمیشہ متحرک است بحرکت دولابی۔ تبدل کہ در اجزائے فلکی نسبت بہ خود مے بینیم بنا بر انتقال ارض است۔

پوشیدہ نماند کہ ارض سہ طبقہ است یکے آں کہ نزد ما است و وے مرکب است باب و ہوا۔ دوم آں کہ زیر آنست و وے مرکب است باب نہ بہ ہوا۔ سوم آں کہ قریب بمرکز است و وے بر صرافت و بساطت است و آب در آں جا نمی رسد۔ درحالیتکہ زمین بمشابہ نقطہ ایست در دایرہ فلک و چوں وے در وسط سما واقع شدہ در محاذی معدل النہار و منطقۃ البروج ہماں ساں خطے بر وسط زمین فرض می کنند و ایں خط مفروضہ را خط استوا[۳] می نامند بنا بر استوا ایچہ دریں جا شب و روز ہمیشہ برابر می باشد۔ بہ وقوع خط استوا زمین را دو حصّہ فرضی می شوند شمالی و جنوبی و ایں دو حصّہ بمشابہ دو کاسہ باشد کہ لبہائی ہر دو باہم پیوستہ بود و ملتقای آں ہا خط استوا ست و در وسط حقیقی دو کاسہ دو نقطہ متقابلہ تصور نمودہ اند۔ شمالاً و جنوباً و ایں ہر دو نقطہ را قطب زمین می خوانند مجازاً و از جملۂ کرۂ زمین سہ ربع در آب غرق است و یک ربع مکشوف کہ آں را ربع مسکوں نامند و ہفت اقلیم و جز آن جاہا و خرابہا درہمیں محصور است۔

[۳] خطیست موہومی کہ یک سر آں بشرق و سر دیگر بمغرب کہ حکما درعین محاذات دایرہ معدل النہار بر وسط زمین فرض کنند بہ نہجیکہ اگر دایرہ معدل النہار قاطع عالم شدہ زمین را باہم قطع نماید پس زمین از جائیکہ قطع شود ہمانجا خط استوا ست ۔

تقاضای طبیعی آں است کہ آب بر جمیع اجزائی زمین محیط می شد و حایل می گشت میاں ہوا و زمین۔ لیکن چوں کشف بعض زمین جہت ظہور مرکبات درخواست بود، خالق الخلق حیلۂ بر انگیخت تا آب در بعض اجزائی زمین درآید تاکہ زمین از یک جہتہ مکشوف باشد۔ و حیلہ آں بود کہ کواکب را تاثیر بخشیدہ است کہ بقوای خود بعض عناصر را گرم می کند و بداں سبب عنصر متبخر و مندخن مے شود۔ پس ہر گاہ بعض اجزای زمین گرم شود و متصاعد گردد دخان شدہ آں قدر از اجزائی زمین کاواک می نماید زیراکہ زمین سیال نیست تا جبر نقصان تواند کرد۔ ازاں کہ آب طالب جہتہ مرکز است بالطبع بداں جائیگاہ خالی در زمین می درآید آب کہ در خلل زمین می درآید مستحیل بارض می گردد و باز چوں در اجزای زمین بسبب تدخن فرج می افتد دیگر آب در آں جا می درآید و روئی زمین مکشوف ماند بصنعت الٰہی۔

حرکت روزانۂ زمین۔

بقیاس حکمای متاخرین ثابت آں است کہ آسمان قایم است و زمین بر محور خود ہمیشہ دور مے کند و انسان و جمیع حیوانات و امصار و نباتات و سمندر وغیرہ اشیا را بالقسر با خود حرکت میدہد و در عرصہ ۲۴ ساعت یک دورہ تمام می کند۔ ازیں گردش شب و روز پیدا می شود۔ چوں آں حصہ زمین کہ محل سکونت ماست محاذی آفتاب گردد، بر ما روز پیدا میشود۔ چوں آں حصہ منقلب گردد بر ما شب ہویدا گردد۔ مثلاً یک سیب بمقابلۂ چراغ آویزاں می گذاریم حصۂ کہ مقابل چراغ باشد، روشن میشود۔ و حصہ خلف آں تاریک

و زمین ہمیشہ قایم است و آسمان متحرک۔ امّا اکثرے از قدما و جمہور دانایان فرنگ بر آنند کہ کروی است بمشابہ زردی بیضہ در وسط ہوا واقع ہمیشہ متحرک است بحرکت دولابی۔ تبدل کہ در اجزائے فلکی نسبت بہ خود مے بینیم بنا بر انتقال ارض است۔

پوشیدہ نماند کہ ارض سہ طبقہ است یکے آں کہ نزد ما است و وے مرکب است باب و ہوا۔ دوم آں کہ زیر آنست و وے مرکب است باب نہ بہ ہوا۔ سوم آں کہ قریب بمرکز است و وے برصرافت و بساطت است و آب در آں جا نمی رسد۔ درحالیکہ زمین بمشابہ نقطہ ایست در دایرہ فلک و چوں وے در وسط سما واقع شدہ درمحاذی معدل النہار و منطقۃ البروج ہماں ساں خطے بر وسط زمین فرض می کنند و ایں خط مفروضہ را خط استوا[۱] می نامند بنا بر استوا آنچہ دریں جا شب و روز ہمیشہ برابر می باشد۔ بہ وقوع خط استوا زمین را دو حصّہ فرضی می شوند شمالی و جنوبی و ایں دو حصّہ بمشابہ دو کاسہ باشد کہ لبہائی ہر دو باہم پیوستہ بود و ملتقای آں ہا خط استوا ست و در وسط حقیقی دو کاسہ دو نقطہ متقابلہ تصور نمودہ اند۔ شمالاً و جنوباً و ایں ہر دو نقطہ را قطب زمین می خوانند مجازاً و از جملۂ کرۂ زمین سہ ربع در آب غرق است و یک ربع مکشوف کہ آں را ربع مسکوں نامند و ہفت اقلیم و جز آن جاہا و خرابہا درہمیں محصور است۔

---

[۱] خطیست موہومی کہ یک سر آں بمشرق و سر دیگر بمغرب کہ حکما درعین محاذات دایرہ معدل النہار بر وسط زمین فرض کنند بہ نہجیکہ اگر دایرہ معدل النہار قاطع عالم شدہ زمین را باہم قطع نماید پس زمین از جائیکہ قطع شود ہمانجا خط استوا ست ۞

تقاضای طبیعی آں است کہ آب بر جمیع اجزائی زمین محیط می شد و حایل می گشت میاں ہوا و زمین۔ لیکن چوں کشف بعض زمین جہت ظہور مرکبات درخواست بود، خالق الخلق حیلۂ بر انگیخت تا آب در بعض اجزائی زمین در آید تا کہ زمین از یک جہت مکشوف باشد۔ و حیلۂ آں بود کہ کواکب را تاثیر بخشیده است کہ بقوای خود بعض عناصر را گرم می کند و بداں سبب عنصر متبخر و مندخن مے شود۔ پس ہر گاہ بعض اجزای زمین گرم شود و متصاعد گردد دخان شدہ آں قدر از اجزائی زمین کاواک می نماید زیرا کہ زمین سیال نیست تا جبر نقصان تواند کرد۔ ازاں کہ آب طالب جہت مرکز است بالطبع بداں جائیگاہ خالی در زمین می در آید آب کہ در خلل زمین می در آید مستحیل بارض می گردد و باز چوں در اجزای زمین بسبب تدخن فرج می افتد دیگر آب در آں جا می در آید و روئی زمین مکشوف ماند بصنعت الٰہی۔

حرکت روزانۂ زمین۔

بقیاس حکمای متاخرین ثابت آں است کہ آسمان قایم است و زمین بر محور خود ہمیشہ دور مے کند و انسان و جمیع حیوانات و امصار و نباتات و سمندر وغیرہ اشیا را بالقسر با خود حرکت میدہد و در عرصہ ۲۴ ساعت یک دورہ تمام می کند۔ ازیں گردش شب و روز پیدا می شود۔ چوں آں حصۂ زمین کہ محل سکونت ماست محاذی آفتاب گردد، بر ما روز پیدا میشود۔ چوں آں حصۂ منقلب گردد بر ما شب ہویدا گردد۔ مثلاً یک سیب بمقابلۂ چراغ آویزاں می گذاریم حصۂ کہ مقابل چراغ باشد، روشن میشود۔ و حصۂ خلف آں تاریک

می ماند۔ بدینساں حصۂ زمین کہ مقابل آفتاب می باشد، روشن میشود۔ و حصۂ پسین زمین کہ پرتوِ آفتاب براں نمی تابد تاریک می ماند۔ پس حصۂ زمین کہ ازما بطرفِ مشرق واقع است آں حصہ را اوّلاً بہ شعاع خود آفتاب روشن ہمی کند و مارا طلوع آفتاب از افق بنظر می آید چونکہ لحظہ بلحظہ ما مقابل آفتاب میشویم و آفتاب سمت الرأس اوج می کند، دوپہر می شود پس بحرکت زمین آں حصہ کہ بر سر آں می باشیم بطرف مشرق رجوع کند و آفتاب بجانب مغرب گراید بما معلوم می شود کہ خورشید در مغرب غروب میکند۔ فی الحقیقت آفتاب غروب نمیکند لیکن ما بہ سبب گردش زمین بطرف مشرق می رویم۔ آفتاب ازما غائب گردد موجب آں ظلمت پدید می آید۔ ایں حرکت را حرکت روزانہ میگویند۔

حرکت سالانۂ زمین

زمین را بغیر از حرکتِ روزانہ حرکتِ سالانہ دیگر است یعنی گرد آفتاب در سال تمام یک دورہ ختم می کند۔ پس ازین حرکت تغیر و تبدلِ موسم ہا پیدا می شود۔ زمین بحرکتِ خود گرد آفتاب یک دایرہ پیدا می کند کہ آں را دایرہ ارضی گویند۔ در ماہ دسمبر یعنی پوہ[۳۴] زمین بفاصلہ نہ کرور و پنجاہ میل از آفتاب بعید می نماید۔ و در ماہ جون یعنی ہاڑ[۳۵] ازاں جا کہ در ماہ دسمبر می باشد نوزدہ کرور میل دور تر گردد۔ پس ایام سال سی صد و شصت و پنج یوم و پنج ساعت و ۴۸ لحظہ ۴۸ پل مقرر میشود۔ حکمائے فرنگ ساعات مذکورہ تا سہ سال از حساب خارج می دارند در سال چہارم در ماہ فروری یک روز زیادہ می کنند۔

۳۴۔ "پوہ"۔ نام ماہِ ہندی۔　　۳۵۔ "ہاڑ"۔ نام ماہِ ہندی۔

تغیر و تبدیل موسم ہا

قطب شمالی زمین با قطب شمالی آسمان ہمیشہ مقابل می باشد۔ محور زمین بر سطح مدار ارضی بیک طرز خاص منحرف واقع است۔ ہمیں سبب در موسم ہا تغیر و تبدیل میشود۔ چہ بسبب انحراف محور زمین و مدار ارضی ششماہ زمستان در نصف کرۂ شمالی از گردۂ نصف حصہ جنوبی سردی زیادہ ترمی باشد و ششماہ تابستان در حصہ جنوبی از گردۂ حصہ شمالی حرارت افزوں گردد۔ و در ششماہ روز ترقی می کند۔ و در ششماہ شب قطب شمالی کہ قریب ماست در موسم زمستان مقابل آفتاب نمی باشد موجب آں آفتاب وقت دوپہر از سمت الراس پائین می ماند۔ شعاع آں بر حصہ شمالی منحرف می افتد۔ بہ سبب آں دراں وقت بر حصہ شمالی سردی می باشد و شب ہا دراز و روز ہا کوتاہ۔ برعکس آں چوں قطب شمالی مقابل آفتاب میشود در آں ایام تابش آفتاب برما عموداً یعنی برابر واقع میشود۔ ہمیں سبب دراں ایام گرمی موسم یافتہ می شود۔ زمین گرد آفتاب در یک پل ۳۶ میل مسافت قطع می کند و بہ سبب گردش محوری زمین لندن در یک منٹ $\frac{103}{4}$ میل دور می کند۔ زمینی کہ قریب قطب شمالی است بطئی الحرکت است و زمین خط استوا سریع الحرکت۔

محیط دائرہ زمین

یک خط وہمی کہ از مشرق تا بمغرب راستار است کشیدہ می شود آں را قطر زمین می گویند۔ مسافت آں ۷۹۱۲ است و محیط

۳۶۔ محذوف در اصل نسخہ ❖

کرۂ زمین ۲۴۸۵۶[۳۷] میل۔ اگر یک ریل گاڑی[۳۸] بحساب فی ساعت بیست و پنج میل مسافت گرد زمین می گردد پس در عرصۂ بیست و چهار روز گردِ زمین دوره تمام کند۔

آفتاب

بدانکه آفتاب از کرۂ زمین دوازده لک و پنجاه هزار درجه وسیع و کلان[۳۹] است و سه لک و پنجاه هزار مرتبه ثقیل و تا مدت بیست و پنج روز بر محور خود دوره تمام کند۔ و نه کرور و بیست لک میل از کرۂ زمین بعید می نماید[۴۰] و موجودات سفلی و اجرام علوی را از تاثیرات آن بسیار فوائد عائد میشود خصوصاً موالید ثلاثه را تاثیراتِ حدتِ آن ضروریست۔ آفتاب بموجبِ طاقت کششِ خود زمین را مانندِ سنگ فلاخن معلق گرفته است۔ چه هرگاه کسے در جوفِ فلاخن سنگے نهاده بکمالِ زور گردش می دهد، سنگ مذکور مطلقاً از فلاخن جدا نمی شود۔ و همچنان زمین از گردۂ سنگِ فلاخن بهزار چند تیزی گردِ آفتاب دوره کند و از آفتاب یک جو دور نمی شود و نزدیک آفتاب یک ذره نمی آید۔ بباعث اینکه آفرینندۂ حقیقی هر یک شی را بمقدار ماده خاصیتے بخشیده است که یک چیز چیز دیگر را بهمان خاصیت کشش

---

[۳۷] ۔ صحیح آنست که قطر زمین هشت هزار میل و محیط او بست و پنج هزار میل است۔ جامع اللغات اردو حصہ بیستم در بیان زمین ÷ [۳۸] مراد از کالسکۂ بخار است ÷ [۳۹] بدانکه گردہ آفتاب از زمین بحساب که حسن گفته سی و یک ارب و بیست و پنج کرور میل کلان تر می باشد۔ لیکن این اندازه مخالف جمهور علماء جغرافیه دان است۔ صحیح اینست که محیط آفتاب هشت لک و شصت و چهار هزار میل است ÷ [۴۰] برصفحۂ ۲۳ باید دید ÷

می کند چنانچہ کاہ رُبا و آہن ربا وغیرہ بہمیں خاصیت آفتاب کرۂ
زمین را باستعداد کششِ مادۂ خود ہمی کشد و زمین بزور مادۂ خود
از آفتاب دور رفتن می خواہد۔ بہمیں سبب مقدور نیست کہ زمین
با آفتاب نزدیک شود و اصلا نمی تواند کہ دور تر گردد۔ بلکہ از روئے
کشش گِردِ آفتاب می گردد۔ وقتیکہ ماہتاب درمیانِ زمین و آفتاب
حائل می شود، کسوفِ آفتاب واقع گردد۔ فقط۔

ماہتاب

بدانکہ قطر ماہ ۲۱۶۰ میل تصور کردہ اند۔ و از کرۂ زمین دو لک و
سی و ہفت ہزار میل دور است و کرۂ ماہ بذات خود روشن نیست
بلکہ بانعکاس شعاع آفتاب روشن مے شود۔ درحالتے کہ قمر ہمیشہ
گرداگرد زمین می گردد۔ موجب آں روی ماہ ہر روز برابر بنظر نمی
آید چنانچہ درحالت بُودن ہلال ماہتاب بمقابلۂ زمین می آید موجب
آں رخ تابندۂ او از ما منحرف گردد و درحالت بُودن قمر خلف
زمین می باشد رخ تابندۂ او برما مقابل می شود۔ و در دو ہفتہ
اوّل قمر از محاذی زمین بطرف خلف می رود موجب آں روز بروز
روشنی او ترقی پذیرد و در دو ہفتہ دوم کرۂ قمر از خلف زمین
سمت مقابل می آید موجب آں رخ تابندۂ او روز بروز بے نور
گردد و بہ سبب گردش ماہتاب آب دریای محیط بجوشش می آید

بعد آفتاب از زمین نود و دو کرور و ہشتاد و سہ لک میل می باشد و آنکہ
حسن گفتہ، روایات متداولہ آں زمان است ؛

کہ مدّ و جزر[41] آں واقع میشود و نیز وقتیکہ درمیان آفتاب و ماہتاب زمین می آید خسوف ماہ واقع گردد۔

عطارد۔ سہ کرور و پنجاہ لک میل[42] از آفتاب بعید است و انسان را چنداں بنظر نمی آید۔

زہرہ۔ شش کرور و شصت لک میل[43] از آفتاب دُور است و با کرۂ زمین نزدیک بنا براں از ستارہ ہاي دیگر روشن تر بنظر می آید۔

مریخ۔ سیزدہ کرور و نود لاکھ میل[44] از آفتاب دُور است و رنگ سرخ دارد۔ امّا بذریعہ دوربین داغہائی بسیار بر سطح آن معلوم میشود و حکما داغہاي سیاہ را زمین و داغہای سفید را برف تصور ہمے کنند

مشتری۔ چہل و ہفت کرور و شصت لک میل از آفتاب بعید است و یک ہزار و سہ صد مرتبہ از گردہ کرۂ زمین کلان و سہ صد درجہ گراں و چہار ماہتاب شامل اوست[45] حوالیِ آن حلقۂ بسیار

[41] معمول است کہ اول ہر یک ماہ قمري آب دریائے محیط بسبب گردش مہتاب جوش می زند و از قرارگاہ خود بالا عروج می نماید آنرا "مد" گویند و در دو ہفتہ آخر کہ ماہ در محاق باشد آب دریائے مذبور فرو می رود۔ و در ایام تحت الشعاع بر کنارۂ اصلی قرار گیرد آنرا "جزر" گویند ؛

[42] صحیح اینست کہ سہ کرور شصت لک میل از زمین دور است۔

[43] فاصلۂ صحیح اش از آفتاب شصت و ہفت کرور می باشد۔

[44] فاصلہ اش از آفتاب چہاردہ کرور و پانزدہ لک میل است و از زمین ۳½ کرور میل۔

[45] صحیح چہل و ہشت کرور و سی لک میل است۔ قطرش بقول صاحب جامع اللغات اردو۔ ۸۶۵۰۰ میل و مشتمل بر ہشت ماہتاب است ؛

در نظر می آیند۔

زحل۔ ہشتاد و ہفت کرور و بیست لک میل (۸۷۲۰۰۰۰۰۰) از آفتاب دور است[۴۶]۔ و ہشت ماہتاب گرد آں روشن و بر سطح آں چہار حلقہ بہ نظر می آیند۔ ازاں جملہ سہ حلقہ روشن است و یک [illegible] تاریک فقط۔

ستارۂ دُمدار۔ ہفتاد و شش کرور میل با آفتاب بعید است و چہار ماہتاب شامل اوست فقط[۴۷]۔

نیپٹون۔ دو ارب و ہفتاد و پنج کرور میل از آفتاب دُور است و ہمرہ آں دو ماہتاب بنظر می آیند و در ۱۸۴۶ء ظاہر شدہ است[۴۸] فقط۔

اجرام سیارات۔ بداں کہ سیارات ہم مثل زمین گرد آفتاب می گردند۔ و گردش آن ہا نیز مانند زمین ہمیشہ بر محور خود می باشد۔ شک نیست کہ درمیان سطح سیّارات مثل زمین موسم ہا خواہند بُود۔ شاید کہ در بسیار سیّارہ ابر و باران ہم می تواند بُود۔ و برنہ بودن آبادی درمیان سیّارات چیزے وجہ معقول معلوم نمیشود۔ احوال آفتاب و سیّارات ازیں مثال بہ خُوبی واضح گردد۔ مثلاً درمیدان وسیع یک کرہ کہ قطر آں دو فٹ باشد آفتاب

[۴۶] صحیح دوری او از آفتاب ہشتاد و ہشت و شصت لک میل است و مشتمل بر نہ ماہتاب است۔

[۴۷] مطابق وے بسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری سیارۂ دُمدار نام یک ستارہ نیست بلکہ مختلف سیارہا است کہ مشہور بایں نام است۔ وہمیں است کہ فاصلۂ ہر یک از زمین و آفتاب مختلف است برائے تفصیل رجوع کنید بکتاب مذکور

[۴۸] نیپٹون را ایسٹرن نیز می گویند۔ بمطابق نوشتہ "وے بسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری" فاصلۂ صحیحش از آفتاب دو ارب و ہفتاد و نہ کرور و بیست لک می باشد۔ ستارۂ مذکور را گال نامی یک عالم فرانسیسی بتاریخ ۲۳ ستمبر ۱۸۴۶ء دریافت کردہ است ؛

مقرر کنیم و دُور تر ازاں بفاصلہ ۲۸ گز یک دانۂ خردل عطارد گذاریم و بفاصلۂ پنجاہ و دو گز یک دانہ مونگ زہرہ قیاس کنیم و بفاصلۂ ۷۲ گز یک دانۂ مشنگ[۴۹] زمین تصوّر کنیم پس بفاصلۂ یک صد و نہ گز یک دانۂ عدس مریخ خیال داریم پس بفاصلۂ دو صد گز برابر ذرّات ریگ سیّارات جدید میدانیم، پس بفاصلہ ۳۷۳ گز برابر سنگترہ مشتری قیاس کنیم، پس بفاصلۂ شش صد و ہشتاد و چہار گز یک سیاہ دانہ را زحل بشماریم، پس بفاصلۂ یک ہزار و چہار صد و پنجاہ و دو گز سیّارات دُمدار و ستارہ ہای دور دست مقرر داریم۔

بیان سیّارات اندرونی و بیرونی

تمامی سیّارات بر دو قسم است۔ سیّارات اندرونی و سیّارات بیرونی۔ سیّارات اندرونی از گروہ اجرام بیرونی صغیر اند و ہمیشہ گرد آفتاب دورۂ خود جلد ختم ہمے کنند۔ در عرصہ بیست و چہار ساعت بر محورات خود گردش می سازند۔ ازاں جملہ ہمگی قمر بزرگ و شاندار است فقط۔ سیّارات بیرونی بغایت کلان و عظیم الشان اند۔ گرد آفتاب باہستگی مے گردند۔ تقریباً در عرصۂ دہ ساعت بر محور ہائے خود گردش می سازند۔ ہمراہ آن ہا قمر ہای متعددہ است۔ بعلاوۂ سیّارات مذکورہ دیگر اجسام کہ آں ہا را ذات الاذناب یعنی ستارہ ہای دُمدار می گویند بگرد آفتاب می گردند گاہے قریب بآفتاب می باشند گاہے بعید۔ ازاں جملہ بعضے تا سہ ہزار سال بنظر نمی آیند۔ بموجب نظام شمسی معلوم میشود کہ اجرام فلکیہ بہ کدام تسلسل و انتظام

[۴۹] مشنگ بالضم و باکاف فارسی نام غلہ ایست سہ گوشہ برنگ سفید کہ بہندی اورا کوہساری گویند شمس اللغات ۱۲ ؏

گرد آفتاب می گردند۔

تشریح بحر محیط

پیرامون کرۂ زمین بحر محیط کہ آں را دریای شور و سمندر می نامند از شش جہت محیط است و ایں بحر محیط بالذات واحد است عمق آں تا نہصد [۵۰] میل یافتہ اند۔ و زیادہ ازاں عمق نمی یابند۔ حکمای فرنگ آں را پنج حصہ فرض کردہ اند حصۂ اول کہ از بر اعظم جدید یعنی امریکہ تا ملک فرنگستان و افریقہ واقع است آں را بحر اوقیانوس و بحر اٹلانٹک نام کردہ اند طول آں یک ہزار میل عرض از سہ ہزار تا چہار ہزار [۵۱]۔ حصہ دوم کہ حایل است درمیان بر اعظم جدید و بر اعظم قدیم آں را بحر الکاہل و پاسفک سمندر میگویند۔ طول آں نہصد میل عرض دوازدہ ہزار میل [۵۲]۔

---

[۵۰] درست نہ میل است۔ و آنکہ در متن اصل کتاب است غالباً از سہو کاتب شدہ است۔ در بحور دنیا عمق بحر الکاہل از ہمہ زیادہ است۔ و در نواح جزائر جاپان تا ۵ میل عمیق است ؛

[۵۱] نزد محققین بحر اوقیانوس جا بجا طول مختلف دارد۔ فاصلہ کہ مابین قطب جنوبی و قطب شمالی است ہشت ہزار میل تحقیق کردہ اند و آنکہ مابین گرین لینڈ و ناروے است نزد ایشان ہشت صد میل است و ایں از تمام فاصلہ ہا کم است مابین فلوریڈا در امریکائے جنوبی و مراکو در افریقائے شمالی طولش ۳۶۰۰ میل است و ہمیں قدر فاصلہ مابین راس امید و لاپلاٹا است کہ بالترتیب در افریقۂ جنوبی و امریکائے جنوبی واقع اند ؛ [۵۲] مثل بحر اوقیانوس بحر الکاہل نیز جا بجا طولش مختلف دارد۔ گویند کہ از مشرق تا بمغرب از چہل میل تا ۸۵۰۰ میل رسیدہ است۔ مابین تنگنائے بیرنگ کہ آنجا بر اعظم امریکہ و ایشیا متصل یک دیگر می شوند فاصلہ تنہا چہل میل است۔ مابین کیلے فورنیا و چین ایں فاصلہ تا ۸۵۰۰ میل برسد و نزد علمائے جغرافیہ فاصلۂ مذکور درمیان کیوٹو در خط استوا و ملکا از دہ ہزار میل متجاوز است مختصراً اینکہ علاقہ ایکہ بر او بحر الکاہل محیط است تخمینۂ رقبہ اش از پنج کرور تا دہ کرور مربع میل است ؛

حصہ سوم۔ کہ از حد افریقہ بر آمدہ تا حد ہندوستان و ٹاپوئے* اسٹرل ایشیا حاوی گشتہ آں را بحر الہند می گویند۔ طول و عرض آں قریب شش ہزار میل۔ حصہ چہارم کہ از قطب جنوبی تا حد مشرق محیط است بحر جنوبی خوانند۔ حصہ پنجم۔ کہ از حد مشرق تا محاذی قطب شمالی از یخ منجمد گشتہ است۔ آں را بحر شمالی و بحر منجمد موسوم دارند۔ فی الحقیقت کیفیت حصہ چہارم و پنجم بخوبی واضح نہ شدہ است۔ از حصص بحر محیط اکثر قطعات بحری درمیان سطح ربع مسکون داخل گشتہ اند آں را خلیج و بحیرہ می گویند چنانچہ بہ نفوذ خلیج بحر محیط سطح زمین را قطعات بسیار واقع شدہ اند کہ آں ہا بہ جزایر و ٹاپو مشہور اند۔ ازاں جا کہ درمیان سطح زمین حصہ دوم بحر محیط کہ آں را پاسفک سمندر نام کردہ اند واقع است بنا براں کرۂ زمین را دو حصہ می شود، حصہ شرقی و حصہ غربی۔ حصہ شرقی موسوم است بہ گیہان کہن و ربع مسکون و براعظم قدیم۔ حصہ غربی را دنیای نو و ارض جدید و امریکہ و براعظم جدید می خوانند۔

حقیقت اشاعت براعظم امریکہ

مؤرخان یورپ رقم طراز اند کہ از مبادی آبادی ربع مسکون سواد اعظم امریکہ از خبر عالمیاں مکنون بود بہ ہدایت ایزد بے چون و بہ نیروی خواہش افراد ذو فنون از مکمن غیب بمنصۂ ظہور بیروں آمدہ، باعث مفاد افزوں گردید۔ از بسکہ یافتن ایں دیار نادر ترین اعجوبہ روزگار است لہذا حقیقت آں بطریق اختصار ایراد کردہ شود۔

قریب عرصہ ۔۔۵۰ بکرمی مطابق سنہ ۱۳۰۶ع[۵۳] برہنمونی خالق اشیاء سنگ جاذبۂ آہن ربا کہ بنام مقناطیس مشہور است بر ضمیر حکما القا گشتہ افراد نوع

را باعث مفاد کثیر گردید ازاں جملہ حکمای یورپ بہ خاصیت مقناطیس آلہ قطب نما ابداع ساختہ، و ایں آلہ بہ جہات و اطراف رہنما گشتہ مردمان در سیاحت بحر محیط دلیر شدہ، بے محابا درمیان بحر محیط ہر سو شتافتند۔ برخلاف جہاز بانان پیشیں کہ آں ہا بہ خوف گم کردن سمت مقصود جسارت براندن مراکب در وسط دریا نمی نمودند پیوستہ ساحل را در نظر می داشتند۔ بعد دریافت خاصیت مقناطیس دو صد سال گذشتہ شخصے کلنبس[۵۴] نام

[۵۳] تاریخ ابتدائی دریافت سنگ آہن ربا کسے را معلوم نیست۔ از چند آرائے مستندہ معلوم میشود کہ سنگ مذبور اولاً در ملک چین دریافت شدہ است و از انجا غالباً براہ عرب در ممالک ادریا EUROPE آمدہ است لیکن از تحقیقات جدیدہ معلوم میشود کہ دعوئ چینیاں بر دریافت کردن مقناطیس دعویست بلا ثبوت زیراکہ کتب ہائے قدیم ایشاں ہیچ دلالت بر وجود ایں سنگ ندارند۔ ہمچناں دعوئ حسن بر ابداع آلہ قطب نما در سنہ ۱۳۰۲ء محل نزاع و بحث است زیراکہ اولیں ذکر ایں آلہ بر السنہ اہالی ادریا در قرن دوازدہم عیسوی رفتہ است و ایں نیز بر جدت وجود او ندارد۔ زیراکہ آلہ مذبور دریں وقت چیزے نو بشمار نرفتہ است۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینکا جلد ۱۵

[۵۴] کرسٹافر کلمبس ۱۵۰۶ — ۱۴۳۶ء در ۱۴۳۵ و یا در ۱۴۳۶ میلادی در جینوا پیدا شد۔ پسر ڈامینیکو کولمبو و فان ٹانا روسا است بسبب دریافت دنیائے جدید کہ با مریکہ مشہور است شہرت تاریخی حاصل کرد۔ کلمبس در سنہ ۱۴۹۲ میلادی بروز جمعہ ۳ راگست سنہ مذبور بوقت صبح از بندرگاہ لزبن روانۂ امریکہ شدہ اولاً وارد جزائر کنیبری گشت تعداد جہاز رانان کہ ہمراہ او بودند ۱۲۰ نفر بود مقصدش دریافت شہر سیپانگو بود کہ در چینی ترکستان است۔ او می خواست کہ خان بزرگ آنجا را بمع رعیتش داخل مذہب مسیحی گرداند۔ اما از حسن اتفاق وارد "ارض جدید" شد۔ اولاً کسے کہ خوشخبری دریافت امریکہ بہمراہیان خویش داد "راڈرڈی ٹریانا" است و بقول بعض محققان جدید آنکس عرب بود علی نام کہ از ہمراہیان کولمبس موجب بشارت ایں امر شدہ (بقیہ بر صفحۂ دوم)

در شہر جینوہ[۵۵] ملک اٹلی پیدا شدہ و از استادان پرتگیز در فن جہاز رانی
کمال حاصل کردہ در سیاحت بحری تجربہ ہای گزیدہ و آزمونہائے پسندیدہ
بہم رسانید۔ روزے چند چوب چیزہاں و مانند آں کہ بالوان نگار بر نگاشتہ
و ہوای غربی آں را بساحل بحر مغرب انداختہ بود یافتہ بسیار شادمان گردید
بہ یقین دانست کہ سمت مغرب مملکتے یا معمورۂ خواہد بود۔ مدّعا کہ گونہ آگاہی
بریں معنی حاصل کردہ عازم سفر دریا از بہر یافتن معمورۂ مظنون گردید۔ خواست
کہ برائے تجہیز سامان ایں گراں مایہ سیاحت طلب اعانت از پادشاہاں و
فرمارواایان آں کشور نماید۔ اولاً از حکّام ملک خود درخواست امداد نمودہ
آں ہا دست رد بر سینہ التماس او نہادند۔ بعد ازاں از پادشاہ پرتگال یاری
خواستہ وے بنظر منافع کہ مطمح نظر کلنبس بود بہ زودی معتمدی را از دولت
خود بدیں مہم نامزد ساختہ روانہ نمود۔ چوں ایں شخص مانند کلنبس صاحب عزم
نہ بود اندکے راہ دریا طے کردہ بہ خوف امواج طوفان بحری سراسیمہ و
ترسناک باز گردید۔ کلنبس جام محرومی نوشیدہ برادر خود برائے دستگیری
بسوی دولت برطانیہ رواں ساخت ازاں جا کار بستہ او را کشایش نہ
شدہ۔ پس کلنبس بجانب پادشاہ اسپین رجوع نمودہ۔ او با اہل اسلام
پیکار داشتہ، عزیمت کلنبس بعید از عقل دانستہ، درخواست او نامقبول
ساخت۔ آنگاہ کلنبس خواست کہ بجانب دولت انگلینڈ رجوع کند۔
لیکن شاہ بانو خاتون شاہ را بر حال او رحم آمدہ زیورات خود گرو گذاشتہ

بتاریخ ۱۲ اکتوبر ۱۴۹۲ء بوقت صبح روز جمعہ ایں امر واقع شدہ زمینے کہ اولاً دیدہ شدہ
گوانا ہانی بود کولمبس او را "سان سالی ڈر" نام داد۔

[۵۵] درست "جینوا" است۔

ازبرائے تجہیز سامان سفر مبلغی از زر بہم رسانید و سامان سفر درست کردہ سی و دو ہزار ۳۲۰۰۰ روپیہ راسہ منزل جہاز خورد خرید کردہ، سویم ماہ اگست سنہ ۱۴۹۲ء مطابق سنہ ۱۵۴۴ بکرمی بر جہاز سوار شدہ، جمعی کثیر از مردمان برلب دریا جمع آمدہ، دربارہ حصول مرامش دست بدعا برداشتند۔ کلنبس بادبانہا بجانب مغرب برداشتہ روانہ گردید۔ زمین از نظر آں ہا غائب گشتہ در بحر اعظم افتادند۔ کشتی بانان افسوس میکردند۔ کلنبس بامید حصول مرام راحت و آرام را وداع کردہ بسوی مغرب می شتافت۔

بعد انقضای بیست و یک روز جہاز بانان بحرمان سراسیمہ گشتہ بر گشتن کلنبس قصد کردند۔ کلنبس استمالت آنہا برفق و مدارا نمودہ عہد کرد کہ ہرگاہ تا سہ روز کنار زمین بنظر نیاید مراجعت خواہیم نمود۔ انگا کلنبس بہنجارہ آب سنج اثر زمین دریافتہ و برگ درختان و خیزران ہای نو بریدہ دیدہ ہمراہیان را تسلے نمود۔ یازدہم ماہ اکتوبر سنہ ۱۴۹۲ء دو نیم پاس از شب گذشتہ روشنی متحرک بہ نظر درآمدہ شادمان گشتند۔ دوازدہم ماہ مذکور کلنبس بر زمین نو یافتہ اول قدم نہادہ علم شاہ اسپین برپا نمودہ توپ ہا سر کردند۔ جم غفیری از مردمان آں دیار فراہم شدہ گرد ایشاں گرفتند و از دیدن اتواپ و اسلحہ و اقمشہ و پوست ہای سفید و ریشہای کلان شان حیرت ناک شدند۔ خیال کردند کہ ایں ہا خورشید زادگان اند۔ جہازیاں از دیدن صورت شان کہ یکسر برہنہ و بے ریش بودند و پوست بغایت نرم و رنگ مانند مس داشتند متحیر شدند۔ شامگاہاں چندکس از ایشاں بر کشتی کوچک نشستہ نزدیک جہاز آمدند و چند گونہ ماکولات بطریق ضیافت پیش کلنبس نمودند۔ کلنبس در عوض آں

عقدہای آبگینہ و پارہ ہائے بورین و جرس ہای کوچک یا چیزہای کم بہا با ایشاں
داد ہفت روز دراں جا توقف کردہ رجعت نمود۔ شاہ اسپین ہفت پلاٹن
سپاہاں درجہاز نشانیدہ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت۔
بعد آں ایں واقعہ شہرت یافتہ شاہ روس و شاہ انگلینڈ وغیرہ
برای تسخیر آں دیار افواج خود فرستادہ بلادہای آں سواد را قابض شدند۔
در سنہ ۱۴۹۹ء امریکو نام شخصے از ساکنان فلارنس در ارض جدید رفتہ انتظام
سیاحت آں جا نمودہ در سفرنامہ خود دنیای نورا امریکہ نام نہادہ براں شہرت
یافت۔ از لندن تا امریکہ جنوبی سی و پنج ہزار و ہفت صد[۵۶] میل۔ از لیورپول
تا نیویارک امریکہ شمالی سی ہزار و پنجاہ میل مسافت بحری[۵۷] فقط

طول و عرض زمین

طول معمورۂ ربع مسکون از ساحل غربی بحر محیط[۵۸] تا ساحل شرقی آں
بقول بطلیموس[۵۹] یک صد و ہفتاد و ہفت درجہ و عرض ہفتاد و نہ درجہ۔ و
نزد اکثرے از جزایر خالدات[۶۰] کہ منتہای غربی است تا گنگ دژ کہ منتہای

---

۵۶ صحیح پنج ہزار و پانصد میل است و آنکہ در متن اصل کتاب است غالباً سہو کاتب است۔
۵۷ ... ۳۵۰۰ میل صحیح است۔
۵۸ مراد از بحر اوقیانوس (ATLANTIC) است۔
۵۹ "کلاڈیوس ٹیلی میوس" ریاضی دان و منجم و جغرافیہ دان مشہور بود۔ گویند مصری است۔
لیکن درست ایں است کہ صحیح جائے ولادت او کسے را معلوم نیست۔ بروایاتے کہ مابین عرب
متداول است شخص مذکور بعمر ہفتاد و ہشت سالگی فوت شدہ۔ اغلب ایں است کہ سہ
صد سال قبل از مسیح بود۔
۶۰ مراد از جزایر کنیری است۔ در ازمنۂ قدیم مورخان اسلام اینہا را منتہائے زمین خیال می کردند۔

شرقی است یک صد و ہشتاد درجہ و عرض از خط استوا تا حد شمالی شصت و شش درجہ۔ بعضے حکما عرض ربع مسکون را از خط استوا تا حد شمال نود درجہ تخمینہ کردہ اند۔ از انجملہ سی درجہ از سمت قطب شمالی بہ سبب عدم قابلیت آبادی کہ بہ باعث بعد آفتاب دراں سمت برودت و ظلمت بسیار است خارج کردہ، عرض ہفت اقلیم ہمگی شصت درجہ یافتہ اند مسافت درجہ ارضی شش صد و شصت و شش و نیم میل و شش صد و شصت و شش گز باشد۔ و دقیقۂ ارضی یک میل و چہار صد و چہل و چہار گز، و میل چہار ہزار گز۔ و ثانیہ حصّہ شصتم دقیقہ۔ اما خط استوا خطے است فرضی کہ مابین قطبین از مغرب تا بہ مشرق کشیدہ میشود و کرۂ زمین را دو حصّہ کردہ اند حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی چنانکہ مشروحاً گفتہ شدہ آں از جنوب چین شروع شدہ بر لنگ دژ و جزیرہ جمکوٹ گذشتہ بر جنوب سراندیپ و جزایر زنگ و بر جنوب سپاہان مغرب بہ بحر اوقیانوس منتہی شود۔

قسمت ہفت اقلیم[1]

ہفت اقلیم مانند ہفت بساط معمولہ از مشرق تا بمغرب در ربع مسکون واقع است برابر یک دیگر یعنی عرض ربع مسکون را از خط استوا

کرۂ زمین
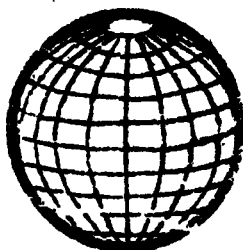
[1] ہیچ حقیقتے ندارد۔ صرف ایں قدر کہ در ازمنۂ قدیمہ کرۂ ارض را بہ ہفت حصّہ منقسم کردہ بودند۔

تا حد شمال ہفت حصّہ برابر کرده ہفت اقلیم نام نہاده اند۔ اقلیم اوّل طول آں سہ ہزار وبست و دو فرسنگ وعرض آں از خط استوا جانب شمال یک صد وچہل وہفت فرسنگ۔ دریں اقلیم بیست کوه وشی نہر ومردم آں جا سیاه رنگ طول نہار دوازده ساعت و ربع۔ اقلیم دوم۔ دو ہزار وہشت صد وسی و دو فرسنگ وعرض یک صد وسی و دو فرسنگ۔ دریں اقلیم ہفت کوه وہفت دریاست رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار سیزده ساعت ونصف و ربع۔ اقلیم سوم۔ طول آں دو ہزار و دوصد چہل و چار فرسنگ۔ وعرض یک صد وشانزده فرسنگ۔ دریں اقلیم سی وسہ کوه وبست و دو نہر و رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار چہارده ونیم ساعت اقلیم چہارم۔ طول آن دو ہزار و دو صد وشصت وشش فرسنگ و عرض نود و نہ فرسنگ۔ و دریں اقلیم بست و پنج کوه وبیست و دو دریا۔ رنگ مردم گندم گون مایل بہ سفیدی۔ طول نہار پانزده ساعت ربع کم۔ اقلیم پنجم۔ طول آں ۱۸۰۷ فرسنگ وعرض ۸۴ فرسنگ سی کوه و پانزده دریا۔ لون مردم سفید۔ طول نہار پانزده ساعت ونیم ساعت۔ اقلیم ششم۔ طول آں ۱۵۱۱ فرسنگ وعرض ہفتاد و یک فرسخ۔ دریں اقلیم ده کوه وچہل نہر ومردم آں جا سُرخ رنگ۔ طول نہار پانزده ساعت ونیم ربع۔ اقلیم ہفتم۔ نہایت آبادی شمال است عمارت وآبادی دراں کم تر طول آں یک ہزار ویک صد وسہ فرسخ ده کوه وچہل نہر۔ رنگ مردم سُرخ وسفید فقط۔

قسمت آبادی دُنیا بر چہار حصّہ

حکمای فرنگ دو بر اعظم دنیا را چہار حصّہ قسمت کرده اند۔ از انجملہ

براعظم قدیم یعنی ربع مسکون را سہ حصہ یورپ[۱] - ایشیا[۲] - افریقہ[۳] و براعظم جدید یعنی امریکا را یک حصہ تصوّر کردہ اند۔

تشریح سلطنت ہای یورپ[۶۲]

- یورپ من جملہ حصص اربع خوردتر است طول آں میان شرق و
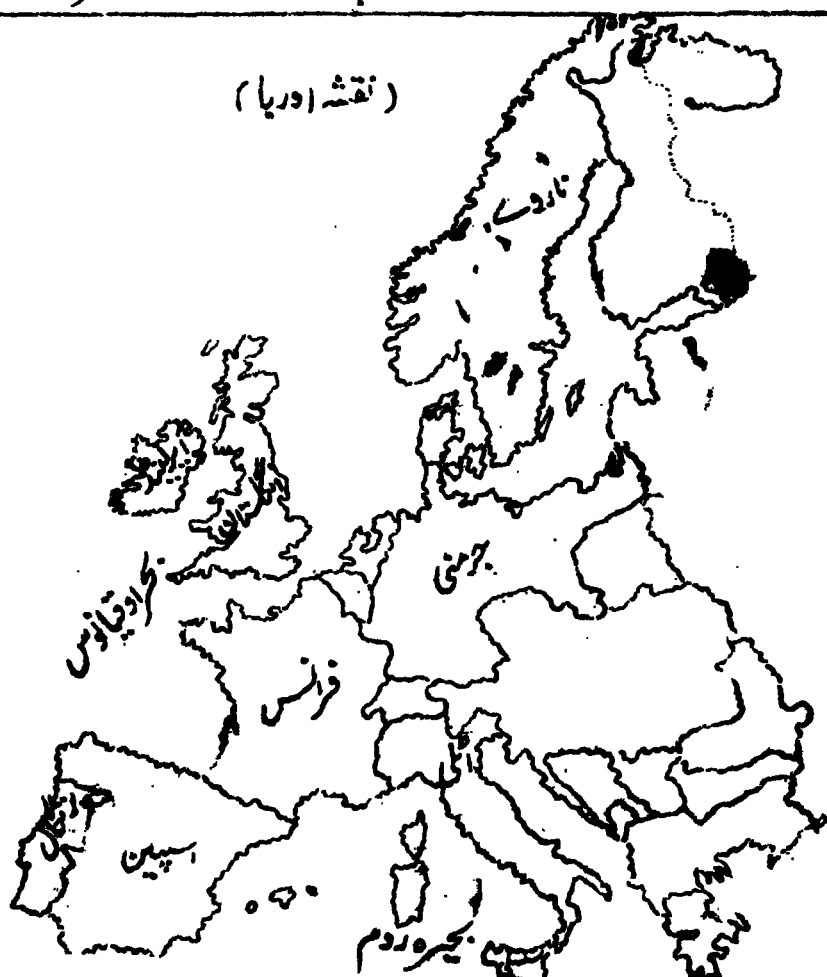
[۶۲] باید دانست کہ تفصیل تقسیم ملکی و سیاسی و آبادیٔ مملکت ہائے اورپا و آسیا و افریقہ و امریکہ دریں جا مذکور است تعلق بقرن نوزدہم سنہ میلادی دارد - اما اکنوں در نتیجہ جنگ ہائے عالمگیر (۱۹۱۴-۱۹۱۸ و ۱۹۳۹-۱۹۴۵) تغیرات اہم واقع شدہ است ؛

غرب سہ ہزار و پانصد میل و عرض آں از شمال تا جنوب دو ہزار و چہار صد میل۔ رقبۂ آں سی و ہفت لک میل مربع۔ مردم شماری سی و دو کرور و ہفتاد لک۔ فی میل ۹۰ نفر ہمہ دانا و محنت کش۔ سلطنت ہای یورپ این است۔

سلطنت برٹن کلاں

شامل آں چہار ملک نامی است اوّل انگلینڈ۔ دوم ویلز۔ آبادی ہر دو بمعہ جزایر دو کرور و چہل و شش لک و ہشت ہزار و سہ صد و نود و یک نفر۔ سوم۔ سکاٹ لینڈ آبادی آں سی و ہفت لک و سی و پنج ہزار و پانصد و ہفتاد و سہ نفر۔ چہارم آیرلینڈ۔ آبادی پنجاہ و یک لک و ہفتاد و چہار ہزار و ہشت صد و سی و شش نفر۔ مذہب پراٹسٹنٹ

سلطنت فرانس

طول آں شش صد میل عرض پانصد و شصت میل آدمی سہ کرور و ہفتاد و شش لک و ہفتاد ہزار مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت بلجیم۔

شامل آں سہ شہر کلاں است اوّل برسلز۔ دوم گنٹ۔ سوم گنٹورپ[۶۳] نفر شماری ۵۵ لک و ۱۹ ہزار۔ مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت ہالینڈ۔

دریں ملک پنج شہر کلاں آباد است۔ مردم شماری ۱۴۱ لک و ۱۴ ہزار۔

سلطنت پرشا۔ شامل آں ہشت صوبہ کلاں نفر شماری سہ کرور و ہفتاد لک نفر

۶۳۔ انٹورپ

مذہب پروٹسٹنٹ بعضی رومن بعضی یہودی۔

سلطنت آسٹریا۔

مشتمل بر نوزدہ صوبۂ کلاں نفر شماری کروز وہفتاد وہفت لک و ہشتاد وشش ہزار مذہب پروٹسٹنٹ بعضے کلیسائے۔

ممالک خورد جسرمنی۔

دریں ملک سی وسہ ریاست موجود است بعضے ہارا پادشاہ وبعضے ہارا دیوک می گویند۔ نفر شماری چہار کرور وپنجاہ لک مذہب پروٹسٹنٹ بعضے رومن وبعضی یہودی۔

سلطنت سوئیٹزرلینڈ۔

درضمن آں سہ شہر نامی است مشتمل بربیست و دو صوبہ آبادی ۲۰ لک و ۴۶ ہزار مذہب رومن وپروٹسٹنٹ مخلوط۔

حکومت ڈنمارک۔

دریں ملک کوہ آتش فشاں واقع است آبادی نوزدہ لک دشصت ونہ ہزار مردم۔ مذہب پروٹسٹنٹ۔

سلطنت متحدہ سویڈن۔ مشتمل بربیست وچہار صوبہ نفر شماری چہل وپنج لک وشصت وپنج ہزار وششصد نفر مذہب پروٹسٹنٹ۔

ناروے۔

درحدود شمالی آں در موسم تابستان دو سہ ماہ آفتاب غروب نمی کند وعرصۂ دو ماہ یک روز متصور گردد۔ سمت جنوب آں طول نہار ہژدہ ساعت نفر شماری نوزدہ لک بیست وپنج ہزار متصل آں لیپلنڈ نام شہریست دراں جا ہشت ماہ برف منجمد می باشد۔ مردماں آں جا کوتاہ قد

بقدرِ دست۔ نفر شماری آن شصت ہزار۔

سلطنت روس۔

سلطنت روس را دو حِصّہ می شود ازاں جُملہ یک حِصّہ در ایشیا است و یک حِصّہ در یورپ و در حِصّہ یورپ پنجاہ و یک صوبہ شامل است۔ آبادی آں ہشت کرور و سی و شش لک نفر۔ مذہب پروٹسٹنٹ و قریب پنج لاکھ یہودی۔

سلطنت روم۔

اہل فطرت آں را دو حِصّہ کردہ اند۔ ازاں جُملہ یک حِصّہ ایشیا است و یک حِصّہ در یورپ لک و ۱۵ ہزار مردم می باشند۔ مذہب مسلمان زیادہ و کلیسائی۔

یونان۔

پیشتر شامل روم بود۔ حال خودسر۔ آبادی ۱۶ لک و ہشتاد ہزار مردم پروٹسٹنٹ۔

حکومت اٹلی۔

دریں ملک کوہی است آتش فشاں مردم آں جا دو کرور و ہشتاد و چہار ہزار۔ شامل آں یازدہ صوبہ مذہب رومن کیتھولک۔

اسپین۔ آبادی آں یک کرور و ۶۶ لک و ۲۵ ہزار نفر۔

پرتگال۔ آبادی آں چہل و یک لک و شصت ہزار نفر۔

پولینڈ۔ شامل روس ہفتاد لک و چہار ہزار مردم نفر شماری۔

سیکنی[۱] ۔ درمیان آسٹریا و پروشیا آبادی آں ۲۹ لک مردم سلطنت خودسر۔

---

[۱] سیکسنی ۔

لبک ہمپیرت بربن۔

آبادی آن شش لک و ہفتاد و چہار ہزار نفر نود سر۔

بویریا۔

آبادی آن پنجاہ و دو لک و ہشتاد و چہار ہزار مردم۔

(نقشہ ایشیا متعلق بصفحہ آیندہ)
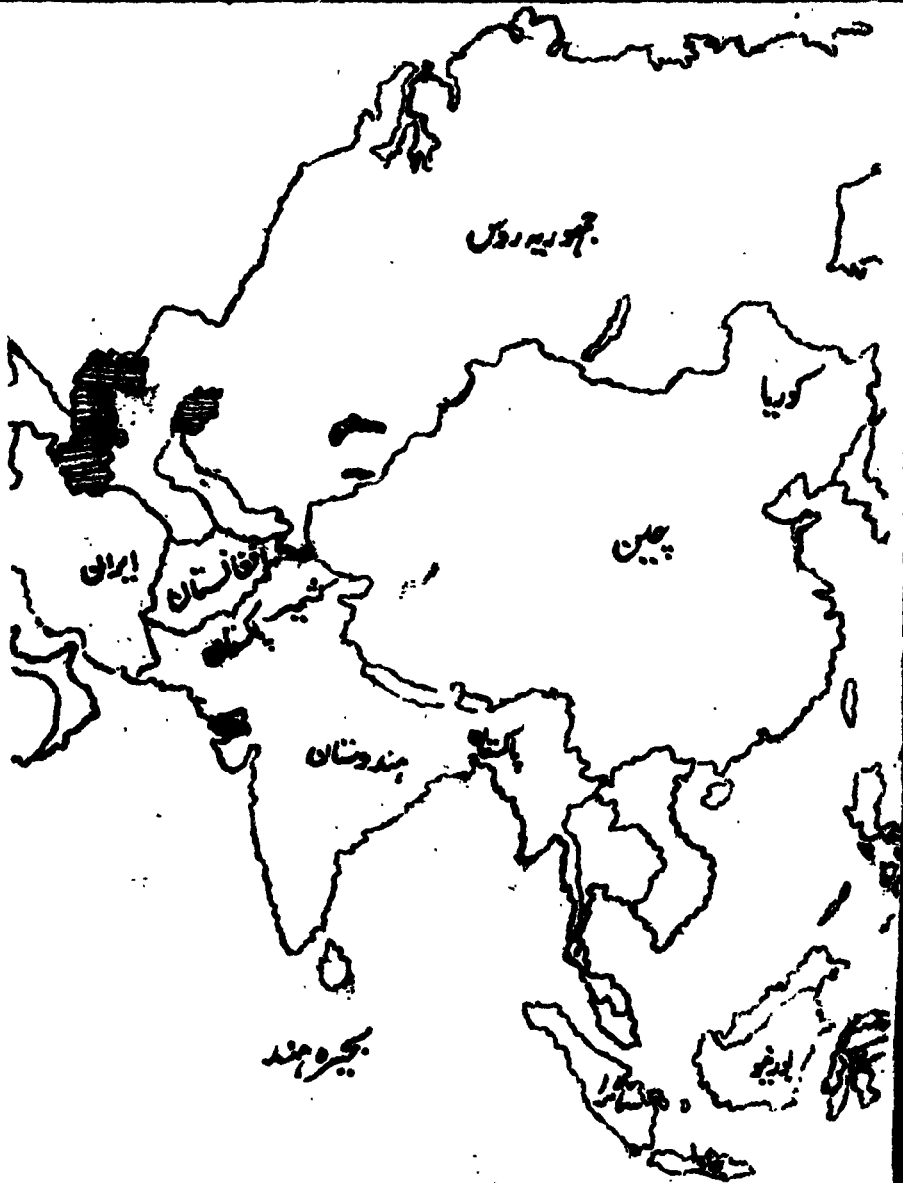
رومانیا۔

نفر شماری آن پنجاه و دو لک و نود هزار۔

سرویا۔

آبادی آن هفده لک و بیست و پنج هزار۔

مانت نگر۔[۶۵]

دو لک و پنجاه هزار مردم۔ فقط۔

سلطنت های حصۂ ایشیا

طول از شمال مشرق تا جنوب مغرب شصت و نُه هزار میل و عرض از شمال تا جنوب سی و پنج هزار و چهار صد میل۔ کل رقبۂ آن یک کرور و هفتاد و پنج لک میل مربع۔ نفر شماری هفتاد و نُه کرور و پنجاه و پنج لک و نود هزار مردم تخمیناً فی میل ۴۵۔

ایشیائی روس[۶۶]

درین ملک شش صوبہ کلان واقع است۔ طول آن شش هزار و ششصد میل۔ عرض هفت صد و شصت میل در بعض بلاد شمالی چند ماه آفتاب غروب نمی کند و شب واقع نمی شود۔ آبادی آن هشتاد لک مردم۔ دار السلطنت طفلیس

ایشیائی روم۔ مشتمل بر شش صوبہ کلان واقع است۔ ایشیائی کوچک سیریا[۶۷]۔ پلس ٹین[۶۸]۔ یوروشلم۔ آرمینیا۔ کردستان۔

---

[۶۵] مانٹی نیگرو۔

[۶۶] مراد ازاں علاقہ ایست کہ گرد اگرد بحر ارل واقع است و از ۱۹۱۸ء وقتیکہ حکومت اشتمالیہ روسیہ بوجود آمد اطلاق ایشیائی روس بر سائبریا، جارجیا، آرمینیا، قفقاز و روسی ترکستان تا حد گلگت سرحد شمالی مملکت جموں و کشمیر می شود۔ [۶۷] شام۔ [۶۸] فلسطین۔

تاتار۔ یعنی ترکستان در ضمن آن پنج صوبۂ کلان واقع است کاشغر۔ یارکند
ختن[۱۸]۔ بخارا و خیوا[۱۹]۔

وسط ایشیا۔ پنج صوبہ تاشکند۔ خجند۔ سمرقند۔ خوقان[۲۰]۔ کلاجا

سائبیریا۔ دو حصہ می شود یکے سائبیریا غربی دوم سائبیریا شرقی
آبادی سائبیریا غربی پنجاہ لک مردم و شرقی سائبیریا کم از چہل لک ؛

چین۔ ملک ہای بے شمار است۔ ازاں جملہ شش صوبۂ کلاں مشہور
اصل چین منچوریا منگولیا۔ تبت و کولیا[۲۱]۔ آبادی آن تخمیناً چہل کرور و پنجاہ
لک مردم بمذہب بودھ۔ ازاں جملہ اصل چین پانزدہ لک باشند و منچوریا دو
کرور و چہل لک و منگولیا بیست لک صحرا نشین۔ و کولیا ولایتے است جزیرہ نما
احوال آن چنداں معلوم نیست۔ و ملک تبت تقریباً شصت لک۔

جاپان۔ متصل چینی تاتار اکثر جزایر بحر الکاہل شامل اوست نفر
شماری ۷ کرور۔

ممالک جزیرہ نمائی۔ برہما۔ سیام۔ آسام۔ ملایا ازاں جملہ ہفت ضلع

[۱۸] تھیان شیان ؛ [۱۹] قدیم خوارزم ؛ [۲۰] صحیح قوقند ؛ [۲۱] کوریا ؛

در تصرف انگریز۔

افغانستان شرقی۔ مشتمل بر شش صوبہ کابل۔ وقندہار جلال آباد غزنین۔ ہرات۔ بلوچستان۔ آبادی پنجاہ لک باشندہ۔

ہندوستان۔ رقبۂ مربع آن ہشت لک و پنجاہ و شش ہزار و پانصد مربع میل[۴۳]۔ صوبجات آن بنگالہ، ممالک شمال و مغرب، پنجاب ممالک متوسط، بمبئی، وسندھ و مدراس و آسام، برہمای انگریزی، برار، گورک، اجمیر، جزایر انڈمن، نکوبار۔ باشندہ دو صد و پنجاہ و پنج ملین صوبجات[۴۴] باجگذار یک صد و پنجاہ و یک۔ آمدنی آن ہفت لک و بیست و پنج ہزار پونڈ و غیر باجگذار فی زماننا نیپال۔ سکم۔ بھوٹان۔

جزیرۂ لنکا۔ کہ آن را سیلون و سنگلدیپ نامند طول آن دو صد و ہفتاد میل عرض یک صد و چہل میل۔ نفر شماری۔۔۔۔۔[۴۵]

ایران۔ دریں سلطنت بسیار شہرہای نامی است باشندہ ہفتاد و شش لک و پنجاہ ہزار۔

عربستان۔ متضمن بلادہای کثیر مردم شماری ہشتاد لک از مدینہ تا مکہ مسافت دو نیم و صد[۲۵۰] میل۔

تشریح افریقہ

حصہ سوم ربع مسکون افریقہ است طول آن دو ہزار و دو صد میل عرض از مشرق تا مغرب چہار ہزار و ششصد و پنجاہ میل رقبۂ آن یک کرو ر

[۴۳] فی الحقیقت رقبۂ ہندوستان ماسوائے برما ہجدہ لک مربع میل است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر ظن و تخمین است۔

[۴۴] مراد از ریاست ہائے ہند۔

[۴۵] در اصل بیاض چنیں یافتہ شد۔

و پانزدہ لک مربع میل۔ آبادی[۶۲] آں بیست کروڑ و پنجاہ و ہشت لک آدمی فی میل ۱۱ تا ۱۰ نفر و بباعث تمازت آفتاب و باد سموم و ریگستان آبادی آں کم تر است۔

بربر۔ دریں ملک[۶۳] شہرہای بسیار است آبادی شصت و یک لک و چہل ہزار مراکو دار السلطنت۔ الجیریا۔ بیست و ہشت لک و شصت ہزار مردم۔ ٹونس بیست و یک لک نفر۔ ترپولیا۔ سہ صوبہ کلان است آبادی آں یازدہ لک و پنجاہ ہزار۔ صحرای اعظم بعضی جاہا آبادی دارد و آب دریا نایاب۔

مصر۔ شامل آں چہار صوبہ کلاں قاہرہ۔ اسکندریہ۔ روزنہ[۶۴]۔

[۶۲] صحیح رقبہ اش یک کرور و دوازدہ لک و شصت و دو ہزار مربع میل و عرض چار ہزار و ششصد میل و طول پنج ہزار میل است۔ جامع اللغات اُردو مؤلفہ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات مینی لاہور؛ [۶۳] علاقہ شمالی افریقہ است کہ مابین مصر و بحر اوقیانوس در شمال صحرائے اعظم واقع است۔ در بربر علاقہ ہائے طرابلس و ٹیونس؛ الجیریا و مراکو شامل است حسن موافق اطلاع آں زمانہ این ہا را از غلطی خطہ ہائے مختلف خیال کردہ است؛

[۶۴] صحیح روزیٹا است شہریست تاریخی معروف دریں جا در سنہ ۱۷۹۹ء سنگی یافتہ شد کہ بر وے کتبہ بود در ہر دو زبانہائے قدیم مصری و یونانی از وے طریق قرأت مصری قدیم دریافت شد۔ آبادی ہفت ہزار

دمیاط[79]۔ آبادی پنجاہ و پنج لک[80]۔ نوبیا۔ یعنی خرطوم و شرقی سوڈان آبادی آں ۱۲ ملین
ابی سینیا یعنی حبش مشتمل بر پنج صوبہ آبادی چہل لک۔ زنگبار دو ہزار و پانصد
میل طویل صوبہائے بسیار دارد۔ مغربی افریقہ متضمن سہ صوبہ۔ سنی گنیا۔ اپر گنی
لوئر گنی۔ جنوبی افریقہ۔ ممالک آں کیپ کالونی۔ نیٹل[81] صوبجات آزاد۔ جزائر افریقہ
پرتگیز مدیریا۔ کیپ واڈ۔ سینٹ ٹامس۔ پرسنز ایلنڈ۔

تشریح ممالک براعظم امریکہ

حصہ چہارم دنیا براعظم امریکہ است منقسم بر دو حصہ یکے امریکہ شمالی
دوم امریکہ جنوبی۔ رقبہ آں یک کروڑ و شصت لک میل مربع[82] آبادی آں دہ کرور

[79] دمیاط شہر ایست در مصر واقع بر لب شاخ مشرقی دریائے نیل از قاہرہ ۱۲۵ میل بجانب
شمال شرقی۔ آبادی ۳۵۰۰۰ نفر۔ (بقول صاحب جامع اللغات)

[80] شمار مذبور از زمانہ حسن تعلق دارد لیکن دریں ایام صحیح آبادیش ۱,۴۱,۸۷۰۰۰ است۔

[81] نیٹال۔

[82] برصفحہ ۴۵

و چہار لک و پانزدہ ہزار مردم۔

گرین لینڈ۔ بلادیست سردسیر کہ گوسفند و گاؤ و اسپ و سگ و گربہ و خرگوش دراں جا نمیباشند۔ آبادی آں دہ ہزار مردم[۸۳]۔ جزایر بسیار دارد۔

روسی امریکہ۔ متعلق بچند صوبہ پیدایش غلات دراں جا نیست ہمگی پوستہای جانوراں بہم کردہ میفروشند۔ آبادی سی ہزار مردم۔

کناڈا۔ یعنی برٹش امریکہ مشتمل بر ہفت صوبہ[۸۴] در تصرف انگریز۔

صوبجات متحدہ۔ بیشتر در تصرف انگریزاں بودہ عاقبت طاقت بہم آوردہ خود سر شدند[۸۵] و آں چہل و نہہ صوبہ است۔ مردم شماری زیادہ از پنجاہ ملین۔

مکسیکو۔ مشتمل بر چند صوبہ کلاں آبادی نود و سہ لک سی و سہ ہزار مردم۔ ۹۳۳۳۰۰۰

وسطی امریکہ۔ در ضمن آں چند شہرہای نامی است و کوہ آتش فشاں نیز واقع۔

---

۸۳ ؎ بقول صاحب جامع اللغات رقبہ اش ۸۲۷،۵۰۰۰ مربع میل است و آبادیش ۱۷،۰۰۰،۰۰۰ نفر

۸۳ ؎ ۵۰۰۰ نفر۔

۸۴ ؎ صحیح ہشت صوبہ است با ین تفصیل نواسکوشیا، جزیرہ پرنس اڈورڈ، نئو برنزدک کیوبک، انٹیریو، مینی ٹوبا، برٹش کولمبیا، نیو فاؤنڈلینڈ۔

۸۵ ؎ قائد این تحریک حریت امریکہ جارج واشنگٹن (۱۷۳۲-۱۷۹۹) بود کہ انگلیسیاں را در محاربہ استقلال وطنی شکست فاش دادہ۔ جمہوریہ متحدہ امریکا ئی بوجود آوردہ تا ہفت سال بہ صدارت جمہوریہ مذکور فائز بود۔

جزایر غربی ہند۔ جزایر کثیر در بحر محیط آباد۔
گنی[86] منقسم بر سہ ریاست۔ برٹش گابنا۔ ڈچ گائنا۔ فرنچ گائنا۔
ونی زویلا[87]۔ بیست و ہشتاد و پنج ہزار سلطنت جمہوری۔
کولمبیا۔ بیست و نہ لک و پنجاہ ہزار سلطنت جمہوری۔
اکونڈر[88] آبادی آں دہ لک شصت و شش ہزار مردم سلطنت جمہوری۔
پیرو۔ دریں ملک گاہے بارش نمیشود۔ مردم شماری ۲۵ لک جمہوری
بولویا۔ سلطنت خود سر مردم شماری بیست و سہ لک۔
برازیل۔ دریں ملک کان ہای جواہر و نقرہ و زر و الماس وغیرہ فلزات بسیار است آبادی دو کرور۔
پراگو۔ دریں ملک چائی بافراط متکون می شود۔ آبادی سہ لک مردم۔
ارگوئی[89]۔ آبادی آں چہار لک و سی و پنج ہزار مردم۔ چلی۔ کان سیماب و کان زر دراں جا بسیار است مردم شماری بست و یک لک ہشتاد و سہ ہزار۔
آرجن ٹین لاپلاٹا کی؟ سلطنت متحد چہار دہ ریاست۔ چہار صوبہ۔ آبادی ۱۹ لک ملک سرد بسیر کوہ آتش فشاں در آں جا بسیار۔ انسان کوتاہ قد بقدر سہ شبر فقط۔

---

[86] گی آنا
[87] ونزدیلا
[88] اکویڈر
[89] یوردگوئے

جزایر بحر الہند

جزایر اوشینیا۔ ملیشیا۔ آسٹریلیشیا۔ پولینیشیا۔ آبادی سہ کرور وہشتاد لک مردم۔

جزایر سنڈیا[۹۰]۔ سماترا۔ جاوا۔ مدورا۔ نفرشماری یک کرور و نود لک مردم۔ در ۱۸۶۳ء بہ سبب زلزلہ یک جزیرہ مع سی ہزار مردم غرق شد۔

بورنیو۔ دو ہزار و پانصد میل طویل است آبادی آں بست لک۔

جزایر فلی پائن۔ دوازدہ صد جزیرہ است۔ کوہ آتش فشاں بسیار دارد۔ آبادی شصت و سہ لک آدمی۔

سلیبس[۹۱]۔ آبادی آں چہل لک مردم در تحت ڈچ۔

نفرشماری ممالک دنیا و اختلاف السنہ و وسعت کرۂ زمین

کل نفرشماری روی زمین موجب ہینڈ بک جغرافیہ یک ارب و چہل و شش کروڑ و شصت وہشت ہزار مردم و زبان ہای مختلف در دنیا دو صد و کرۂ زمین یک ارب و پنجاہ و دو کروڑ و یک لک و پنج ہزار میل مربع۔ ازاں جملہ خشکی یعنی زمین پنج کروڑ و سی و سہ لک مربع میل و تری سمندر یک ارب و چہل و شش کرور و شصت وہشت لک و پنج ہزار میل۔ فی میل ۲۷ انسان۔

---

[۹۰] درست سنڈا۔ نام مجمع الجزائر ملایا است۔ بقول صاحب باشن اٹلس بدو حصہ منقسم است سنڈا کلاں و سنڈا خورد۔ اول بورنیو سماترا، جاوا و جزایر سلیبس را شامل است و دوم بلی و لمبوک و سمبا وا وغیرہ ہا ٭

[۹۱] مراد از جزائر "سلیبس" است ٭

حصّه اوّل دربیان جغرافیه کشمیر و کمیت و کیفیت و حالات متعلقه و متفرقه آن

خطهٔ دلپذیر کشمیر

خطهٔ کشمیر ولایتی است در حصّهٔ ایشیا که بسمت مشرق ایشیائی چین و جانب شمال آن وسط ایشیا و طرف غرب و جنوب آن ایشیای هند یافته می شود. و به موجب قرار داد مساحان یونان در حاق وسط اقلیم چهارم واقع است که عرض آن از خط استواسی و پنج درجه و طول آن از جزایر خالدات یک صد و پنج درجه است. و بحساب هندیان در اول اقلیم چهارم واقع است چه عرض آن از خط استواسی و چهار درجه و هشت ونیم دقیقه وطول آن از جزایر خالدات یک صد و هشت درجه است. و بحساب رصد بندان انگلشیه طول آن از گرین وچ که از منسوبات لندن رصد گاه سلطانی است تا هاری پربت هفتاد و چهار درجه و چهل و نه دقیقه و یک ثابته است و عرضش از خط استواسی و چهار درجه و شش دقیقه و بست و شش ثابته است و بحساب لٹی چوڑ یعنی عرض البلد شمالی ۳۴ درجه پانزده دقیقه و لانجی چوڑ شرقی ۷۴ درجه و ده دقیقه۔

رفعت کشمیر

محققان یورپ بلندی شهر سری نگر کشمیر از معدل بحر محیط بقدر پنج هزار و دو صد ۵۲۰۰ فیٹ انگریزی که عبارت از یک هزار و هفت صد وسی و سه گز میباشد یافته اند و کوهستان منیع که حوالی آن مانند حصن متین حاوی گشته اند تقریباً از هشت هزار تا هفده هزار فیٹ متفاوت بلند خواهند بود۔ لهذا بمقتضای رفعت محل در ساحت کشمیر ثلث سال را برف می بارد۔ و کوهستان بلند که از سیزده هزار فیٹ مرتفع شده اند

همیشه از برف مخفوف می باشند و تا سیزده هزار فٹ ذوبان[91] برف می شود۔

طول و عرض کشمیر

ساحت کشمیر به مشابهٔ یکدره ایست وسیع میان همالی کوهستان منیع که از گوشهٔ مشرقی و جنوب بجانب گوشهٔ شمال و مغرب بصورت مربع و مستطیل واقع۔ طول آں بقول خواجه اعظم از حد شرقی تا حد غربی چهل فرسخ[92] و از جنوب تا شمال از هفت فرسخ تا هشت فرسخ متفاوت و صاحبان سرویر[93] مساحت ساحت کشمیر حدود اربعه آں بر چهار گوشه مقرر کرده اند۔ گوشه شرقی بر کوه ستناسر ناگ که در پرگنهٔ دچهن پاره از شیشرم ناگ یک کروه بالا است و گوشه غربی بر کوه اوڑی و گوشهٔ شمال بر کوه دل پوره که از قلعه گوریس بطرف دو کروه است و گوشهٔ جنوبی بر قلعه کوه کوثر نصب کرده۔ درازی خطهٔ دلپذیر از مقام حرپ یکه بر کوه پرگنهٔ بنگل واقع است تا [illegible] بر کوه شیوه لوره است یک صد و نهه میل۔ و عرض آں از کوه سر موکه تا کوه کوثر ناگ شصت و نیم میل و رقبهٔ آں مربع و مکسر پنج هزار و یک صد و چهل و دو میل و هر میل پنج هزار و دو صد و هفتاد فٹ که عبارت از یک هزار و هفت صد و شصت گز باشد۔ مورخ جدید مسٹر انس[94] صاحب در کتاب خود طول آں از ویری ناگ تا شیوه لوره یک صد میل و عرض آں بدرجهٔ اوسط بست و پنج

[91] گداختن۔

[92] یک فرسخ بمقدار هیجده هزار فٹ باشد۔ ازیں حساب یک فرسخ مساوی ۳ ۱/۲ میل خواهد شد۔

[93] مراد از عمال محکمه سروے آف انڈیا است۔

[94] لارنس۔

میل و رقبۂ آں چہار ہزار و پانصد میل مربع می نگارد مسٹر ڈرو صاحب طول آں ہشتاد میل و عرض آں بیست و پنج میل ثبت کردہ است۔[۹۵]

وجہ تسمیہ بہ قول مؤرخان ہنود

صاحب نیلہ مت پوران می نگارد کہ در زمان اوّل ساحت کشمیر تالابی[۹۶] بود بس وسیع ما بین جبال بلند و بجمیع آب ہای زلال مالامال چہ آب ہائے برف و باراں و رودبار و چشمہ ساراں در عمق آں جمع می شدند و بہ اتصال جبال راہ بر آمد آب مسدود ہمی بود دراں زماں بر قلۂ کوہ ہرموکھ ماتا ستی یعنی پاروتی کہ قدرت کاملہ سری مہادیو جی است علم اقامت افراشتہ درمیان تالاب بسواری سفینہ تا قلال کوہ کوثر ناگ سیر و تماشا میکرد لاجرم ایں تالاب را ستی سر نام نہادہ بودند چہ بزبان سنسکرت سر تالاب را گویند۔ ہمدراں زماں میان تالاب ستی سر دیوے بود۔ جلدبو نام قوی ہیکل و تناور و مہیب و دلاور۔ بیت :-

بزور و توانا چو آہرمنے
بآدم خوری ریمنی پرفنے

---

[۹۶] ہمیں رائے قرین صواب است بلکہ قدیم مؤرخان کشمیر مثلاً کلہن پنڈت دسوم پنڈت "شری ور" "پراج بھٹ" در تاریخہائے خود در وجہ تسمیۂ کشمیر و آبادی او چنیں می نگارند۔ ہیون سانگ سیاح مشہور چینی کہ در قرن ہفتم میلادی وارد کشمیر گشتہ ایں روایت را عقیدۂ عوام قرار دادہ است۔ امّا محققان جدید دریں قصہ قدرے اصلیت دانستہ گویند باشد کہ در زمانۂ قدیم مردے کشپ مر نام بہ سہولتہائے قدرتیہ استفادہ نمودہ موجب اخراج آب ازیں خطۂ دلپذیر شدہ باشد۔ بنام او ایں سرزمین اولاً "کشپ مر" موسوم شد و ثانیاً از امتداد زمانہ کشمیر گشت۔ بر نیز سبب در بیروں شدن آب زلزلہ را قرار دہد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

چو عفریت خوں خوارۂ پر شکوہ قوی ہیکلے ہمچو یکپارہ کوہ۔

آں دیو بے ہمال در اوایل حال بہ تضرع و ابتہال پوزش برہما می ساخت و در جناب او تقرب حاصل کردہ انعام یافتہ بود کہ درمیان آب ہیچ کسے بر قتل تو قادر نگردد۔ پس ازاں آں دیو بدسیر درمیان تالاب ستی سر پناہ گرفتہ بر قلال جبال اکثر اوقات می تاخت و بہ ہر جا جانداراں را نہب و غارت ہمیساخت ہمچنیں تا دہور موفور آں دیو دیجور در جور و ایذای مخلوق مغرور ہمی بود و خرابی و تباہی می نمود۔

بعد آں وقتے از اوقات کشف رکھیشر کہ نبیرۂ برہماست برای طواف اطراف عالم بہر سو سیر و سیاحت کردہ در نواحی تالاب ستی سر درود نمود و بہ نسیم ہوای مرغزار و جبال ایں محال باغ دلش گل گل شگفتہ بزبان حال می گفت۔ بیت۔

رخ رخ چہ مکان دلنشیں است
بر روئی زمین ارم ہمین است

و در حوالی تالاب کسی از باشندگاں ندیدہ متعجب گردید و از پیر مردے تنڈ ول جلد بو کہ باعث خرابی آبادی بود معلوم ساختہ دلش بدرد آمدہ بمقام نوبندن بر کمر کوہ کوثر ناگ یا متصل ہیر پورہ صومعہ بنا نہادہ تا عرصہ ہزار

بقیہ صفحہ ۵۰۔ کہ وقتے باعث شگافتہ شدن آں کوہ شد کہ نزد قصبۂ بارہ مولہ دیدہ می شود و نظرے بہ عقیدۂ علماء طبقات الارض قرین قیاس است۔ بقول صاحب انسائیکلوپیڈیا برٹانیکا در زمان ہیون سانگ اطلاق کشمیر بر کابل و پنجاب و لایات گاندھار ہم می شد۔ در قرن شانزدہم شاہان چغتائیہ نیز بلحاظ مصالح ملکی کابل و غزنی شامل یک ولائت کشمیر کردہ بودند۔ دریں ایام داد اطلاقہ کشمیر کابل بود۔ دریں جا مراد حسن از وادی کشمیر است۔ ایں لفظ نزد اہالیان ایں ملک بہ کشمیر مروج است ؂

سال۔ ودرآں جا بعبادت قادر بے ہمال استقامت کردہ باندفاع دیو پُرغرور التجا نمود۔ جناب عظمت وکبریا پوزش آں بے ریا پسندیدہ باستدعای مدعای خود مجاز گردید۔ وے برای اندفاع جلدبو اعانت طلبید و ازپیش گاہ داور کارگذاران عالم خیر وشر برہما بشن ومہیشر برقتل آں دیو بدگہر مامور گردید پس ہرسہ نامدار تا مدت بسیار با دیو خوں خوار کارزار میکردند دبرقتل او قادر نگشتند ہرگاہ کہ آں دیو مغلوب ومنکوب می شد درتحت آں آب مخفی می نشست پناہ او بود دریا ومحافظ او بود دعای برہما عاقبت سری بشن جی قریب بارہ مولہ محل برآوردن آب سنجیدہ بسلاح سودرشن چکر کوہ خارا را پارہ پارہ کردہ مجرائے آب پیدا نمود۔ چوں آب تالاب فرو رفت جلدبو درکمین گاہ زمین متواری گشت د برہما بشن ومہیشر ہم جاہای خود درگذشت آنگاہ جلدبو باز شیوۂ خود ظاہر ساخت کہ آب از کمین گاہ او می جوشید وسطح زمین رامی پوشید کشف رکیشر باز بدرگاہ بے نیاز التجا کردہ پرندہ برائی آں شکتی یعنی قدرت تعالی وتبارک بشکل شارک کہ آں را بزبان کشمیری ہاری میگویند بر ہوا طیران کردہ از کوہ سمیر یک لخت کوہ بمنقار برداشتہ آوردہ۔ برکمین گاہ جلدبو گذاشت تاکہ آں دیو بصدمۂ کوہ پارہ کوفتہ شدہ آب مسدود گشت وآں کوہ پارہ را الحال کوہ ہاری پربت میگویند د مقام شارکا بھگوتی دراں جا میدانند وجنود ہنود بروز موعود دراں جا رفتہ پرستش می سازند۔ بعد در [illegible] گشت (اد بمعنی اول ون بمعنی زمین) یعنی آں سرزمین را اول زمین نام [illegible] القصہ چوں سطح مسطح این گلزمین نمودار گشت و انہار بسیار و [illegible] خوشگوار

وچمن ہای بے شمار پدیدار شد پس دیوتا ہا یعنی فرشتگاں این مکان را پسندیده
ہر کسے بموجب خواہش خود ہا در ہر جا مقام ہا مقرر نمودند چنانچہ تا حال
استہانہا و یاترا ہای آں ہا در بعضی جا ہا مقرر اند بعد آں کشف رکھیشر دریں
دیار فرحت اثر قرار کرده برہمنان مہذب الاخلاق از آفاق فراہم آورده دریں
گل زمین آباد ساخت دراں وقت ایں گل زمین را کشف مر نام نہادند۔ مر
بہ لغت سنسکرت خانہ را گویند یعنی خانۂ کشف نام کردند بعد مرور دہور کش مر
می گفتند۔ رفتہ رفتہ بانقلاب السنہ کشمیر گفتند۔

ملا احمد[۹۸] مترجم رتن پوران نقل می آرد کہ یکے از بزرگ رکھیشران نامی
موسوم بہ امرت ساگر در کوہ بندا چل[۹۹] بعبادت ایزد بے ہمال اشتغال می
داشت دراں زماں کاشم ویر نام پہلوانے در شجاعت و جلادت مشہور بود
کہ یک صد من سنگ در دست گرفتہ براه می رفت۔ روزے آں دلاور جرار
برائے شکار در کوہسار رفتہ بود تشنہ و گرسنہ نزد رکھیشر رسید و بکمال
خشونت و درشت مزاجی ازو آب طلبید۔ رکھیشر دلو بدست او داده اشاره
بہ چاه نمود۔ آں پہلوان دلو در چاه انداختہ ہر چند شجاعت و جلادت خود
درکشش و کوشش خرچ نمود دلو از چاه کشیدن نتوانست نہایت متحیر شد
و رکھیشر را بر دست و پا بوسہ ہا داده بسیار عجز و نیازمندی ساخت۔ آں
رکھیشر آواز داد کہ "اے مادر ایں بہادر را آب بده" کاشم ویر دلو از چاه کشید

[۹۸] ملا احمد نواسۂ ملا احمد علامہ است۔ در مصاحبت و منادمت سلطان زین العابدین
رئیس زبان دراز و انیس دمساز بود۔ در شعر و سخن طبع عالی داشت۔ تاریخ وقایع ملک کشمیر
و ترجمۂ مہابھارت وغیره از تصنیفات اوست۔ مدفنش در مزار سلاطین در جائے نامعلوم است

[۹۹] بندھیاچل سلسلۂ کوہستانی است در والائت وندھیہ پردیش وفاق جمہوریہ ہند و
بہ مقامات متبرک و زیارت گاه

بجائی صد بقعہ یک بقعہ آب نوشیدہ سیراب شد انگاہ در بجا آوری خدمات رکھیشر استقامت کردہ در ریاضات شاقہ شاغل گشت و ہمیشہ بے خور و خواب در بندگی رب الارباب و خدمت رکھیشر اوقات بسر می برد۔ روزے درخدمت آں مرشد بزرگ شان بیان نمود کہ در سالف زمان جرایم و عصیان بے پایان برمن ثابت و عیان است چگونہ عفو خواہند شد رکھیشر گفت ہرگاہ می روی بروز موعود بطواف امرناتھ سوامی و میخواہی دراں جا عفو جرایم خود پس پاک و صاف می شوی از گناہاں ہمچنانکہ صاف می باشد آں ہیکل یخ کہ دراں جاست پس کاشم دیر باتفاق آں فقیر عزم طواف امرناتھ جزم کردہ از راہ کوہستان جنوبی برکوہ امرناتھ رسید و دراں جا بروز موعود مراسم آں بجا آوردہ اطمینان خود حاصل کردند و بہ عفو جرایم از غیب مستبشر شدند۔ آنگاہ تمامی تیرت ہائی کوہستان کشمیر را طواف کردہ بر مقام کوٹی تیرت در بارہ مولہ رسیدند۔ کاشم دیر خواص کوٹی تیرت از رکھیشر پرسیدہ۔ رکھیشر گفت کہ درمیان ستی سر یک ہزار تیرتھ موجود است و از [illegible] کوٹی تیرت ثواب ہزار تیرت حاصل می شود۔ کاشم دیر گفت کہ کسے آں تیرت ہا را بہ چشم خود می تواند دید؟ رکھیشر گفت ہرگاہ کشیدہ می شود ایں آب البتہ بہ زیارت آں تیرت ہا ہر کسے کامیاب خواہد شد۔ کاشم دیر گفت کہ کسے در دنیا می باشد کہ ایں آب را نایاب گرداند۔ رکھیشر گفت اگر میکنی تو عبادت قادر بے ہمال تا ہزار سال البتہ ایں امر محال بر تو آسان گردد پس کاشم دیر تا عرصہ ہزار سال برکوہ قیصر ناگ بعبادت پرداخت۔ روزے در صومعۂ خود موشی دید کہ کوزۂ آب را سوراخ نمود و آب آں کوزہ از راہ سوراخ بدر رفت کاشم دیر

آں را اشارۂ غیبی پند اشتہ درباره مولہ بمقام کھادہ نیار ہماس کوہ را بہ شجاعت ذاتیہ خود نقب دادہ سوراخے بہم رسانید و بہ قدرت رب قدیر ازاں سوراخ آب جوشیدن گرفت تا کہ ستی سر خشک شدہ سطح زمین پدیدار گشت و سقف آں سوراخ تا عہدِ سندر سین موجود بود۔ آں وقت بہ سبب زلزلہ فرو غلطید و شہر سندمت نگر را سیلاب نمود۔

چوں کاشم ویر دریں دیار خلد نظیر در آمد بطواف تمامی تیرت ہائی ایں دیار مستفیض گشتہ بود و باش خود دریں دیار اختیار نمود بعد ازاں تمامی رکھیشران ہندوستان و عابدان و زاہدانِ آں زمان دریں جا آمدہ بریاضت ہائی شاقہ عامل شدند و اکثر موبداں و برہمناں از اطراف آمدہ دریں جا بود و باش خود اختیار نمودند۔ ازاں جاکہ اشاعت ایں مکان بہ نیروی ہمت کاشم ویر سرزدہ بود بنا براں ابنای زمان نام ایں مکان کاشی مرے گفتند تاکہ بہ مرور ایام کشمیر گفتند۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

الغرض بتائید مقولۂ مورخان متذکرہ بالا و بہ معاینہ علامات و نشانات موجودہ معلوم می شود کہ ساحت ایں گل زمین در آوان اولین از آب مملو بودہ است و دراں زمان بر قلال جبال مرداں بود و باش می داشتند و عبور و مرور بہ سبیل کشتی ہا بہر طرف می ساختند چنانچہ بر کوہ ہرموکھ و کوثرناگ و دریلاق وچھن پارہ و لولاب وغیرہ اکثر جاہا نوکا بندن ہا موجودند چہ در زمان پیشین ملاحاں در باطن سنگ ہا سوراخ کردہ سفائن خود باں مضبوط میداشتند و آں سوراخ را نوکہ بندن میگویند۔ نوکا بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن کشتی و در بعضے کوہستان ہاون ہاي سنگین کہ بکثرت استعمال صاف درخشندہ شدہ است بر موقع مشرب ہا موجود است

... ... جا، دانسته می شود که تا این جا آب بوده است۔

خصوصیات کشمیر

خطۂ کشمیر روضۂ دلپذیر و دوحۂ بے نذیر است که فضلا و نجبای برگزیدۂ پیشین و حکمائی و علمای فطرت آگیں این خطۂ دلنشیں را از جمیع بلاد و بقاع روئی زمین بہ خصوصیات پسندیدہ جنت نظیر نام کردہ اند۔ الحق ہمچنیں خصوصیات دلنشین کہ متعلق ایں گلزمین است در ہیچ بلاد دیگر یافتہ نمی شود:۔

اوّل۔ ہوای ایں دیار در غایت اعتدال بلطافت و نظافت مروح روح و موجب صحت مزاج و باعث فرح و فتوح است۔ در حرارت ہوائے تابستان طبیعت انسان محتاج بہ مروحہ نمیشود و در برودت زمستان باوجود کثرت برف و باراں آرزوئی پوستین نمیگردد۔ بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبیعی را در جلوہ می آرد۔ بیت:۔

ہوایش ز خُلد آمدہ بے خلاف دہد مردہ را جاں بہ تن بے گزاف

ہمہ سال باشد ہوا معتدل نوائے عنادل برد غم ز دل

دوم۔ آب ہای ایں گل زمیں کہ از کوہستان برف آگیں و از عیون و تالاب ہای گزیں کہ بہ سبیل انہار و جوئبار ہمیشہ جاری می باشد۔ الحق بسان آب زندگانی عیش جاودانی را نوید کامرانی بخشیدہ روان مردگاں را مژدۂ حیات میرساند و بکمال لطافت و نظافت ملک را سیراب و خلق را شاداب گرداند۔

بہ بیں آب ایں بوستان خوشگوار
لطیف و روان بخش چوں روئی یار

سوم۔ در تمامی سطح ایں دیار و در اطراف و اکناف و کوہسار و کنار

رود بار در ہر جا اقسام سبزہ زار ہای خضر ابسان قالین زمردیں گسترده بکمال
... نضارت خوش نما و روح افزای باشند. بیت

رہا چوں بہ صحرا سر نہادی — میان سبزہ و گل او فتادی

چہارم۔ بساتین این گل زمین کہ از سلاطین پیشیں بہ تعمیر رواق و
... منتظم انہار و آبشار و فوارہ و ترتیب خیابان دیمن ہا و بہ توفیر
اشجار و ازہار و سبزہ ہا رشک افزائی بہار فرخار* و نشاط انگیز نظارگیان
روزگار است۔ بیت۔

بگلزار کشمیر خوش گل است
ہزاراں فزوں خوشنوا بلبل است

پنجم۔ در حوالی این گلزار کوہسار بے شمار مانند حصار بہر سو حاوی
گشتہ فضای آں خوش و سواد آں دل کش از آبیاری قدرت باری کامیاب
وبکمال خضارت و نضارت سر سبز و شاداب کہ برای حفظ مراتب این
گلستان برپائی استقامت استادہ اند و بمروحۂ قدرت ازلی نسایم
دلکشا و شمایم روح افزا بہر طرف ساری می دارند۔ فرد

ز رشک سبزہ زار کوہ کشمیر — زغم فیروزہ در معدن شود پیر

ششم۔ مرغزار ہای کوہستان این دیار بہ لطافت ہوا و نظافت
فضا نزہت افزای عشرتیان کامگار و نظارگیان ہوشیار است۔ بیت

اگر در مرغزارش میکنے جای
دہد بوسہ دو صد گل برکف پائے

ہفتم۔ دریں دیار خلد آثار اشجار میوہ دار باقسام بے شمار در
بساتین و نخلستان و صحرا دیشتہ ہا بہ فواکہ آبدار و اثمار خوشگوار پر بار

* فرخار شہریست در ترکستان معروف بہ حسن و جمال

می باشند۔ بیت

چو جنت ہمہ مثمر اشجار اوست
رواں زیر اشجار انہار اوست:

ہشتم۔ غلات بسیار باقسام بے شمار کہ دریں دیار پیداوار است علی الدوام ارزان و فراواں می باشد خصوصاً برنج کہ بکثرت دریں جا متکون گردد تغذیۂ عام وخاص بداں حاصل می شود۔

نہم۔ در بیابان و کوہسار ایں دیار شکار و وحش و طیور بسیار می باشد چنانچہ شائقانِ انگلستان باسراف سرمایۂ فراواں از سیر و شکار ایں دیار محظوظ گشتہ برای احباب تحائف فراواں ارمغاں می برند۔

دہم۔ درندگان خوں خوار وحشرات زہر دار مثل مار و کژدم ونہنگ دسنسار[سنشلہ] وغیرہ دریں ملک معدوم است ومخلوق محفوظ۔ فرد

بہشت آں جا کہ آزارے نہ باشد کسے را باکسے کارے نہ باشد

یازدہم۔ حکیم حقیقی مردمان ایں دیار را بہ زیور عقل و فطرت محلّی ساختہ در فنون دانشوری وصنعت گری بر ہنروران امصار دیگر آنہا فضیلت بخشیدہ است خصوصاً در صنعت پشمینہ کہ بایں آراستگی جائی ساختہ نمیشود و بزرگان دہر از لباس آں تمکین و تزئین یافتہ از تجارت آں ابنای روزگار متمتع و منتفع می باشند وغیر ازیں ابداع صنایع فراواں از روئی تیز ہوشی می نمایند۔

دوازدہم۔ حسن وجمال ایں جمال بہ صباحت و ملاحت بحد کمال و خوبی و رعنائی در غایت لطافت و اعتدال۔

سنشلہ نہنگ بزبان ہندی ؎

نظامی[۱]

بیکے گفتا کہ در اقصائی کشمیر | نباشد از لطافت ہیچ تقصیر
ز تمام خوبرویاں آں زمین است | بخوبی رشک فردوس بریں است

سعدی[۲]

آں کیست کہ می رود بہ نخچیر | پائے دل دوستاں بہ زنجیر
ہم شیوۂ جادوان بابل | ہمشیرہ گل رخان کشمیر

جامی[۳]

ز کشمیری بتان دیں بر انداز | دلم بت خانہ کشمیر گشتہ

غنی[۴]

کشمیر از صبا روشن گہ جمال است | حسن سیاہ آں جا گر ہست خال است

---

[۱] نظامی گنجوی (۵۹۷ - ۵۰۷ھ) استاد مسلم الثبوت زبان فارسی است تصانیف کثیرہ دارد از انجملہ مشہور سکندر نامہ است کہ در آں تاریخ بادشاہ سکندر نظم کردہ است خمسہ اش یعنی مجموعہ کتب با تفصیل مخزن اسرار۔ لیلیٰ مجنوں خسرو شیریں ہفت پیکر و سکندر نامہ بنظر وقعت دیدہ میشود

[۲] نامش مصلح الدین و سعدی لقب است در ۵۸۹ھ در شیراز پیدا شد و در ۶۹۱ھ دریں جا وفات یافت سی سال جہاں نوردی کرد۔ صاحب تصانیف کثیرہ است۔ از انجملہ گلستان در نثر و بوستاں در نظم لاجواب است و تا امروز از ہیچ یکے جواب ایناں بالخصوص اول الذکر نوشتہ نشد

[۳] عبدالرحمن جامی شاعر مشہور زبان فارسی بود۔ بتاریخ ۲۳ شعبان ۸۱۷ھ مطابق ۷ نومبر ۱۴۱۴ء در موضع جام از مضافات ہرات پیدا شد و بعمر ہشتاد و یک سالگی بتاریخ ۱۸ محرم ۸۹۸ھ مطابق ۹ نومبر ۱۴۹۲ء براہ مدینہ منورہ ازیں جہاں درگذشت۔ از تصانیفش شرح جامی در عربی و کلیات جامی و یوسف زلیخا و تحفۃ الاحرار و شواہد النبوۃ و نفحات الانس و لیلیٰ مجنون و بہارستان در فارسی بسیار مشہور است۔

[۴] نام محمد طاہر تخلص غنی است شاعر معروف کشمیر بود از یگانہ روزگار شیخ

سیزدہم۔ در پوران ہای قدیم و پوستکہای ضخیم نوشتہ اند کہ خطۂ کشمیر در سابقۂ زمان سیرگاہ دیوتاہا بودہ اکثرہا درین مقام مقام کردہ آثار و علامت آن ہا بہر جا موجود۔

چہاردہم۔ اکثری از عظمای اولیای فرقۂ اسلامیہ درین دیار عالی مقدار بہ عبادات و ریاضات تزکیۂ نفس و تصفیۂ باطن حاصل نمودہ معابد و مقابر آن ہا بہر جا محل فیض و فتوح است۔

پانزدہم۔ بر مصداق جنت نظیر بودن این گل زمین علما و فضلای متقدمین و شعرا و فصحای پیشین درہای آبدار و لآلی ؟ بذار سفتہ اند و بزبان نظم و نثر داستان ہا گفتہ چنانچہ مثنوی سلیم۔ و کلیم۔ و قدسی۔ و خصالی و ظفرخان احسن ۱۰۵۰ھ و میر الہی و طغرا و عرفی۔ و فیضی و غیرہ

مسلسل احسن فانی فیض یاب گشت غنی مذکور از خاندان عشائی محسوب می شود۔ استغنا از حد داشت از وی یک دیوان یادگار است کہ بنامش موسوم است و در مطبع نولکشور لکھنو مدت شد کہ طبع شدہ ؛

۱۰۵۰ھ ظفرخان احسن متوفی ۱۰۷۳ھ مطابق ۱۶۶۳ء از امرای شاہجہانی بود منصب ہزاری داشت تمت العمر صوبہ دار کشمیر بود۔ پدر عنایت خان مصنف شاہجہان نامہ است ؛

۱۰۶۲ھ از شعرای عہد مغول است۔ بعہد جہانگیر از ہندوستان وارد کشمیر گشتہ بعد انتقال در گنج مدفون گشت

۱۰۰۰ھ نامش جمال الدین و تخلصش عرفی است بعہد جلال الدین اکبر از موطنش شیراز وارد ہندوستان گشت بعمر سی و شش سالگی در ۹۹۹ھ در لاہور فوت شد و ہمانجا مدفون گشت تصانیف مختلفہ دارد مگر از انجملہ دیوانش کہ بر قصائد و ابیات مشتمل است بسیار شہرت دارد ۱۰۰۸ھ معاصر عرفی بود و در عہد جلال الدین اکبر خطاب ملک الشعرائی داشت۔ در ہندیان فیضی شخص دوم است کہ اشعار فارسی مثل اہل زبان گفتہ۔ نامش ابوالفیض و پسر شیخ مبارک بود بعمر چہل و نہ سالگی در ۱۰۰۴ھ راہی ملک بقا گردید۔ از تصانیفش تفسیر سواطع الالہام مثنوی نل دمن و ترجمۂ شریمد بھاگوت گیتا بسیار شہرت دارد ؛

در توصیف و تعریف ایں دیار یادگار است　　شیخ شہاب الدین سندی:-

كَانَ الْكَشْمِيرُ لِسُكَّانِهَا　　جَنَّتُ عَدْنٍ هِيَ لِلْمُؤْمِنِيْن
قَدْ كَتَبَ اللهُ عَلَى بَابِهَا　　مَنْ دَخَلَهُ كَانَ مِنَ الْاٰمِنِيْن

قطب*

ہزاران ناز اے کشمیر بر باغ جنان داری　　کہ در فصل خزاں ہم خوش بہار زعفران داری
ہزاران گل بود فصل خزان در باغ کشمیرم　　چہ می نازی تو ای کابل ہمیں یک ارغوان داری

شاہجہان[۱]

خورد آدم گندم از جنت کشیدندش برون　　من کہ خوردم آش جو یارب بکشمیرم رسان

طغرا

از شاہ جہانگیر دم نزع چو جستند　　با خواہش دل گفت کہ کشمیر و دگر ہیچ

ظفرخان احسن

کشمیر مگو رشک پری خانہ چین است　　القصہ بہشتے است کہ بر روی زمین است

عرفی

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید　　گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

قدسی[۲]

چو کشمیر افتخار ہر دیار است　　بہشت و سلسبیلش آب لار است

---

[۱] صاحب قران ثانی شہاب الدین محمد شاہ جہاں (دورِ حکومت ۱۶۲۸ - ۱۶۵۸ء) بادشاہ غازی ؛

[۲] حاجی محمد جان قدسی مشہدی در عہد شاہ جہانی ملک الشعرا بود. تصانیفش ظفر نامہ شاہ جہانی و بادشاہ نامہ است- در لاہور وفات یافت ؛

* سلطان زین العابدین ؛

قصیدہ

نسبت کشمیر را با روضۂ رضواں چہ کار این بود باغِ سلیمان آن بود باغِ جناں

کلیم[۱]

چرا آشفتہ اے چرخ دلگیر تماشا کن کہ کشمیر است کشمیر

پر از گل دشت و کوہ و راغ بینے ہزاراں باغ را یک باغ بینے

غرض کہ ایں خصوصیات مندرجہ بالا کیفیتے علاوہ دارد در دو فصل گفتہ شود

فصل اوّل۔ در تشریح مقامات و علامات قدرتی۔ فصل دوم۔ در بیان آثار و امارات حدوثی

فصل اوّل در تشریح مقامات و علامات قدرتی

ہوائی کشمیر

باید دانست کہ کرۂ زمین را از مشرق تا مغرب پنج حصہ کردہ اند و ہر حصہ را منطقہ می نامند اوّل از خطِ استوا تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت شمال و شانزدہ ہزار میل جانب جنوب منطقہ حارہ است دریں منطقہ حرارت آفتاب بہ شدت می باشد و از منطقہ حارہ تا مسافت سہ ہزار میل سمت شمال و تا سہ ہزار میل سمت جنوب دو منطقہ معتدلہ است یکے جنوبی و دوم شمالی ہوای ایں دو منطقہ باعتدال است در

[۱] نام ابوطالب و تخلص کلیم داشت۔ از بزرگ شاعران ہمدان بود۔ در عہد جہانگیر بار اوّل وارد ہندوستان گشتہ در ۱۰۲۸ھ مراجعت فرمائے وطن شد۔ بعد چندے بار دوم بعہد شاہجہاں بہ ہند آمد و ملازمت شاہی اعتبار نمود و لقب ملک الشعرائی یافت۔ از تصانیفش ظفرنامہ شاہجہاں دیوان فارسی یادگار است۔ بتاریخ ۱۵ ذی الحج ۱۰۶۱ھ مطابق ۱۹ نومبر ۱۶۵۱ء بمقام سرینگر کشمیر رحلت نمود۔ در نواح خانقاہِ قدیم در گجن مدفون شد۔

حرارت و برودت پس از منطقه معتدله تا مسافت شانزده هزار میل سمت جنوب شانزده هزار میل سمت شمالی بمنطقه ابرد است در حدود این منطقه ها شعاع آفتاب نمی تابد لاجرم آب و هوائی آں طرف به غایت سرد و برف و آب همیشه منجمد می باشد۔ ازاں جا که خطه کشمیر در منطقه معتدله شمالیه واقع است لاجرم هوای این دیار در حرارت و برودت معتدل است۔ سوای آں که هوائے بلد مرتفع بارد است و هوای بلد حضیض گرم۔ ایضاً هوا اگر بواسطه مجاورت دریا باشد و آں بالذات ترطیب کند امّا اگر شمالی باشد تبرید و اگر جنوبی بود تسخین و اگر شرقی بود ترطیب و اگر غربی بود تغلیظ۔ هرگاه بواسطه بلد طینی باشد برطوبت مایل گردد۔ ازاں جا که بلد کشمیر میان کوهستان برفین که ثلث اراضی آں زیر آب محبوس است یافته می شود هوائی آں جا از برف و آب و ارض طینی متولد گردد بامتزاج تبرید و تسخین و ترطیب و تغلیظ کیفیت تعدل هوا ثابت گردد بنا براں هوای این دیار در تفریح روح و انتعاش طبعیت و تولید اخلاط صالحه و تقویت اعضاء رئیسه از جمیع بقاع ربع مسکوں افضل است و در موسم گرما چنداں گرم نیست که حاجت بمروحه افتد و در موسم زمستان با وجود کثرت برف چنداں مضر نیست که باعث افساد بدن گردد بلکه حرارت غریزی و مزاج طبعی را در جلوه می آرد و پرگنه نعل و پهاک اعدل بقاع کشمیر است چنانچه در موسم تابستان میان دره لار و دره شالمار علی الاستمرار در موسم بهار روایح روح فزا از مغرب وزیدن گیرد و تا آخر روز موجب انبساط خاطر گردد و بعد غروب آفتاب نسیمے از مشرق می آید که تا هنگام صبح باعث تنویم و نشاط می باشد و در موسم تابستان باعتدال خنک می

باشد و در زمستان چنداں ابر نہ گردد بلکہ از کوہ آہک ٹینگ تا دامن تخت سلیمان برف کم تر می بارد۔ شاہان پیشیں و سیّاحان یورپین از بقاع کشمیر آں را خوش تر دانستہ برائی سیاحت قبول کردہ اند و پرگنۂ لار را کرنیل مور صاحب لالہ رُخ[۱۱۲] نام نہادہ است و شعرائی متقدمین در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ بیت

لار بر کاخ ملک تالار است
بر ہمہ پرگنات[۱۱۳] سالار است

موسم کشمیر

موسم ایں گلستاں در زمستاں و تابستاں دلکشا و مسرت افزا است لیکن بہ موجب اختلاف فصول و گردش آفتاب در موسم ایں سواد تاثیرات مختلفہ واقع می شوند۔ اوّل فصل بہار کہ عبارت از ماہ چہتر و بساکھ و جیٹھ می باشد۔ دراں موسم ہوای ایں دیار در غایت اعتدال ملطف و مرطب و مفرح و مفتح و سریع النفوذ می باشد بالیدگی اجسام و تصفیہ خون و تقویت

۱۱۲ صحیح "ملک لالہ رخ" است۔ در حکایت منظوم شہزادی لالہ رُخ بزبان انگلیسی کہ یک خفقۂ خیالی است تماس مور نغمہ ہائے در تعریف حسن و خوبی باغ شالامار و تالاب ڈل سرودہ است۔ کتاب مزبور در ۱۹۰۱ء باہتمام فریڈرک و لان ہیڈ فورڈ سٹریٹ لنڈن بہ زیور طبع آراستہ شد۔ فیض ایں تصنیف است کہ تمامی خطہ کشمیر در ممالک اوریائی عموماً و در عالم انگلیسی خصوصاً مشہور بہ "ملک لالہ رُخ" شد ؛

۱۱۳ اشارہ بہ تقسیم ملکی است کہ در زمان سابق حاکمان ایں دیار برائے سہولیت انتظام کردہ بودند۔ تعداد پرگنہ جات در ہر وقت مختلف بودہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری شمارہ آن ہا تا سی و سہ رسانیدہ و قاضی علی تا چہل و یک اسٹائن در "این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر" تعداد آن ہا چہل و سہ نام بنام دادہ است ؛

اعضای رئیسہ[۱۱۴] حاصل می شود۔ بیت

مصطفیٰ فرمود با صحب کبار تن مپوشانید از بادِ بہار

دراں زماں بوفور بارش باراں در کوہ و بیاباں ہر جا سبزہ ہای خضرا بہ نضارت و خضارت از زمین رستہ در اطراف باغات و دلہا جا بجا شگوفہ ہای شہار و گلزار شگفتہ ہوش ربای ہوشمنداں و غمزدای دردمنداں گردد۔ دراں زماں شایقاں و عیاشاں دیوانہ وار بہر سو دامن گیر اشجار شگوفہ دار گشتہ در تماشای جلوۂ گلہا بسان مجنون مبہوت می باشند و ہر کسے از اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد سفینہ ہا برای سیر و سیاحت بہ فروشِ مکلف آراستہ و خوردنی ہا و نوشیدنی ہا ہمراہ داشتہ با دوستاں و خویشاں گاہے برائے تماشای شگوفہ وقتے برای خوردن توت و خربوزہ و تربوزہ بجانب تالاب ڈل می روند و میان نالہ تیل بل و باغ شالمار و نشاط و نسیم وغیرہ در تماشای شگوفۂ بادام و گل سرخ و یاسمن و گل نول و نسترن[۱۱۵] بضاعات خود ضایع نمایند و دیوانہ وار جا بجا گردیدہ در زیر درختاں غلطیدہ میباشند۔

دوم فصل تابستاں۔ کہ عبارت از ماہ ہار وساون و بادرون[۱۱۶] می باشد دریں فصل ہوای ایں دیار از حد اعتدال اندک بحرارت مایل گردد و بعضے افراد را نوعے سخونت و غلیان اخلاط حاصل میکند و درد چشم بعضے مرداں را تکلیف می رساند و بر وقت نصف النہار بہ موجب حدّتِ

---

[۱۱۴] دل و دماغ و جگر

[۱۱۵] نسترن کنول بفتح کاف و نون غنہ قسمے است از نیلوفر

[۱۱۶] مطابق جولائی۔ اگست ستمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

گرما طبیعت بجانب آفریں نشاط می شود دراں زماں مقیاس الموسم از ہشتاد و پنج درجہ تا نود و پنج درجہ متصاعد میگردد۔ عیاشاں برای کسب ہوا باطراف و دامات میروند و ۲۰ ماہ ہار طول نہار کشمیر چہاردہ ساعت و سیزدہ دقیقہ و نیم دقیقہ می رسد و قتیکہ باران برشگال مترشح گردد بعض اوقات برق و رعد و صاعقہ و تگرگ و ژالہ متصدع می باشد و حدت آفتاب روز بروز کم گردد۔

سوم فصل خـریف۔ و آں عبارت از ماہ اسوج و کتک و مگھر[117] می باشد دراں وقت سخونت ہوا بہ یبوست مایل گردد بہ سبب تسدد مسامات اندک کندی حواس و یبوست حاصل می شود و مردماں در جمع کردن اسباب زمستان مثل ہیزم و زگال و سالن ہای[118] خشک وغیرہ متوجہ باشند و برای ششماہ مہیا کردہ می گذارند و در آخر موسم برودت بدرجۂ کمال رسد کہ درختاں از صدمات برد برگ ریز می گردد و فضائی غبارناک و کوہسار پوشیدہ و آفتاب گرفتہ میباشد و بر کوہستان اطراف نزول برف شروع می کند مردماں لباسہای گرم مثل پشمینہ و پٹو[119] و پوستین و طاف و پوشاک پختہ دار پوشند و بجانب مکانات گرم رجوع کنند و مردم عوام آتش کدہ کانگڑی[120] شب و روز در بغل گرفتہ دفع برودت می سازند و در موسم زمستان آں را بسیار عزیز می دارند چناں چہ گفتہ اند۔ بیت

---

[117] مطابق اکتوبر، نومبر، دسمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

[118] "انواع"

[119] پشمینہ ہائے کہنہ چوں بہ ... و ... مالیدہ کردند نزد اہالیان کشمیر بہ "پٹو" موسوم شوند ؛

[120] صورت کانگڑی بر صفحۂ آیندہ باید دید ؛

کانگڑی در بغل بگو چون است
لیلئے در کنار مجنون است

و بہ باعث حرارت کانگری بر شکم و بن ران مردم کشمیر زخمهای سیاہ بلکہ قرحہ و آبلہ پیدا می شود و با وجود کثرت البسہ و اقمشہ از کانگری گریز ندارند۔

چہارم فصل زمستان کہ عبارت از ماہ پوہ و ماگہ و پھاگن[۱] می باشد آں وقت درہوا برودت و یبوست غالب گشتہ مسدد مسام ملذذ حواس و مقوی معدہ و باہ میگردد دراں زماں مردماں در و دریچہ بستہ کردہ در مکان گرم مثل حمام وغیرہ می نشینند و در ماہ پوہ و ماگ بارش برف متواتر متراکم گردد۔ و بعض اوقات در نفس شہر قریب دو ذرعہ برف جمع می شود زیادہ بر آں حکم نادر دارد۔ آب ہائی تالاب ہا و نہر ہا منجمد گشتہ یخ بندی ہای عجیب باشکال غریب متصور گردد و دراں روز ہا مقیاس الموسم بدرجہ انجماد برسد و در دامن بام ہائی خانہ قطارہ ہای

کانگڑی

[۱] مطابق دسمبر، جنوری، فروری ماہ ہائے تقویم عیسوی۔

دنگالہ باشکال مخروطی معلق می باشند۔ و در بعضے زمستانہای سخت گاہی می باشد کہ بخارات ارضیہ در فضای آسمان عالم گیر گشتہ ہوای دمہ واقع می شود کہ آں موسم مسموم را بزبان کشمیری "کٹ کشو" گویند و دراں زماں فراز کوہستان رفیع آفتاب جلوہ گر بودہ بارش برف و باراں موقوف می باشد و قریب ساحت زمیں ہوا تیرہ و اندوہ گیں گردد و موسم آں گاہے تا دونیم روز گاہے تا دونیم ہفتہ بعضے تا دونیم ماہ گزندہ و سوزندہ میباشد و بصولت برودت شاخسار اشجار را رطوبت اصلیہ شپلیدہ خشک گرداند۔ مردماں بسیار تنگ می آیند و بیضہ ہا منجمد می شوند و تیل سیاہ مثل روغن در کاغذ بستہ کردہ بقالاں میفروشند دراں زماں بعضے اوقات دریای بہت[۱۲۲] ہم یخ بند می شود چنداں کہ مرداں بالای آں سوار می روند و تالاب اولر دراں وقت ہمیشہ منجمد می گردد کہ بالای آں مرداں بارہای گراں برداشتہ عبور مرور ہمیکنند بعضے اوقات تا دو سہ ماہ بستہ می باشد میگویند کہ در سال ۱۰۸۰ ہجری موسم زمستان سخت مشکل بود و دریای بہت و تالاب اولر منجمد شدہ پرگنہ سایر المواضع پائین کہ بر کنارۂ تالاب اولر سمت جنوب است و پرگنہ کہوہامہ بجانب شمال دراں وقت مردمان سایر المواضع پائین فراز یخ بندی تالاب اولر در کوہامہ آمدہ بہ ہماں راہ بارہای کاہ خشک بردوش گرفتہ واپس می رفتند و در اثنای راہ برگ کاہ

---

۱۲۲ نام کشمیری ایں دریا "ویتھ" است کہ بہ فارسی "بہت" شد۔ نزد علمای یونان قدیم ہمیں دریا بہ "ہائی ڈس پس" و نزد علمای سنسکرت بہ "وتستہ" مشہور است بزبان پنجابی و اردو بہ "جہلم" معروف است ۔

بسیار افتادہ بود و درماہ بساکھ کہ برگ ہای چنار برابر پنجہ مرغ شدہ بودند و تخم ریزی شالی بقدر یک گرہ از زمین رستہ بود۔ آں زماں چہاردہ راس اسپاں از جانب سایر المواضع بر سطح یخ بندی اُولر بامید خوردن برگ کاہ کہ درعرض راہ افتادہ بود بطرف کوہامہ عبور کردند اسپان مذکورہ در کوہامہ رسیدہ تخم ریزی شالی خوردند۔ آں زمان یخ بندی تالاب استوار دبرودت ہوا گزندہ و آفتاب محجوب و بہت سدود بود و تالاب اُولر مع جمیع تالاب ہا بعد انقضای سہ چہار سال ضرور در یک سال منجمد گردد لیکن گاہ اوقات دریای بہت ہم انجماد پذیرد چنانچہ در سنہ و سال سنہ ۱۱۹۵ و سال سنہ ۱۲۳۱ و سال سنہ ۱۲۴۸ و سال سنہ ۱۲۹۶ ہجری دریای بہت منجمد شدہ مردماں بسیار محنت کشیدند۔ ازاں جاکہ ہوای زمستان ایں جا دشوار است موجب آں مردمانِ بلادِ دیگر دریں ملک بود و باش نمی کنند لیکن ساکنان ایں جا را موجب عادت چنداں دشوار نمی شود و در بعضے فصول زمستاں ہوا باعتدال و بارش و برف اندک می باشد دراں سال بہ باعث کمی آب اکثر جا ہا نقصان مزروعات متصور گردد۔

ریاح کشمیر

باد جنوب درماہ ساون و بادروں بر تیغ کوہ بانہال سمت جنوب بعد دوپہر روز تا شام و خفتن ابر سفید بمسافت یک دومیل حاوی گردد بزبان کشمیری آں را داوہ مال میگویند و از سحاب مذکور صرصر سخت کہ بصولت آں اشجار متحرک گردد برآمدہ در ساحت کشمیر منتشر شود و بعضے اوقات درختان سطح کشمیر را درہم برہم سازد۔ گویند کہ بہ ہبوب ریاح مذکورہ محصولات ایں دیار پختہ و بالیدہ می شود و بعد تسکین ریاح سحاب مرتفع گردد پس برق ہای لامعہ

متواتر و متراکم درکنارہ آسمان تا آخر شب جلوہ می دہد و بعضے تجربہ کار میگویند که اکثر اوقات ہبوب ریاح ہفتم ساون شروع می کند و یازدہم ماہ موقوف می شود و ہفدہم ماہ ساون باز عود میکند۔

باد دبور۔ در اوقات متذکرہ بالا میان درہ کوہ دچھنہ وکھاور سمت مغرب از حدود پنجاب بعد دوپہر روز بہ شدت می آید و از بارہ مولہ باطراف منتشر گردد گویند بہ ہبوب ریاح مذکور در ملک کشمیر تپ لرزہ عارض نگردد

بادشمال۔ در بعضی ایام تابستان فراز کوہ کرناہ کہ آں را بزبان کشمیری فسادنار گویند محاذی گوشۂ شمال و مغرب بر کنارۂ آسمان خط ہای شعاعی ہویدا گردد و بعد ازاں تند باد شدید کہ اشجار تناور را از بیخ بر کند می آید بزبان کشمیری آں را کامرائی می گویند۔

ایضاً درموسم تابستان بعضے اوقات محاذی کوہ دجہ بال میان گوشۂ شمال و مشرق ریاح سخت می آیند درختاں و عمارات را قلع قمع سازند بزبان کشمیر آں را دجہ داد گویند۔

کوہسار کشمیر

پیرامون ساحت این دیار کوہسار بے شمار مانند حصار تا مسافت بسیار مسلسل و متخلل محفوف است محاذات آں بکمال طراوت و نضارت سر سبز و دل کشا و فرحت افزا و درمیان اطراف و خلال آں اشجار دیودار و عرعر و شمشاد و صنوبر بقدرت ایزد دادار کوہ در کوہ مغروس و اقسام و الوان نباتات عجیب و غریب انبوہ در ہر جا بر زمین مفروش و بالای آں کوہسار چشمہ سارہائی بے شمار بہ ہر سو جاری اما حدود آں کوہستان شرقاً پیوستہ است بہ مبادی لداخ و غرباً تا حدود مظفرآباد شمالاً تا دریای

کریشنا گنگا و جنوباً تا ساحل چیندر باگا۔ محققان یورپ رفعت آں کوہستان از ہشت ہزار فٹ تا ہفدہ ہزار متفاوت گفتہ اند و رقبۂ آں بقول مسٹر[۱۲۳] صاحب بیست و پنج ہزار میل مربع ازاں جملہ ذکر بعضے جبال شامخہ و کتل ہا کہ مفید رجال است گفتہ آید:۔

کوہ ہرموکھ

از سری نگر بہ مسافت سی کروہ بجانب شمال متصل پرگنہ لار[۱۲۴] کوہیست در غایت بلندی مشہور رفعت آں شانزدہ ہزار و نود ہشت فٹ انگریزی و بسر آں کوہ پرشکوہ پنج قلۂ منیع کہ ہمیشہ از برف محفوف می باشند ظاہر ازاں جملہ قلۂ اوسط بسیار رفیع و مہیب پُر برف بنظر می آید۔ گویند کہ سال تمام بر قلۂ مذکور بوقت ابر برف می بارد ہمگی در ماہ ساون تا عرصۂ ہفت روز بارش برف موقوف می باشد۔ فی الاصل ہماں قلہ را ہرموکھ نام نہادہ اند بلقب سداشو[۱۲۵] موکھ۔ بمعنی چہرہ یعنی چہرہ سداشو اہل ہنود آں را بسیار متبرک میدانند و گویند کہ ماتا پاربتی جی[۱۲۶] در جنم[۱۲۷] اول باسم ستی مسمی بودہ بر آں کوہ اقامت میداشت و درمیان خلال قلال مذکور خزینہ ہای برف از عرصۂ روزگار موجودند و بہ سبب بعد زمانہ الوان برف بعضی سرخ بعضے زرد و سبز و بنفشہ وغیرہ بہ نظر می آید و در ذیل آں

۱۲۳ؐ ظاہراً سہو کاتب است مراد مصنف از مسٹر لارنس صاحب "ویلی آف کشمیر" است ؛

۱۲۴ؐ در پرگنۂ لار رفعتش ۱۶،۰۸۹ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفہ پنڈت آنند کول)

۱۲۵ؐ "شیو" یا "سداشیو" بکسر شین و سکون واؤ نام یکے از خدایگان ہنود کہ باعتقاد شان آفرینندہ و فنا کنندۂ عالم است بت ہائے شیو در اشکال مختلفہ کہ بر کیفیت حلم و غضب او دلالت کنند در منادر (معابد) ہند یافت می شوند۔ فرقۂ شیو (بقیہ بر صفحہ ۷۲) ؛ (۱۲۶ؐ۔ ۱۲۷ؐ بر صفحہ آیندہ)

مرغزارهای عجیب و چشمه سارهای دلفریب روح افزاست خصوصاً سرچشمهٔ هرموکهٔه گنگا[۱۲۵] جانب مشرق و سرچشمهٔ شیراسر سمت مغرب واقع. میگویند که الی حال هیچ کس از افراد بشر بر قلال کوه هرموکه عروج نکرده است.

"تقف-چنانچه یکی از راجهائی قدیم برای زیارت پرتمای سداشو در عروج قلهٔ اوسط مبادرت کرده بود. فی الحال به آشوب هجوم زنبوران معاودت نمود. الحال در ۱۹۱۱ بکرمی مطابق ۱۲۷۱ هجری اول مسٹر جانسین صاحب سرویر براه کوبهامه برائے نصب کردن نشان های کمپاس بر کوه مذکور با مردم بسیار و اسباب بے شمار صعود نمود و عروج قلهٔ منیع دشوار دانسته بر قلهٔ صغیر سمت شمالی از دامن کوه به مسافت چهارده کروه عروج نموده. بر فرق آن کمپاس نصب کرده رجعت نمود. بعد آن مسٹر منٹگمری صاحب افسر سرویر قریب هزار کس همراه گرفته عروج نمود و بر منزل اول رسیده بادِ صرصر همچنان هیجان ساخت که سنگهائے ثقیل متحرک شدند واحدے را

یک از سه فرقه هائے بزرگ هندوان امروزه است. بنا بر تحقیق مصنف "کاشمیر شیوو ازم" مذهب شیوو در ابتدائے قرن نهم یا در اواخر قرن هشتم ع در کشمیر آمده به قول مصنف "قرون وسطے میں هندوستانی تهذیب" اول کسے که تعلیمات شیوو را در کشمیر رواج داد سوانند بود. این مرد در قرن دهم میلادی مے زیست و یک کتاب بنام شیوو درشٹی (نظر شیوو) تصنیف کرد. علمائے این فرقه تا اکنون بسیار کتب درین مذهب نوشته اند. من جمله ازان هشتاد کتب بر فلسفه و تعلیمات شیوو به اوقات مختلف از اهتمام "محکمهٔ تحقیقات علمیه" حکومت جمون و کشمیر اشاعت پذیر شده اند؛

[۱۲۶] "پاربتی جی" نام زن "سداشو"

[۱۲۷] پیدائش اوّل　　[۱۲۸] "هرموکهٔه گنگا" نام دریا

اُمید زندگانی نمانده عاقبت بخیر گذشت. صاحب موصوف تا عرصۂ نہ روز بکار مساحت مشغول مانده معاودت نمود۔

"قف" گویند بر قلّۂ رفیع کوہِ مذکور کان زمرد دارد۔ لہٰذا ہر جا کہ قلّۂ کوہِ ہی مو کہ بنظر می آید در آنجا مار واقعی کمتر باشد۔

کوہ[۱۲۹] کوثر۔ کہ از سری نگر بفاصلۂ سی کروہ بطرف جنوب نواحی دیوہ سر در غایت رفعت عظیم الشان است۔ وتا حدودِ پنجاب و جموّں نمایاں۔ رفعتِ آں ۱۵۵۳۰ فٹ انگریزی۔ بر اطراف آں سہ قلّۂ منیع کہ آنہا را کوثرن کوٹھہ نامند وہمیشہ از برف محفوف می باشند۔ گویند کہ بر قلالِ مذکورہ تاحال کسے عروج نہ کردہ بود۔ ہمگی صاحبانِ سروییر بر قلّۂ صغیر آں عروج کردہ مساحت نمودند۔ و در خلالِ قلالِ مذکورہ مرغزاریست دلکشا وسطِ آں چشمہ ایست معروف بہ کوثر ناگ بسیار عجیب و سہمناک فقط

کوہِ کاجی ناگ[۱۳۰] کہ از سری نگر بجانب مغرب بفاصلۂ سی کروہ در حدود کامراج[۱۳۱] درمیان علاقۂ دچھنہ و کرناہ است۔ رفعتِ آں بقول

[۱۲۹] کون سرنی کوثر یا دشن پاد این تیغ ہائے کوہ کہ محفوف از برف باشند بجانب غرب درہ بانہال واقع اند۔ اینہا را قلّۂ برہما نیز گفتہ می شود (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲)۔ [۱۳۰] کوہ کاجی ناگ یا کالی ناگ در اتر مچھی پورہ واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲)۔ [۱۳۱] در زمانۂ قدیم کشمیر را بدو حصّہ کنونی کامراج و مراز منقسم کردہ بودند۔ اصل این ہا کامراجیہ و مڑو راجیہ بزبان سنسکرت بودہ است۔ بنا بر آراء متداولہ از مراز آں یک حصّۂ کشمیر مراد است کہ تا سرینگر بہر دو جانب دریائے جہلم ممتد است و از کامراج علاقۂ پائیں آں باین نوع از علامت ہائے کہ صاحب راجہ ترنگنی ذکر نمودہ حد این تقسیم موجودہ عمارات دفاتر راج گرہ (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

انس[۱۳۲] صاحب ۱۵۵۲۴[۱۳۳] فٹ انگریزی۔ فرق آں ہمیشہ از برف مملو می باشد۔ صاحبانِ سروے بر قلّۂ آں با قلّۂ ہرموکھ مقابل داشتہ مساحت نمودند۔ و بالائے آں چشمۂ کاجی ناگ مشہور۔

کوہِ ہوکھ سر۔ کہ از سرینگر بفاصلۂ سی کروہ بجانب مشرق و جنوب مابین پرگنۂ برنگ دمرو واڑون واقع است۔ رفعتِ آں ۱۵۶۰[۱۳۴] فٹ۔ در ذیل آں چشمۂ ہوکھ سر موجود۔

گواشہ براری۔ از دچھن پارہ بطرف مشرق بالاتر از پہلگام متصل موضع فرس لن ومنڈلن۔ رفعتِ آں ۱۷۸۳۶[۱۳۵] فٹ۔ فرق آں ہمیشہ از برف محفوف می باشد۔ و زیرِ دامنِ شمالی آں میدانیست پر از برف۔ در آنجا از عہدِ قدیم برف موجودست۔ آنرا گنج می گویند آبش در نہر امراوتی یا سندلار می پیوندد۔

کوہِ براریال۔ کہ از سری نگر بجانب جنوب بفاصلۂ سی کروہ مابین شاہ آباد و علاقہ ڈوڈی[۱۳۶] واقعست؛ رفعت آں ۱۴۳۰۰[۱۳۷] فٹ۔ قلّۂ آں ہمیشہ

{مسلسل} (محلات شاہی سابقہ) متعین می شود۔ (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر مصنفہ سٹائن صفحہ ۱۳۳)؛ ۱۳۲ہ ہماں لارنس صاحب کہ ذکرش درسابق آمدہ؛

۱۳۳ہ "جموں اینڈ کشمیر" صفحہ نمبر ۲؛

۱۳۴ہ درست ۱۵۰۰۶ فٹ است۔ کوہ مذبور مابین پرگنۂ واڑون وبرنگ واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۵)

۱۳۵ہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۷؛ ۱۳۶ہ صاحب "جموں اینڈ کشمیر" مقام مذبور را "ڈوڈا" نوشتہ است؛ ۱۳۷ہ ایضاً صفحہ نمبر ۵؛ -

پُر برف۔ زیر دامنش بسیار چشمہ سار سرشار اند۔

کوہِ افروٹھ۔ کہ از سرینگر بجانب گوشۂ جنوب و مغرب متصل گلمرگ سیزدہ ہزار وسی و دو[۱۳۸] فٹ در بلندی معروفست ۔ در ذیل آں چشمۂ ابلہ پنتری می جوشد۔

کوہِ مہادیو از سری نگر بفاصلۂ چہاردہ میل سمت مشرق مابین لار و پھاک واقعست۔ رفعتِ آں ۱۳۰۰۰[۱۳۹] فٹ۔ ہنود آنرا متبرک می دانند۔ و بر فرقِ آں یخدانِ قدرتی واقعست کہ دوازدہ ماہ ہمیشہ در انجا یخ موجود می باشد۔ مردماں در شہر رسانیدہ می فروشند۔ ساون پورنماشی[۱۴۰] پنڈتاں برائے یاترا در انجا می روند۔

کوہِ امرناتھ[۱۴۱]۔ از سری نگر بجانب مشرق بفاصلۂ ہفتاد و پنج میل

---

۱۳۸ درست ۱۴۰۵۰ فٹ است (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

۱۳۹ صحیح ۱۱۵۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

۱۴۰ ساون پورنماشی نام روز بزرگ اہل ہنود است۔ این روز چنانکہ نامش ظاہر می کند در شب مہتاب کامل در ماہ ساون ہندی مطابق ماہ اگست انگلیسی ست ؛

۱۴۱ چہار منزل از پہلگام بطرف مشرق۔ رفعتش ۱۷۰۸۹۰ فٹ انگلیسی (جموں و کشمیر صفحہ ۴)

۱۴۲ غار امرناتھ بر تیغۂ کوہ امرناتھ واقعست و نزد اہل ہنود یکے از پنج مقامات مقدسہ مذہب برہمناں است چہار مقامات دیگر جگناتھ پوری در ولایت اڑیسہ دوارکا در ولایت سوراشٹر بدری ناتھ در ولایت اتر پردیش و رامیشورم در ولایت دکن است۔ در ماہ ساون وقتیکہ مہتاب بر آسمان تکمیل پذیر شود اہل ہنود در جم غفیر از اطراف و اکناف ہند ہر سال برائے زیارت این غار می آیند۔ روزے قبل از ساون پورنماشی قافلہ زایران در پہلگام جمع می شود و روز دیگر روانۂ منزل مقصود گردد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)
* (متعلق بصفحہ ۷۶)

رفعتِ آں شانزدہ ہزار فٹ انگریزی۔ و برکمرِ آں غار امرناتھ جی[142] موجود رفعتِ آں غار دوازدہ ہزار فٹ ہمیں است جبال شامخۂ کشمیر۔
غیر ازیں کتل ہائے دیگر کہ طرق و شوارع آمد و رفت مسافراں از فرقِ آں مے گذرند بیانِ رفعت و کیفیتِ آں ہا ضروری است۔
کتلِ پیر پنچال[143]۔ از سرینگر بفاصلۂ ۳۵ میل بجانب جنوب غرض راہ ہیرہ پورہ موجود۔ رفعتِ آں ۱۱۰۲۰ فٹ[144] انگریزی نوشتہ اند ... آں کوہ تا مسافت چہار ہزار میل بقول انس صاحب مسلسل گشتہ است و درمیانِ خلالِ آں ہر جا جنگل ہا و غار ہا موجود۔ و در موسمِ زمستاں راہ آمد و رفتِ مسافراں مسدود می باشد۔ بلکہ در موسمِ تابستاں وقت ہیجانِ باد و باراں ازاں کوہ گذشتن دشوار۔ و بر فرقِ آں زیارتِ

کوہ مذکور بنا بر رفعت شدیدہ اکثر اوقات سال از برف محفوف می باشد وہمیں است کہ زایران ایں مقام مانند تن واحد یکجا سفر می کنند۔ در سلوک انفرادی خطرۂ بزرگ می باشد غایت مراد اہل ہنود از زیارت غار امرناتھ پرستش مجسمۂ لنگ (عضو تناسل) شیو جی است کہ بتقاطر قطرات برف در غار مذکور عین شب پورنماشی از اسباب قدرتیہ بظہور می آید۔ مصنف "راجہ ترنگنی" کہ اولین مورخ کشمیر بزبان سنسکرت است در کتاب اوّل صفحہ ۲۶۷ می نگارد کہ رسم زیارت غار امرناتھ در عہد بادشاہ نارا (۱۰۰۸—۱۰۴۸ ق م) نیز بودہ است مصنف کتاب مذکور کلہن پنڈت کہ در سنہ دوازدہم عیسوی می زیست ازیں رواج نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر مصنفہ پنڈت آنند کول سابق صدر بلدیہ سرینگر کشمیر صفحہ ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳) ٭ [143] قدیم "پیر پنت سال" ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۶ ٭ [144] (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲) بنا بر روایت آنند کول مصنف کتاب مذکور پیر پنچال کوہے است کہ خطۂ کشمیر را از میدان ہائے ہند جدا می کند۔ طولش از کشتواڑ تا مظفر آباد ۱۳۰ میل است ٭

پیر محمد کہ از مریدانِ حضرت امیر کبیر است موجود فقط۔
کتلِ بانہال۔ از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب جنوب مابین شاہ آباد و بانہال مشہور۔ بلندی آں انس صاحب نہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۴۵] می نویسد۔ جانبِ کشمیر چار و جنگل بسیار دارد و طرف بانہال برہنہ و در موسم زمستاں مردمانِ آزمودہ کار بغیر سواری و بار برداری بدشواری عبور می کنند۔ ہرگاہ ہیجان باد می باشد در آں وقت عبور دمِ مردم مقدور نیست۔ فی زماننا ملازمانِ مہاراجہ رنبیر سنگھ[۱۴۶] بر سبیل کوہِ مذکور جنوب رویہ بر مہب باد برجہائے متعددہ پختہ و سنگین بفاصلۂ یک یک تیر پرتاب تعمیر کردہ اند تاکہ بر وقت ہیجانِ ریاح مسافراں درمیانِ برجہائے مذکورہ فوراً داخل گشتہ از صدمۂ باد محفوظ می باشند۔ با وجود آں در بعضے اوقات بر وقتِ ہیجان باد تا چند روز راہ مسدود می باشد
کتلِ مَربل۔ کہ درمیان پرگنۂ برنگ[۱۴۷] و از سرینگر بجانبِ گوشۂ

[۱۴۵] آنند کول زفتش ۹۲۰۰ فٹ ذکر کردہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲)

[۱۴۶] مدت حکومت (۱۸۵۷ـــ۱۸۸۵ء)؛

[۱۴۷] اشارہ بطرف تقسیم سیاسی است کہ در زمانِ قدیم بصورت تقسیم کشمیر در حصص خورد کردہ بودند۔ این نام تا این زمانہ موجود است۔ ابوالفضل در عہد آصف خان تعداد پرگنہ جات را تا سی وہشت رسانیدہ است و قاضی علی کہ قدرے متقدم در عہد است این تعداد را چہل دیک بیان کردہ و نزد صاحب "ان شُمَنٹ" "جیوگرافی آف کشمیر" صفحات ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱ تعداد چہل دو است بیست و چہار درمراز و ہشردہ در کامراز۔
ہر پرگنہ در طول و عرض مختلف است۔ در عہد مغول و افاغنہ در شمار پرگنہ جات ہیچ تبدیلی ہم واقع نشدہ۔ اما در عہد سکھاں قدرے کمی واقع شد چنانچہ تعداد این ہا

مشرق وجنوب بفاصلۂ شصت میل یازده هزار و پانصد وهفتاد فٹ[148] رفیع
... راه کشتوار ... بسیار بر فرق آں می گذرد۔
کتل مرگن - از سری نگر بجانب گوشۂ مشرق وجنوب متصل نوبوک نے
... صاحبان سرو بر یازده هزار شش
صد فٹ ... کرده اند۔
کتل رازدان انگن[150] از سری نگر بجانب شمال نواحی پرگنۂ کوہامہ[151]
درعرض راه گوریز[152] واقع است بلندی آں یازده هزار و هفت صد وهفتاد فٹ[153]
کتل زوجه بال[154] - از سری نگر بفاصلۂ هفتاد میل به طرف مشرق در
حدود پرگنۂ لار مابین سونہ مرگ و دراس[155] محل خوف ناک است رفعت آں
یازده هزار وسه صد فٹ[156]. درموسم زمستان عبور آں غیر ممکن چه دراں جا

سی وشش پرگنہ بماند۔ و درعہد خاندان ڈوگره (موجوده) اولاً شمار مذکور تا چهل وسه پرگنه جات
رسید لیکن بعد ازاں ایں تقسیم در اتباع انگلیسیاں در ہند در هشت تحصیل کرده شد
(ڈان شینٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۱۳۵ - ۱۳۴") ؛

۱۴۸ه "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحه ۵ ؛

۱۴۹ه (ایضاً صفحه ۶)

۱۵۰ه کوه مذکور بنام ترانگ بل نیز شهرت دارد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۴)

۱۵۱ه مابین گریز و بانڈی پوره (ایضاً) ؛

۱۵۲ه گریز (ایضاً)

۱۵۳ه درست ۱۱٫۹۵۰ فٹ است (ایضاً)

۱۵۴ه زوجیلا و زوجی بل هر دو آمده ؛

۱۵۵ه (ایضاً) ۱۵۶ه (ایضاً)

هیجان باد اکثر اوقات متصادم باشد هرگاه احیاناً در موسم سرما قافلهٔ برآں گذر کند به سبب هیجان باد کسے از قافله آشفته گردد و خود بخود برف در بغل می اندازد و میخورد و خود را می غلطاند پس رفقای خود او را زده کوب کرده برداشته می برند ورنه همان جا ضایع میشود و بالای فرق آں کوه جائے است که آں را برار آنگن میگویند. ساکنان آں طرف قایل هستند که دراں جا تصرف اجنه است بعضے کسان جنیه را بصورت عورت دیده او را برارباجی نام نهاده اند گاهے درآں جا صدای نغمه وساز مسموع مے شود میگویند که دراں جا بیشتر اکثر مسافران تلف مے شدند تاکه در عرصهٔ سنه ۹۰۰ه شخصے از اولیاء الله مسمی شیخ عبدالله گزریالی[۱۵۷] درآں جا گذر کرده از ساکنان آں نواح احوال آنجا شنیده بر فرق کوه و زیر دامن آں بجهای متین استوار ساخت وچند روز به مقام برار آنگن توقف نمود و به توجه باطنی جنیاں را حاضر کرده برای آں هاندرسے معین ساخت یعنی مزدور از زاد راه خود و تاجر از مال تجارت خود چیزے خیرات کند تاکه هر کسے بآسانی بگذرد و آں رسم الی الآن جاری است. ابتدای گگنه گیر تا حدود زوجه بال دره کوهسار به مسافت دوازده کرده بسیار تنگ و دشوار گذار است از یمین و یسار کوهسار مانند حصار ایستاده میان آں رود بار سند در لار میگذرد[۱۵۸] و در ماه ماگ و پهاگن تمامی کوهستاں از برف ملوثی باشد

[۱۵۷] بابا عبدالله گزریالی مرید با صفا حضرت بابا نصیب الدین غازی علیه الرحمة است. کرامات و خوارق العادات بیشتر داشت در ۱۱۱۱ه انتقال فرمود. قبرش در موضع گزریال پرگنهٔ وتر است؛ [۱۵۸] رودبار مذبور مثل کوه زوجیلا از درمیان کوه هرمکهه و کوه امرناته گذشته نزد شادی پور شامل دریائے جهلم میگردد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه نمبر ۵

و آں وقت از تیغ کوہ سنگے یا پارۂ برفے بجانب اسفل غلطیدہ می رود تا کہ برف را منطوی ساختہ ہمچناں زور و شور می کند کہ تمامی برف اطراف لخشیدہ بکمال تندی از کوہسار بسیار فرود آمدہ بہ جانب یمین صعود می کند۔ باز ہم چناں از کوہستان یمین بہ کمال جوش و خروش فرو رفتہ بجانب یسار صعود می نماید دراں زمان میان آں کوہستان طرفہ احوالے می باشد حتی کہ تمامی برف فراز قلال جبال فرود آمدہ در نشیب آں درہ جمع گردد و بالای دریای سند بسان سقف سطح نمودار شود۔ بلکہ بعضے اوقات تا عرصۂ یک دو ہفتہ آب رودبار سند مسدود می باشد و دراں زمان مسافراں از راہ مجرائے سند بر سبیل برف عبور و مرور می سازند و بعد ذوبان برف در ماہ جیٹھ[159] راہ زوجہ بال بدستور جاری می شود۔

کتل نستہ چھنو۔ از سرینگر بجانب گوشۂ شمال و مغرب منتہای پرگنۂ اوتر۔ رفعت آں نہ ہزار و سہ صد فٹ[160] بر فرق آں راہ کرناہ[161] جاری است از سرینگر بہ مسافت ۷۲ میل۔

انتباہ ۔ سہ کوہ عجیب بغیر اتصال جبال مقطوع و معرا و خوش نما سمت شرقی بسان سہ ستارہ میزان بر سطح کشمیر نمایاں ہستند کیفیت ہر سہ در ذیل گفتہ شود۔

تخت سلیمان۔ کہ قریب شہر سرینگر شرق رویہ بطرف شہر استادہ می بیند۔ ظفر خان احسن۔ گفتہ است۔

---

[159] مطابق ماہ مئی تقویم انگلیسی ؛

[160] "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۴ ؛

[161] کرناہ ؛

نہی چوں پای بر تخت سلیمان　　شود کشمیر شہر آو نمایاں

ملا احمد[۱۶۲] در تاریخ خود رقم طراز است کہ حضرت سلیمان[۱۶۳] پیغمبر بر ہوا می پرید و چندی بر فرق آں کوہ آرمید لہذا آں کوہ را تخت سلیمان نام کردہ اند ایضاً در سنہ ۲۸۰ ک[۱۶۴] راجہ سندیمان[۱۶۵] بت خانہ زیشٹی شور بر قلۂ کوہ مذکور آباد کردہ است بنا براں آں کوہ را کوہ سندیمان می گویند فقط شنکر اچارج[۱۶۶] نام شخصے دراں جا عبادت میکرد و عمر عزیز در مباحثۂ بودھا بسر برد موجب آں اہل ہنود آں را کوہِ شنکر اچارج نامند و در زمان پیشین کوہ مذکور را جیٹھ لدرک میگفتند رفعت آں ۶۲۶۳[۱۶۷] فٹ۔

ہاری پربت۔ مورخان ہنود می نگارند کہ در زمان پاستاں شارکا دیوی بصورت شارک متشکل گشتہ لختے از کوہ سمیر بہ منقار خود

۱۶۲؎ نواسۂ ملا احمد علامہ است در زمان سلطان زین العابدین بود۔ از مصنفات او تاریخ وقائع کشمیر و ترجمۂ فارسی مہابھارت است۔

۱۶۳؎ سلیمان بن داؤد علیہ السلام (۱۰۳۳ - ۹۷۵ ق م)

۱۶۴؎ کلجگ یا کل یگ۔ نزد اہل ہنود در دنیا چہار دور اند بایں ترتیب ست یگ و ترتایگ و دواپریگ و کل یگ و مدت ہر یک بالترتیب ۱۷۲۸۰۰۰، ۱۲۹۶۰۰۰، ۸۶۴۰۰۰، ۴۳۲۰۰۰ سال است۔ نزد ایشاں سہ دور اول گذشتہ اند و اکنوں دور چہارم کہ موسوم بہ کلجگ یا بہ کلیگ ہست جاری است۔ در ست یگ ہمہ مرداں راست کردار بودند و در ترتایگ ¾ و در دواپریگ ½ ایشاں راست کردار بودند و در دور موجود ¼ ایشاں راست کردار اند۔ و گویند بعد از اختتام ایں دور از سر نو دور ست یگ و ترتایگ و دواپریگ و کل یگ خواہد آمد و ہمچناں تسلسل خواہد ماند تا کہ بعد از انقطاع ہزارہا دور مثل آنہا دنیا فنا خواہد شد ٭ نمبرہائے ۱۶۵؎ و ۱۶۶؎، ۱۶۷؎ بر صفحہ ۸۲ ٭

برداشتہ آوردہ دریں جا برسرِ جلد بو نہاد بنا براں آں لخت را ہاری پربت
می گویند (ہاری بہ معنے شارک، پربت بہ معنی کوہ) بعضے ہا پردمن پیٹ
نام کردہ اند لہذا اہلِ ہنود آں را متبرک میدانند۔ مورخانِ اسلامیہ
کوہ ماراں نامیدہ اند در زمانِ پاستان کوہ ماراں میان شہر مانند مرکز
دائرہ نمایاں بود چنانچہ زیر دامانِ آں قلعۂ ناگرنگر از تعمیرات اکبر شاہ شہر
پناہ موجود است اکنوں بہ صدمۂ حوادث و نوازل آبادی شہر و دولت
خانۂ شاہی ویران گشتہ بجائی عمارات مزروعات یافتہ می شود و بر
فرق آں قلعۂ عطا محمد خان[۱۶۸] موجود و برکمرآں غرب رویہ مکان شارکا دیوی

ہیں نزد ما قیامت و نزد ہنود "پرلے" است ؎

۱۶۵؁ پسر راجہ راماند است شصت و پنج سال حکمرانی کردہ راہی ملک بقا شد

۱۶۶؁ شمکر یا شنکراچارج نام مخلف علمائے وید و بالخصوص یک عالم وید و مبلغ مذہب
برہمنی است کہ مطابق روایتے مابین ۸۲۰-۸۸ء می زیست و بہ روایت دیگر ۲۰۰ سال قبل مسیح بود
شخصے مذکور باشندۂ مالابار یا کریلا است شنکراچارج تمام عمر خود در بحث و مناظرہ صرف نمود و
دریں فن چناں چرب زبانی و حاضر جوابی داشت کہ تا امروز نزد متبعینش ثانی شیوا بشمار می رود
کرامات ہائے چند نیز باو منسوب کردہ می شوند۔ شنکراچارج چہار شاگرد بزرگ داشت کہ نامش
بایشاں زندہ جاوید شد۔ یکے ازاں پدم پاد دوم ہستملکا سوم سوریشور و چہارم ٹوٹکا
است از شاگردانش یک کس آنند گیری نام تاریخ مباحثہ اش نوشتہ است ؎ از بعض روایات
چناں معلوم میشود کہ شنکراچارج مذکور پیرو شیو بود ؎ ۱۶۷؁ درست .... وافٹ است (دی
ٹورسٹ گائڈ ٹو کشمیر، لداخ اینڈ اسکردو مصنفہ آرتھر نیوی صفحہ ۴۸) ؎ ۱۶۸؁ عطا محمد خان
پسر مختار الدولہ شیر محمد خان از سرداران افاغنہ است۔ چندے از جانب شجاع الملک پسر
تیمور شاہ حاکم کشمیر بود بعدہ از ضعف او استفادہ نمودہ خود سر شد۔ آخر از دست فتح محمد خان
شکست خوردہ ترک کشمیر نمود و بمع برگ و بارش عازم پشاور شد ؎ (نگارستان کشمیر صفحہ ۲۳۳)؎

مرجع اہل ہنود و جنوب رویہ زیارت حضرت شیخ حمزہ مخدوم مطاف اہل اسلام و نیز علامت مسجد ملا شاہ[۱۶۹] و خانۂ داراشکوہ جنوب رویۂ آں موجود رفعت آں از بحر محیط پنج ہزار و ہفت صد فٹ

آہک ٹینگ از سرینگر بہ فاصلہ ہفت[۱۷۰] کروہ بہ جانب شمال قریب صفاپور بر ساحل جنوبی مانسر واقع است و در ذیل شمالی آں سنگ چونہ پختہ می سازند و برکمر آں جانب جنوب چشمۂ آبے می جوشد و بلندی آں از معدل بحر محیط شش ہزار و دو صد فٹ[۱۷۱]

داراشش۔ واقع در پرگنہ ماچھامہ مقابل کوہ ماراں سمت چپ منقطوع و معرا و در ذیل آں موضع رٹ شون و چھوڈارہ واقع فراز آں زیارت بابا رجب دین[۱۷۲] رفعت ... ۶ فٹ۔

مرغزار ہائی کشمیر

بالای کوہستان ایں دیار مرغزار ہائی بسیار در غایت وسعت مسطح

---

[۱۶۹] اصلش بدخشانی است و شاہ محمد نام۔ در عنفوان شباب از علوم متداولہ فارغ گشتہ۔ اولاً در خدمت حضرت میاں میر لاہوری و ثانیاً در کشمیر وارد گشت۔ زیر دامان کوہ ماران سکونت اختیار نمود۔ از جذب باطنی بہرۂ کامل داشت و پیر طریقت شہزادہ داراشکوہ پسر بزرگ شاہ جہاں بود۔ کلامش از تصوف مملو است در حالت نزع تاریخش وفاتش گفتہ ع داد در توحید ملا شاہ جان ۱۰۷۲ھ ؏

[۱۷۰] ۲۵ میل انگلیسی۔ (نگارستان کشمیر صفحہ نمبر ۸۷ ؏

[۱۷۱] ایضاً صفحہ ۸۷ ؏

[۱۷۲] از خلفائے بابا بام الدین است۔ کرامات و خارق العادات از حد داشت۔ مدفنش در موضع ناگرنارن است۔ تاریخ وفاتش معلوم نشد ؏

دہموار و بلطافت فضا و نظافت ہوا دل کش و خوش نما جا بجا موجودند۔ اقسام گل ہای رنگا رنگ ہر سو شگفتہ و سبزہ ہای خوش رنگ ہر جا رستہ در موسم تابستان طایفۂ شبانان و گلبانان رمہ ہا و گلہ ہای چار پایان جمع کردہ فراز مرغزار ہا برای چرانیدن می برند و در ماہ کتک واپس می آرند۔ تشریح بعضے مرغزار شایاں کہ پسند شاہاں و سیر گاہ سیاحان دوراں است گفتہ آید۔

مرغزار گلمرگ۔ مرغزاریست دل کشا و خوش نما از سرینگر بہ فاصلۂ سی میل جانب غرب فراز کوہ رنبوہ[۱۴۳] متصل پرگنۂ بانگل[۱۴۴] طوالت سطح آں قریب سہ میل و عرض بدرجۂ اوسط قریب دو صد درعہ تا چہار صد درعہ حوالی آں اشجار صنوبر و عرعر منقطع و خوش نما موجود۔ و در وسط آں نہری ست سیال عرض آں تقریباً پنج درعہ۔ آب آں بہ سبب استوای محل بہ تدریج جریان می باشد و در حکومت یوسف شاہ چک بہ سواری سفینۂ کوچک دراں جوی سیر می کرد و در سطح آں گل زمین گل ہائی رنگا رنگ زیادہ از بیست و پنج[۱۴۵] رنگ شگفتہ می باشد۔

---

[۱۴۳] پنڈت آنند کول بجائے "کوہ رنبوہ" کوہ افروٹ نوشتہ است۔ امکان است کہ نام دیگر کوہ مذبور رنبوہ باشد؛

[۱۴۴] "بانگل" بکسر گاف پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج حصۂ زیرین کشمیر۔ صاحب راج ترنگنی او را بھانگیلا نوشتہ است (ران شمنٹ جیوگرافی صفحہ نمبر ۲۲۱)

[۱۴۵] ملک حیدر وصف گل مرگ را بالفاظ ذیل بیان کردہ است:۔

"روزے از زبان قدسی بیان قبلۂ عالم و عالمیان خدیو زمین و زمانیان الخاقان ابن الخاقان نور الدین جہانگیر بادشاہ کہ ترجمۂ الہام

ازاں جملہ گل زن دوُر برنگ حمرا بہ غیر سبزہ و شاخ بر وقت ذوبان برف بمشابہ خوبہ قالین یک دست از زمین می روید و تا دو سہ روز پژمردہ گردد بسیار خوش نماست۔ وقتے جہانگیر پادشاہ یک دفعہ دستہ گل ہا بدست خاص چیدہ بست و یک قلم گل ہا در دست آمدند پیشتر مرغزار گل مرگ را گوری مرگ[۱] می گفتند در سنہ ۹۹۰ھ[۲] یوسف شاہ چک دراں جا بر موقع رفیع عمارات منیع بنا ساختہ بہ گل مرگ موسوم ساخت دراں جا ہمیشہ داد عشرت می داد بعد آں شاہان مغلیہ دراں گل زمین سیر و سیاحت می کردند و جہانگیر شاہ اکثر اوقات دراں جا بسر می برد شبانان را منع کردہ بودند کہ رمہ ہا را بداں سو نہ برند بعضی زمینداران بانگل برای حفاظت آں مقام جاگیرات عطا کردہ بودند۔ دریں زماں عیاشان انگلستان گل گشت آں خوش میدارند و تعمیرات میسازند۔

---

[۱] است بہ بندہ حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاہ عباس از خوبی ہائے کشمیر بیان بکنم بندہ عرض کرد کہ مابین پرگنہ بانگل و بارہ مولہ براہ پونچھ یلاقے ایست گوری مرگ (گل مرگ) . . . . .

چنانچہ بطریق سیر در آنجا گل گشت واقع شد کہ یک بار دست بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج بدست مبارک در آمد"۔

[۲] ایضاً

[۲] در دست سنہ ۹۹۰ھ است و آنکہ در متن است غالباً سہو کاتب است۔ بروایت فرشتہ یوسف شاہ چک از ابتدائے سنہ ۹۸۶ تا سنہ ۹۹۰ھ حاکم کشمیر بماند؛

مرغزار سونہ مرگ مرغزاریست از سرینگر بہ فاصلۂ شصت میل جانب مشرق منتهای پرگنہ تعلق[۱۷۸] متصل زوجہ بال میان درۂ کوہسار برلب دریای سندلار باقسام گل ہای رنگارنگ وسبزہ ہای دل پسند موصوف طول آن تقریباً دو کروہ عرض آن مختلف و درموسم تابستان رمہ ہا وگلہ ہای زمینداران برائے تعلیف دراں جامیباشد و در اطراف جبال آن اشجار شمشاد وعرعر فراواں و ہوای آن درغایت رطوبت وخنکی بروقت نصف النہار دل کشاست و در وسط شب خنک۔ درین زمان سیاحان انگلستان آن مقام راپسند کردہ اند فقط۔

مرغزار وشنہ سر۔ یُلاقی است درکوہستان لار زیبندہ بہ گوناگوں سبزہ ہا وگل ہای فریبندہ در وسط آن تالاب وشنہ سرظاہر و دراں جاباراں مثل غبار ترشح می کندکہ درتمام روز یک لباس ترنمیشود وقسمی ازگیاہ بسیار نازک دراں جامی روید کہ ازبرگ مقطوع آن شیرمی برآید۔ وقتیکہ مادیان ہا میخورند بہ کثرت لبن بچہ ہای آن ہا ساقط میشود۔

کنہ مرگ[۱۷۹]۔ چراگاہے است مرغوب متصل زوجہ بال سمت دراں رمہ ہا وگلہ ہای بسیار دراں تعلّف می سازند و فربہ می شوند۔

گنگہ بل مرگ۔ یُلاقے است دل پذیر زیر دامن جبال[۱۸۰] ہرموکھ متصل ہرموکھ گنگابکثرت سبزہ زار وگل ہای بےشمار زبدۂ کوہساران این دیار۔

ناگہ مرگ۔ مرغزاریست سرسبز وشاداب میان پرگنہ کویہامہ و

۱۷۸؁ بقول صاحب "جموں کشمیر سٹیٹ" لار۔ دایں پرگنہ ایست درعلاقہ کامراج (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۱۷۹؁ کھنہ مرگ ۔ ۱۸۰؁ وبقول پنڈت آنند کول بالائے کوہ "برنہ" در پرگنۂ لار ۔

لولاب[۱۸۱] درغایت فسحت مشہور۔

منہ مرگ۔ بلاقیدت وسیع بطرف گوریس[۱۸۲] بالای لب کچال باآب دہوای دل کشا۔

وچہ مرگ۔ مرغزارے است بر کوہ وچہ بال نواحی پرگنہ کوہامہ برسر راہ گوریس نلون گلہا وسبزہ ہا دراں جا بسیار۔

مہالشہ مرگ۔ برفرق کوہ برنتہہ[۱۸۳] در ییلاق پرگنہ لعل برسر راہ تلیل در وسعت قریب ہفت میل مربع۔ ہنگام سیاحت آں ساحت کشمیر کف دست معائنہ می شود۔

سالن مرگ۔ در ذیل کوہ ہرموکھ[۱۸۴] جانب شمال بہ کمال خضارت و نضارت خوشنما۔ وسعت آں قریب دہ میل۔

مرغزار بنگس۔ در ییلاق کامراج سمت کرنا[۱۸۵] درغایت لطافت و نظافت ہوا مشہور باقسام گلہا معروف خصوصاً گل زن ددر دراں جا بسیار متکون می شود و درموسم تابستان مردمان گوجر و شبانان از علاقہ کرنا و دراوا و کامراج بہ معہ دواب دمواشے خود دراں جاے روند و تا عرصہ سہ چہار ماہ دراں جا سکونت میدارند و برفرق آں راہ کرنا جاری می باشد۔

توسہ مرگ۔ بالای کوہ متصل پرگنہ بانگل کہ آں را توسہ میدان می گویند

---

۱۸۱ مطابق راجہ ترنگنی کوہ یا سرم ولولاؤ ہردو در علاقہ کامراج ؛ ۱۸۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷۔ اما در دے ہمراہ گریز ذکر برزل نیز آمدہ است ؛ ۱۸۳ ایضاً ؛
۱۸۴ بقول پنڈت آنند کول" بالائے کوہ برنتہ" چنانکہ مذکور شد ؛
۱۸۵ کرناہ ؛

راہ پونچہ میان آں جاری می باشد[186] گل ہای زنگارنگ خصوصاً گل زن دور دراں جا موفور است و چراگاہ وسیع و مشہور۔

ننہ مرگ۔ ییلاقیست فراخ در حدود کوہسار کہل نارہ واڈ بطرف گوگل[187] مرگ بالاتر از واسک ناگ در غایت وسعت و فسحت مشہور اکبر بادشاہ یک بار دراں جا رفتہ دو روز بہ سیر و شکار مصروف بود و درمیان ننہ مرگ دہے آباد ساخت الی آلان موجود است۔

زجہ مرگ۔ بالائی کوہ دیوہ سر[188] از جبال کوثر سمت مشرق در عرض راہ کہوری برکوہ ناربل در غایت لطافت ہوا و اقسام ازہار و سبزہ ہا معروف از شوپیان بہ مسافت دہ کروہ جانب جنوب وسعت آں قریب ہشت کوہ مربع

ییلاق رای نور۔ مرغزاریست عجیب از شوپیان بطرف جنوب متصل کوہ ہاپت کھوڈ در عرض راہ بدلی در غایت وسعت مشہور باقسام ریاحین دل کشا و سبزہ ہائی دلنشین معمور رمہ ہای راجور و شوپیاں در آں جا تعلیف میسازند۔

مرغزار نندن سر[189] متصل کوہ پیر پنچال بہ مقام روپڑی جانب جنوب بہ وفور گلزار و علف زار دل کشا و مرغوب در وسط آں تالاب نند سر بسیار خوب۔

فامر مرگ۔ مرغزاریست دل کشا محاذی کوہ ہوکھ سر در عرض راہ

---

[186] دبقول آنند کول برسر راہے بطرف پونچھ ؛

[187] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸۷ ؛ [188] ایضاً

[189] مؤلف "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں را نندہ مرگ نوشتہ است ؛

مرو۱۹۰ - بالوان گلہا و سبزہ ہا معروف۔

مرغزار مرگن۔ بالای کوہ چوگام جانب کوٹہار سطح آں چہار کروہ مربع و دراں مرغزار گلہای دل فریب متلون می شوند و راہ واڑدون۱۹۱ میان آں جاری است۔

بڈمرگ۔ چراگاہ دچھن پارہ بالای کوہ آرو دمنڈلن۱۹۲ بسیار وسیع زار و سبزہ زار دراں جا بسیار پیداوار۔ راہ امرناتھ جی بداں صوب می رود

زبہ مرگ متصل بڈمرگ۱۹۳ - بالای کوہ مذکور بہ کمال خضارت و نضارت مشہور۔

مرغزار سنگ سفید۔ مرغزاریست بآب و ہوا دل کشا فراز کوہ سنگ سفید از راہ چرار* حوالی آں چشمہ ایست عجیب سیاحان جہاں برای کسب ہوا و سیر و صفا دراں جا اکثر می روند۔

استھان مرگ۱۹۴ - ییلاقیست بر کوہ دچھن پارہ۱۹۵ بالاتر از شیشرم ناگ در وسعت و فسحت و کثرت گل ہا دل پذیر و بے نظیر درین زمان اکثر صاحبان سیاح برای شکار دراں جا می روند و در سال ۱۹۰۰ء بجرمی لارڈ منٹو وائیسرای کشور ہند برائی سیر و شکار دراں جا رفتہ بسیار خوش وقت شد۔

---

۱۹۰ بقول مؤلف مرہو نزد واڑدون ۔ ۱۹۱ ایضاً ۔ ۱۹۲ ایضاً ۔ ۱۹۳ ایضاً

۱۹۴ استان مرگ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸۷ بقول پنڈت آنند کول مرگ مذکور مابین کوہچہ ساسکت و پہلگام واقع است۔ رفعت ۱۲۰۰۰ فٹ ۔

۱۹۵ در علاقہ مراز۔ بروایت سٹائن نام قدیمش "دکشن پارا" بودہ است ۔

* قصبہ ایست کہ مزار حضرت شیخ نور الدین در آں جا واقع است از سرینگر بفاصلہ ہیدہ میل ۔

کریوہ ہای کشمیر[196]

درساحت این دیار کریوہ ہای بسیار مسطح و منقطع بہ ہر جا موجود است کہ از سطح درجۂ اوسط از یک صدفٹ تا دو صد فٹ مرتفع می باشند ازاں جملہ بعضی ہا بہ جبال اتصال دارند و بعضے ہا بلا اتصال مرتفع۔

کریوۂ مٹن[197]۔ از سرینگر بجانب جنوب بہ مسافت ہجدہ کروہ درمیان پرگنہ مارتنڈ[198] کہ طوالت آن یک فرسنگ و عرض آن تقریباً یک میل تا دو میل۔ در ذیل آں چشمۂ ساربون و اننت ناگ وغیرہ عیون بے شمار ہمی جوشند۔ ساحت آں مسطح و ہموار قابل زرع و لایق آبادی است لیکن بہ سبب نایابی آب ایں وقت خراب۔

مترجم نیلہ پوراں[199] می نگارد کہ در اوایل کل جوگ راجہ رام دیو[200]

۱۹۶؎ کریوہ ہا جمع کریوہ، پشتۂ بلند از کوہ مثلاً ـــــــ ہ

دیدہ انداز پس کریوۂ غیب

رب خودرا بدیدۂ لاریب (شمس اللغات)

۱۹۷؎ تحصیل اننت ناگ؛ ۱۹۸؎ مٹن (جونراج)؛ ۱۹۹؎ ملّا احمد کشمیری۔ نیلہ مت پران کتابے است قدیم کہ مشتمل بر حالات مقامات مقدسۂ اہل ہنود کشمیر است؛ اخبار مصنف راجہ ترنگنی پنڈت کلہن راجع بہ کشمیر قدیم از این کتاب ماخوذ است علم الاصنام کشمیر کہ بیشتر متداول سکان این دیار است از نیلہ مت پوران ماخوذ است ہندوان این خطہ نیلہ مت پوران را تصنیف راجہ نیلہ ناگ (چشمۂ ویری ناگ) کہ وقتے در شکل انسانی حلول کردہ بود خیال می کنند۔ باعتقاد شاں کتاب مزبور در قدامت ثانی وید (کتب ہای مقدسہ اہل ہنود) بر شمار می رود لیکن پروفیسر بوہلر او را پیش از یک تصنیف قرن ششم یا ہفتم میلادی خیال نہ کردہ است زیراکہ نام مقامات ہای کشمیر مابین راجہ ترنگنی و کتاب مزبور ہیچ فرق دریافت نمی شود (ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۴۷ ؛ ۲۰۰؎ ۲۹۳۴ ـــ ۳۰۰۵ ـــ ق م)

برکربوہ مذکور شہر بابل آباد کردہ بود و متصل دولت خانۂ خاص بت خانۂ مارتاندی[۲۰۱] شور کہ بنیاد آں تاحال موجود است احداث نمود و از کوہستان کٹھادر پارہ نہر آبی آوردہ میان شہر جاری ساخت چوں نہر مذکور بہ سبب یخ بندی مسدود شد فرزند او راجہ واسدیو در ضمن شہر چاہی وسیع و عمیق حفر نمود و بعد مرور دہور موفور شہر مذکور ویران و چاہ پریشان گشت مردماں برکنارۂ آں چاہ رفتہ از مغیبات سخنان می شنیدند و مردم عوام عقیدہ پیدا کردہ بودند کہ دریں چاہ ہاروت و ماروت دو ملک آسمانی معذب ہستند بایں زعم مردماں جوق جوق نذرات و مبرات گرفتہ برکنارۂ آں چاہ رفتہ موجب تقرب کبریا و انجاح مدعای خود می پنداشتند در سال ۷۸۱ھ[۲۰۲] جناب حضرت امیر کبیر قدس سرہ بہ تشریف خاص ایں خطہ دلپذیر را اختصاص بخشیدہ فراز آں چاہ چندگاہ اقامت فرمود۔ و از کیفیت چاہ کہ کمین گاہ شیاطین بود آگاہ گشتہ برای ہدم بنیان بدعت آں چاہ را از سنگ بت خانہ و خاک ویرانہ انباشتہ معدوم ساخت بعد ازاں جناب میر محمد ہمدانی[۲۰۳] بہ قدوم خود ایں دیار را رشک فرخار گردانیدہ

۲۰۱ھ ایں قدیم ترین آثار است کہ درکشمیر جنوبی یافت می شود۔ بت خانۂ مزبور بفاصلۂ چہار میل بہ شمال اچھبل واقع است۔ ہمہ عمارت از سنگہائے منقوش است و تا پنجاہ گز بلند است بسنگہائے ایں بت خانہ در طول نو گز و در عرض شش گز اند۔ و حیرت میشود کہ بکدام طریقہ سنگہائے مزبور دریں جا آوردہ برقرار کردہ اند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۴۱)

۲۰۲ھ وصال آنحضرت در خطۂ پکھلی بمقام نیبر یا سوات بتاریخ ۶ ذی الحجہ ۷۸۶ھ شد چنانچہ ازیں مصرعۂ تاریخی مستنبط شود۔

«قضا بپیر کامل امیر کبیر»
۷۸۶ھ

۲۰۳ھ برصفحہ آیندہ

متصل آں چاہ مسجدے بنا فرمود ویکے از منسوبان خود در انجا نشانید آں بزرگوار عمر خود گذرانیدہ دراں جا مدفون گشت۔ فی زماننا مردم عوام مرقد آں بزرگوار را زیارت ہاروت و ماروت می دانند و کریوہ مذکور را صحرائی بابل می گویند۔

کریوہ نونگری۔[۲۰۴] واقع در پرگنہ چھرات[۲۰۵] و شادرہ بلا اتصال جبال مرتفع طول آں تقریباً شش کروہ و عرض قریباً دو میل منقطع و مسطح زمین آں اکثر مزروع یک طرفش زرع شالی است از اشجار و خارجی خالی در باستان راجہ گلندر[۲۰۶] بر سطح کریوہ مذکور شہر نونگر آباد کردہ بود بنا براں آں کریوہ را نونگر می گویند۔

کریوہ زینہ پورہ۔ در پرگنہ اذون[۲۰۷] سطح آں ہموار درمیان آں نشیب ہای بسیار و زراعت آبی و خشکے و اشجار و خار زار بے شمار و بر سطح آں دہات متعددہ آباد۔ سلطان زین العابدین در کریوہ مذکور زینہ پورہ آباد ساخت و بہ عمارات رفیع و کوشک ہای منیع وراں جا دار الحکومت خود طرح انداخت و برای جریان آب بہ مسافت ہفت کروہ سدی متین مسمی بہ زینہ سنفو[۲۰۸] از پنجاہ درعہ تا صد درعہ رفیع و وسیع افراخت و بر سر آں از

(مسلسل) تاریخ قدوم آنحضرت دین دیار پرنہار ۷۹۶ھ گفتہ اند۔ گویند وقتیکہ آنجناب وارد کشمیر شد ندسی صد کس از علما و سادات ہمراہ آنحضرت بودند۔ روز وفات آنحضرت سہ شنبہ ہفدہم ربیع الاول ۸۳۲ھ است (تاریخ حسن جلد سوم)

۲۰۴ زنگر تحصیل اذتی پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸)

۲۰۵ علاقہ مراج (ایرشنٹ جوگرافی آف کشمیر)؛ ۲۰۶ ابوالفضل نامش در فہرست راجگان شامل نکردہ است؛ ۲۰۷ کرالہ (راج ترنگنی) اڈھون (جونراج)

۲۰۸ ستھو بفتح سین و تشدید تا لفظ کشمیری بہ معنی سد؛

آب سونی کلہ نہری جاری ساختہ کریوہ مذکور آباد نمود۔ گویند دراں زمان جماعتہ فقیراں برمکان رسیدہ مربی ایشاں پادشاہ را بطریق امتحان گفت کہ فقیراں ہمسر پادشاہان ہستند و دو پادشاہ در یک جا نہ گنجند پادشاہ برای رضای فقیراں ازاں مکان برخاستہ بمقام نوشہرہ[209] دار الخلافت اختیار نمود و بعد ترمیم عمارات آں جا خراب و سد مذکور منہدم و آب منقطع گشت۔

کریوہ بیج بہاڑہ[210]۔ رفیعے است مختصر از ہر سو مقطوع در پیشین زمان یکے از راجہای دوران بر فرق آں دار الحکومت کردہ بود۔

کریوہ بابا پور[211]۔ در پرگنہ زینہ پورہ[212] متصل آدون اقصای آں مسطح و ہوای آں مفرح در بلندی مشہور۔ نگاہش باطراف دور زراعت آبی و خشکی فراواں و قریہ ہای بسیار بر سر آں۔

کریوہ خام پور[213]۔ واقع در پرگنہ ناگام[214] بسیار وسیع در عرض راہ شوپیان[215]۔ زمین آں لایق زراعت آبی و خشکی خصوصاً جنس مونگ کہ دراں جا بسیر دانہ و لذیذ و پُر قوت می باشد در وسط آں سرای علی مردان خان[216] موجود۔

---

۲۰۹ بہ شمال سرینگر بہ فاصلہ چہار میل ؛

۲۱۰ تحصیل کولگام بیجباڑہ قصبہ ایست بزرگ در جنوبی کشمیر بنیادش راجہ وجے (ق م ۱۰۶ - ۱۱۴) نہادہ است تعداد سکان ۴۴۴۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۰۷)

۲۱۱ تحصیل کولگام - ایضاً ؛ ۲۱۲ جنیا پور (جونراج) ؛ ۲۱۳ تحصیل کولگام

۲۱۴ ناگرام (جونراج) ؛ ۲۱۵ جنوبی کشمیر آبادی ۱۱۴۲ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۰۸) ؛ ۲۱۶ در عہد شاہ جہاں دو مرتبہ حاکم کشمیر بود۔ بار اول در ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم ۱۰۶۰ھ مطابق ۱۶۵۰ء ؛

کریوۂ ناگام۔ درعرض راہ چرار ربیع و وسیع قابل زرع للمی[217] بے آب و در وسط آن چشمہ انیل ناگ[218] ہولناک بُود الحال مفقود۔

دامودر ودر[219]۔ از سرینگر بہ فاصلۂ پنج کردہ جانب جنوب واقع در پرگنہ اچہہ[220] طول آن قریب ہفت میل و عرض آن دو میل از ہر سو مقطوع وہموار و در وسط آن نشیب ہای بسیار خالی از اشجار و خار زار بے آب. زراعت اجناس ربیعی و خریفی بآبیاری باران بسیر دانہ و پُر قوت می باشد۔ "تحف"۔ میگویند کہ راجہ دامودر[221] بالای آن شہر دمودر آباد کردہ بُود۔ روزی بنام روح پدر خود طعامے ترتیب دادہ خود برای تغسیل سوی بہت رفت و بیرون درش دو فقیر برہمن ازو طعام خواستند راجہ گفت صبر کنید تا کہ من از بہت غسل کردہ می آیم۔ برہمناں دریای بہت در پیش او حاضر کردند راجہ خرق عادت شان سحر پنداشتہ بہ سوی بہت درگذشت۔ برہمناں گفتند ترا شکل مار خواہد شد بہ گفتن شان راجہ بہ شکل مار مسخ گشت و بر سطح کریوہ متوجش ماند۔ برہمناں گفتند اگر کسی کتاب باگوت گیتا در یک روز پیش او بخواند بہ شکل خود باز آید و درعرصۂ یک روز کسے نہ توانست خواند و راجہ بہ شکل مار ماندہ بسیار مدت زندہ بُود بعضے کساں اورا می دیدند بنا بران کریوۂ

---

۲۱۷ للمی بہ تشدید لام دوم بہ معنے زمین خشک ؛

۲۱۸ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛

۲۱۹ در "جموں و کشمیر سٹیٹ" این مقام "دامودر" آمدہ است تحصیل ایضاً ؛

۲۲۰ اِک شکا (راج ترنگنی)

۲۲۱ مراد از دامودر دوم (۱۳۰۲ ق م) است ؛

مذکور را دمودر وُڈر نام کردہ اند۔ والعہدۃ علی الراوی۔

کریوہ کھوشی پورہ[۲۲۲]۔ رقبے است مقطوع میل در میل از سرینگر سمت مغرب برلب ناکور سر سلطان زین العابدین بر سر آں عمارات رفیع آباد کردہ بود۔

کریوہ ہانجک[۲۲۳]۔ متصل کریوہ خوشی پورہ دور آں قریب سہ میل مقطوع زراعت خشکی قلیلی متکون گردد۔ فقط۔

کریوہ بڈگام[۲۲۴]۔ واقع است در پرگنہ دین سو مقطوع وسعتش فرسنگ در فرسنگ خواہد بود و بر سطح آں دہات موفور مزروع۔

کریوہ چھند پورہ[۲۲۵]۔ واقع است در پرگنہ مانچھاموں[۲۲۶] بسیار وسیع آب رس و دہات متعددہ بر آں موجود۔

کریوہ مکھ ہامہ[۲۲۷]۔ بطوالت دو سہ میل در پرگنہ مانچھاموں بے آب و مقطوع متصل کوہ دارا واقع است۔

زیرہ وڈر[۲۲۸]۔ پشتہ ایست در پرگنہ دین سو بطوالت سہ چہار کروہ و پہنائی دو سہ کروہ پشت بکوہ اشجار و خارزار انبوہ۔

کریوہ پٹن[۲۲۹]۔ پشتہ ایست وسیع بر سطح آں دہات بانگل[۲۳۰] آباد

---

۲۲۲ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ۔ ۲۲۳ ایضاً ۔

۲۲۴ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ۔

۲۲۵ سٹائن از ذکر نامش خاموشی اختیار کردہ است۔ امّا در تصنیفات قدیم مثل آئین اکبری و واقعات کشمیر نام ایں پرگنہ بہمیں شکل موجود است ۔

۲۲۶ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ۔ ۲۲۷ ماکسا سرام (این شنٹ جیوگرافی)

۲۲۸ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ۔ ۲۲۹ ایضاً ۔ ۲۳۰ ایضاً ۔

وبہ سبیل نہرہا فصل شالی در بعضے جاہا متکون گردد و فصل خریف بہ غایت جید وبالیدہ می باشد۔ دیوان نہال چند بر سر آں قریۂ نہال پور آباد نمود۔

کریوۂ کریری۔[۲۳۱] واقع در پرگنۂ کردہن پیوستہ بہ کوہ بسیار طویل قابل زراعت آبی وخشکی در وسط آں زیارت سید حاجی مراد موجود۔

کریوۂ اشکورہ۔[۲۳۲] واقع در پرگنۂ کردہن بسیار وسیع و فسیح قابل زراعت بعضے آب رس بر سر آں قریہا آباد و اشجار وخاربن انبوہ متصل بکوہ۔

کریوۂ واگب۔[۲۳۳] واقع در پرگنۂ کردہن از ہر سو منقطوع بے آب زراعت خشکی موفور بغیر اشجار وخار زار مشہور۔

کریوۂ بنڈہ پورہ۔[۲۳۴] واقع در پرگنۂ کوہہامہ آب رس پشت بہ کوہ زراعت شالی و اجناس انبوہ بر سر آں باغ بادام و چندرہا و آسیاہا برای استعمال شالی از تعمیرات مہاراجہ گلاب سنگھ[۲۳۵] موجود است۔

کریوۂ صفاپور۔[۲۳۶] واقع در سایر المواضع پائین برکنارہ چشمہ مان سر آب رس لایق زراعت شالی و اجناس متصل بکوہ و قریہ صفاپور در وسط آں۔

کریوۂ کرہامہ۔[۲۳۷] واقع در پرگنۂ لعل متصل با کوہ آہک ٹینگ بسیار وسیع آب رس قابل زرع چند قریہ بر سر آں آباد است۔

---

۲۳۱ نام قدیم کردہن کرودھنہ است (این شنٹ جیوگرافی) واقع در تحصیل مزبور۔

۲۳۲ تحصیل بارہ مولہ ۔ ۲۳۳ ایضاً ۔

۲۳۴ اوترمچھی پورہ تحصیل۔ نام قدیم کوہہامہ کوہ باسرم" است (این شنٹ جیوگرافی)

۲۳۵ متوفی ۱۸۵۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ در فوج مہاراجہ رنجیت سنگھ رتبۂ سواری داشت بابعد ازاں حاکم جموں گشت۔ از انگلستان ریاست کشمیر بعوض قیمت لک خرید کرد وہمیں سلطنت در عالم است کہ بفروخت قایم شدہ ۔ ۲۳۶ تحصیل سرینگر ۔ ۲۳۷ ایضاً ۔

واج وڈر[۲۳۸]۔ در پرگنۂ لعل متصل باکوہ فشل تونگ اکثر لایق زراعت خشکی قلیلی آبی درختان زرد آلو برسرآں فراواں ازمغز آں نفع می یابند زیر دامن آں جوی شاہی کہ در سرینگر می رسد جاری است۔

کریوۂ پاندرح[۲۳۹]۔ از باغ ملّا شاہ تا محلۂ سورہ بہ طوالت سہ کردہ قابل زراعت آبی و خشکی۔ کنارۂ تالاب آنچار سر واقع و در عہد شاہان چغتائیہ برسرآں باغات بسیار معمور شدہ بود۔

کریوۂ چیندی۔ در پرگنۂ دچھن پارہ متصل موضع کنل ون طول آں تخمیناً چہار میل و عرض یک میل آب رس برسرآں دہات بسیار آباد۔

کریوۂ دیوہ پور[۲۴۰]۔ در پرگنۂ سیرہ[۲۴۱] سمن واقع است۔ وسعت از سہ چہار میل افزوں۔ درمیان آں بطائح[۲۴۲] بسیار موجود۔

گوس وڈر۔ در پرگنۂ چھراٹ واقع است برسرآں دہات موفور آباد

ڈڈ وڈر۔ در پرگنۂ دچھن پارہ[۲۴۳] متصل موضع مرہامہ برسر آں دہات آباد۔

کریوۂ پانپور۔ در پرگنۂ وہو[۲۴۴] از ہر سو منقطوع یک طرف آں دریای بہت و جانب دیگر تالاب و درمیان آں فاصلہ ہای نشیب و فراز واقع بے آب لایق زراعت اجناس اکثر ازاں جملہ قریب یک ہزار و دوازدہ

---

۲۳۸ ایضاً ۲۳۹ ایضاً ۲۴۰ تحصیل پرتاب سنگھ پورہ ۲۴۱ در ان شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر نام ایں پرگنہ چنیں یافتہ شد۔ ۲۴۲ بطیحہ بفتح طاء و جلئے غیر منقوط رفتن گاہ آب کہ در سنگ ریزہ باشد۔ کذا فی شمس اللغات۔ ۲۴۳ تحصیل اونتی پورہ۔ نام قدیم دچھن پارا "دکشن پارا" است در ان شٹنٹ جیوگرافی۔ ۲۴۴ ایضاً ابوالفضل ایں را دہی نوشتہ است۔ بروایت راج ترنگنی نام قدیمش "کھندوی" بود؛

میگہ زمین قابل زرع زعفران است کیفیت آن بجای خود گفته آید۔

اراضی کشمیر

ساحت کشمیر برسه درجه منقسم گردد یکے زمین مسطح وہموار دوم دره ہای کوہسار سوم دامنهٔ کوه ہا و کریوه ہا۔ درجه اول اوسط کشمیر میدانی است مستطیل مسطح وہموار فارغ از رمال و احجار و خالی از مغاک و خارزار طول آن از چشمهٔ اچھه بل[۲۴۵] تا منتهای پرگنه زینه گیر[۲۴۶] تقریباً پنجاه کروه و عرض آن بدرجهٔ اوسط تا ہشت کروه زمین آن قابل زراعت آبی و گلی خاک آن خاکستری رنگ بسیار پر قوت فصل آن سیر دانه و بالیده پیداوار آن افزوں از زمین ہای بلند دو چند یا سه چند۔ و در اطراف و اکناف آن تالاب ہا و سرہای[۲۴۷] وسیع مثل تالاب اولر و تالاب ڈل و آنچار سر ومان سر و پمپاسر و ہاکور سر و خوشحال سر وغیره آب خیز ہا و آب گیر ہا و نیستان و لوخ[۲۴۸] زار ہا واقع۔ و در وسط آن شہر سرینگر مشہور۔ بالا و پائین آن دہات موفور معمور۔ و درمیان این سطح دریای بہت ہمیشه جاری میباشد۔ و در بعضی سنین دریای مسطور طغیانی گشته سطح مذکور را سیلابے گرداند۔ عمارات شہر ہم بحادثهٔ طغیان آن بار ہا ویران گشته است و آبادی دہات و مزروعات خصوصاً پائین شہر اکثر تلف میسازد۔

درجه دوم۔ از کوہستان حوالی کشمیر پوز ہائی کوہسار درمیان سطح ہموار

---

[۲۴۵] تحصیل اننت ناگ [۲۴۶] جو نراج بلفظ ہندی جینا گیر نوشته است [۲۴۷] سرو بفتح سین وسکون را بمعنیٔ تالاب بزرگ ماخوذ از لفظ سنسکرت سرو و بفتح سین و را و سکون واؤ و بفتح را وثانی و سکون را۔ [۲۴۸] گیاہے است که از دبوریا می بافند۔

ہر سو کشیدہ اند و درمیان آں دہات موفور مر فوع فصل آں در قوت و بالیدگی و افزدنی بدرجۂ اوسط۔

درجہ سوم۔ دامنہ کوسارہا و کریوہ ہا و پشتہ ہاست کہ در سطح ہموار تا دور کشیدہ از یک صد تا دو صد فٹ انگریزی از درجۂ اول مرتفع گشتہ اند و اکثر مسطح و ہموار قابل زراعت آبی و خشکی میباشند فصل پیداوار آں در قوت و بالیدگی و افزدنی بدرجۂ سوم یافتہ می شود درمیان آں در بعضے جاہا زمین سنگلاخ و خارستان و مغاک و خراب ہا موجود۔

غارہای کشمیر

غار منڈا۔ درمیان پرگنۂ شاہ آباد از قصبۂ ڈورہ سمت جنوب بہ مسافت سہ میل قریب موضع منڈا بر کمر کوہ بانہال شگفت غاری است کہ از دہان آں غار میان تاریکی بہ مشاعل انوار اندک پیش رفتہ دو راہ بہ نظر می آیند ازاں جملہ یک راہ بطرف چپ بہ غایت خایف و ہولناک است رفتن آں راہ متعسر گردد۔ دوم راہ پیش رو بعد مسافت اندک در نفس آں غار حجرہ ایست و میان حجرہ سرچشمۂ عجیب پیدا است کہ آب از دہان غار بیروں ہمی آید نہایت عذب و شیریں و خنک یافتہ می شود و از سقف آں حجرہ قطرات آب ہمیشہ متقاطر می باشند کہ بہ باعث برودت محل فوراً منجمد گردد مردماں ڈنگالۂ آں بسان نبات دراں جا می خورند و مورخان کشمیر می نگارند کہ ڈنگالۂ مذکور از غار کشیدہ مثل حجر می شود غلط صریح است۔

غار آری رای۔ غاریست مشہور واقع در موضع بومہ زوہ پرگنۂ مٹن زیر دامن کریوہ جانب شمال منتہای آں را کسے نمی بیند عرض آں پنج درعہ و

سہ قدیم ویرہ درجنوبی کشمیر۔

ارتفاع آں چہار درعہ دکسرے در اطراف آں غار حجرہ ہاست گویا معابد ریشیاں بودہ است و درمیان یک حجرہ صورت قبر معائنہ گردد۔ الحال تمامی آں غار در تصرف شب پرّہ ہاست موجب آں طبیعت متنفر و دخول دراں متعسر گردد۔

حیدر ملک چاڈورہ در تاریخ خود[۲۵۰] می نگارد کہ بقصد تحقیق درآں غار درآمدم و دوازدہ نفر چراغ ہا بدست گرفتہ و یک یک آثار روغن بہر کدامی سپردہ مابین یک تیر پرتاپ فاصلہ ہر مشعلے بودہ چوں مسافتے بعید قطع شد دریک گنبدے ارتفاعش بیست گز بودہ و دورش پنجاہ گز دیدہ رسیدیم۔ چہار راہ بہ نظرم درآمدہ جانب راست راہے[۱] مارپیچ دارد از جانب چپ[۲] راہے و بالا[۳] رو بہ راہے و راہ پیش طرف پائین می نمود یعنی مایل باسفل بود دریں ہر سہ راہ دلیری نتوانستیم۔ اما سنگے در راہ پائین رو بہ بہ جہتہ

[۲۵۰] تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۶ مملوکہ کتاب خانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبر ۲۴ فہرست فارسی و عربی مخطوطات جسب قول اے سی اسٹوری مؤلف ببلیوگرافی آف پرشین لٹریچر حصہ دوم چھاپ شرکت لوزاک لندن صفحہ ۶۸۰ "تاریخ مذکور در ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۸ء آغاز شدہ در ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء اختتام پذیرشد۔ تاریخ کشمیر از ابتدائے ازمنۂ قدیمہ تا عہد جلال الدین اکبر علی سبیل الاختصار مشتمل بر وقائع تاریخی کشمیر است۔ کتاب مذکور خلاصۂ تاریخ ترنگنی است لیکن در عہد ادا خر مصنف اضافۂ معتد بہ از جانب خود نمودہ است۔ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ از ماخذ ہائے معتبرۂ تاریخ کشمیر بہ شمار می رود۔

مصنفش ملک حیدر پسر ملک حسن بن ملک محمد ناجی باشندۂ چاڈورہ از مضافات سرینگر متصل قریۂ دھتورہ پرگنہ ناگام بود۔ خاندانش از شرفائے کشمیر بودہ است شخص مذکور کما بیش بیست و چہار سال درملازمت یوسف شاہ چک (۱۵۸۵/۹۹۳-۹-۱۵۷۸/۹۸۶)ھ تاجدار آخرین کشمیر بود۔ دباد درجلا وطنیش بطرف بنگال (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

امتحان غلطانیدہ شد تا یک گری[۲۵۱] آواز فرورفتن آں سنگ در گوش می رسید و از سقف گنبد وغیرہ آبے می چکید۔ اندک زمین تر شدہ بود دراں حین خبردار کردند کہ روغن کم ترماندہ باز ہماں راہ برگشتہ بیرون آمدیم۔

صاحب تاریخ می نگارند کہ راجہ اری رای المعروف سندیمان[۲۵۲] ترک سلطنت نمودہ و پوست آہو پوشیدہ درمیان آں غار درآمد۔ آنگاہ واپس نرسید بنا براں آں غار را آری رای نام نہادہ اند۔ بعد او راجہ رنادت باتفاق رانی خود در غار مذکورہ داخل گشت و اثرے از آنہا پدیدار نشد۔

غار امرناتھ[۲۵۳]۔ در کوہستان پرگنہ دچھن پارہ سمت شرقی بالای کوہ غاریست عجیب طول آں پنجاہ درعہ عرض ہمیں قدر ارتفاع سی درعہ تا سی و پنج درعہ و از عرصہ روزگار برف و یخ بالوان بسیار دراں جا موجود است کہ گاہے شعاع آفتاب نمی بیند۔ مورخان کشمیر می نگارند کہ از سقف آں غار قطرات آب متقاطر گردد و بہ مطابق مدّ و جزر دریای محیط درنزاید

(مسلسل) در جاگیرش رفاقت کرد۔ حیدر ملک صاحب سیف ہم بود۔ چنانچہ در مہمے کہ خلاف راجہ بلبھدر روانہ کردہ شد۔ حیدر ملک بحیثیت سالار فوج کامیاب شد۔ در ۱۶۰۶ء/ ۱۰۱۶ھ ملک حیدر چاڈورہ مہر النساء (بعدۂ نورجہاں) را بعد از قتل شوہرش شیر افگن خان محافظت کلی نمود۔ جہانگیر بعلۂ خدمات او بانقاب چغتائی و خطاب رئیس الملک بنواختہ حاکم کشمیر مقرر فرمود۔ (تفصیل مخطوطاتش درسابق تحت حاشیہ نمبرہ ۱۹ درگذشت)

۲۵۱ھ مفرس گھڑی ہندی۔ بمعنیٰ ساعت۔ ۲۵۲ھ پسر رامانند بود۔ بانی شہر سندمت نگر است۔ شصت و پنج سال حکومت کردہ درگذشت ؛ ۲۵۳ھ برائے تفصیل رجوع کنید بحاشیہ نمبرہ ۱۴۲ ؛

نو رماه بہ تقاطر آب در کنج آں غار پیکرے از یخ تا سقف منجمد گردد۔
اہل ہنود آں را لنگ مہادیو می دانند و در نقصان ماہ تقاطر آب موقوف گردد و صورت یخ ذوبان پذیرد و در ایامیکہ ماہ تحت الشعاع می باشد از یخ بست اثرے موجود نماند۔ گویند در ہر ماہ ہم چناں متصور گردد۔ باز ذوبان پزیرد۔
اما محققان یوپ لفی آں می سازند و برہمنان و سادھواں و سنیاسیاں و گوسائیاں[٢٥٤] از بلاد ہندوستان و غیرہ اطراف برای زیارت آں مکان بہ مشقت فراواں بتاریخ ساون سودی پانزدہم می روند۔
غار بازارہوی۔ در موضع بولو پرگنہ کوہہامہ بالای کوہ آکا م متصل تابارت سنگ بی بی صاحبہ غاریست طویل کہ منتہای آں را از افراد بشر کسے ندیدہ از جوف آں نہرے قدیم جاری می باشد۔
غار کوپہ وارہ۔ در پرگنہ دچھن پارہ در موضع کوپہ وارہ غاریست تاریک کہ درمیان آں کسے نمی رود۔ گویند در جوف آں غار شیخ زین الدین[٢٥٥] ریشی مدتے خلوت نشین شدہ بود۔

---

[٢٥٤] ہر سہ اخیر طائفہ انداز درویشان ہنود تارک الدنیا کہ گیسو دراز و ژولیدہ مو باشند۔
[٢٥٥] ابو الفضل در آئین اکبری غار ندبور را در عیش مقام پرگنہ کھاور پارہ نشان دادہ است شیخ زین الدین ریشی خلیفہ ثانی حضرت نور الدین نورانی است۔ مولد اصلی وے موضع باندر کوٹ خطہ کشتوار است۔ در حالت کفر زیا سنگھ نام داشت و از قبیلہ راجہای آندبار بود و بر دست بابا بام الدین مشرف اسلام شدہ در دے استقامت کرد و از عابدان ایں دیار گشت۔ گویند کہ بعد دوازدہ سال ریاضت دہنہ غار از سنگ بند کردہ غائب شد و تا ایں دم از وے نشان نہ یافتہ اند۔

غار بیروه۔ متصل قصبۂ بیروه غاریست بہ غایت طویل کہ نہایت آن کسی ندیده۔ گویند انبود نام عابدے بود مرتاض بمعہ دوازده شاگرد خود کہ ہمہ ناپید خوان[۲۵۶] بودند در آن غار داخل شده بازگشت نہ رسیدند۔ اندرون آن غار چاہے است بہ غایت عمیق۔

احجار کشمیر

سنگ بلور۔ در پیشین زمان سنگ ہای بلور از جبال وچھن پاره و یلاق پرگنۂ لعل فراوان یافتہ اند و دریں زمان بعضی اوقات مردم شبان و سیاحان دانہ ہای بلور از یلاق ہای مذکوره می آرند و در سال سنہ ۱۹۴۰ بکرمی از کوہستان لعل کان بلور برآمده بود باز مفقود شد۔

سنگ موسی۔ از موضع کہریوه شار پرگنۂ دہو سنگے سیاه رنگ و صاف و شفاف و ملائم می آرند نگین ہا و اشیا ہای عجیبہ ازاں تیار می سازند بعضی آں را سنگ پتادل می گویند۔

سنگ چقماق۔ کہ آں را حجر النار می گویند از موضع کہریوه شار یافتہ می شود۔

سنگ نلچلین۔ از پرگنۂ دچھن پاره موضع مامل سنگی سرخ نما کہ بسیار ملائم می باشد می آرند ظروف و کاسہ ہا ازاں درست می سازند حکم سفال دارد۔

سنگ والم۔ سنگے است بسیار نرم در شاه آباد متصل ویرناگ زرگران کوفتہ و بیختہ ظروف برای گداختن زر و نقره تیار می سازند

سنگ شیشہ و کانچ۔ از سند لار متصل دُدر نامہ سنگ ہای صغیر

---

[۲۵۶] "وید" کتاب ہای اہل ہنود دریں شمار چہار است۔ رگ وید، سام وید، یجروید، اتھروید۔

که مدوّر و خوش نما باشند فراهم کرده در کوره بآتش گداز کرده شیشه و کاچ می سازند۔

سنگ کچ۔ از قصبهٔ باره موله[۲۵۷] درمیان گلخنها پخته کرده به شهر می آرند بسیار صاف و سفید می باشد۔

سنگ چونه۔ در کشمیر بسیار یافته می شود اوّل از کوه آهاٹینگ که تمام از سنگ چونه مخلوق است ده بیست گلخن چونه بیزان در ذیل آن موجود است۔ دوم در موضع اجس پرگنهٔ کوہامہ۔ سوم در موضع زچل ڈاره پرگنهٔ مچھی پوره۔ چهارم در قصبهٔ باره موله۔ پنجم در قصبهٔ اننت ناگ ششم در پرگنهٔ دیوه سر[۲۵۸]۔

سنگ سماق۔ در کشمیر بسیار موجود۔

سنگ فرشی۔ از کوه باره موله بسیار می آرند۔ برای فرش حمام ها وغیره مصروف می دارند در پرگنهٔ لعل از موضع نوکر پیتر های صاف بهم می شوند۔

معادن کشمیر

گویند در پاستان کان های فراوان میان کوهستان کشمیر ظاهر شده بود دریں زمان مفقود است همگی کان آهن موجود۔

کان زمرد۔ میگویند بر فرق کوه هرموکھ کان زمرد موجود است موجب آن هر جا که قلعهٔ ربیع کوه هرموکھ به نظر می آید در آنجا لدغ مار و افعی مهلک نمی گردد۔ بلکه افعی و مار آن جا ظاهر نمی باشد[۲۵۹]۔

۲۵۷؎ قصبه ایست به شمال کشمیر۔ تا در سنه ۱۹۴۷ء قبل از تقسیم هند درمیان بھارت و پاکستان مرکز تجارت بود اما اکنون در وے فرق عظیم واقع شده است۔ آبادی ۵۹۹،۶ نفر۔ ۲۵۸؎ قدیم دیواسرسا علاقه مراد ۲۵۹؎ در "واقعات کشمیر" صفحه ۲۰۸ درمیان عجائب و غرائب کشمیر مذکور است :- (بقیه بر صفحه آینده)

کان زر۔ قریب صد سال می گذرد کہ مردم در اس از کوہستان زوجہ بال شرق رویہ برکنارۂ دریا کان طلا یافتہ بودند چندی بداں مشغولی داشتند۔ "قف"۔ روزے پیکرے از طلا کہ ہر دو دست او نقصان بود دریافتند و برای تقسیم بزخم تیر مضروب ساختند۔ ناگاہ پیکر مذکور از کنارۂ دریا بالا برجستہ خود را درمیان دریا انداخت فوراً از بالای کوہ تختۂ سنگ فرود آمدہ کان مذکور مستور نمود و شگفتہ ہست لیکن دل پذیرد۔ آئین اکبری می نگارد کہ از دریای اباسند و رود پدمنی کہ از چیلاس می آید و از دریای کرشنہ گنگا ریگ طلا دریابند۔ یکے بہ خاک شوی بدست آرند۔ دوم پوست بلند مو در آب بہ گسترند و بر اطراف آں سنگ نہند تا آب نہ برد۔ پس از دو روز برداشتہ بآفتاب بگذارند چوں خشک شود برافشانند و زریں ریزہ دریابند فقط[260]۔

کان نقرہ و مس۔ انس صاحب در تاریخ خود می نگارد کہ در ملک کشمیر کان نقرہ و مس و قلعی موجود است گویند در کوہستان عیش مقام کان مس[261] ہویدا گردد و خرجش بسیار و آمدنی کم۔

کان آہن۔ در ملک کشمیر از چہار جا حدید می برآید یکے در قریۂ پشر

{مسلسل} د دراں پرگنہ کوہے است بلند ہر موکھ نام تا ہر جا کہ قلعہ در نظر است مار دکثردم نمی باشد۔ حقیقت الامر آنکہ بر فرق او کان زمرد موجود است و خاصیت کان زمرد ایں است کہ صمیت مار دکثردم زائل گرداند۔"

[260] آئین اکبری جلد دوم مترجمہ ایچ۔ ایس۔ جیرٹ صفحہ ۳۶۵ اما در وے بجائے پدمنی پدتی مذکور است۔

[261] ۔ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۱۰ اما در وے فقط ذکر کان "مس" آمدہ است۔

پرگنۂ کوٹہار وصوف[۲۶۲] پرگنۂ برنگ نہایت صاف و ملائم دوم در موضع کہرپوشار پرگنۂ دہو بدرجۂ اوسط سوم در موضع ہردن پرگنۂ زینہ گیر شور و خراب۔ چہارم در موضع ژدہن[۲۶۳] پرگنۂ شاہ آباد۔

کان گوگرد۔ در کشمیر بسیار چشمہ ہاست کہ از آب آں بوی گوگرد یافتہ می شود۔ موجب آں دانستہ اند کہ از غور آں چشمہ ہائے کان گوگرد خواہد بود۔ می گویند کہ در کوہستان غربی کامراج کان گوگرد بسیار است چنانچہ در پرگنۂ مچھی پورہ زیر دامنۂ کوہ بعضے اوقات از زمین دودی بر آید شبانہ شعلۂ آتش یافتہ می شود اہل ہنود آں را سویم میگویند و مظہر جوالامکھی[۲۶۴] میدانند وہنگام ظہور آں ہنود جوق درجوق در آں جا رفتہ نیایش آں می سازند برنج و آب در باسن[۲۶۵] کردہ میان چقر[۲۶۶] میگذارند۔ و در ساعتے طعام پختہ می شود اوقات ظہور آں چیزے مقرر نیست فرقہ اسلامیہ آں را کان گوگرد پندارند و اہل یورپ کان انگشت انگارند۔

کان سرمہ۔ در پرگنۂ کہاورہ موضع بونیار کان سرمہ موجود است۔

چشمہ سار کوہستان کشمیر۔ در بلاد کشمیر سرچشمہ ہای کثیر در کوہ وصحرا بہر جا دلپذیر است ازاں جملہ بعضے چشمہ سار نامدار کہ بالائی کوہسار بہ سبیل رود بار فیض بخش ایں دیار است یاد کردہ می شود۔

---

۲۶۲ صوف نام مقام برنگ، در اصل بھرنگا بود۔ از امتداد زمانہ نام اصلی اش از اذہان محو شدہ برنگ شد۔ ان سٹنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۲۶۳ در نسخۂ دیگر بجائے "ژدہن" "ژدیگ" یافتہ شد ؛ ۲۶۴ کوہ آتش فشان ؛

۲۶۵ ظرف خاکی ؛

۲۶۶ چقر بضم چ و تشدید قاف در ہندی چشمہ را گویند (جامع اللغات اردو)

ہرموکٹہ گنگا

دریلاق پرگنہ لعل[۲۶۷] از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب شمال زیر دامنۂ شرقی کوہ ہرموکھ واقعست شکل آن مربع و مستطیل۔ اضلاع آن تقریباً پنج میل و در وسعت و فسحت از جملہ سرچشمہ ہای جبالی بے عدیل۔ ہمیشہ باب زلال مالامال۔ در وسط آن لخت ہای برف بہر سو سیال ہنود آن را متبرک دانستہ۔ استخوان ہای مردگان خود دران می ریزند[۲۶۸] و بھادون سودی ہشتم[۲۶۹] دران جا میلہ[۲۷۰] می باشد۔

کانہ سر چشمہ ایست بالاتر از ہرموکٹہ گنگا[۲۷۱] بجانب شمال و درتابستان

---

[۲۶۷] مراد از "لار" است۔ بنا بر روایت راج ترنگنی نام قدیمش "لوہارا" بود ؛

[۲۶۸] ابوالفضل ہمیں روایت را بہ قدرے اختلاف چنیں بیان نمودہ است :-

"لار پرگنہ ایست کہ برسرحد تبت کلاں واقع است بطرف شمالش کوہے است بلند از ہمہ کوہ ہائے گرداگرد۔ در زیر دامنش دو چشمہ ہا اند کہ مابین آن ہا فاصلۂ دو گز شمردہ اند۔ امر حیرتناک دریں باب ایں است کہ آب یک از انہا بغایت سرد است و دوم بغایت گرم۔ ہنود ایں ہر دو چشمہ ہا را بغایت متبرک می دانند و استخوان ہائے مردگان را کہ باتش خاکستر شوند دران می ریزند"۔

(آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۱)

[۲۶۹] ہشتم ماہ بھادون ہندی (مطابق اگست و ستمبر تقویم انگلیسی) کہ دران مہتاب طلوع شود اہالیان ہند قدیم ہر ماہ تقویم قمری را بدو حصہ مساوی تقسیم کردہ بودند سُدی و بدی حصۂ اول پانزدہ روز روشن است و حصہ دوم پانزدہ تاریک ؛

[۲۷۰] میلہ بفتح میم و سکون یاء ہندی "جشن" را گویند ؛

[۲۷۱] منبع آنش کوہ ہرمکھ مذبور (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۶) ؛

قطعات برف در نفس آں گرندہ آب آں بآب گنگا لاحق می شود و نیز متصل آں از فرق کوہ ہرموکھ پنج نہر آب جاری گشتہ بآب گنگا ملحق می شود۔ ازاں جملہ نہریست کہ آب آں سفید مثل شیر می باشد و نہر دیگر را آب سرخ نما بنظر می آید و نہر دیگر صاف و زلال۔

نہند کالو[۲۷۲] متصل ہرموکٹہ گنگا سمت جنوب دو چشمہ مانند دو چشم ہمدوش یکدیگر اند آب تند و صاف و آب کالو سیاہ گون ہنود ایں دو چشمہ را برادران گنگا پندا شتہ منھیر کنجی دانند

کولو سر[۲۷۳] میان کوہ ہمیشہ دارد و ہرموکٹہ گنگا آبش مصفا و نیلگون بنظر می آید آب ہای ایں چشمہ سارا بہ حیثیت اجتماع منبع رود بار کرانکہ ندی ہست اش فیسر۔ دو چشمہ است متصل یکدیگر از کولو سر سمت جنوب آب یک گرم است و دوم سرد۔ باعتقاد ہنود دو چشمہ دو قطرۂ اشک ماتا پاروتی است کہ دراں جا افتادہ است (اشہ فیسر بمعنی قطرات اشک آبد ایں دو چشمہ گاہی جاری نمی شود۔ فقط

ستہ سر[۲۷۴] ہفت چشمہ است متصل یک دیگر بر کوہ زوجہ بال از ہرموکٹہ گنگا بہ فاصلۂ ہشت میل سمت شمال آب ہای آں چشمہ ہا دو حصہ می شود یک حصہ بجانب جنوب بارود کرانکہ ندی لاحق می گردد و حصہ دوم زیر سنگلاخ راسہ یل سمت شمال تا دور مخفی می گذرد۔ ازاں جا بآب کوہستان دیگر شامل رودے بہم رسد و آں رود در ذیل کوہ وگنی در دہان غارے داخل گشتہ مستور گردد میگویند کہ ہماں آب از چشمۂ الرناگ در عہد گذشتہ

---

۲۷۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۔ ۲۷۳ جموں اینڈ کشمیر گولاسر صفحہ ایضاً

۲۷۴ ایضاً لیکن در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں قدر تفصیل نیست کہ حسن بیان نمودہ است

جوشیدہ شہر سندمت نگر را غرق گردانیدہ است چنانچہ یکے از راجہای پیشین سبوس شالی در ندد مذکور برائی امتحان انداختہ از چشمہ اُلرناگ ظہور نمود۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

ڈوڈھہ سر چشمہ ایست مذکور در ییلاق پرگنہ لار[۲۷۵] آب آں بآب کرانکہ ندی شامل گشتہ در سندِ لار پیوندد۔

پرآنِ گنگ۔ یعنی گنگ کہنہ واقع در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند در سابقہ زمان ہندواں استخوان مردگان خود را دراں می انداختند بتاثیر کلجوگ خاصیت آں در ہرموکٹہ گنگا مبدل گشتہ چشمۂ مذکور را آب نقصان یافت کہ از عمق آں سنگ ہا نمودار شد۔ الحال قلیلے آب ازاں جوشیدہ شامل کرانکہ ندی گردد۔

مَس ڈھوکر۔ چشمہ ایست بالای کوہ گنڈ سرسنگھہ آب آں در سند لار شامل گردد۔

برہمہ سر چشمہ ایست بر گوشۂ مرغزار مہالشہ مرگ[۲۷۶] اہل ہنود آں را متبرک دانستہ اند آب آں منبع رُودبار برہمہ سر گفتہ اند کہ بہ مقام وسن باسند لار ملحق گردد۔

کرشنہ سر چشمہ ایست در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند ہمیں چشمہ منبع کرشنہ گنگا است[۲۷۷]۔

وشنہ سر۔ کولابیست در مرغزار وشنہ سر قریب کرشنہ سر در جوف آں سنگے وسیع نمودار است اہل ہنود آں را مندرِ

---

[۲۷۵] در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۶ منبع اش کوہ ہرمکھ

[۲۷۶] در کوہ مہادیو "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ مذبور

[۲۷۷] "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۷۔ کرشنا گنگا بنا بر کتاب مذبور نزد دومیل (سرحد مغربی کشمیر) شامل دریائے جہلم گردد۔

بشن جی پندارند آب آں در کرشنہ گنگا[۲۷۹] لاحق گردد۔

پرنگ سر چشمہ ایست از وشنہ سر سمت شمال[۲۸۰]۔

گاڈہ سر[۲۸۱] چشمہ ایست از سنہ سر بجانب مشرق آب آں کدر و درمیان آں ماہیاں بہ کثرت می باشند کسے شکار آں ہا نمی تواند کرد۔

بم سر چشمہ ایست قریب گاڈہ سر سمت مشرق آبش نیلگوں و درمیان آں جانوریست کہ آں را بہ ہندی "نندو" نامند۔ انسان راہمی کشد آب ایں ہر سہ چشمہ در کرشنہ گنگا میگذرد۔

ستانی سر چشمہ ایست بر کوہ ستانی بجانب تیلیل متصل آں سرچشمۂ دیگر است بے نام آبش در کرشنہ گنگا۔

کڈوری سر۔ در مرغزار پاتل وان آبش شامل کرشنہ گنگا۔

سارن سر۔ خوش نما چشمہ ایست سمت گوریس۔ آبش سیاہ گون شامل کرشنہ گنگا۔

---

۲۷۸ وشن یا وشنو نام یکے از سہ خدایگان ہنود کہ پرورش مخلوقات می کند۔ فرقۂ وشنو اورا بحثیت خالق پرستش می کند۔ بگمان او دریائے گنگا از انگشت نر پا اش جاری شدہ بر فرق شیو جی افتد و از انجا بمیدان ہند روان گردد۔ در مہابھارت یک ہزار نامش کہ لفظ "وشنو سہسر" بآں اشارہ کند مذکور است۔ جامع اللغات صفحہ ۷۹۷ ؛

۲۷۹ ایضاً صفحہ ۷ ؛

۲۸۰ وشل وشنہ سر جز "کرشنا گنگا" شدہ نزد دومیل شامل جہلم گردد ؛

۲۸۱ و مطابق کتاب مذکور گاڈہ سر، بم سر، ستانی سر، د کڈوری سر ہر چہار جز رود کرشنا گنگا گشتہ شامل دریائے جہلم شوند ؛

شیراسر۔ کولابے است زیر دامن غربی کوہ ہرموکھ قطعات برف درجوف آن سیال و در وسعت برابر ہرموکھ گنگا درمیان آن سنگے وسیع نمایاں۔ آب آن منبع رود ارنی[۲۸۲] است شامل نالاب اُلر گردد۔ ومتصل آن دو چشمہ دیگر است بے نام۔

دودھ سر۔ از شیراسر بطرف شمال بر کوہ پلہ دار۔ از عجائبات آں چشمہ ایں است کہ آبش در ماہ بھادوں ہمیشہ سہ مرتبہ سفید برنگ شیر جاری میشود تا یک شبانہ روز ہم چناں جاری می باشد آب آن شامل رود ارنی در اُولر پیوندد فقط۔

کم سر[۲۸۳] گنگرسر۔ در ذیل کوہ ہرموکھ در مرغزار چھتر ہ آب ہر دو در اُولر بشمول رود ارنی می رود۔

نیلہ سر۔ چشمہ ایست خوش تر زیر دامن کوہ ہرموکھ سمت شمال آبش نیلگوں دلا ضم بربلندی کوہ سالنی منبع رود مدمتی[۲۸۴] است کہ میان درہ اوسط کوہہامہ در نالاب اُلر پیوندد۔

نیلہ بون۔ زیر دامن کوہ کچھ بال آبش شامل مدمتی۔

تلائیل۔ زیر دامن کوہ برہ بال آبش شامل مدمتی۔

سالن سر۔ در ذیل کوہ ہرموکھ درمیان مرغزار سالنی آبش در مدمتی۔

بمل سر۔ متصل کوہ برہ بال سمت مشرق۔ گویند در آں جانفرف جنبیاں است۔ اکثر اوقات صدای نغمہ و ساز مسموع گردد۔ آبش ملحق بانہر مدمتی۔

۲۸۲۔ مُراد از ارن کہ نزد بانڈی پور است۔ منبع اش کوہ ہرمکھ است جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؛ ۲۸۳۔ کن سر مطابق جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴ ؛ ۲۸۴۔ نزد بانڈی پور منبع اش کوہ ترا گہ بل ؛

کم سر - در وسط مرغزار ناگامرگ بر کوہ شمالی کوہسار آبش شامل مدمتی۔
نیلہ سر - در عرض راہ گوریز زیر کوہ وجہ بال باآب زلال مالامال از جوف آں یک قطرۂ آب بیروں نمی آید - طرفہ ایں کہ اوایل بہار ہر سال برف کوہستان بہ وفور سنگ و خاک و درختاں درمیان آں غلطیدہ می افتد وتایک۔ دو ماہ ازاں محجوب می ماند و عمق آں ازاں سنگ و خاک اصلاً پُر نمیشود۔

مرناگ - دریلاق پرگنہ اُوتر بر کوہ مرناگ چشمہ ایست بسیار عمیق آب آں لبالب لیکن جاری نمی شود - گویند آب آں چشمہ از موضع منز ہاز پرگنہ وتر جوشش می زند۔ العلم عند اللہ

زمین زمین ناگ - بر کوہ گلگوسہ عمیق - دور آں پنجاہ قدم آبش بیروں جاری نمی شود - گویند آب آں در موضع ترہ گام پرگنہ وتر از چشمہ شیوہ ناگ جوش زند - واللہ اعلم

سنہ گل ناگ چشمہ ایست عجیب فراز کوہ شمشہ - بریلاق بنگس کامراج آب آں فراوان - بقدرت ایزدی ہفت جوی آب ازاں منفجر گردد۔ ازاں جملہ چہار جوی جانب دراو کرنا شامل کرشنہ گنگا گردد و سہ نہر دیگر سمت کشمیر می آید یکے نہر کامل کہ در تپہ وترجاتیست دوم رود ماور سوم تالر مزروعات را سیراب کردہ شامل نالہ پہرو گردد۔ [۲۸۵] [۲۸۶]

کیسہ ناگ چشمہ ایست عجیب بالای کوہ بنگس در عرض دراوہ آب

۲۸۵ھ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷ - لیکن در انجا نامش "سبت گل" مذکور است ۔

۲۸۶ھ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ - منبع اش بنا بریں کتاب مذبور کوہ کاجی ناگ پرگنہ اُوتر چھی پورہ است - نزد دو آبہ گاہ شامل دریائے بہت (جہلم) گردد ۔

آں با ننراج نہر کھل در نالۂ پہر و پیوندد۔

چہار چشمہ۔ بر قلۂ کوہ کاجی ناگ کہ در حدود دُنھی پورہ کامراج واقع است و ہموارہ از برف محفوف می باشد والی آں قلۂ رفیع چہار چشمہ[288] عجیب بکثرت میاہ مشہور اند و بہ باعث صعوبت راہ و رفعت محل دیدن آں چشمہا ہرکس را متعسر گردد اگرسادہوان[289] و محققان یورپ بہ دیدن آں بدشواری می جہند۔ ازاں جملہ کاجی ناگ کہ قلۂ مذکور را سمت مشرق واقع است ہمیشہ از حجاب سحاب محجوب و از قطعات برف مملو می باشد گویند شخصے در حالت خشک سالی قطعۂ از پوست گاو میان آں انداخت فوراً ہمچناں ژالہ و تگرگ بارید کہ آں بے تمیز ہلاک گردید۔ آبش شامل رود بار تا ور در نالۂ پہرو می رود۔

گور چن ناگ۔ متصل کاجی ناگ جانب جنوب آب آں در رو جمل مزروعات را سیراب کردہ در نالۂ پہرو منسلک[289] گردد۔

نیلہ پشن ناگ۔ کہ بطرف مغرب واقع است آب آں مزروعات را تا کھنائی[290] تراوت بخشیدہ با دریائی کشمیر[291] لاحق می شود۔

دانگن واس۔ قریب نیلہ پشن ناگ غرباً جانب جنوب آب آں مزروعات ننلہ دراشادابی کردہ با بہت پیوندد۔

ایلہ پتھری۔ چشمہ ایست دل پذیر بالای کوہ افرد ٹ۔ از گل مرگ سمت جنوب سہ جوئی ازاں منفجر گردد یک جوئی بطرف پنوچہ جاری است آں را بناری میگویند نہر دوم بجانب بونیار میگذرد آں را ہفت کہی می نامند۔ نہر سوم میان گل مرگ جاری گشتہ با رود ننگل ملحق گردد۔

---

[287] مراد از رام گنڈ سیتا گنڈ لچھمن گنڈ و ہنومان گنڈ است۔ تاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق

[288] راہبان ہنود [289] شامل [290] تحصیل اوڑی [291] جہلم

تسک ناگ۔ در یلاق پرگنۂ بیروه[۲۹۲] بر کوه ترنه پتھر در غایت وسعت بی‌نظیر آبش ناضم و خوشگوار و پسند عیاشان روزگار۔ نهر آن از فرق کوه آمده بمقام[۲۹۳] . . . از بالا مانند چادر آب بزیر می افتد۔ و دران جا طرفه اعوالی است که مسرت بخش ناظران گردد۔ اکثر مردم عیاش برای سیر و تماشا در آن جا می روند و شعرای پیشین در وصف آن داد سخن داده اند۔ آب آن با رود نکهامه شامل گشته در پماسر گذرد۔

دمامه سر۔ کولابی است وسیع از توشه میدان سمت جنوب آب آن جانب پونچھ جاری می شود۔

دوده سر چشمه ایست بر فرق کوه کاژه گل[۲۹۴] آب آن عذب و ناضم و شیرین از منبع خود جوشیده میان سنگلاخ که احجار آن بالکل سفید است جاری گشته از بلندی بسیار بسان چادر آب فرو ریزد و منبع رود بار دوده گنگا است[۲۹۵]۔ هوای مرغزار سنگ سفید بغایت مرطوب و روح افزا است و در موسم تابستان عیاشان به سیر و سیاحت آن مسرور می باشند لیکن به باعث رفعت محل و سختی راه و برودت هوا دیدن سرچشمه متعسر گردد۔

انوت ناگ۔ عجائب چشمه ایست بر کوه انوت از پیر پنچال[۲۹۶] طرف

---

۲۹۲ پرگنه ایست از پرگنه جات کامراج۔ نام قدیمش به مطابق روایت جونراج پنڈت "بهردیا" بوده است۔ اینشنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۲۰۔

۲۹۳ البیاض فی الاصل ؛

۲۹۴ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحه ۳۔ کوه کاژگل بر منحدر کوه پیر پنچال واقع است ایضاً صفحه ۲ ؛

۲۹۵ ایضاً صفحه ۷ ؛ ۲۹۶ ایضاً صفحه ۳ ؛

شمال منبع رود دراشی است کہ میان تپہ چھراٹ منحدر گردد۔[۲۹۶]

رام سر چشمہ ایست خوش تر بر کوہ گاڑہ گل قریب دودھ سر آب آں بارود دراشی تپہ چھراٹ را سیراب گرداند۔

چندن سر چشمہ ایست[۲۹۷] بر کوہ رد پڑی از پیر پنچال سمت جنوب حوالی آں شش چشمہ دیگر موجود است۔

کریم سر تان سر ماں سر۔ سہ چشمہ دیگر بے نام و غیر مشہور۔ آب ہای آں چشمہ سار بہ حیثیت اجتماع یک حصّہ جانب جنوب با دریائی راجوری شامل گردد و حصّہ دوم بطرف کشمیر می آید و منبع رودبار رنبی آرہ گردد۔[۲۹۸]

نندن سر چشمہ ایست[۲۹۹] دل کشا قرین چندن سر بہ فاصلہ یک میل آب آں منبع رنبی آرہ یافتہ می شود و براہ سرای سوختہ جاری گشتہ رود مذکور را معزز گرداند۔

وتہ سر چشمہ ایست بر کوہ شوپ کوری آب آں بمقام دجن می رسد

کوثر ناگ چشمہ ایست معروف بر کوہ کوثر و دور محیط آں قریب سہ میل کہ بہ شکل کف پای منصور گردد و عقیدۂ اہل ہنود آں است کہ آں چشمہ گرامی زیر پای بشن جی جوشیدہ است لہذا در کتب شاستری

۲۹۶ہ بروایت جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" منبع رود راشی کوہ کازنگلی، نوٹ، نانا کوٹی است۔ نزد کاکاپور شامل دریای جہلم گردد۔ رود مذکور بہ مقام "دان زب" بہ سہ شاخ منقسم گردیدہ بنام لمئے امشی، کھامشی و راشی موسوم گردد

۲۹۷ہ بقول آنند کول مصنّف کتاب "جموں اینڈ کشمیر" چشمہ مذکور نزد "دارہال" شامل جہلم گردد ؛ ۲۹۸ہ وارد "رنبی آرہ" منبع اش بنا بر روایت آنند کول کوہ شوپی کو "سلسلۂ پیر پنچال است ؛ ۲۹۹ہ نندن سر نیز مثل چندن سر نزد "دارہال" شامل دریائے جہلم گردد ؛

آں را وشنہ پادنام کردہ اند[۳۰۰]۔ آب آں ہمیشہ نیلگوں و در نفس آں قطعات یخ گردندہ می باشند۔ مصنف زینہ ترنگنی[۳۰۱] می نگارد کہ سلطان زین العابدین در موسم تابستان برای سیر و تفریح شکار و کسب ہوا بر کوہ کوثر قطع فرصت می کرد و اکثر اوقات در عین کوثر ناگ بسواری سفینہ یکے از بزرگان آں زماں کہ مربی او بود ہمراہ گرفتہ در مطالعہ و مذاکرۂ تصانیف تصوف و بحث دقایق و نکات آں اوقات خود را بسر بر چشمہ مصروف میداشت۔ راقم الحروف ہمراہ چند نفر بہ موافقت چند احباب بر چشمہ کوثر ناگ رسید تیکے از رفقای ما در چشمہ مزبور غسل میکرد و بہ یاد رتی شناوری اندک بیروں رفت ناگاہ ہر دو پائے او از شناوری باز ماندہ شود بر داشت دستارش بہ سنگے بستہ پرتاب[۳۰۲] کردیم و بہ تمسک آں کشاں کشاں بر ساحل کشیدہ دیدیم کہ جانورے ہر دو پای او دہان گرفتہ بلع می کرد۔ ہر چند از سنگ و چوب و تبر مضروب ساختیم موثر نگشت و کالبد رفیق یا تا زانو بلع نمود پس ہیزم بر سرش انداختہ آتش افروختیم و با حتراق نار از جوف آں بلا صدای مشکل بندوق بہ سمع رسید یکبار بر ہوا برخاستہ خود را بدریا انداخت۔ آں اجل رسیدہ را طعمۂ خود نمود۔ آں جانور متشکل بود بہ شکل علق۔ طول آں دو درعہ عرض آں سمت اسفل یک درعہ

۳۰۰؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ در ذکر رودہائے کشمیر صفحہ ۳۔ بنقول آنند کول منبع آبشار اہربل ہمیں چشمہ است۔ ۳۰۱؎ پنڈت زونہ راج۔ زینہ ترنگنی مزبور در تتمہ تواریخ عہد آخر ہندوان کشمیر تا عہد سلطان زین العابدین بود۔ بنا بر قول مصنف نگارستان کشمیر کتاب مزبور امروز نایاب است بنابریں فقط بر حوالہ جاتش اکتفا نمودہ است۔ ۳۰۲؎ پرتاب بالفتح آنچہ فارسی آنچہ بدست اندازند و دور افگنند۔ (شمس اللغات)

بانہ بہر بہشت گرہ پوست آں خشن دانه دار که زخم تبر دور شود کرد۔ آب این چشمه از منبع خود برآمده دو حصه می شود یک حصه سمت جنوب ساری گشته یا دریای چندر باگا لاحق گردد و حصه دوم منبع رود بار ویشو[۳۳] جانب کشمیر [illegible] روان شود۔

زہر سر چشمه ایست میان زجه مرگ آب آں در نہر ویشو می گذرد۔

[illegible] سر چشمه ایست واقع برکوه رای نیور درعرض راه بدلی۔ آب آں خوشگوار و بارود ویشو یار می شود۔

سر ... برکوه براریال واقع است۔ آبش ہاضم شامل نہر واڑدن میشود

ہوکھ سر۔ بالای کوه قامر درعرض راه واڑدن آب آں بداں سو جاری گردد

کملن ناگ۔ واقع است فراز کوہسار کوٹھار عمق آں عند الامتحان معلوم نه گشته است آب آں جانب واڑدن می گذرد۔

کالو سر متصل ہوکھ سر بسیار عمیق حوالی آں شش چشمهٔ دیگر آبش بطرف واڑدن

شیر ناگ۔ خوش نما چشمه ایست برکوه مرگن نواحی کوٹھار درعرض راه واڑدن۔ مورخان پاستان درعجائبات کشمیر می نگارند که جوف سرچشمهٔ مذکور از [illegible] رفا لبن همیشه پر می باشد هر چند می خواهند که آں ظروف بیرون می [illegible] نمی شود و هرگاه بر سطح آب می رسد بے اختیار از دست رہا شده [illegible] می گردد و در قعر آب رسیده باز درست می شود[۳۴]۔ محققان حال حقیقت

---

[۳۳] منبع بشن کود نسر است و نزد سنگم شامل دریائے جہلم گردد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳)

ابوالفضل [illegible] ازین تفصیل نموده است۔ (راجع بآئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۶۲)

[۳۴] واقعات کشمیر خواجه محمد اعظم صفحه ۲۶۲۔ فرق این است که درین کتاب نام چشمهٔ منزوز جو ہر مذکور است؂

این امر عجیب نموده در عمق آب، یاسن ها می بینند و گرد اگرد آن چشمہ هفت عیون دیگر است آب های آن چشمہ سار متفق گشتہ بدو راه می گذرد یک حصّہ سمت واڑون و حصّہ دوم جانب کشمیر. فقط۔

سوند سر چشمہ ایست بر کوه امرناتھ آب آن بطرف واڑون جاری میشود

شیشرم ناگ چشمہ ایست هولناک واقع در کوهستان دچھن پاره بالاتر از پہلگام بہ مسافت سہ میل[305] آب آن فراوان با رود لمبودری[306] شامل گردد فقط

زامتر ناگ[307] چشمہ ایست پیوستہ با شیشرم ناگ آب آن امتزاج آب شیشرم با رود لمبودری ملحق گردد و عوام آن را زامتر ناگ جی گویند (زامہ تر بہ لفظ کشمیر داماد را گویند)

"قف" صاحب راجہ ترنگنی می نگارد کہ در زمان حکومت راجہ نرهوشناک[308] نام برهمنے مرتاض کہ بہ زور افسون قوم اجنہ را مسخر کرده بود بامداد ان بہ اراده تغسیل جانب دریای بہت می رفت. ناگاه صدای غلغال بشنید و دید کہ دو دختر ماه پیکر زیر درختان میوه های فاسده و بوسیده می خوردند و هوشناک متفحص تناول اثمار فاسده گردیده. دختران گفتند کہ پدر ما شیشرم ناگ است هر گاه می روی تو در ماه جیٹھ بدی ۱۲ بروز

[305] صحیح این است کہ مابین شیشرم ناگ و پہلگام فاصلہ دوازده کروه است۔

[306] رود بار مذبور بنام لدر نیز شہرت دارد۔ منبع اش کوهستان کوهن مار است و پائین کھنہ بل دگر او بر دکشڑنگ شامل دریای جہلم گردد۔ [307] بجانب شمال کوهستان کوهن مار نزد کوه دہاگنس

[308] نر بلفتح نون و سکون را و سنسکرت نارا بادشاهے از بادشاهان کشمیر است در مخالفت دین مستعمل مذهب بودائی غلو کرد چہل سال حکمرانی کرده در سنہ ۹۵۳ قبل مسیح وفات کرد۔ (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۳۰۳)

میلہ بر چشمۂ زبون[۳۰۹] پرگنہ دھو خواہی دید در آں جا پدر ما را بایں نام و نشاں و از زبان او کشف ایں راز نہاں بہ تو خواہد شد تا کہ تا خت آں برہمن بروز موعود بر چشمۂ زبون و شناخت در آں جا ششیشرم ناگ را بداں نام و نشاں کہ پری دشاں گفتہ بودند۔ پرسید از و ماجرای دختر انش را کہ میوۂ بوسیدہ و فاسدہ می خوردند۔ گفت ششوپال نام برہمنے است ریاضت کیش در زبر فلان دیہہ۔ وے محافظ غلہ ہاست۔ طریق او آنست کہ اثمار و غلات نورسیدہ را اول بہ خوردنِ برہمناں می دہد پس بخود تناول می کند۔ ازیں رو ساکنان عالم غیب را بہ خوردن اثمار و غلات نورسیدہ دست نمی رسد۔ ہر گاہ بخورانی او را چیزے از غلات نورسیدہ پیش از ایثار برہمناں پس ما دست می رسد بر خوردن غلات و میوہ جات پختہ و بالیدہ و بہ پاداش مزد آں می بخشم ترا یکے از آں دختراں ہر کہ مرغوب تو باشد۔

ہوشناک بہ فحوائے ایں کلام ششوپال را غافل کردہ پیش از ایثار برہمناں طعامیکہ نورسیدہ بود بخورانید و بہ مجرد خوردن او چنداں ژالہ و

---

[۳۰۹] تحصیل اونتی پورہ (حالا تحصیل پلوامہ) (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸) ابو الفضل بہ تقدیس و تبرک چشمہ مزبور تفصیلے دارد کہ ملخص آں چناں است :-

'دردہ زبون چشمہ ایست کہ نزد ہنود ایں دیار بسیار متبرک است۔ خیال مردماں ایں است کہ تخم ہائے زعفران ازیں چشمہ بر آید۔ وقت دچیدن فصل زعفران ہنود چشمہ مزبور را پرستش می کنند و شیر خالص دراں می اندازند اگر شیر مزبور در آب نشست فال نیک شمارند، وگرنہ بد"

بحیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۸ ؛

تگرگ بارید کہ اکثر محصولات رسیدہ ضایع گشت و شیشرم ناگ بہ حصول مدعا چندرلیکا نام دختر خود را بہ ہوشناک بخشیدہ با مال و منال کثیر بخانۂ او مرخص کرد و دراں جا آوازۂ حسن و جمال چندرلیکا اشتہار یافت چنانچہ راجۂ نر باستماع ایں خبر بہ زور و زر خواہش آں دختر نمود۔ ہوشناک سینہ چاک و غمناک شکایت نزد شیشرم ناگ برد۔ وے کینہ ورد و غضبناک بصورت ثعبان ہولناک متمثل گشتہ نفسے چند زہر آلودہ براں شہر دمیدہ باران آتش افشاندہ کہ تمامی شہر و شہریاں و راجہ متعلقانش را با خاک یکساں ساخت و دختر و داماد را ہمراہ خود بردہ پہلوے خود محل سکونت آنہا قرار دادہ موجب آں چشمۂ مذکور را زامتر ناگ می گویند۔

تارسر چشمہ ایست خوش نما در یلاق پرگنۂ پھاک متصل کوہ رامہ ڈیچ آب آں منبع رود بار لمبودری است۔

مارسر چشمہ ایست در یلاق پرگنۂ پھاک متصل تارسر ہمگی کوہ رامہ ڈیچ درمیان حایل دارد آب آں از راہ داچیگام در کولاب ڈل شامل گردد۔ فرد

از بہر دو چشم بت کشمیر نژادی

شد تارسر و مارسر از گریہ دو چشم

چندرہ سر۔ از تارسر بطرف شمال است آبش در جوی لدر می گذرد۔

چشمہ سار دیار کشمیر

در ساحت خطۂ کشمیر عیون دل پذیر و سرچشمۂ بے نظیر در جیب بادیہ و دامن کوہسار بہ ہر کنار موجود است کہ شمار آں ہا ہیچ کسے از اعیان زماں نہ توانست کرد البتہ بہ آبیاری آں چشمہ ہا گلستان کشمیر را حضارت

تازہ و نضارت بے اندازہ مشہور است ازاں جملہ ذکر بعضے چشمہ سار نامدار کہ شاہان پیشین و عیاشان دیرین خصوصیتے انگاشتہ بہ اسمے موسوم کردہ اند ایراد کردہ شود۔

ویرناگ چشمہ ایست معروف در پرگنہ شاہ آباد زیر دامن کوہ بانہال[310] عمق آں غالباً تا پانزدہ درعہ و دور محیط آں چہل درعہ بوفور میاہ اعجوبۂ قدرتست میگویند کہ ہفتاد آسیائے آب از جوف آں جاری گردد و ماہیاں درمیان آں فراوان در سابقہ زمان آب آں از چند جا منتشر ہمی جوشید حیدر ملک[311] بفرمان جہانگیر شاہ آب آں بہ سبیل ناودانہا دریک جا فراہم آوردہ حوضے سنگین ہشت پہلو مرتب ساخت و حوالی آں عمارات عالیہ بہ کمال متانت و ساختگی افراخت و جدار محصور رابیست و چہار محراب ترتیب داد۔ و در متن محرابی ایں عبارت نقش بر سنگ موجود است "پادشاہ ہفت کشور عدالت گستر ابوالمظفر نورالدین جہانگیر ابن اکبر پادشاہ غازی بتاریخ ۱۵ سنہ جلوس دریں چشمہ فیض آئین نزول اجلال فرمودند۔[312]

تاریخ۔ از جہانگیر شاہ اکبر شاہ ایں بنا سرکشیدہ برافلاک
بانئے عقل یافت تاریخش "قصر آباد و چشمہ ورناگ"[313]

---

[310] تحصیل اننت ناگ۔ ابوالفضل در آئین اکبری دربارہ ویرناگ بیان مفصل نمودہ است وی ایں چشمہ از منابع دریائے جہلم قرار دادہ است۔ طولش مقدار یک جریب است وبقول او عمق او را کسے نرسیدہ است۔ ایں نیز معلوم می شود کہ دراں ایام محیط ایں چشمہ از سنگہا بود و در شرق آں معابد بسیار بودند۔ نام چشمہ مزبور ویری ناگ بودہ است چنانکہ امروز ہم است (جیرٹ۔ آئین اکبری جلد دوم ص ۳۶۱)

[311] حیدر ملک چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر

[312] $\frac{۱۰۳۷}{۱۶۲۸}$ — $\frac{۹۷۷هـ}{۱۵۶۹ء}$

[313] ۱۰۲۸ھ

پس ازاں ملک حیدر[۳۱۴] بدوران شاہ جہان در ۱۰۳۵[۳۱۵] قرین آں باغ شاہ آباد بعمارات عالیہ آباد ساخت اندریں باغ حیدر ملک آب جوی و آبشار عجیب و دلربا مرتب و مزین نمود۔ تاریخ آں بر سنگے بہ خط جلی کندہ بدیوار آں چسپیدہ است۔ نظم۔

حیدر بہ حکم شاہ جہاں بادشاہ دہر	شکر خدا کہ ساخت چنیں آبشار و جوی
ایں جوی دادہ است ز جوی بہشت یاد	زیں آبشار یافتہ کشمیر آب روی
تاریخ آب جوی بگفتا سروش غیب	از "چشمہ بہشت[۳۱۶]" بروں آمدہ است جوی

کسانیکہ ویری ناگ را نیلہ ناگ پندارند محض افترا است۔[۳۱۷] چاشنی گیران عذوبت و خوشگواری آب ویری ناگ را اقرار می کنند۔

اچھہ بل۔ گرامی چشمہ ایست در پرگنہ برنگ کوہسار در ذیل کوہسار بہ انفجار آب بسیار نادرۂ روزگار میگویند کہ آب رودبار برنگی[۳۱۸] کہ موضع وانت دو لگام زیر کوہ غایب می شود۔ ہماں آب از چشمہ اچھہ بل جوشش ہمی کند۔

چچھہ بون چشمہ ایست گرامی واقع در پرگنہ ماڑہند[۳۱۹] زیر دامنہ کریوہ ملن

۳۱۴؎ ملک حیدر چاڈورہ ؛ ۳۱۵؎ صحیح ۱۰۵۵ھ است وآنکہ دریں جا ذکور است غالباً سہو کاتب است زیراکہ سال ۱۰۳۵ آنست کہ دروے جہانگیر حاکم بود نہ شاہ جہان برائے ثبوت رجوع کنید بہ "قاموس المشاہیر" جلد اول ص ۲۰۴۔ انشراد ۂ تاریخ "چشمہ بہشت" کہ دربیت سوم مذکور است ہم ایں خیال است ؛ ۳۱۶؎ ۱۰۵۵ھ ؛ ۳۱۷؎ اشارہ است بطرف کلام صاحب راجہ ترنگنی کہ چشمہ ویرناگ را "نیلہ ناگ" خیال کردہ است (از شنٹ جوگرافی ص ۵۰)

۳۱۸؎ منبع اش کوہ جوکھہ سر است و نزد کھنہ بل شامل دریائے جہلم گردد۔ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۵)

۳۱۹؎ مراد از مندر "گیا" است در صوبۂ بہار (ہند) مندر مزبور برلب دریائے گنگا واقع است و از افضل ترین مقامات مقدسہ اہل ہنود و بوداں بہ شمار می رود ؛

اہل ہنود آں را بہ غایت متبرک می دانند۔ و از جملۂ گرامی چشمہ ہای ربع سکون بلکہ از گردۂ گیا جی[۳۲۰] آں را افضل پندارند و بکثرت نہانم یعنی خاصیت فضیلت خوش بہ آفتاب می دہند و در ماہ لود کہ آں را ملہ ماس بانہ ماس[۳۲۱] میگویند دراں جا رفتہ برائے کشایش و رہایش ارواح مُردگاں خود شرادھ[۳۲۲] می سازند و موی سر و ریش می تراشند۔

انت ناگ چشمہ ایست در قصبہ اسلام آباد زیر دامن کریوہ متن آبش بسیار حوالی آں چشمہ سار بے شمار۔ اسلام خان[۳۲۳] در عہد عالمگیر چشمۂ مذکور بہ حیاض سنگیں وصفہ ہای دلنشین و فوارہ و آبشار آراستہ باغی وسیع آباد ساخت و بادشاہ آں را اسلام آباد نام نہاد۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ آں را ترمیم ساخت۔

لوکھ بون چشمہ ایست در پرگنہ برنگ[۳۲۴] بہ کثرت آب مشہور سیف خان[۳۲۵] بہ حکم عالمگیر غازی مرمت آں کردہ باغی آراستہ بود کہ آں را اورنگ آباد می گفتند و بہ سبب تغییر سیف خان ناتمام ماند۔

ککرناگ چشمہ ایست در موضع بند وزن گام پرگنہ برنگ بہ کثرت آب

۳۲۰۔ تحصیل انت ناگ۔

۳۲۱۔ ملہ ماس بانہ ماس ماہے است کہ بعد اختتام عرصۂ دو سال و شش ماہ اضافہ کردہ شود۔ ہنود این دیار درین ایام بر چشمۂ مزبور رفتہ طعام برائے مُردگان خود می پزند و صدقۂ غریبان و محتاجان می کنند۔

۳۲۲۔ آں طعامے کہ در حاشیہ سابق مذکور شد۔

۳۲۳۔ نواب اسلام خان صوبیدار کشمیر ۱۰۷۴ھ / ۱۶۶۳ء

۳۲۴۔ در نسخۂ دیگر "کوٹھار" مذکور است۔

۳۲۵۔ سیف خان صوبیدار کشمیر۔ بار اول ۱۰۷۵ھ / ۱۶۶۴ء و بار دوم (۱۶۷۱ — ۱۶۶۹)

ازگردہ ویرناگ نامدار۔ آب آں نہایت ہاضم و خوشگوار[۳۲۶] کہ از جاہای بسیار مثل فوارہ می جوشد کسے از حاکماں مرمت آں نہ کردہ موجب آں منتشر است آب آں بانہر برنگی مے گذرد۔

پانزت ناگ چشمہ ایست مشہور در موضع پانزت پرگنہ دیوہ سر[۳۲۷] بکثرت آب تریلی با دیری ناگ۔ حوالی آں سرچشمہ ہای بسیار می جوشند متصل آں چہار چشمہ بے نام۔ آب آں در دتھ دتر دمی گذرد۔

واسک ناگ چشمہ ایست عجیب در پرگنہ دیوہ سر[۳۲۸] متصل موضع ولہٹینگ زیر دامنہ کوہ شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد و سوم ماہ چہتر سکنان آں نواح در آں جا رفتہ نذر و خیرات و عجز و نیاز می سازند ہماں روز آب بسیار از چشمہ جوش می زند و آخر ماہ بہادروں کہ شالی پختہ می شود باز غایب گردد۔ گویند در علاقہ ونگ در موضع گوبل شش ماہ زمستان جاری می باشد روزے کہ ازاں جا غایب می شود۔ ہماں روز دریں جا ظہور میکند۔ روزیکہ ازیں جا خشک می شود در آں جا جوش می زند۔ العلم عند اللہ۔ و آب آں نہایت شیریں و لطیف و ہاضم می دانند۔

پہلوناگ چشمہ ایست در موضع پہلو پرگنہ دیوہ سر آبش سفید نما وکدر می جوشد۔ مؤرخان پیشین می نگارند کہ در سابقہ زمان مردمان برنج در رومال بستہ میان چشمہ میداشتند طعام پختہ می شد۔ الحال آں

۳۲۶۔ جیرٹ آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۶ ؎

۳۲۷۔ تحصیل اننت ناگ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۸۸ ؎

۳۲۸۔ واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم ص ۲۶۹۔ بقول سٹائن نام قدیم دیوہ "سرسا" بود۔ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۲۰ ؎

تاثیر ندارد۔[۳۲۹]

چشمہ رزلو۔ در موضع رزلو پرگنہ دیوہ سر چشمہ ایست مثل بطیحہ مملو از آب و گل۔ آب ازاں جاری می شود۔ مورخاں می نویسند کہ در جوف آں کندہ[۳۳۰] ہا موجود است کہ ہنگام وقوع حوادث باہمدیگر جنگ میازند نامہ نگار بنظر تحقیق از کندہ ہا اثرے ندیدہ لیکن از ساکنان آں جا شنیدہ شدہ گاہ اوقات ازاں چشمہ صدائی بہ گوش می آید گویا کہ کندہ ہا برہم می زنند۔ اما کندہ ہا کسے بچشم نمی بیند۔ ایں قدر است کہ در چشمہ مذکور ہمیشہ انقلاب می باشد آب و گل متحرک بہ نظر می آید گویا درمیان آں جانورے حرکت می کند۔ گویند سہ چہار گز عمیق است۔

ملک ناگ۔ چشمہ ایست در قصبہ اسلام آباد بہ کثرت آب معروف[۳۳۱]

۳۲۹۔ قول ملک حیدر چاڈورہ صاحب تاریخ کشمیر (صفحہ ۱۰۵):

"در پرگنہ دیوہ سر چشمہ ایست پہلو نام کہ در وقت بہار مردم از برائے آزمائش بخت و جہت تجربہ سعد و نحس و طالع در آں جا می روند و ظرف ہائے سفالی خود را ہر کدامے آں جا پر از برنج می کنند و سر آں ہا را می پوشند و نام خود براں ظروف می کنند و درمیان آں چشمہ می اندازند۔ بعد از مدت یک سال درہماں روز کہ آں عمل بجا می آرند میروند۔ بعد ازاں ظرف ہائے بر روئے آب ظاہر می شوند سالے ہر کس کہ خوب طعام پختہ باشد خوب است و سال ہر کس کہ نحس است برعکس آں۔"

۳۳۰۔ کندہ ہا جمع کندہ بضم کاف و فتح دال بمعنی غول بیابانی (شمس اللغات فارسی)

۳۳۱۔ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۸۸۔

تمامی قصبه را سیراب می سازد و در زمستان گرم می باشد. بوی گوگرد ازاں می زید و به وقت دست شستن انگشتری نقره زرد گردد. سوای آں در قصبهٔ مذکوره چشمه های بسیار موجود۔

چشمهٔ دتھ دترو چشمه ایست متصل بمنوه سادی واره پرگنه شاه آباد[۳۳۲] قلیلے آب ازاں می جوشد۔ اہل ہنود آں را منبع دریای بہت پندارند و از چشمهٔ دتھ دترو پایٔن تر چشمه ہفت رکھیشر ان است. آب همه ها در نهر دتھ دترو میگذرد۔

چشمهٔ کانو[۳۳۳] چشمه ایست در پرگنهٔ شاه آباد سر راه نوپوره. مورخان پیشین می نگارند که درمیان چشمهٔ مذکور پیشتر تمامی ماهیان یک چشم بودند۔ موجب آں آں را کانو می گفتند یعنی واحدالعین[۳۳۴]. نامه نگار را همگی یک ماهی واحدالعین به نظر آمد تتمه همه سالم بودند۔

سُند براری چشمه ایست عجیب در موضع زلن گام پرگنهٔ برنگ ضلعهٔ لهرنی که در زمستان خشک می باشد. اوایل ماه چهتر آبش جوش می زند و تا تاریخ ۱۵ جیٹھ[۳۳۵] آبش بدستور جاری می باشد. بعد آں حوض چشمهٔ مذکور هر روز سه دفعه بالکلیه خشک می شود که یک قطرهٔ آب در قعر حوض

---

۳۳۲ تحصیل اننت ناگ. جنوبی کشمیر۔ ۳۳۳ صاحب واقعات کشمیر نام آں قریه که دراں چشمهٔ مزبور واقعست نیز داده است۔ چنانچه گفته است:۔

"چشمه ایست واقع در قریهٔ لوکه بون مسمی بکانو بصورت کشاده یعنی واحدالعین۔ وجه تسمیه ایں است که هر قدر ماهی دراں چشمه است یک چشم دارد" ص ۲۷۲۔ س ۲ و ۳

۳۳۴ چیت ماه هندی مطابق مارچ و اپریل تقویم انگلیسی ۳۳۵ مطابق مئی و جون ماه های انگلیسی۔

۳۳۶

موجود می ماند۔ سہ دفعہ آبش جوش زدہ و حوض پُر کردہ بیرون جاری می شود۔ ہمیں حال ہر روز بلاناغہ شب و روز الی آخر ماہ جاری باشد۔ آنگاہ در زمستان خشک گردد ہنود آں را ترہ سندبا میگویند۔ ہر سال در ماہ جلیجھ دہار دراں جا برای غسل می روند۔

نقل است کہ در زمان پیشین اہل ہنود دراں جا بکثرت می رفتند

۳۳۶ ؎ واقعات کشمیر صفحہ ۲۶۸ در بیان عجائب و غرائب کشمیر۔ اختلاف روایت این چنین بیان است :-

"در پرگنہ برنگ در موضع شادن گام موضعے است سنگین سند براری نام یازدہ ماہ خشک می باشد و یک ماہ اوّل بہار ہر روز سہ بار آں حوض پُر آب می شود۔ ہر مرتبہ دو سہ گری (گھڑی) بقدر دو سہ آسیا آب جاری می شود۔ بابا داؤد خاکی در تصنیفات خود قلم آوردہ است کہ دولہ بابا درویشی صالح بود۔ آنجا رفتہ دید کہ ازدحام مردم کفر از ہر طبقہ بسیار می شود۔ آں سنگ را برہم زدہ ہم بنائے مسجد نمود آب آں چشمہ از زیر مسجد در وقت خود جاری می شود۔"

اما تفصیل حسن۔ مطابق بیان ابو الفضل است کہ در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۲۵۶ مذکور است :- ما تفصیل درج ذیل است :-

نزد قصبۂ برنگ حوضے است کہ بقدر ہفت ذراع طویل است در عمق بقدر قد آدم۔ ایں مقام بسیار مقدس شمار می شود۔ از عجائبات است کہ حوض مزبور تقریباً یازدہ ماہ خشک ماندہ در ماہ اردی بہشت از قدرت ایزدی آب از آں مثل فوارہ جوش زند۔ در زمانۂ قدیم ایں جا غاے بود سند براری نام۔ و چوں ایں پر شود از مقام دیگر چشمۂ ست ریشی (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

(بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

وقلہ ریشی ۱۳۴ نام فقیرے دراں جا منزوی بُود اورا از دحام مردم ناخوش آمدہ سنگ بست چشمۂ مذکور کہ بہ ترتیب حیاض و ناو داں آراستہ بود برہم زد۔ ازاں باز آبش کمتر می جوشد بابا داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

طرفہ عینی ہست در کشمیر نامش سندہ بار
آمد و بست فتنے عجب دارد بروز و شب حال

پونہ سند چشمہ ایست غریب متصل موضع ستدار پرگنہ شاہ آباد کہ آبش در زمستان دو سہ ماہ خشک می باشد و در ماہ پھاگن و چہتر و بیساکھ آبش جاری گردد۔ بعد آں تا ماہ ساون بہ مثال انفاس انسانی می جوشد یعنی یک نفس آب از زمین جوشیدہ جوئے جاری می شود پس نفس دوم گویا از حلقہ باز پس فرو می رود۔ حوض خشک گردد۔ ہنود آں را پرستش می سازند۔ شیخ داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

چشمۂ دیگر بہ یکر ہست نامش پونہ سند
ہست ہر دم آمد و رفتش چو انفاس رجال

لُدرہ سند۔ چشمۂ ایست در پرگنہ شاہ آباد قریب موضع ہلر متصل غار مندرا

(مسلسل) نام جوشش زند۔ از مجموعۂ ایں ہر دو چشمہ حوض مذبور در جوش می آید۔ گاہے چشمۂ مذبور بہ سہ ساعت متواتر جوشش زند و گاہے در آں واحد غائب گردد۔ بعد ازیں آب ایں چشمہ کمی پذیر شود حتی کہ قطرۂ آبے در دو نمی ماند۔"

ملک حیدر چاڈورہ مقام جوش زدن چشمۂ مزبور دیا لگام قرار دادہ است (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۶)

۱۳۴ از خلفائے بابا حنیف الدین صاحب مجاہدہ و مشاہدہ و مرد مرتاض بود۔ قبرش در موضع اکھال نشان دادہ اند؛

بالائی کوہ در ماہ جیٹھ چند روز آبش جوش می زند بدین نہج کہ یک نفس آب جوشیدہ از بلندی کوہ مثل ناودان آب فرو می ریزد۔ چند ساعت گذشتہ بند می شود۔ تا چند ساعت خشک می ماند۔ باز بدستور سابقہ جاری می شود۔[۳۳۸] دراں ایام اہل ہنود دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ گویند ابتدای ۱۵ ماہ بیساکھ تا ۱۵ ہار آبش در شب و روز یازدہ مرتبہ جوش می زند۔ بعد ازاں ہمیشہ جاری می باشد۔ در موسم زمستاں دو سہ ماہ خشک می شود۔

گنگہ براری۔ در موضع بُون ہامہ در پرگنہ دین سُو چشمہ ایست کہ تمام سال خشک می باشد ہمگی بتاریخ ۸ بادروں سودی کہ آں روز میلۂ ہر موکٹہ گنگا می باشد از جوف چشمۂ مذکورہ آب می جوشد۔[۳۳۹] اہل ہنود آں را گنگہ جٹن می گویند۔ آں روز دراں جا رفتہ غسل می سازند خاصیت آں برابر ہر موکٹہ گنگا پندارند۔

ھلدر۔ در پرگنۂ لار بالای کوہ رنگنو چشمۂ ایست آب آں قطرہ قطرہ از سنگ تراوش می کند و درمیان چقری جمع می شود و بیروں نمی رود۔ اہل ہنود بروز ۱۱ ماہ جیٹھ سودی دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ مورخان بہ نسبت آں کیفیتے می نگارند غلطِ صریح ہست۔[۳۴۰]

---

۳۳۸ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۸۲ ؛ ۳۳۹ "تاریخ کشمیر" صفحہ ۱۰۶۔ اما مصنفش از "ذکر میلہ و رفتن ہنود در انجا برائے غسل" خاموشی اختیار کردہ است ؛

۳۴۰ لیکن بیان خواجہ محمد اعظم در "واقعات کشمیر" چنین است :-

"در پرگنۂ لار برسر کوہ رنگنو سنگے مجوف نمودار است مقرر است کہ

در ہشتدہم ماہ فروردین از ہر پستان آں سنگ آب جاری می شود

تا آں سنگ پر آب نمی شود۔ و اگر دہ ہزار کس بروند ہیچ کمی نمی کند۔ (بقیہ بر صفحہ ۱۳۰)

چشمۂ ہیہ مال - درموضع بلہ پور پرگنۂ سپرہ سمن نہایت دل کشا۔

چشمۂ ناگی ارجن - درموضع سوپن نامن پرگنۂ باٹھو۔

چشمۂ پاپہ ہارن - درموضع سالیہ پرگنہ کہاہوم پارہ مشہور است۔

اہل ہنود قایل اند کہ از تغسیل آں جرایم دور می شوند بروز . . . . ؟ [۳۴۱]

اڑپل ناگ چشمۂ ایست در پرگنۂ اولر زیر دامنۂ کوہ بہ کثرت آب شریک ویرناگ و دہات موفر را سیراب می سازد۔

مہاپدم ناگ - در پرگنہ اولر موضع نزال واقع است۔ گویند در زمانِ سابق آبش فراواں جاری بود الحال مثل بطیحہ یافتہ می شود۔ مورخانِ ہنود مبالغہ می نویسند کہ مہاپدم ناگ در زمانِ سابق مستور شدہ درشہر سندمت نگر جوشید و تمام شہر را غرق آب نمود۔ الحال آں را اولرناگ میگویند کہ بہ اسم پرگنۂ اولر موسوم کردہ اند۔ [۳۴۲]

---

۳۴۱ یک شبانہ روز چنیں می باشد۔ بعد آں دوازدہ ماہ خشک خالی است ؛

۳۴۲ در اصل بیاض چنیں یافتہ شد ؛

۳۴۳ از زمانۂ قدیم ہنود ایں دیار افسانہ ہائے بے شمار بایں چشمہ منسوب میکنند۔ از انجملہ یکے ایں است کہ چشمۂ مزبور قیام گاہ مہاپدم ناگ (ماربزرگ) بود قبل ورودش در سرزمین کشمیر مہاپدم از نیلہ مت بادشاہ ایں دیار اجازت قیام طلبید۔ او درخواستش را قبول نمودہ در چندرپور کہ بعد ازاں بہ سندمت نگر مشہور گشت جائے داد۔ گویند کہ ریشی درواسا از شاہ وس داگ سو در شہرش بخوبی استقبال ندیدہ دعائے بد کرد۔ چنانچہ مہاپدم در نتیجۂ ایں دعا بشکل اصلی آمدہ شاہ مزبور را از غرقاب شدنِ شہر سندمت نگر آگاہ نمود۔ بنا بر اطلاع مار مزبور شاہ مزبور مع رعیتش از شہر سندمت بطرف دشوگاسوپوتر رفت و در انجا بنیاد شہر انداخت۔ بعد ازاں شہر سندمت نگر در چشمۂ بزرگ تبدیل شد و حالا بنام چشمۂ اولر مشہور است (وین شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۱۵) ؛

چشمۂ زیون۔ در موضع زیون پرگنہ دہو[۳۴۳] واقع است۔ اہل ہنود آنرا نہایت متبرک می دانند و بروز دوادشی[۳۴۴] جیٹھ[۳۴۵] بدی دراں جا میلہ می باشد۔

نیلہ ناگ۔ در کریوۂ ناگام[۳۴۶] سر راہ چرار واقع است مثل تالاب طویل و فراخ بود آبش جاری نمی شد در سنہ ۱۱۹۶ ہجری ناگاہ خشک شد۔

نیلہ ناگ دوم۔ در موضع گوگجہ پتھری پرگنۂ ناگام زیر دامن کوہ مثل ندی تالابے است عمیق و وسیع آبش ہمیشہ مسدود و یک قطرہ بیروں ترشح نمیکند۔ مردماں بسیار کوشش می کردند آبش جاری نمی شود۔ اہل ہنود آں را پرستش می کنند میگویند کہ در وقت پیشین چندرہ پنڈت نام شخصے از دست دیواں درمیان آں غرق شد۔ از نیلہ ناگ نیلہ مت پوران تعلیم یافت و در آئین اکبری مرقوم است کہ در زمان بڈشاہ برہمنے درومیرفت و بعد دو سہ روز بیروں می آمد و تحفہ ہا می آورد و چیزہا می داد[۳۴۷]۔

چشمۂ کرمیشور۔ در موضع کرمیشور پرگنہ اچھہ واقع است۔ در شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد۔ اوایل بہار مردم زمیندار دراں جا جمع گشتہ

---

۳۴۳ تحصیل پلوامہ ٭

۳۴۴ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۸۔ حسب قول ابوالفضل زیون چشمہ ایست کہ اہل ہنود باو فال نیک یا بد گیرند۔ چنانچہ وقت چیدن فصل زعفران در چشمۂ مزبور شیر گاو می اندازند۔ اگر در آب جذب شد بہتر ورنہ خواہند دانست کہ دریں سال فصل زعفران خوب نخواہد شد ٭

۳۴۵ دوازدہم جیٹھ (مطابق ماہ جون تقویم انگلیسی) تاریک ٭

۳۴۶ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹) ٭

۳۴۷ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۳ ٭

گوسفندے ذبح کردہ طعامے ترتیب دہند و بعد تقسیم آں بہ عجز و نیاز بدرگاہ بے نیاز التجا کنند فی الحال آب جاری می شود۔[۳۴۸]

نراین ناگ۔ در موضع کھاگ پرگنہ بیروہ[۳۴۹] واقع است۔ یک نہر آب از حوض آں جاری گردد۔ و چند قریہ را سیراب می سازد۔ حوالی آں چہار چشمہ دیگر است بے نام۔ سوای آں در موضع مذکور چشمہ ہای بسیار است۔[۳۵۰] مورخان پیشین می نگارند کہ ہر گاہ کسی بر چشمۂ نراین ناگ رفتہ آواز می کند۔ آبش متموج و متحرک گردد۔[۳۵۱] نامہ نگار را تحرک و تموج آں چیزے بہ نظر نیامد۔

عین العفونت متصل دنتی پورہ پرگنہ اولر واقع است۔ دراں جا بوی گوگرد می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد می شود۔ صاحبان جرب را غسل ازاں مفید است۔[۳۵۲]

چشمۂ تتہ وان۔ در موضع دبجن متصل شوپیان[۳۵۳] واقع است آبش

---

[۳۴۸] "واقعات کشمیر" در بیان عجائب و غرائب کشمیر صفحہ ۲۶۷

[۳۴۹] نزد وانگت تحصیل شہر خاص (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹ ÷

[۳۵۰] ابوالفضل در آئین اکبری ÷

[۳۵۱] "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ اما در و بجائے کھاگ" پھاک" مذکور است چنانچہ از اقتباس ذیل معلوم تواں شد ÷

"در قریۂ پھاک پرگنہ بیروہ چشمہ ایست مسمی نراین ناگ اگر از خارج صدا و آہنگ اتفاق افتد۔ آب چشمہ چناں متلاطم میشود کہ امواج از کنار گذشتہ بکنار بموم میرسد"۔

[۳۵۲] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۱۔ اما دراں بجائے "دنتی پورہ" "رتنی پورہ" درج است قیاس می گوید کہ مؤخر الذکر درست است ÷

[۳۵۳] قصبہ ایست در کشمیر جنوبی ÷

دوازده ماه گرم می باشد۔ صاحبانِ جرب را بروز یکشنبہ غسل ازاں آب مجرب است۔

گپت گنگا۔ در موضع ایشہ براری پرگنہ پھاک واقع است۔ آبش قلیلے می جوشد۔ اہلِ ہنود آں را بزرگ پرستش گاہ پندارند[۳۵۴] و بہ روز اول بساکھ دراں جا میلہ می باشد۔

وچارناگ۔ در محلۂ نوشہرہ واقع است۔ اہلِ ہنود تغسیل ازاں کفارت ذنوب پندارند و بروز ماوسی[۳۵۵] چیتر بدی دراں جا میلہ می باشد۔

چشمہ کھیر بھوانی۔ در موضع تولہ مولہ پرگنۂ لار بزرگ پرستش گاہ اہلِ ہنود است۔ آبش قلیلے تراوش می کند۔ وقت بوقت رنگ آبش متلون می شود۔ گاہے گلابی رنگ۔ گاہے سبز رنگ۔ گاہے سیاہ رنگ می شود رنگ سیاہ مردم ہنود بد می دانند۔ گویند دراں جا ظہور راگنیا دیوی است ہر ماہ بروز اشٹمی شکلہ پچھ[۳۵۶] دراں جا میلہ مقرر است و بروز اشٹمی جیٹھ میلۂ کلاں باشد۔ بسیار خلق جمع می شوند۔

---

۳۵۴ آئینِ اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۱۔ اما دراں نام ایں چشمہ بجائے "گپت گنگا" "سرپاسر" درج است۔

۳۵۵ لفظے است سنسکرتی بمعنے اختتام ماہ چیت۔

۳۵۶ بتاریخ ہشتم روشن۔ شکلہ پچھ اصلش شکلہ پکھش است۔ نزد ہنود چنانکہ مذکور شد ہر ماہ بدو حصۂ مساوی منقسم است۔ پانزده ایام اول روشن و دیگر پانزده ایام تاریک حصۂ اول را شدی یا شکلہ پکھش می گویند (شکلہ بضم شین وسکون کاف در سنسکرت بمعنی روشن و پکھش بفتح با فارسی بمعنے بازو) حصۂ دوم را بدی یا کرشن پکھش گویند (کرشن بکسر کاف و سکون حروف آیندہ بمعنی سیاہ در سنسکرت و پکھش ہماں کہ مذکور شد)۔

وترگنگ۔ زیر دامنۂ کوہ موضع میگام پرگنۂ لعل واقع است۔ آبش صاف و ہاضم بوقت اسقاط باران ساکنان آں جا احیاناً لختۂ از پوست گاؤ در مجرای آب چشمہ پنہاں میدارند۔ فی الحال بارش ژالہ و باراں می شود[357]۔ نامہ نگار یک روز ایں حال مشاہدہ کردہ است کہ بہ سبب شدت ژالہ محصولات تلف شد و بروز ساون سدی دوادشی[358] دراں جا میلۂ ہنود می باشد۔

ناران ناگ۔ در موضع وانگت پرگنۂ لار زیر دامن کوہ بوٹی شور واقع است۔ بت خانۂ بوٹی شور معمورۂ راجہ جلوک[359] دراں جا موجود۔ اہل ہنود بوقت میلۂ ہرموکھ گنگا ہنگام رجعت میان آں چشمہ غسل می کنند و در آں جا ختم یاترا می کنند۔

شنگہ پال۔ برکمر کوہ متصل موضع برار د چھنہ در پرگنۂ کوہامہ واقع است شیخ بابا[360] داؤد خاکی در آں جا مسجدے عمارت کردہ مدت چہل چلہ دراں جا

۳۵۷؎ ملک حیدر چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر خاصیت مذبوح را بنبز آزمودہ است چنانکہ می گوید:۔

"در پرگنۂ لار برسر کوہے بلند جوئے آبے جانب جنوب جاری است۔ نام آں جوئے او ترگنگ است۔ اگر کسے در آنجا برسد گوشت گاؤ یا مرغ بہ پزد بمجرد رسیدن اگرچہ غیر موسم باشد آں قدر برف می بارد کہ اگر سی چہل کس باشند درتہ برف غائب شوند"

۳۵۸؎ دوازدہم روشن ماہ ساون (مطابق ماہ جولائی تقویم انگلیسی)

۳۵۹؎ (۱۳۳۲ قبل مسیح)

۳۶۰؎ مریدے است از مریدان با اخلاص حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیری رح۔ بقول مصنف "واقعات کشمیر" مردے بود صاحب حال ہمیشہ بدین حق می گرایید۔ تصانیف کثیرہ دارد کہ منجملہ ازاں ورد المریدین و شرح آں دستور السالکین و قصیدۂ جلالیہ و رسالہ قسلیہ مشہور است

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بہ عبادت مشغول بُود۔ نظارۂ عجیب دارد۔

پچھ ناگ۔ در موضع گردرہ پرگنہ کوبہامہ واقع است۔ غسل ازاں اہل جرب را مفید۔

پاپ چھن۔ در موضع پاپ چھن پرگنہ کوبہامہ واقع است۔ آبِ قلیل ازاں می جوشد۔ اہل ہنود اعتقاد می دارند کہ از غسل آں گناہاں شستہ میشوند در روز سال نو میلہ می باشد۔

چکری شور۔ در موضع آدیتہ مُولہ پرگنہ کوبہامہ واقع است۔ اہل ہنود آں را متبرک می دانند۔

زلی شور۔ در موضع ہرون پرگنہ زینہ گیر واقع معبد ہنود است۔

اننت ناگ۔ برکوہ شیوہ پرگنہ زینہ گیر واقع است۔ دراں قریہ چشمہ ہائی بسیار موجود۔

لچھمن نترت[۳۶۱]۔ در موضع لٹ شاٹ پرگنہ زینہ گیر واقع است۔ اہل ہنود بروز مادس[۳۶۲] دراں جا می روند۔

ہرناگ۔ در موضع ہرون پرگنہ زینہ گیر واقع است وہشت چشمۂ دیگر از ہفت بیرو؟ حوالی آں موجود۔

شیوہ ناگ۔ در موضع ترہ گام پرگنہ ونتر چشمۂ فراخ است ماہیاں بسیار دارد۔ آبش مصفّا۔

(مسلسل) در ۹۹۴ھ در عہد یعقوب خان چک پادشاہ آخری کشمیر رحلت نمود۔ تاریخ وفاتش "خیر مقدم" دریافت کردہ اند ؛

۳۶۱ صحیح "تیرتھ" بزبان سنسکرت بمعنی زیارت گاہ ؛

۳۶۲ روز پانزدہم "کرشن پکھش" ؛

شومہ ناگ۔ درموضع شومہ ناگ پرگنۂ ونر وسیع چشمہ ایست ماہیان بسیار دارد۔

چشمہ زینتی شاہ۔ درصحن مقبرۂ زینتی شاہ مستانہ[۳۶۳] واقع است ماہیان بسیار دارد آبش خوشگوار۔

چشمۂ منزہار در پرگنہ ونر۔ عجیب چشمہ ایست۔ آب مصفا دارد۔

ناران ناگ۔ درموضع مقام درده پوره پرگنۂ ونر۔ نہایت عجیب۔

ہُبر ناگ۔ در پرگنۂ ونر بالائی کوه جٹن بسیار فیاض۔

سبد گنگا۔ درکندی ونر۔ ہندواں آں را پرستش می کنند۔

رام کُنڈ۔ سیتا کُنڈ۔ لچھمن کُنڈ۔ ہنومان کُنڈ۔ در پرگنۂ ونر علاقۂ نے ہری از موضع میل یال یک کروه بالا بر کمر کوه وٹ چہار چشمہ واقع است۔ گویند رام چندر[۳۶۴] دراں جا بت خانہ افراختہ بود مدتے در آں جا ریاضت می کرد۔ اہل ہنود دراں جا بہ زیارت می روند۔

گوتم ریشی ناگ۔ درموضع گزریال پرگنۂ ونر چشمہ ایست عجیب آبش فراواں می جوشد۔ ماہیاں بسیار دارد۔ اہل ہنود آں را مبارک می دانند۔

---

[۳۶۳] مجذوبے بود از چکان کپواره بہ جذبۂ عشق الٰہی آوارۂ و عریاں می رفت مقبرہ اش در علاقۂ کامراج زیارت گاه خاص و عام است۔ بقول صاحبؔ واقعات کشمیر شخص مذبور معاصر حضرت مخدوم شیخ حمزه رحمۃ اللہ علیہ است و در خدمت حضرت ایشاں حاضر میشد ⁂

[۳۶۴] حکمران اجودھیا (فیض آباد ہند) است کہ بہ عقیده ہنود ذات باری در و حلول کرده بود۔ مورخان ہنود زمانہ اش ہشت لک سال قبل ازیں بیان کرده اند؟ (جامع اللغات اردو)

چشمہ شاہی متصل شہر زیر دامنۂ کوہ شالمار۔ آب آں نہایت عذب و لطیف و خوشگوار است۔ سلاطین و امرای ایں دیار بہ کمال ہوس آبِ آں چشمہ استعمال می دارند۔ بنا برآں آں چشمہ را چشمۂ شاہی نام کردہ اند۔ شاہجہان درعہد خود عمارتے خوش و باغی دل کش درآں جا احداث کردہ حوض سرچشمہ را سنگ بستی عجیب آراست۔ کلیم بدیہہ تاریخش گفت :۔

تاریخ
دوش دیدم نشستہ بر کوثر		شاہ مرداں[۳۶۵] علی جم جاہی
گفتمش السلام گفت علیک		گفت برگو دگر چہ میخواہی
گفتمش بہر چشمہ تاریخی		گفت برگوی "کوثر شاہی"[۳۶۶]

شیخ غلام محی الدین[۳۶۷] در عہد خود عمارت و حوض را مرمت نمود میرزا مجرم تاریخش گفت :۔

تاریخ
سال تعمیر حال "چشمۂ شیخ"[۳۶۸]		گفت مجرم ز روی آگاہی

نیلہ ناگ۔ متصل لترآگہ لڑ پرگنۂ شاوره[۳۶۹] زیر دامن کریوہ نہایت مرغوبست کیال ہوچن۔ در موضع دگام۔ پرگنۂ باٹھو[۳۷۰]۔ بر رودخانۂ رنبی آرہ۔ ہنود آں را پرستش می کنند۔

---

۳۶۵ مراد از شاہ مرداں شاہ ولایت حضرت علی کرم اللہ وجہہ تعالی اندنہ کہ علی مرداں خاں صوبیدار کشمیر در عہد شاہجہاں چنانکہ بعض مورخین کشمیر مثل صاحب نگارستان کشمیر فہمیدہ است ؛

۳۶۶ ۱۰۴۲ھ / ۱۶۳۲ء ؛ ۳۶۷ صوبیدار کشمیر در عہد سکھاں (۱۸۴۶ء — ۱۸۴۱ء)

۳۶۸ ۱۲۵۸ھ ؛

۳۶۹ سور در پرگنۂ مراج (ایمپیریل گزیٹیئر آف کشمیر)

۳۷۰ باٹ۔ در مراج (ایضاً) ؛

سوکھ ناگ۔ در یچھ تار از مقام بالا آبش در رودخانۂ لدرمی رود۔ نہایت عجیب و دلفریب است۔

کوٹھیر ناگ۔ چشمہ ایست دل کشا در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر ساحل آں بنیاد مندر قدیم موجود۔

چشمۂ شمہال۔ زیر دامن کوہ شمہال۔ آب آں بسیار خوش گوار است و بہ زراعت شمہال سیراب گرداند۔ قلیلے بدریای لاد پیوندد و اہل ہنود آں را تچھک ناگ میگویند۔ و بر السنۂ عوام مشہور است۔ کہ حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہ در آں جا تشریف بردہ اند۔ بلکہ چشمۂ مذکور را بہ کرامت خود ظاہر کردہ اند۔ واللہ اعلم۔

عین العفونت۔ در موضع دین پرگنۂ دہو واقع است۔ ازاں جا بوی گوگرد می آید۔

رودخانہای کشمیر

ساندرن۔ برف آب کوہستان برار بال[۳۷۱] و آب سرچشمۂ ویرناگ و عیون شاہ آباد مجتمع گشتہ رودے بہم رسد و سیرابی مزروعات کردہ بمقام کھنہ بل[۳۷۲] با رود برنگی و آرہ پتی شامل گشتہ مسمی بدریای بہت گردد۔

رود برنگی۔ منبع آں برف آب کوہستان ہوکھ سر[۳۷۳] و نوبوگ سنے میان پرگنۂ برنگ و از آب چشمہ سارکگر ناگ وغیرہ آب گرفتہ قریب قصبہ اننت ناگ با رود ساندرن و آرہ پتی ملحق گشتہ موسوم بہ بہت گردد۔

آرہ پتی۔ مخرج آں آب سرچشمۂ ژہر ناگ و برہمہ سر و رودرہ سرو

---

[۳۷۱] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵

[۳۷۲] ایضاً [۳۷۳] ایضاً

برف آب کوہستان مرگن[۳۷۴] وغیرہ وآب چشمہ سار اچھہ بل وسرچشمہ بون و
اننت ناگ وغیرہ رودے بہ مجتمع گشتہ باآب برنگی وساندرن بہ مقام کھنہ بل[۳۷۵]
لاحق گشتہ عمقے بہم رسانیدہ بدریای بہت موسوم گردد۔

لدریالمبودری[۳۷۶]۔ از برف آب کوہستان جنوبی پرگنۂ لار و کوہ امرناتھ
چہار جوی یکجا مجتمع گردد۔ یکے از راہ گوپہ بری دوم از کوہ وارہ داس۔ سوم
آب سرچشمہ تارسر ییلاق پرگنۂ پھاک۔ چہارم آب ینبوع[۳۷۷] شیشرم[۳۷۸] ناگ
بہ حیثیت اجتماع رودے بہم رسد و مزروعات دچھن پارہ را سیراب کردہ
چہار بخش می شود بہ چہار محل و باآب دریائی بہت[۳۷۹] ملحق گردد۔

رود وکیشو۔ منبع اصلی آں سرچشمہ کوثر ناگ است و از برف آب
ہمالی کوہستان وآب کوثر سر وشہر سر وسرہای دیگر شکوہ وافر پیدا کردہ
من مقام اہرہ بل قریب موضع وڈو آب آں رودبار میان تنگنای دریچہ
مضیق از بلندی سہ چہار صد درعہ مثل آب چادر فرو میریزد۔ بہ تحریک ہوا و
رفعت محل آب را مثل غبار منتشر ساختہ تماشای اعجوبۂ قدرت الٰہی مشاہدہ
گردد۔ چنانچہ شاہان مغلیہ برای سیر وتماشا در آں جا می رفتند وشعرا در وصف
آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ ظفر خان احسن

زجنت چند گوی ای سخن ور ندارد آبشارے مثل آہر

۳۷۴ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵؛ ۳۷۵ ایضاً؛
۳۷۶ بروایت صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ از "آب کوہن ہار"؛
۳۷۷ ینبوع بالفتح چشمہ کہ ہمیشہ ازاں آب جاری باشد جمع اش ینابیع (شمس اللغات)
۳۷۸ بطرف شمالی کوہ کوہن ہار نزد کوہ مہاگنس؛
۳۷۹ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴؛

یکے دریای بے پایان ذخار | زاوج کوه می غلطد بہ یکبار
چو گردد از فراز کوه راہی | شود کر از خروشش گوش ماہی
یقینم شد ازیں گردنده دولاب | کہ گردد آسیای چرخ زیں آب
نگہ دارد تماشائے نظر را | کہ پا لغزد ازاں نور بصر را

بعد آں آب ہای انہار و چشمہ سار بسیار و رود بوتشی کہ از کوہستان دیوه سر می آید شامل آں گردد۔ نہر وتھ وترو کہ منبع آں سرچشمہ وتھ وترو کہ قریب موضع بنوه مشہور است از آب سندره نار وغیره سرشار گشتہ از موضع ہلش رود ویشو را آبرو بخشد و بمقام نایئنہ از بقیہ آب رنبی آره ترقی یافتہ مزروعات پرگنہ دیوه سر و آدون و انت ناگ را سیراب کرده بمقام سنگم با دریای بہت آشنا گردد۔ دوازده جوی کلاں ازاں منفجر می شود ازاں جملہ چہار جوی مشہور است یکے سونہ من از موضع جمہ نگری برآمده در آدون پایئن طراوت بخشیده باز با منبع خود پیوندد۔ گویند راجہ سودرن حفر کرده است ۔ دوم بارڈ کہ از موضع ولو علیحده گشتہ دہات آدون را سیراب کرده بمقام نادپوره شامل منبع خود گردد۔ سوم ڈونگر کہ از لکھرپوره منشق گشتہ و در ضلعہ کولگام دیوه سر گذشتہ از موضع کیموه لاحق بہ ویشو گردد۔ چہارم۔ناندی کہ از مقام ہلش برآمده در ضلع ناندی پرگنہ انت ناگ تا بجبہاڑه رفتہ شامل بہت گردد۔ گویند نندی نام زنے فاجره بود۔ وی حفر کرده است۔

رنبی آره منبع آں آب نندن سر و چندن سر و برف آب کوہستان رو پڑی و داره ہال و پیر پنچال است و از راه ہیرپوره جاری گشتہ انہار متعدده ازاں منفجر گردد۔ یکے سن گلو کہ از موضع ڈوگام می آید و در پرگنہ آدون زینہ پور

سنہ ۱۳۸۰ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ۔ اما در دو بجائے "دار ہال" کوه شوپ کر در اے نیاد مذکور است

مزروعات را طراوت کردہ بہ مقام دچی باز شامل منبع خود گردد۔ دوم جوی ناٹھو پائین تزگام منفجر گشتہ از موضع ترزنو شامل سن گلو گردد۔ نہر سوم لار کہ مزروعات سپیرہ سمن راد پرگنہ شکروہ وچند دھات چھراٹ را سیراب کردہ از موضع ڈوکنہ دتھب درگذشتہ در گدری پورہ چکش آب ننبل تیہ گام پورہ و از موضع لل ہار آب نالہ رنبی پورہ کہ ہم آب رنبی آرہ است با خود متحد ساختہ آب بہت را آبرو بخشد۔ نہر چہارم از موضع .....[۳۸۱] جدا گشتہ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع کادہ ونی شامل بہت گردد۔ و خود رنبی آرہ میان پرگنہ شادرہ می گذرد و مزروعات را سیراب کردہ از قریہ نابنہ بارود دبشو شامل گردد۔

رامشی۔ منبع آں آب سرچشمہ رامہ سرد برف آب کوہستان خوب کوری وکانزہ گلہ وان وٹ[۳۸۲] پنداشتہ اند و بمقام دان زیب سہ حصہ می شود یکے نہر رامشی کہ از راہ پکھر پورہ تا قصبہ چرار می گذرد۔ دوم رود نحامشی کہ کریوہ نحام پور را سیراب گرداند۔ سوم رود رامشی کہ میان تیہ چھراٹ مزروعات را سیراب کردہ بمقام کاکا پور با دریای وتستا[۳۸۳] شامل گردد۔

رود تولہ برین۔ منبع آں چکش[۳۸۴] آب کوہستان نواحی چرار و پکھر پورہ است کہ براہ قیصر مولہ مزروعات را تازگی بخشیدہ از موضع دنہ نار شامل بہت گردد۔

رود دودگنگا۔ مخرج آں آب سرچشمہ دودھ سر و آب کوہستان

۳۸۱؎ البیاض فی الاصل۔ ۳۸۲؎ ایضاً۔ ۳۸۳؎ ایضاً وتستا چنانکہ قبل ازیں مذکور شد نام سنسکرتیست دریائے وہت کہ حالا بہ جہلم شہرت دارد۔

۳۸۴؎ چکش بفتح شین وکسر کاف بہ ہندی تراوش آب را می گویند۔

(جامع اللغات اردو)

سنگ سفید و کاتزہ گلہ[385] و عیون آں سواد است و میان درۂ آری گام و ناگام بہ چند راہ مزروعات را نضارت بخشیدہ بمقام چھچھہ بل[386] دریای بہت را منضم میگردد۔ آب آں بہ غایت لطیف و خوشگوار۔

رودِ آہیچ۔ منبع آں برف آب کوہستان راہ یار و آب سرچشمہ ہای آں طرف بمجمع گشتہ مزروعات دہاتِ مانچھامہ و دین شو را سیراب کردہ در بنبل بمنہ داخل با آب ماکورسر لاحق گردد۔

رودِ کانہامہ۔ منبعِ آں یکے آب سک ناگ و برف آب کوہستان بیروہ دوم برف آب کوہ پالس و توسہ میدان میان پرگنہ بانگل بہ انہار متعددہ جاری گشتہ مزروعات را نضارت بخشد سہ نہر ازاں منشق می شوند۔ نہر اوّل میان کانہاما۔ نہر دوم براہ ماچھی ویرہ۔ نہر سوم براہ سلطان پورہ شامل کولاب پماسر گشتہ براہ نایدکھی بر آمدہ برابر تارنار شامل تالاب اولر گردد۔

رودِ ننگل۔ منبع آں سرچشمۂ ایلاپتری و برف آب کوہستان افرپٹ میان گلمرگ ساری گشتہ و از آب کوہستان دیگر استعداد وافر حاصل کردہ و زرع پرگنہ کروہن را طراوت بخشیدہ بمقام تارزوہ شامل اولر گردد۔

رود بار ہاروان۔ منبع آں آب سرچشمۂ مارسر و برف آب کوہستان پھاک است کہ میان درہ داچھیگام براہ تیل بل داخل کولاب ڈل می شود۔ انہار متعددہ ازاں منفک گردد و راجہ بک نہرے[387] از موضع ناگر پورہ حفر کردہ سمت شمالی

---

[385] اما مصنف جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بر ذکر "کاتزہ گل" اکتفا نمودہ است؛

[386] در حدود غربی شہر سرینگر؛

[387] راجہ بک پسر راجہ مہرکل است شصت و سہ سال حکمرانی کردہ درگذشت۔ زمانۂ حکومتش بقول "جیرٹ" مترجم آئین اکبری ۳۲۰ سال قبل مسیح بود۔

پرگنہ پھاک را نضارت بخشید۔ آں را مادس نامند۔ و جہانگیر شاہ از موضع ہاردن نہرے جدا ساختہ باغ شالمار رشک بہشت گردانید۔ آصف جاہ خان نہرے ازاں منشق کردہ باغ نشاط را طراوت بخشید و بہ سعی جناب خواجہ شاہ نیاز نقش بندی نہرے از ہاردن بالاتر زیر دامن کوہ ساری گشتہ مزروعات موضع برین را سرسبز گردانید و آب رودبار ہاردن با آب تالاب ڈل متحد گشتہ۔ بہ دو راہ جاری می شود۔ یکے نالۂ مارمن مقام خواجہ باریل نہرے از ڈل جدا گشتہ داخل برار نمبل گردد۔ ازاں جا میان نالۂ مار کہ بڈشاہ میان حصۂ شمالی شہر حفر کردہ است ہشت ماہ تابستان جاری گشتہ مزروعات اچھن را سیراب گرداند چند جوی ازاں منشق گردد۔ یکے جوی سید بزرگ شاہ[۳۰۸] کہ میان تھانیار جناب سید بزرگ شاہ قادری حفر کردہ است۔ دوم دولت کول کہ دولت چک در ایام حکومت خود میان صحن خانۂ خود گذرانیدہ بود و بہ سبب واقعہ آتش کھارہ باز از منہدم گشتہ۔ آنگاہ خواجہ شاہ نیاز نقش بندی[۳۰۹] ہفت ہزار روپیہ صرف کردہ نہر مذکور را باز جاری ساخت۔ سوم جوی کاوڈارہ۔ کہ براہ مرجان پورہ شاہل خوشحال سر گردد۔ چہارم جوی تارہ بل از اشرف کدل جدا گشتہ در

۳۰۸؎ سید بزرگ شاہ فرزند ارجمند سید غلام شاہ جواد و نیک نہاد بود و از خلیفۂ والد ماجد خود بابا نور الدین پانپوری اکتساب آداب طریقت نمودہ بدرجۂ شہود اعتلا فرمود۔ مردے بود صاحب جود و سخا باوجود علائق دنیوی ہمیشہ در عبادت و ریاضت می کوشید۔ وفات ایشاں چہارم رجب سنہ ۱۲۳۳ سنہ بہ وقوع آمدہ در حظیرۂ اجداد آسود۔ تاریخ وفاتش ازیں شعر مفہوم می شود:۔

ہاتفی سجع مہر تربت او ۔ خواجہ سید بزرگ شاہ نہاد

(ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۷)

۳۰۹؎ بر صفحۂ دیگر

نوشحال سر سبز کردہ داخل آنچار سر گردد۔ حصۂ دوم آب ڈل براہ پوتنی کل از جسر درگجن برآمدہ محاذی شیر گڑھی داخل بہت[۳۹۰] گردد۔

امراوتی۔ از برف آب کوہستان وچھن یارہ و کوہ امرناتھ رودے مجتمع گشتہ میان درۂ کوہستان می گذرد کہ خاک آں کوہ بسیار سفید می باشد و بروقت ہیجان آب خاک سفید با آب مخلوط گشتہ آب را مثل شیر سفید گرداند۔ پائین سونہ مرگ با سند لار ملحق گردد۔

کرانکہ ندی۔ باجتماع آب ہای سرچشمۂ ہرموکہ گنگا و کونسر وغیرہ برف آب کوہستان ہرمکھ رودے بہم رسیدہ از موضع کنگن با سندلار ملحق گردد آب آں بغایت لطیف و خوشگوار و ہاضم گفتہ اند۔

سندلار[۳۹۱]۔ سرچشمۂ دگہ سگن بر فرق کوہ زوجہ بال واقع است آب آں دو حصہ می شود یک حصہ بجانب مشرق می رود و دیگرے سمت مغرب اما بحصۂ شرقی یا آب انہار متعددہ کہ از کوہستان حدود دراس می آیند لاحق گشتہ

۳۸۹؁ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی خلف الصدق خواجہ عبدالرحیم شیخ کمان است۔ صاحب کمالات علوم صوری و معنوی بود۔ در علوم قرآن و احادیث دستگاہ کافی داشت۔ از استادان او ملا عبدالنبی مرجان پوری خاص شہرت دارد۔ ہمچناں در بذل و سخی وجود عطا ید طولے داشت۔ از معاصران سیاح مشہور ولیم مور کرافٹ است۔ گویند وقتیکہ کونل ولیم مزبور بہ سیاحت ترکستان می رفت و در راہ از دست ترکماناں اسیر شد۔ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی از توجہات باطنیہ او را از دست آنہا رہائی رسانید۔ از تصنیفاتش رسالہ چہار نامہ در تصوف و دیوان نیاز یادگار است۔ ہر دو کتب در مطبع مجددی امرتسر چاپ شستگی گردیدہ است (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۴)

۳۹۰؁ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۳۹۱؁ سندھ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

رودے بہم رسد۔ بعدآ ،بارود خانۂ وکھ شامل گشتہ از علاقۂ کرگل بہ جانب شمال عبور کند۔ ازاں جا با دریای کھلتری کہ از کوہستان رودک و چان تھان وگرودک وغیرہ باکمال زور و شور می آید پیوستہ بنام اباسند نام زد گشتہ میان درہ ہای کوہستان ملک اسکردو دہونزی ونگری وگلگت و داردو وغیرہ عبور ساختہ زیر قلعۂ اٹک بدریائی اٹک مسمی گردد و دریای لنڈا کہ از کوہستان کابل می آید شامل آں گشتہ پائیں ملتان دریا ہائی پنجاب را متلاطم گردانیدہ در بحر محیط متوازی گردد۔

حصہ دوم آں جانب مغرب جاری گشتہ از آب انہار وجوی بار کوہسار یمین ویسار وقار خود حاصل کردہ و از آب رود امرناتی کہ از کوہستان چیمن پارہ می آید شکوہ آں مضاعف گشتہ نام آں رود بار سندلار گفتہ می شود۔ پس ازاں جوی بار نبلہ گرار از سورہ فراو شامل گشتہ و رود کرانکہ ندی از موضع ننگن آمیختہ و از موضع دمتن نہر برہمہ سر منقق کردہ پرگنۂ لار راسیراب گرداند۔ و از موضع ہرن منتشر گشتہ آبش بہ چند راہ داخل آنچار سر گردد۔ در زمان پیشین سندلار براہ سہہ پور عبور کردہ از موضع شہاب الدین پورہ با دریای بہت ملحق می گشت۔ امّا در عہد عبد اللہ خان[۳۹۲] درّانی دریای سند طغیانی شدہ بطرف آنچار سر خود بخود راہے غایر کرد۔ و بہ موجب غفلت حکام دو سہ سال معلق العنان ماندہ از مزروعات دہات لار قریب لک خروار ضایع گشت۔ و در عہد سردار عظیم خان[۳۹۳] بہ اہتمام علی قلی خان در ترمیم و تشدید آں سر دمال راز حمتے فراواں رسید لیکن بعد دو سہ ماہ باز طغیانی شدہ سد متین را از میان برداشتہ

۳۹۲؎ صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۰۵ — ۱۸۰۲ء) ؂

۳۹۳؎ صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۱۹ — ۱۸۱۴ء) ؂

تالاب آنجا رسید متلاطم گردانید۔ الی الآن ہمچنان میگذرد و بہ امتزاج آب امراوتی آب سندلار در موسم تابستان برنگ شیر سفید و کدری باشد۔ قدسی

بہشت و سلسبیلش آب لار است	پےکشمیر افتخار ہر دیار است
بغیر از موج گل طوفان نہ دیدہ	قضا از سیم نابش آفریدہ
زجوی شیر زنبساں آبشارے	ندیدہ دیدۂ افلاک بارے

و از آب سندلار نہار بسیار منفجر گشتہ مزروعات و باغات را سیراب و شاداب گرداند۔ اوّل نہر لار کول کہ از موضع وسن جدا گشتہ در ذیل کوہ شمالی مزروعات بعض دہات لار را طراوت بخشیدہ فیض بخش سائر المواضع پائین[۳۹۴] میگردد۔ ازاں جا کہ نہر مذکور راجہ لارک چند حفر کردہ است موجب آن نامش لار کول گشتہ و در زمان سابق نہر مذکور تا وندہامہ می رفت۔ ازاں جا راجہ جیاپید نہرے[۳۹۵] حفر کردہ آب آں در اندرکوٹ رسانیدہ بود۔ الحال ہمگی تا موضع بادام پورہ جاریست کہ در عرض راہ زیر زمین میان نقب میگذرد۔ وقتیکہ سلطان زین العابدین پادشاہ کشمیر بود وے نہر لاری زیر دامنہ کوہ دیارہ گری جاری کردہ دہات دفاپورہ وغیرہ آباد ساخت۔ دوم ڈب کول از موضع میگام مزروعات را سیراب کردہ تا موضع ڈب میگذرد۔ سوم آرہ کل کہ از موضع پرنگ جدا گشتہ زیر دامن کوہ جنوبی میان سنگلاخ بہ مسافت دوازدہ کروہ در پرگنہ پھاگ مزروعات را سیراب گرداند۔ گویند نہر مذکور راجہ آری راسے[۳۹۶]

۳۹۴ء پرگنہ ایست در علاقہ کامراج (این شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱)؛

۳۹۵ء (۸۰۳ — ۷۷۲ء)؛

۳۹۶ء بطور معجزہ حاکم کشمیر شد۔ ۲۳ سال قبل مسیح دفات کرد۔ راجع بتاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۲۰ مملوکہ خانقاہ معلّے؛

حفر کرده است لشکر خان که در عهد چغتت[۳۹۷] ناظم کشمیر بود نهر مذکور را مرمت ساخته از موضع بڈپوره نضارت بخش آب سال خود گردانید. چهارم ذرکول که قریب موضع وایلو از سند جدا می شود همدوش آرکل مزروعات دانت پهاک را شاداب می سازد. بانی آن راجه زشک[۳۹۸] مشهور است که برای آبادی موضع ذکره جاری کرده است و در عهد سلاطین دهلی در باغ عیش آباد و نسیم باغ و دولت آباد و فضل آباد[۳۹۹] مسلوک همی بود. پنجم شاه جوی که از موضع وایلو جدا می شود. سلطان زین العابدین برای آبادی پرگنه آروی و باغات و دولت خانهٔ شاهی تا قرآن تا نوشهره شده بود.

لچھمه خاتون زوجهٔ جلال ٹھاکور نهر [illegible] از شاه جوی [illegible] جامع رسانید لهذا جوی مذکور باسم لچھمه کول شهرت یافت [illegible] در عهد خود ترمیم و توسیع جوی شاهی به خوبی نموده آب آن [illegible] باغ [illegible] بحر آرا و باغ گلشن و درشنی باغ و باغ عنایت و ظفر آباد رسانیده رشک بهشت فرمودند. و سیف خان برای طراوت باغ سیف آباد پهلوی شاه جوی نهرے جداگانه آورده بود الآن معدوم. اخوند ملا شاه برای رونق باغ خود نهرے دیگر تا موضع درند جاری کرده بود. الحال علامتش غیر معلوم. درین زمان مهاراجه

۳۹۷ه $\frac{۱۰۶۹}{۱۶۵۹}$ — $\frac{۱۰۶۷}{۱۶۵۷}$ھ بعهد شاه جهان چغتائی بقول صاحب جامع اللغات اردو احفاد بابر را که بهند حکمرانی کردند بخاندان چغتائی موسوم بودند زیرا که جد اعلے شان امیر تیمور لنگ از نسل چغتائی خان پسر چنگیز خان بود۔

۳۹۸ه یکے از شاهان کشمیر است که مذهباً بودا بود. گویند که شخص مزبور همراه سلیمان در کشمیر آمده بود. راج ترنگنی جلد اول ترجمه [illegible] صفحه ۱۰۸ ؛

۳۹۹ه تفصیل این ها در ضمن باغ هائے کشمیر ملاحظه کنید ؛

رنبیر سنگھ نہر شاہ جوئی و نہر ذکر کل متحد کردہ در باغ سیف آباد برای کارخانۂ جنند رہ۲ ہای شالی کوب و طلسم خانۂ ابریشم جاری ساخت۔

رود اِرنی۱ - منبع آن سرچشمۂ شیر اسر و سرہای دیگر است کہ با آب کوہستان ہرموکھ وغیرہ مجتمع گشتہ میان درّہ نادی ہل پرگنہ کوہامہ بہ سہ راہ شامل تالاب اُولر گردد و سہ جوی ازان منفک می شود۔ دو جوی در ضلعۂ آرگام رفتہ مزروعات را تازگی بخشد و یک جوی زیرِ دامن کوہ شمالی مزروعات دہات را طراوت نمودہ در موضع بانڈی پور کارخانۂ جنندرہ شالی کوب را سر انجام نماید۔

مدمتی منبع آن برفآب کوہستان شمالی ہرموکھ و آب نیلہ سر و آب نالۂ تونار است۔ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع ناتھہ پورہ داخل تال اُولر گردد و سہ شاخ آن کہ از بالا جدا می شود یکے براہ بانڈی پورہ دوم براہ دث پورہ سوم از راہ قاضی پورہ مزروعات را تازہ کردہ در اولر میروند۔ و زیر دامن کوہ شمالی دو نہر از قدیم حفر کردہ اند کہ مزروعات اکثر دہات را تا موضع آلوسہ سیراب کردہ با اولر پیوندد۔ و آب رودبار مدمتی بہ غایت ہاضم و خوشگوار است

نالۂ پُھرُو - کہ میان درّہ کامراج می گذرد۔ و منبع آن آب کوہستان و چشمہ سار لولاب است۔ بعد آن برفآب کوہستان و عیون پرگنہ و تر بہ سبیل نہر نخل کہ منبع آن رستہ کل ناگست من مقام آوت کولہ شامل آن گشتہ عمقی بہم رساند کہ سفاین گران میانِ آن سایر می باشند۔ انگاہ بشمول آب چشمہ سار و انہار گرد و نواح ممتلی گشتہ از موضع کوپہ وارہ رودِ ماور کہ مخرج

---

۲ تاکین ہا ؛

۱ ایرن۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

آں کاجی ناگست و از محل ذو کلہ بل رود محل کہ منبع آں گور چن ناگ می باشد با جمیع انہار و جویبار کہ از کوہ کاجی ناگ می آیند ترقی خود حاصل کردہ بہ مقام دو آب گاہ ملاقی بہت گردد۔ بڈشاہ در عہد خود نالہ پہرد را من مقام پہرد از مجرای خود مسدود کردہ آب آں فیض بخش پرگنہ زینہ گیر ساختہ عمارات عجیب باغات دلفریب آباد کردہ بود۔ تاریخ آں جوی[۴۰۳] خرم گفتہ اند۔ بعد وفات سلطان سد مسدود او منہدم گشتہ نالہ پہرد براہ خود عود نمود۔ انگاہ شاہان مغلیہ در تشدید و تردید آں سعی موفور بکار بردہ ردی بہی ندیدند۔

کرشنہ گنگا۔ ازاں جا کہ منبع آں رود بار آب کولاب کرشنہ سرکہ ذکر آں گذشت یافتہ اند لہذا نام آں رود کرشنہ گنگا گفتہ اند۔ آب آں با آب دیشنہ سر و پرنگ سر و دیگر سرچشمہ ہای نامور براہ باب نار جانب شمال می گذرد۔ انگاہ آب ہم سر و گاڈھ سر و برفاب کوہستان شمالی از تلیل و دیوہ سوی و برزہ بال و گوریس و آب ہای طرف شمالی کوہستان کوہامہ و لولاب و وتر و شاردا و کرناہ وغیرہ اطراف و اکناف آں سواد بہ حیثیت اجماع رودہا مجمع گشتہ دریای پرشور بہم رسد۔ کہ من مقام مظفر آباد[۴۰۴] بانبازی دریای کشمیر ممتاز گشتہ بدریای جہلم موسوم گردد۔

۴۰۲؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ ؛

۴۰۳؎ ۸۶۵ ہجری ؛

۴۰۴؎ پنڈت آنند کول بجائے "مظفر آباد" "دومیل" ذکر نمودہ است کہ صحیح است ؛

دومیل قریۂ است در شرق مظفر آباد بہ فاصلۂ قریب دو میل۔ دومیل بہ ہندی مقام اتصال رودہا را گویند۔ و ازیں رعائت ایں قریہ کہ مقام اتصال رود کشن گنگا و جہلم است موسوم بہ "دومیل" است ؛

زینہ سنگہ نہر شاہ جوئی و نہر مذکور کل متحد کردہ در باغ سیف آباد برای کارخانہ جندرہ ہای شالی کوب و طلسم خانۂ ابریشم جاری ساخت۔

رود ارنی - منبع آن سر چشمۂ شیر اسر و سرہای دیگر است کہ با آب کوہستان ہرموکہ وغیرہ مجتمع گشتہ میان درّہ نادی بل پرگنہ کوہامہ بہ سہ راہ شامل تالاب اولر گردد و سہ جوی ازان منفک می شود۔ دو جوی در ضلعۂ آرگام رفتہ مزروعات را تازگی بخشد و یک جوی زیر دامن کوہ شمالی مزروعات دہات را طراوت نمودہ در موضع بانڈی پور کارخانۂ جندرۂ شالی کوب را سر انجام نماید۔

مدمتی منبع آن برفاب کوہستان شمالی ہرموکھ و آب نیلہ سر و آب نالۂ تونار است۔ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع نانتھ پورہ داخل تال اولر گردد و سہ شاخ آن کہ از بالا جدا می شود یکے براہ بانڈی پورہ دوم براہ دٹ پورہ سوم از راہ قاضی پورہ مزروعات را تازہ کردہ در اولر میروند۔ و زیر دامن کوہ شمالی دو نہر از قدیم حفر کردہ اند کہ مزروعات اکثر دہات را تا موضع آلوسہ سیراب کردہ با اولر پیوندد۔ و آب رودبار مدمتی بہ غایت ہاضم و خوشگوار است

نالۂ پھرو - کہ میان درّہ کامراج می گذرد۔ و منبع آن آب کوہستان و چشمہ سار لولاب است۔ بعد آن برفاب کوہستان وعیون پرگنہ دتر بہ سبیل نہر کہل کہ منبع آن رستہ کل ناگست من مقام آوت کول شامل آن گشتہ عمقی بہم رساند کہ سفاین گران میان آن سایر می باشند۔ آنگاہ بشمول آب چشمہ سار و انہار گرد و نواح منضم گشتہ از موضع کوپہ وارہ رود ما ور کہ مخرج

نشت ماکین ہا ؛

۱۹۰۹ء ایرن - (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

آں کاجی ناگست دار محل دو کلہ بل رود ملحق کہ منبع آں گورچن ناگ می باشد با جمیع انہار و جویبار کہ از کوہ کاجی ناگ می آیند ترقی خود حاصل کردہ بہ مقام دواب گاہ[402] ملاقی بہت گردد۔ بڈشاہ در عہد خود نالۂ پہرو را من مقام پہرو از مجرای خود مسدود کردہ آب آں فیض بخش پرگنۂ زینہ گیر ساختہ عمارات عجیب باغات دلفریب آباد کردہ بود۔ تاریخ آں "جوی خرم"[403] گفتہ اند۔ بعد وفات سلطان سد مسدود او منہدم گشتہ نالۂ پہرو براہ خود عود نمود۔ انگاہ شاہان مغلیہ در تسدید و تردید آں سعی موفور بکار بردہ روی بہی ندیدند۔

کرشنہ گنگا۔ ازاں جاکہ منبع آں رودبار آب کولاب کرشنہ سر کہ ذکر آں گذشت یافتہ اند لہذا نام آں رود کرشنہ گنگا گفتہ اند۔ آب آں باآب ویشنہ سر و پرنگ سر و دیگر سرچشمہ ہای نامور براہ باب نار جانب شمال می گذرد۔ انگاہ آب یم سر و گاڈھ سر و برفاب کوہستان شمالی از تلیل و دیوہ سوی و برزہ یال و گوریس و آب ہای طرف شمالی کوہستان کوہلمہ و لولاب و وتر و شاردا و کرناہ وغیرہ اطراف و اکناف آں سواد بہ حیثیت اجتماع رودہا مجتمع گشتہ دریای پرشور بہم رسد۔ کہ من مقام مظفر آباد[404] بانبازی دریای کشمیر ممتاز گشتہ بدریای جہلم موسوم گردد۔

---

[402] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ ؛

[403] ۸۶۵ ہجری ؛

[404] پنڈت آنند کول بجائے "مظفر آباد" "دومیل" ذکر نمودہ است کہ صحیح است ؛

دومیل قریۂ است در شرق مظفر آباد بہ فاصلۂ قریب دو میل۔ دومیل بہ ہندی مقام اتصال رودہا راگویند۔ و از این رعایت این قریہ کہ مقام اتصال رود کشن گنگا و جہلم است موسوم بہ "دومیل" است ؛

رود ساندرن - از درّۂ شاہ آباد و رود برنگی از کوہستان پرگنۂ برنگ و رود آرہ پتی از کوہستان کوٹہار آمدہ قریب قصبۂ اننت ناگ باہمدیگر متحد می شوند پس آب ینابیع اننت ناگ متبوع خود ساختہ من مقام کھنہ بل عمقی بہم رسانیدہ بنا بر استوای محل آہستہ آہستہ بر گِل خالص منحدر گردد چنانکہ آبِ آں در عرصۂ یک ساعت از یک نیم تا سہ میل موجب قلت وکثرت آب متحرک گردد و از کھنہ بل نام آں دریا بزبان شاستر^۴۰۵^ وتستا و بہ لغت فارسی بہت و بزبان کشمیری وِتہہ گفتہ می شود۔ بعد آں بہ امتلای آب ہای انہار و رودبار وچشمہ سار استعداد فراوان حاصل کردہ میان شہر سری نگر جاری گشتہ مخلوقات ومزروعات را سیراب گرداند۔ وآبِ آں از درجۂ معمولی زمستاں در تابستان قریب چہار درعہ رفعت پذیرد۔ زیادہ بر آں از کنارہ ہا متموج گشتہ سیلاب گرداند۔ و از کھنہ بل اوّل رود لمبودری از چہار محل واصل بہت گردد۔ اوّل پائین کھنہ بل دوّم منزگنڈ سوّم درگورہ ور چہارم درکترہ ٹینگ۔ انگاہ رودبار ویشو من مقام سنگم و رود رنبی آرہ بدو جا یکے از موضع کادہ ونی دوّم از للہار وآب کوہستان اولر مع آب چشمہ سارہا از مکان چرٹسو وآب ینابیع پرگنۂ دہو وآب ننبل بالہ ہامہ از پان پور^۴۰۶^ و رودبار ہشی از کاکاپور و رود ناگام از وتھ نار و رود ویل بل وآب تالاب ڈل

۴۰۵ مُراد از زبانِ سنسکرت است کہ در ہند شمالی بزبان "شاستری" ہم موسوم است۔

۴۰۶ پنڈت آنند کول پامپور نوشتہ است۔ بنا بر تحقیقش مقام مزبور مابین ۸۱۲ و ۸۴۹ سنہ میلادی تعمیر شدہ است۔ بانی اش پدم وزیر راجۂ اجیت پیڈ بود۔ نام قدیم این قریہ پدم پور بود۔ زعفران زار ہائے پامپور مشہور است مردم شماری آں ۳,۲۴۸ نفر۔
(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

محاذی شیر گڑھ وارد دودگنگا بمقام چھتہ بل و آب جوئبار آچھ مع آب نمبل بمنہ از پارم پورہ و سندلار مع آب آنجا رسرد و خوشحال سر و نمبل تولہ مولہ از شہاب الدین پورہ و آب تالاب مان سر از سنی نارہ جابجا شامل بہت گردد و بہ امتزاج آں رودہا متموج و متلاطم گشتہ براہ بانہ یاری داخل تالاب اولر می شود

در زمان سابق پایین موضع حاجن بانال اولر ناحق می گشت در سال ۸۴۰ھ ہجری براہ نالہ بانہ ایری کہ پنڈت سورج بھان کندہ بود رجوع نمود ازاں باز ہمچناں می گذرد پس ازاں آب دریای بہت بہ امتزاج آب تالاب اولر و انہار کوہسار کوہامہ وغیرہ بہ حیثیت اجتماع سمت مغرب رجوع می کند و از آب ننگل و رود پماسر متصاعد گشتہ میان قصبہ سوپور[۴۰۷] برآمدہ از دو آب گاہ نالہ پہرو شامل کردہ تا حدود بارہ مولہ باہستگی و نرمی می گذرد و ازاں جا نام بہت یا وتستا از ذات آں رفع گردد۔ من مقام کھنہ بل تا قصبہ بارہ مولہ[۴۰۸] سفاین خورد و کلاں میان آں در بہار و زمستان ہر وقت می گذرند۔ مسافت آں از کھنہ بل تا بارہ مولہ مع کج و پیچ قریب یکصد میل می باشد و از قصبہ بارہ مولہ سمت مغرب میان درہ مضیق بہ کمال زور و شور منحدر گشتہ و از آب ہای کوہسار علاقہ دچھنہ وکھاہورہ تزاید و ترقی حاصل نمودہ تا حدود مظفر آباد[۴۰۹] آں را دریای کشمیر می نامند۔ ازاں جا آب

۴۰۷ھ از بزرگ قصبہ جات کشمیر است۔ بانی اش مردے سویا نام بود کہ در عہد اونتی ورما (۸۸۳-۸۵۵ء) بوزارت فائز بود ۞ ۴۰۸ھ قصبہ بارہ مولہ در اہمیت بدرجہ سوم است قبل از تقسیم ہند درمیان بھارت و پاکستان یکے از مراکز تجارت کشمیر بہ شمار می رفت ۞ ۴۰۹ھ از تعمیرات مظفر خان[؟] است در سنہ ۱۵۵۴ میلادی) بقول آنند کول آبادی آں ۳۴۶۲ نفر ۞

کرشنہ گنگا کہ از جانب شمال می آید مضاعف گشتہ باسم مبارک جہلم مسمی گردد۔ و از مظفر آباد سمت جنوب مایل گشتہ دریای کنہار کہ از پکھلی* می آید میان درۂ کوہسار تا حدود چا ملک میرپور می گذرد۔ پس ازاں میان ملک پنجاب جہانیاں را سیراب کردہ بادریای چناب و راوی و بیاس و ستلج و اٹک انبازی کردہ در بحرِ اعظم[۲۱۰] می افتد۔

کُنہ کُل - از دریای بہت قرین شیر گڑھ نہرے منفجر گشتہ در موسم تابستان میانِ حصّہ جنوبی شہر افراد نوع را سیراب کردہ نزدیک صفاکدل با بہت واصل گردد۔

سونر کُل - مقارن زیارت سید منصور صاحب از جوئی کُنہ کُل نہرے جُدا گشتہ بارود دُودہ گنگا شامل گردد۔

نالۂ شادی پور - از دریای بہت بہ مقام شادی پورہ نہرے منشق گشتہ بہ آب ہاکور سر و پماسر اتفاق کردہ شامل تالاب اولر گردد۔

تالاب ہائے کشمیر

تالاب اولر - کہ تالابے است عمیق[۲۱۱] و وسیع بہ شکل مثلث مختلف الاضلاع از سرینگر جانب شمال بہ مسافت ۲۵ میل۔ طول آں از ساحل شرقی تا قصبۂ سوپور تخمیناً ۱۲ میل۔ عرض از جنوب تا شمال ہشت میل[۲۱۲]۔ دور محیط آں بروقت اعتدال تخمیناً

[۲۱۰] بحر ہند ٭ [۲۱۱] مسٹر ڈریو مصنف ناردرن بیریر آف انڈیا عمق او در حصّہ کثیر چہاردہ فٹ انگریزی و در بعضے جاکم ازیں ہا قرار دادہ است۔ نزد سٹائن اوسط عمقش پانزدہ فٹ انگلیسی است ص ۱۱۶ ٭ [۲۱۲] اما فریڈرک ڈریو (FREDERIC DREW) در کتاب مزبور طولش دہ میل و عرضش شش میل اندازہ کردہ است۔ و قول سٹائن این است کہ طولش ۱۲ میل و عرضش شش میل و دیگو یند کہ بوقت سیلاب طولش ۱۲ میل و عرضش ہشت میل می شود ٭

* صحیح کوہستان کاغان و چشمہ بابوسر است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر روایات متداولۂ آں زمانی است ٭

چہل میل و برساحل شرق و شمالی آں دامن پرگنہ کوہامہ و زینہ گیر و جنوباً قریہا سایرالموقع پائین واقع است و در حاق وسط آں چشمۂ اولر ناگ مشہور واولر بزبان کشمیری سوراخ را گویند کہ آب ازاں سوراخ ہمی جوشد ازاں جاکہ آب آں چشمہ از سوراخ زمین جوشیدہ برآمدہ بود لہذا آں چشمہ را اولر ناگ گفتہ اند۔

نقلست کہ در زمان پاستان از کوہستان پرگنہ لارنیمہ از آب چشمہ سار ستھ سر با آب کوہستان رسہ بل لاحق گشتہ در کرشنا گنگا می رفت۔ بعد از اوقات کوہ وگنی از برف انبوہ ستوہ آمدہ حایل و محمول ہر دو غلطیدہ منفذ رودبار را سد راہ گردیدہ تالابے بہم رسید کہ آں تالاب را ستھ سر می گفتند و دواں زمان جوگنی یعنی پریاں بہ سواری سفینہ درمیان آں سرسیر می کردند۔ چنانچہ برکوہ وگنی نوکابندن[۴۱۳] تا حال موجود است۔ بعد مرور دہور موفور ساکنان شہر سندمت نگر بارتکاب افعال شنیعہ و اطوار ذمیمہ از جادۂ ہدیٰ باز ماندہ بہ قہر قہار درمیان شب تار بہ حادثۂ زلزلۂ عظیم از نفس شہر زمین ترقیدہ سوراخے بہم رسید و ازاں سوراخ آب تالاب ستی سر فوارہ وار یکبار جوشیدہ طوفان ساخت و آں شہر و شہریاں را در ورطۂ فنا انداخت[۴۱۴]۔ ازاں باز رود سرچشمۂ ستی سر د زیر دامنۂ کوہ وگنی در دامن غارے درآمدہ از چشمۂ اولر ناگ جوش می زند۔

چنانچہ یکے از راجہائی پیشین سبوس شالی در رود رسہ بل انداختہ از

---

۴۱۳ نوکابندن بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن آں۔ لہذا معنی اش سوراخیست کہ دراں کشتی ہا مضبوط می دارند؛

۴۱۴ تاریخ کشمیر نرائن کول عاجز صفحہ ۴۷ ؛

چشمہ او لر ظہور نمود۔ قصہ غرق شدن شہر مذکور در ذکر راجہ سندرسین[۲۱۵] مشروحاً گفتہ آید۔ بعضی امارات عمارات شہر مذکور اکنوں ہم بہ نظر ہمگناں عیاں می شود۔ چنانچہ یکے از محققاں قریب ساحل شرقی در عمق دریا پایہا ی جسر سنگین معائنہ نمود و بعضے ملّاحاں تالاب[۲۱۶] می گویند کہ محاذی جبل شیرہ کوٹ از عمق آب غرفہ ہای کوشکی بہ نظر می آیند و متصل آں درختے عظیم ملّاحاں می بینند۔ مورخاں می نگارند کہ از تعمیرات آں زمان بت خانۂ بود کہ غرق در زمستان عیاں می شد۔

سلطان زین العابدین بر سر آں بت خانۂ بزرگ سفینہ نصب کردہ بالای آں سنگ و خاک انباشتہ جزیرۂ وسیع کہ طول آں از شمال تا جنوب یکصد درعہ و عرض ۷۵ درعہ می باشد بلند افراشتہ باغی دل کشا بہ اشجار و ازہار نمزدا احداث نمود۔ و بر کنج شمالی آں عمارتے سنگین کہ سہ آشیانہ[۲۱۷] مرتفع بود و مسجدے رنگین کہ تا حال موجود است تعمیر ساخت و دو بت زرین کہ پیش ازیں غواصاں از بت خانۂ مذکور صرف ضروریات جشن شاہی کردہ داد و دہش بسیار فرمود۔ تاریخ لنک[۲۱۸]۔

ایں بقعۂ چو بنیاد فلک محکم باد
مشہور بہ زینہ ڈینب در عالم باد
شہ زین عباد تا کہ در و جشن کند
پیوستہ چو تاریخ[۲۱۹] خودشن خرم باد"

[۲۱۵] صحیح بلا نظم تاریخ حسن در ذکر راجہ سندرسین پسر راجہ نیدرسین ﷺ [۲۱۶] لفظ کشمیری بمعنی کشتی بان
[۲۱۷] آشیانہ بمعنی طبقہ ؛ [۲۱۸] لنک لفظ کشمیری بمعنی جزیرہ
[۲۱۹] ۸۲۸ھ مطابق ۱۴۲۳ء۔ بقول خواجہ محمد اعظم مولف واقعات کشمیر تاریخ حرفیہ

پیران دیرینہ سال میگویند کہ پیشتر آب چشمۂ اولر از سطح آب فوارہ یک درعہ بالا جوش می زد۔ فی زماننا ہمگی حباب ہا بہ نظر می آیند متصل اولر نگ چشمۂ دیگر است کہ آں را پدم ناگ می گویند۔ حباب ہای آں کم تر۔ غیر ازیں درمیان تالاب اولر چشمہ ہای بسیار موجود است و در وسط تالاب آب صاف و متموج می باشد و در کرانہای آں فصل سنگارہ ہر شے با فراط متکون می شود آں کہ در سواحل شرقی و شمالی آں می روید از ابتدای عہد بڈشاہ تا حال وقف عام است۔ آں را ہرم نبل می گویند و آں کہ در نواحی غرب و جنوب مے روید از قدیم ضبط سرکار و درمیان آں تالاب شکار ماہیان و قازان و مرغابیان فراواں کردہ می شود۔ صیاداں بہ ہزاراں سفینہ ہای کوچک برآمدہ مرغان و ماہیان را بشکرند[۴۲۰]۔ گویند در زمان پیشین تال[۴۲۱] اولر بسیار عمیق بود کہ بہ مرور دہور روز بروز رفعت پذیرفت۔ اکنوں سمت جبل شیرو کوٹ عمیق است و در اطراف دیگر کم تر و در وقت ہیجان باد آب آں سخت متلاطم گردد۔ در آں وقت عبور سفائن متصور نیست۔

و در موسم تابستان بعد دوپہر روز درمیان آں کسے گذر نتواند کرد تا زمان بڈشاہ تالاب اولر تا موضع اشم متموج می بود چنانچہ بڈشاہ تعمیر لنک در وسط تالاب مرتفع کردہ بود۔ ازاں باز نشیب تالاب روز بروز رفعت پذیرفت و منفذ دریا ساعت بہ ساعت غابرگشت تا آنکہ سرزمین مواضعات ہانجن و نایدکھی وغیرہ حدوث یافت۔ اکنون بہ باعث طغیان بہت ہرگاہ تالاب اولر از آب ممتلی گردد۔ تا موضع اشم سیلاب گرداند۔

تالاب ڈل متصل شہر سمت مشرق طول آں از گگری بل تا تیل بل

---

[۴۲۰] شکار میکنند۔ [۴۲۱] تالاب۔

تخمیناً سہ میل عرض آں از خواجہ یار بل تا باغ نشاط قریب دو میل و در محیط آں تخمیناً دہ میل[۴۲۲] باشد۔ بہ قول مورخان در سالف زمان صحرای بود و تالنی مرگ نام۔ راجہ پرورسین[۴۲۳] دریای بہت را از نادہ پورہ مسدود کردہ زیر دامان کوہ ماراں در نفس شہر جاری ساخت۔ بعد از انقضائے دوراں در زمان راجہ درلب[۴۲۴] دروں دریائی بہت طغیان کردہ میدان مذکور را طوفان نمودہ تالابے بہم رسید۔ حاکمان وقت تسدید آں نہ کردہ بطول زمان عمقے بہم رسانید۔ سلطان سکندر بت شکن[۴۲۵] از نایدیار تا نشاط باغ کتب خانۂ اہل ہنود کہ انبارہا جمع کردہ بود در قعر آب انداختہ سدے متین استوار ساخت و شش جسر سنگین بر سر آں افراخت۔ بعد آں سیف خان از خواجہ یار بل تا عیش آباد برای آمد و رفت باغات سدے استوار نمود۔ موجب آں تالاب مذکور را سہ حصّہ می شود۔ اوّل ڈل کلان پیشروی حضرت بل۔ دوم ڈل خورد کہ از کوہ سلیمان تا نشاط باغ واقع است سوم سدرہ کھون کہ پیشروی کوہ ماراں بسیار عمیق یافتہ می شود۔ و درمیان ایں سہ حصّہ جزایر موضع نندہ پورہ بہ کثرت آبادی موجود است۔ ازاں جملہ بعضے جزایر بازمین استوار کردہ اند۔ بعضے ہا بر روی آب مفروش می باشند ہر جا کہ خواہند کشیدہ می برند و بر جزایر مذکور قالیزہ ہا و اقسام بقولات کہ برای مردم شہر کفایت می شود مزروع گردد۔ بیخ نیلوفر و تخم آں و جیور دراں متکون می شود

---

[۴۲۲] اما مسٹر ڈریو طول و عرضش بالترتیب پنج و دو میل قرار دادہ است۔ صفحہ ۱۶۱

[۴۲۳] راجع بہ جلد دوم در ذکر راجہ پرورسین مزبور ؛

[۴۲۴] ایضاً ؛

[۴۲۵] (۸۲۰-۷۹۸ھ) ؛

و درکرانهای تالاب لوخ[426] زارها و علف ها همی روید که برای تعلیف دواب و فرش بوریا بکار می آید و آب آن کولاب لطیف و خوشگوار است. بروزگار گندہ نمی شود و بہ صفای میاه از عمق آن ماهیان به نظر همی آیند و در وسط آن از چهار جا چهار چشمه می جوشند و ملاحان می بینند و درمیان ڈل کلاں پیشروی حضرت بل جزیره سونہ لنک سلطان زین العابدین احداث کرده قصرے سه آشیانه دار بران عمارت کرده بود. بحادثۂ زلزله بشکست پس شاهان مغلیه منظرے بران افراشتند. امیر خان[427] ترمیم آن کرده بسبیل دولاب بالای چنار آب کشیده در صحن عمارت فواره روح افزا برداشته به تماشای آن صرف اوقات می کرد. دریں زمان عمارتش ویران و درمیان ڈل خورد جزیره روپه لنک دارد که سلطان حسن شاه[428] تعمیر کرده بود. عمارتش در عهد سنگهاں ویران گشت در زمان سالف آب تالاب قرین حبه کدل با دریای بهت پیوسته می رفت. بڈشاه ازاں جا مسدود ساخته نالۂ مار درنفس شهر حفر کرده آب ڈل بر زراعت پرگنۂ اچهن جاری ساخت که تاحال در موسم تابستان آب تالاب براه نالۂ مار جاری می باشد و در زمستان براه چونٹی کل شامل بهت گردد.

آنچار سر۔ کولابے است قریب شهر سمت شمال طول آن تخمیناً از تربه دار تا بہ ہامه چهار میل عرض از سوره تا بڈ وڈر دو میل می باشد۔ اطراف آن از هر سو بکثرت لوخ زارها و نے زارها و علف ها محفوف است. در وسط آن میل در میل

---

[426] قسمے است از گیاه که باد بوریا می بافند ؛

[427] مراد از امیر خان جوانشیر است که در عهد احمد شاه و پسرش تیمور شاه افغان از ۱۱۷۱ الغایت ۱۱۷۶ ء حاکم کشمیر بود (نگارستان کشمیر) ؛

[428] ھ ($\frac{۸۹۳}{۱۴۸۷}$ — $\frac{۸۸۰}{۱۴۷۵ء}$) ؛

آب صاف و متموج می باشد۔ تالاب مذکور پیشتر خورد تر بود۔ در سنہ ۱۳۱۰ھ[۴۲۹] ہجری دریای سندلار طغیانی گشتہ از مجرای خود معاودت نموده داخل آنچار سر گردیده و زمین ہای زرعی از ہر سو خراب ساختہ وسعت تالاب سہ چند گردانید و درمیان آں راجہ جیاپیڈ[۴۳۰] سدّے افراشتہ بود کہ آں را موستھو می گویند۔ اکنوں بہ باعث طغیان آب خراب و آب آں بمقام شہاب الدین پوره با دریای بہت پیوندد و درمیان آں شکار مرغاں و ماہیاں فراوان۔

خوشحال سر۔ تالابیست در اضلاع شمالی شہر کہ بر ساحل شرقی آں محلہ جڈی بل بسمت غربی آں عیدگاه واقع است و دور محیط آں قریب چہار میل۔ در اطراف آں کاه لوخ بسیار متکون می شود کہ نصفہٗ آں برای فرش بوریای مسجد جامع و نصفہٗ دیگر برای ماتم سرای خانقاه جڈی بل می دارند۔ درمیان آں شکار مرغاں بسیار و آب آں داخل آنچار سر گردد۔

مانس سر[۴۳۱] چشمہ ایست بیضوی شکل بسیار عمیق۔ و از سرینگر بہ فاصلہٗ ۱۵ میل

۴۲۹؎ در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی ؛

۴۳۰؎ راجہ جیاپیڈ پسر راجہ سنگرام پیڈ بود۔ صاحب راج ترنگنی او را مردے متصف بصفات متضاده قرار داده است۔ بنا بر روایت او راجہ مزبور علم دوست بہادر و ظالم بود۔ در ضمن شجاعت جیاپیڈ بر بھیم سین راجہ گجرات و راجہ نیپال لشکر کشی نمود۔ گویند کہ میلان بہ مذہب بودا داشت و در شہر جیبہ پور ؟ برائے عبادت بوداں سہ بت خانہ قایم کرد۔ سی سال حکومت نموده درگذشت (ملخص از راجہ ترنگنی جلد اول۔ ترنگ چہارم۔ مترجمہ اچھر چند) بنا بر تحقیق جیرٹ زمانۂ حکومتش مابین ۸۰۳ - ۷۷۲ سنہ میلادی است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۷۵) ؛

۴۳۱؎ حالا بہ تالاب "مانس بل" شہرت دارد ؛

سمت شمال۔ و دور محیط آں تخمیناً چہار پنج میل می باشد۔ و بر ساحل شمالی آں قریۂ صفاپور و برکنارۂ جنوبی آں گلگن چونہ پزاں غرب رویہ لوخ زار است۔ آب آں بہ سنبیل نن نارہ در بہت می ردد۔ ایضاً برکنارۂ شمالی آں علامات عمارات باغ صفا کہ دولت خانۂ نورجہاں بود حیرت افزا۔ و اطراف و سواحل مانسر سرسبز دل کشا و خوشنما محل سیر و سرور است۔ محاذی گلگن چونہ پزاں سر چشمۂ مانسر می جوشد کہ در حالت یخ بندی بستہ نمی شود متصل آں چشمۂ دیگر است کہ آب آں نہایت گرم می باشد۔ حوالی مانسر عبدن بسیار واقعست کہ در حالت یخ بندی یافتہ می شوند۔

ہاکورسر۔ آب گیری است از شہر بہ مسافت دہ میل سمت مغرب زیر دامن کریوۂ ہانجک سطح آں از جزایر و لوخ زارہا محفوفست۔ قریب موضع ہانجک میل در میل سطح آبی متموج و صاف بہ نظر می آید۔ بعضے جزایر آں کہ بر روی آب مفروش است و از ہبوب ریاح سوبسو گردندہ می باشند و آب بعض با نہر ملکھامہ در پماسر می گذرد و بعضی از راہ دروازہ بابہت پیوندد۔

پماسر۔ کولابیست فراخ از شہر بہ مسافت پانزدہ میل متصل قصبۂ پٹن درمیان آں لوخ زار و سنگارہ یافتہ می شود۔ اکثر جا آب گیری ہای صاف و متموج بہ نظر می آیند و آب آں از موضع نایدکھی با نالۂ شادی پورہ لاحق گشتہ در تالاب اولر می گذرد۔

نان سر۔ آبگیریست صغیر کہ دور آں یک میل می باشد قریب موضع مانس بل۔ برساحل آں امارات بت خانۂ دیرینہ یافتہ می شود آب آں از عنبر سنبل با بہت ملحق شود۔

بطایح کشمیر

بطیحہ را بزبان کشمیر نمبل می گویند و نمبل زمینے است کہ یک حصّہ آب و یک حصّہ خاک بہم آغشتہ ہمیشہ نمناک می باشد و بعضی جاہا چنان می باشد کہ دواب ہا دراں فرو ماندہ ضائع شوند۔ و بعضے جاہا سخت ہم می باشد۔ ازاں جملہ بعضے مزروع بعضے غیر مزروع۔ آں چہ مزروعست کشا ورزاں دو بیلچہ در دو دست گرفتہ زمین ہا کاویدہ تخم ریزی شالی ہمی کنند۔ بعضے جاہا کہ اندک زمین درشت می باشد در آب قلبہ رانی کردہ دانہ پاشند۔ وآں چہ کہ غیر مزروع است میان آں کاہ لوخ و نے و علف بہ کثرت می باشد۔

آب خیز ہمنہ۔ در حدود جنوبی سرینگر قریب بتہ مالنہ میدانے است وسیع بعضے مزروع بعضی غیر مزروع۔ و درمیان آں چشمہ ہا و آبگیرہا واقع۔ کاہ لوخ و علف ہا متنوعہ دراں متکون گردد۔ و در موسم خریف مردماں زمین آں کاویدہ بیخ ہای علف کہ بہم منسج شدہ باشد کشیدہ و خشک کردہ در پخت و پز طعام بدل سرگین خشک بکار می برند و چکش آب آں بالای شالہ ٹینگ از راہ پل شامل بہت گردد۔

براری نمبل۔ میان شہر در حصّۂ شمالی واقع است۔ گویند در زمان گذشتہ آب آں صاف و متموج ہمی بود۔ الحال لوخ زارے بہم رسیدہ است و در بعضے جا آبگیرہای صغیرہ دراں یافتہ می شود در تابستان آب آں با آب ڈل آمیختہ براہ نالۂ ارجاری می شود و در زمستان خشک می ماند۔

آب خیز تولہ مولہ۔ آب خیزے است وسیع کرانہای آں مزروع۔ میان آں لوخ زار و نیستان و در وسط آں موضع تولہ مولہ معمور است و سرچشمۂ کھیر بھوانی مشہور و در زمانِ سابق میان آں نہرہای متعددہ کشیدہ

زمین آں لایق زراعت کردہ بودند۔ اکنون بہ سبب انقلاب زمانہ نہرہا معدوم گشتہ لوخ زارہا بہمرسید۔ در عجائبات کشمیر مؤرخان می نگارند کہ در زمین تولہ مولہ ماہیان متکون می شوند۔ حقیقت آں این است کہ درمیان بطیحہ مذکورہ بعضے جاہا زمین بر روی آب مفروش می باشد در عمق آں آب کہ متعلق بآب انہار دیگر می باشد ماہیان می زیند۔ چنانچہ صیادان فرش زمین را سوراخ کردہ چوب افرانیکہ خاصۂ ماہی گیران این دیار است آں را در سوراخ فرو برند و از ہماں سوراخ ماہیان را بہ پنجۂ آہنین چسپیدہ از آب بیروں می آرند۔ در جوف آں آب خیز سرچشمہ ہای بسیارند۔ آب آنہا بارود بارسندلار لاحق گشتہ۔ از شارہ اپورشامل بہت گردد۔

نمبل مال گام۔ از صفاپور سمت شمال آب خیزے است وسیع و فراخ۔ از آں جملہ بعضے مزروع و در جوف آں لوخ زار و نیستان شکار مرغان بسیار۔ آب آں از راہ نالۂ اجتس با تالاب اولر پیوندد۔

درنمبل۔ آب خیزے است وسیع از سوپور سمت جنوب کہ در تابستان پرآب می باشد و در زمستان خشک گردد سنگارہا دراں متکون می باشند آبش با دریای بہت مخلوط گردد۔

نمبل کانسپور۔ قریب موضع دلنہ پرگنہ کروہن۔ آب خیزے است کہ ہمیشہ الکاہ لوخ محفوف می[illegible]ند و کرانہ ہای آں اکثر آباد۔ آب آں بہ مقام گورس بونی شامل بہت شود۔

نمبل پت گام پور۔ واقع در پرگنۂ سایر المواضع بالا۔ فراتر از کاکاپور آب خیزے است فراخ محفوف از علفہا بعضے مزروع۔ آب آں در بہت پیوندد۔

نمبل بالاہامہ۔ یاکو نبل از پانپور بجانب مشرق واقع است۔ از علف ہا محجوب۔ آب آں در دریای بہت می رود۔
نمبل ایٹھ کھرو۔ در پرگنہ لار متصل موضع چھندنہ۔ آب آں براہ سند شامل بہت گردد۔
نمبل مرہامہ۔ در پرگنہ دچھن پارہ۔ قریب موضع مرہامہ۔ آب آں شامل بہت گردد۔

پیداوار کشمیر

متقدمین[۴۳۲] دیار کشمیر کہ در زمان اول ہنود بودہ اند کتابیکہ در خواص اشیاء و تشریح اسماوی بالیست مرتب نہ کردہ اند۔ احیاناً اگر کردہ باشند بہ وقوع حوادث موجود نیست۔ لہذا مردمان کشمیر از خواص نباتات ایں سر زمین کہ از حد افزون است مجہول ماندہ بہ موجب کتب پزشکان[۴۳۳] امصار دیگر بر کشف خواص بعضی رستنی ہای مشہورہ ایں جا واقف گشتہ در معالجہ و تجارت مستعمل می دارند و اشیای مجہول الکیفیت را پامال ہمی گذارند راقم الحروف اسمای بعضے اشیاء موجودہ ایں جا کہ خواص آں در لغات طبی درج شدہ بود دریں جا مجملاً ایراد نماید۔

---

۴۳۲ واردشوندگاں ؛

۴۳۳ اطباء و حکماء ؛

ادویات کشمیر

نمبر	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	ابوخلسا	رتن جوت (ھ) [۴۳۴]	کوڑ	گرم وخشک [۴۳۵] بدرجۂ ۲	بعض محققان آن [illegible] بیل کی [illegible] است
۲	اطریلال	کاک چکنی (ھ)	کاہ کھور	گرم وخشک بدرجۂ ۳	بخیال بعض محققان اسم باسمی است
۳	احریص	کوسم (ھ)	کوسم پوشس	گرم وخشک [۴۳۶] درجۂ ۲	
۴	اسارون [۴۳۷]	تگر (ھ) [۴۳۸]	موست	گرم وخشک [۴۳۹] ۳	

[۴۳۴] مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۲ درلغت عربی حناء الغول و خس الحمار وشنجار است و در فارسی ہوجویہ ۔ دارئے مزبور برچہار قسم منقسم است (ایضاً ص مزبور) ؛
[۴۳۵] گرم وخشک در اوّل درجۂ دوم (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۷۲) ؛ [۴۳۶] مخزن الادویہ جلد اول ص ۹۷، اما مصنفش نام ہندیش بجائے "کوسم" "کسُم" نوشتہ است بنا بر تحقیقش خاصیت مزبور درین جا تعلق با حریص صحرائی دارد لیکن احریص بستانی طبیعت اش در درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک است ؛ [۴۳۷] اَسارُون بفتح ہمزہ و سین مہملہ و الف و ضمۂ رائے مہملہ و سکون واؤ آخر لفظیست سریانی ۔ در یونانی اوراسرابیون می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۸۹) ؛ [۴۳۸] صحیح "تگر" است (ایضاً صفحۂ مزبور) ؛ [۴۳۹] بنا بر تحقیق صاحب مخزن الادویہ طبیعت اش در اواخر درجہ دوم گرم وخشک است [illegible] صفحہ ۸۹) ؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۵	اسطوخدوس[۴۴۰]	دلمار (ھ)[۴۴۱]	کل وٹو	گرم وخشک[۲]	ماہیت آں بالغات طب برابر نیست شاید اسم بے مسمی است۔
۶	اسقوریون[۴۴۲]	موسبر (ف)	ون زمن	گرم وخشک[۴۴۳]	
۷	اُسلنج[۴۴۴]		وپھوٹانگل	ایضاً[۴۴۵]	
۸	اسل[۴۴۶]		پٹرھ		بوریاہا ازاں می بافند[۴۴۷]
۹	کندشس[۴۴۸]	بیخ گاذران (ف)	ساور	گرم وخشک	ماہیت آں بہ کتاب ...[۴۴۹] نیست شاید چیز دیگر باشد

[۴۴۰] صاحب مخزن الادویہ ایں لفظ را "اسطوخودوس" بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمہ طائے مہملہ وسکون واو وضمہ خائے معجمہ وسکون واو دسین مہملہ ضبط نمودہ است۔ نزدش لفظ مزبور یونانی است و درعربی اورا آنس الارواح می گویند (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۹۱)
[۴۴۱] دھارہا (مخزن الادویہ صفحہ مزبور)؛ [۴۴۲] بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمہ قاف و سکون واو وکسرۂ دال وضمۂ یائے تحتانیہ وسکون واو و آخرش نون؛ [۴۴۳] در اواخر درجہ سوم (ایضاً ص ۹۷)؛ [۴۴۴] اما صاحب مخزن ادویہ ایں لفظ را اِسلنج بکسر ہمزہ وسکون سین وفتح لام وسکون نون وجیم ضبط نمودہ است (صفحہ ۹۹)؛ [۴۴۵] تسم بستانیش گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم است (ایضاً صفحۂ مزبور)؛ [۴۴۶] اَسل بفتح ہمزہ وسکون سین مہملہ ولام لفظ عربی است کہ در ہندی ورا "کسرانی" می گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔
[۴۴۷] ایضاً صفحۂ مزبور ومزید گفتہ کہ محل رویدنش آب است یا محل آب؛ [۴۴۸] صاحب مخزن الادویہ اورا "کندس" نیز گفتہ است (ص ۱۵۷)؛ [۴۴۹] بقول صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بیخش ہم شکل حنظی می باشد۔ برگش مائل بہ سبزی وبیخش مائل بہ زردی باشد۔ بقولش در ملک شام مرداں بادجامہ می شویند۔ (ص ۱۵۷)؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱۰	افتیمون	امل بیل (ھ)	کوکلہ پاٹ	ایضاً	بیخ آں کسے نمی بیند۔ ۲۵۰
۱۱	افسنتین	شنتا ورد ھ ۲۵۱	تٹھ ون	ایضاً ۲۵۲	
۱۲	افیون	افیم (ھ)	تریاک	سرد وخشک ۳ ۲۵۳	
۱۳	اقحوان	بابونہ گاؤ چشم (ف)	پکہ تٹہ ون	گرم وخشک ۳ ۲۵۴	
۱۴	انبیار	-	مانترزن	سرد وخشک ۲ ۲۵۵	
۱۵	انجرہ ۲۵۶	سنگن (ھ)	سوی	اول سوم گرم وخشک	
۱۶	ایرسا	بیخ بنفشہ (ف)	سوسن منڈ	در آخر دوم گرم و خشک	قسمے است از سوسن کہ برگ ہای آں نازک می باشد۔ ۲۵۷
۱۷	بابونج	بابونہ (ف)	بابونہ	در دوم گرم وخشک ۲۵۸	

۲۵۰ اما صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش چنیں نوشتہ است:—

"از قسم نبات است۔ رنگش سرخ و ربیعی کہ تا موسم گرمامی باشد شاخہائے او مانند ریشۂ پنبہ یا رسن باریک۔ تخمہایش در خردی ہم شکل دانۂ خردل می باشند (ص ۱۰۷)

۲۵۱ ABSINTHIUM ؛ ۲۵۲ و صاحب مخزن الادویہ نام ہندیش "سنارو" بسین مہملہ نوشتہ است (ص ۱۱۱) ؛

۲۵۳ (OPIUM) اما طبائے یونانی سردیش را در درجہ چہارم خیال می کنند۔ مخزن صفحہ ۱۱۷ ؛

۲۵۴ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۲۰ ؛ ۲۵۵ و صاحب مخزن طبیعت اش در درجہ سوم سرد و خشک می نویسد ؛ ۲۵۶ انجرہ بفتح ہمزہ و سکون نون و ضمۂ جیم و فتح رائے مہملہ و سکون ہا مخزن صفحہ ۱۳۲ ؛ ۲۵۷ و صاحب مخزن الادویہ او را بیخ سوسن جبلی قرار دادہ است (ص ۱۴۷)

۲۵۸ بنا بر تحقیق صاحب مخزن در آخر درجۂ اول خشک است (ص ۱۴۷) ؛

نمبرشمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۸	بصل	پیاز (ف)	پران	درسوم گرم وخشک ۴۵۹	
۱۹	بادرنجبویہ	-	گندسوی	گرم وخشک بدرجہ اوسط ۴۶۰	
۲۰	بادنجان بری	۴۶۱	ون وانگن	درسوم گرم وخشک	ماہیت آن موافق لغات طب یافتہ نمی شود ۴۶۲ -
۲۱	پرسیاوشان	کالی چھانپ (ہ) ۴۶۳	گیوتھبر	معتدل بگرمی وخشکی	
۲۲	بزرالبنج	بھنگ	بنگ بیال		
۲۳	برنجاسف	(ف) بوی ماوران	بگ بعضے ہونگلاگویند	۴۶۴	قسم مادہ قیصوم است
۲۴	بستان افروز	تاج خروس ۴۶۵	موَل	سرد وخشک قابض ورادع ۴۶۶	
۲۵	بصل الفی	-	ون پران	بسیار گرم ۴۶۷	

۴۵۹ در اواخر درجۂ سوم گرم و اول درجہ سوم بمع رطوبت فضلیہ خشک است (ص ۱۷۲)

۴۶۰ گرم وخشک بدرجۂ اوسط دوم وبعض در درجۂ اول معتدل و در درجۂ دوم گرم و خشک می گویند (۱۴۸) ؛ ۴۶۱ درہندی اورا "بھٹ کٹیا" می گویند (۱۵۴) ؛

۴۶۲ ونزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش این است کہ بناتیست بقدر یک گز طویل و شاخہائی خاردار ؛ ۴۶۳ صحیح "کالی جھانپ" است - (ص ۱۶۳) ؛

۴۶۴ دراوّل درجۂ سوم گرم وخشک است (۱۶۴) ؛

۴۶۵ درفارسی - واما درہندی اورا نوع صغیر ش را "کولکھتی" وکبیررا "بجنا دھاری" می گویند ؛ ۴۶۶ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۶۸ ؛ ۴۶۷ ایضاً صفحہ ۱۶۲ ؛

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۲۶	بندال	-	اپلیح	-	۴۶۸
۲۷	بنفسج	بنفشہ	نونہ پوش	دراول سرد دردوم تر	۴۶۹
۲۸	بیش	-	مہند	درچہارم گرم وخشک ۴۷۰	ہند کشمیری قسم پنجم بیش یافتہ می شود
۲۹	بنج	بجربنگ (۵)	بازربنگ	سرد وخشک	
۳۰	بھنگرہ	بہنگرہ (۵)	بھنگرہ	-	دریں جا قسم سوم یافتہ می شود ضعیف العمل است ۴۷۱
۳۱	تشمیزج	چاکسوف ۴۷۲	اندرناج	گرم وخشک ۲	

۴۶۸ طبعیت اش گرم وخشک در درجۂ سوم۔ گیاہے است کہ بر درخت حنا پیچیدہ می باشد برگش مشابہ برگ تنبول می باشد ؛

۴۶۹ بقول صاحب مخزن الادویہ گیاہے است کہ یک بالشت یا قدرے زیادہ بلند باشد شاخہائش بسیار باریک۔ در صورت ہم شکل برگہائے حنا۔ الا اینکہ در سفل برگہائش کشادہ وبہر دو جانب گوشہ دار باشد (ص ۱۹۲) ؛

۴۷۰ ایں طائے حکماء یونان است لیکن اطباء ہند خلاف ایں رائے دارند۔ نزد ایشاں طبعیت اش در درجۂ چہارم بغایت سرد است۔ وقول مؤخر الذکر راجح است زیراکہ ہمیں مختار صاحب مخزن الادویہ است (ص ۲۰۵) ؛

۴۷۱ یعنی مائل بہ سیاہی وبقیہ از دو قسمش یک زرد باشد دیگر سفید وماہیت اش ایں است کہ گیاہے باشد مقدار یک گز طویل وبرگہائش ہم شکل برگ انار باشد۔ در ذائقہ قدرے تلخ وتیز۔ (ص ۲۰۱) ؛

۴۷۲ صحیح ایں است کہ "چاکسو" لفظ ہندی است و در لغت فارسی چشمک وچشوم است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۲	تنباکو	تماکو (ھ)	تماکو	گرم و خشک ۳	در بریہ داری پر قوت می باشد[۴۷۳]
۳۳	-	-	پہتر	گرم و خشک	ہنود آں را در پوزش بکار می آرند ہمیشہ سبز می باشد
۳۴	-	اشٹابری (ھ)	رنگ پاچ	-	بیخ آں را مردماں جوشانیدہ بدل چای می نوشند دافع ریاح است گویند قسمے از ابوخلساء است۔
۳۵	جنجاث	-	ہایت دان لدر	[۴۷۴]	
۳۶	سعد	موتھ (ھ)	بہدۂ موست	در آخر دوم گرم و خشک[۴۷۵]	
۳۷	جنطیانا	پکھان بید (ھ)	ردبل	گرم و خشک در اول سوم	
۳۸	جوز ماثل	دھتورہ	دُتُر	در اول چہارم سرد و خشک[۴۷۶]	
۳۹	حب النیل	زُریکے (ھ)	تخم عشق پیچاں	در سوم گرم و خشک[۴۷۷]	
۴۰	-	-	نیلہ کہرن	-	
۴۱	حرمل	سپند	اسپند	گرم و خشک[۴۷۸]	

(مسلسل) ماہیت اش بقول صاحب مخزن دانہ است مقدار بہی دانہ مثلث بہ شکل و مائل بہ سیاہی (ص ۲۱۲) ؛ [۴۷۳] نام دہے است در کشمیر متصل ؛

[۴۷۴] گرم و خشک در درجۂ دوم ؛

[۴۷۵] سُعد بضم سین مصنّف مخزن الادویہ در آخر دوم فقط خشک قرار دادہ است (ص ۴۰۳) ؛ [۴۷۶] مخزن الادویہ صفحہ ۳۵۵ ۔ اما صاحبش " در وسط خشکی قریب باعتدال است " اضافہ نمود ؛ [۴۷۷] ماہیت اش دانہ گیاہے است مشابہ بہ لبلاب ۔ شاخہائش بغایت باریک و برگ سبز ؛ [۴۷۸] اما در درجۂ دوم خشک می باشد ۔ تلفظ اش "حرمل" بضم حاء و سکون و فتح میم و سکون لام است (ص ۲۸۱) ؛

کیفیت	طبیعت	کشمیری	فارسی و ہندی	دوا	نمبر شمار
۴۷۹	سرد و خشک	پل مانز	گل سنگ (ف)	حزاز الصخر	۴۲
	گرم و خشک بدرجہ اول	مثر کنڈ	گوکھرو (ہ)	خسک	۴۳
	سرد و خشک ۲ ۴۸۰	غورہ	غورہ (ف)	حصرم	۴۴
	گرم و خشک ۳	ہینگہ	ہینگ (ہ) ۴۸۱	حلتیت	۴۵
بوریا می مانند	گرم و خشک در اوّل	بُدُر	پیبزر (ہ) ۴۸۲	حلفا	۴۶
	اوّل دوم گرم ۴۸۳	ژرہ ٹرچہ بال	خاکشے (ف)	خبہ	۴۷
	آخر سوم گرم و خشک	ماربیر	گنگی (ہ)	خربق اسود ۴۸۴	۴۸

۴۷۹ چیزے است بر سنگہائے نمناک می روید۔ رنگش سبز مائل بہ سفیدی است۔ اگر مالیدہ شود مشابہ بہ رنگ حنا گردد (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۸۳ و ۲۸۴)؛

۴۸۰ در اوّل درجۂ دوم سرد و با آخر ہمیں درجہ خشک۔ (ایضاً صفحہ ۲۸۶)؛

۴۸۱ درست ہینگ است۔ نام انگلیسی (ASA FOETIDA) است۔ صاحب مخزن الادویہ اکثری پیداوار اوراافغانستان و پنجاب و ایران و ترکستان قرار دادہ است

۴۸۲ صحیح ایں است کہ "پیبزر" لفظ فارسی است۔ بقول صاحب مخزن الادویہ وجہ تسمیہ اش ایں است کہ داراسے منزبود در موضع حلیفہ کہ نزد مکہ معظمہ است بکثرت می روید (صفحہ ۲۹۲)؛ ۴۸۳ طبیعت نوع صغیرش در اوّل درجۂ دوم گرم و در درجۂ اوّل تر و نوع کبیرش در آخر درجۂ دوم گرم است (۳۰۶)؛

۴۸۴ قسم دوم سفید می باشد۔ نزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش بیخ گیاہے است و برگہائش ہم شکل بارتنگ است۔ گلش سرخ و ساقش در حجم بقدر چہار انگشت تاب دادہ باشد۔ (ص ۳۰۷)؛

نمبر شمار	دوا	فارسی ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۹	خربوز ابیض	-	زوہ نیبر	در وسط سوم گرم و خشک	
۵۰	خرقطان	-	قسمے از اپلج	سرد و خشک[۴۸۵]	بر تمنہ نجن منکون میشود
۵۱	خمردع	بیدانجیر (ف)	اربنٹھ	آخر دوم گرم و خشک	
۵۲	خشخاش	خشخاش	خشخاش	سرد و خشک بدرجہ دوم	بستانی دو قسم بری یک قسم
۵۳	خطمی	خطمی (ف)	سبزہ پوش	سرد و تر در ۲	
۵۴	شیح	دُرمنہ	مرن	گرم و خشک در ۳	در پرگنہ گوریز بسیار می روید
۵۵	شقاقل	[۴۸۶]	پترہ کانگل	گرم و تر[۴۸۷]	
۵۶	دبق	[۴۸۸]	آدلن	آخر دوم گرم و خشک	
۵۷	دُوب[۴۸۹]	-	درمن	مایل بہ سردی	
۵۸	دوقس	-	اپت زبور	گرم و خشک ۳	

[۴۸۵] مع قبض۔ وبعض اطباء گرم و خشک قرار دادہ اند۔ (ص ۳۱۰) ؛

[۴۸۶] در ہندی ستاتی و سوالی و دودھالی وستاور گویند (ص ۴۴۵) ؛

[۴۸۷] گرم در درجۂ اوّل و تر در درجۂ دوم (ایضاً) ؛

[۴۸۸] فارسی "مویزک عسلی" ؛

[۴۸۹] دوب بضم دال وسکون واؤ و ب لغت ہندی است و در فارسی او را "مرغ" بفتح میم وسکون راء وغین می گویند (۳۴۳) ؛

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۵۹	راتیانج ۴۹۰	گندہ بہروزہ (ھ)	رُب کلم	آخر سوم گرم و خشک	
۶۰	راوند ۴۹۱	-	پنبہ ژالن	اول دوم گرم و خشک	برگ آن بیاس آنکہ کشیری یمبہ ہاک گویند
۶۱	سورنجان ۴۹۲	بربری (ھ)	یورکم منڈ	گرم و خشک	
۶۲	شاھترج	پت پاپڑہ (ھ) ۴۹۳	شہتر	گرم و خشک بدرجہ دوم ۴۹۴	مرکب القوی
۶۳	شبت	سویہ (ھ)	سوی	ایضاً ۴۹۵	والان خورد تخم آں
۶۴	شجرۂ ابی ملک	-	بیہ کریس	آخر دوم گرم و خشک	پوشاک از آن می شوپند آں بابت موافق کتاب نیست
۶۵	شوکران ۴۹۶	-	موریچھ	در چہارم در سوم خشک	
۶۶	شونیز	کلونجی	سیاہ دانہ	گرم و خشک ۳	
۶۷	شیرم	گاؤکشک (ف)	دُرلمہ	در آخر دوم گرم و خشک ۴۹۷	

۴۹۰ـہ (RESINA) :

۴۹۱ـہ (RHUBARB ROOT) :- بقول ڈاکٹر غلام جیلانی مصنف مخزن الادویہ ڈاکٹری راوند لفظ سنسکرتی است و نام فارسی اش ریوند است (صفحہ ۱۴۴۵) ۔

۴۹۲ـہ (COLECHICUM)

۴۹۳ـہ و کٹ پاپڑہ" نیز می گویند ۔ (مخزن الادویہ اردو جلد اول صفحہ ۴۳۶)

۴۹۴ـہ لیکن صاحب "مخزن" بر ذکر "خشک" اکتفا نمودہ است ؛

۴۹۵ـہ در آخر درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک و بعض گفتہ کہ "شبت تر" گرم در درجۂ اول و "شبت خشک" گرم در اول درجۂ اول است ۔ (ص ۴۳۹)

۴۹۶ـہ (HEMLOCK)　　　۴۹۷ـہ (بر صفحۂ آیندہ باید دید)

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۶۸	[illegible]	[illegible][۴۹۸]	نگا بوطل	سرد و تر بدرجہ ۲	
۶۹	عاقرقرحا[۴۹۹]	آکرکرا(ہ)	عاقرقرہ	آخر ۳ گرم و خشک	شہرہ آب نیز [illegible] گلمرگ یافتہ می شود۔
۷۰	عسل النحل	شہد(ف)[۵۰۰]	ماچھ	در ۲ گرم و خشک	
۷۱	قطران[۵۰۱]	زفت(ف)	رکلم	آخر ۳ گرم و خشک	
۷۲	فوہ	مجیٹھ(ہ)	مزیٹھ	درسوم گرم و خشک	ہمگی برکریوہ پانپور وکریوہ ناگام زرع می شود
۷۳	قرطم	تخم معصفر	کوسم بیال	گرم و خشک در ۲[۵۰۲]	

۴۹۷ه ولقول صاحب مخزن در درجہ سوم گرم و در درجہ اوّل خشک است بشیرش تا آخر درجہ چہارم گرم و خشک نوشتہ اند ÷ (۴۳۹)

۴۹۸ه "بسوال" در ہندی می گویند و در فارسی نام ش "جام تواب" است (مخزن الادویہ جلد دوم صفحہ ۸) ÷

۴۹۹ه (PYRETHRUM ROOT) ÷

۵۰۰ه صاحب مخزن الادویہ اُردو "متعلق طبیعت ش تفصیل دارد و آن این است کہ شہد تازہ در درجہ دوم گرم و درجہ اوّل خشک است و خاصیت کہنہ اش در اوّل درجہ سوم گرم و در درجہ دوم خشک است (۲۳)

۵۰۱ه (TAR)

۵۰۲ه صاحب مخزن الادویہ جلد دوم بر ذکر خشک اکتفا نمودہ است (ص ۸۷)

نمبر	نام دوا	یونانی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۷۴	قسط	کوشنہ (ف)	کوٹھہ	گرم وخشک درسوم	
۷۵	قصب	نے (ف)	نڑ	سرد وخشک	
۷۶	قصب الذریرہ ۵۰۳	چرایتہ (ہ)	چرایت	آخر دوم گرم وخشک	
۷۷	قراسیون	-	تریر	ایضاً	
۷۸	قطن ۵۰۴	بنولہ (ہ)	ٹھو	سرد وخشک در دوم	
۷۹	قنب ۵۰۵	بھنگ (ہ)	بنگہ	دو خشک	
۸۰	قیصوم	۵۰۶	پھل گاسہ	درسوم گرم وخشک	
۸۱	کالاکوٹ ۵۰۷	شب افروز (ف)	تیلہ وانن	درجبال شامخہ می باشد	
۸۲	کچنار	کچنار (ہ)	کچنال	در دوم سرد وخشک	درجبال وچمنہ وکھاورہ می باشد
۸۳	کرفس	۵۰۸	پکھہ زیر	در اوّل دوم گرم وخشک	
۸۴	کشوث	-	قسم دوم کوکلہ پٹ	در اوّل گرم وخشک	

۵۰۳ (CHIRETTA) ؛

۵۰۴ (COTTON) ؛

۵۰۵ HEMP ؛

۵۰۶ (فارسی) برنجاسف (ہندی) گندنا ؛

۵۰۷ لغت ہندی است۔ درفارسی اورا "سیاہ گیا" می گویند ؛

۵۰۸ آجمود (ہندی)

کیفیت	طبیعت	کشمیری	یونانی یا ہندی	نام دوا	نمبر
	آخر سوم گرم و خشک	کاچن	-	لاغیہ	۸۵
	در دوم سرد و خشک	عشق پیچان	-	لبلاب	۸۶
یا گاؤزبان گیلانی ہیچ مشابہتے ندارد بعض دہقان آں را اسم بے مسمی دانند	در دوم گرم و تر	کاہ زبان	سنگا ہولی	لسان الثور	۸۷
	سرد و خشک در ۲	گلہ	بازننگ (ف)	لسان الحمل	۸۸
				مازریون	۸۹
در یلاق لارمی روید. ضعیف العمل است	گرم و خشک	مامیران	ممیری (ہ)	امیران	۹۰
در پہاڑ دچھنہ یافتہ میشود	در دوم گرم و خشک	لڈر مُول	موسلی	موسلے	۹۱
	در اول درجہ گرم و خشک	جاوند	جوین	نانخواہ ۵۰۹	۹۲
	در درجہ دوم سرد و تر	بنبہ پوش	نیلوفر	نیلوفر	۹۳
	گرم و خشک بدرجہ دوم	وی	۵۱۰ بچھہ (ہ)	وج	۹۴
	گرم و خشک بدرجہ سوم	ہرب	ہربی	ہربی ۵۱۱	۹۵

۵۰۹ (AJWAN)

۵۱۰ بچھہ

۵۱۱ "ہربی" بفتحۂ ہا وسکون راے مہملہ وکسرۂ باء موحدہ وسکون یاء لغت ہندی است صاحب خلاصۃ التجارب نوشتہ کہ ہربی بیخے از نوع محمودہ است و در کوہستان کشمیر بکثرت می روید. طبیعت آں گرم و خشک در درجۂ چہارم و از سموم قتالہ است۔

بقولات کشمیر (کشمیر کی سبزیاں)

نمبر شمار	نام سبزی ها (۵۱۲) بزبان یونانی	هندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱	اسفاناخ	پالک (ت)	پالک	سرد و تر	بدرجهٔ دوم (۵۱۳)	
۲	اطریفلین	-	زکل	سرد و تر	بدرجهٔ ۲	
۳	بقلهٔ یمانی	چولائی (ه)	لسه	سرد و تر	بدرجهٔ ۲	
۴	بقلهٔ حامضه	ساگ چوک (۵۱۴)	چکه لدٔر	سرد و خشک	بدرجهٔ اول (۵۱۵)	
۵	بقلة الحمقاء	۵۱۶	نونر	سرد و تر	بدرجهٔ سوم	
۶	حلبه	میتھی (ه)	میتھ	گرم و خشک	بدرجهٔ دوم	
۷	حرشف (۵۱۷)	کنکرف (ب)	کرشز	گرم و خشک	در اول	
۸	حماض	چوکا (ه) (۵۱۸)	انج	سرد و خشک	در اول	
۹	خبازی	سونچل (ه)	سوچل	سرد و تر	۵۱۹	
۱۰	خس	کاهورف (ب)	کاهو	سرد و تر	-	

۵۱۲ مراد از سبزی ها ادویه است که به طب یونانی مستعمل می شود ؛

۵۱۳ و صاحب "مخزن الادویه اردو" او را سرد و تر در آخر درجهٔ اول نوشته است (ص ۹۳)

۵۱۴ درست "ساگ چوکا" است ؛

۵۱۵ مطابق تحقیق "مخزن الادویه" در درجهٔ دوم سرد و خشک است و نزد بعض درجهٔ اول (ص ۱۰۰) ؛ ۵۱۶ هندی "خلفه" ؛

۵۱۷ بقول صاحب مخزن الادویه جلد اول صفحه ۲۷۸ تلفظ اش حرشف بفتحه حا و سکون را و فتح شین معجمه و سکون فا است ؛

۵۱۸ در فارسی "ترشه" می گویند ؛ ۵۱۹ (بر صفحهٔ آینده)

نمبر	نام عربی یا یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱۱	چقندر بلی	-	پوشہ ہند	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	
۱۲	بطق	چقندر (ت)	چقندر	معتدل	مرکب القوی[۵۲۰]	
۱۳	قطر سالیون[۵۲۱]	گوجہ	کنہ گیچ	سرد و تر	در دوم	
۱۴	تنصف	بتھوا (ت)	دستہ ہاک	سرد و تر[۵۲۲]	در دوم	
۱۵	قنابری[۵۲۳]	موش دندان (ف)	وپل ہاک	گرم در اوّل	خشک در دوم	خودرو در کوہستان
۱۶	قنبیط[۵۲۴]	گوبھی (ت)	گوپی ہاک	گرم و خشک	در اوّل	
۱۷	کراث[۵۲۵]	گندنا (ف)	رومن ہاک	در سوم خشک	در دوم گرم	بری و بستانی می باشد۔

۵۱۹ طبیعت اش در درجۂ اوّل سرد و تر است۔ و بعض گفتہ در وسط درجۂ دوم۔ و بعض اورا در سردی و گرمی معتدل می دانند۔

۵۲۰ صح حرارت در درجۂ اوّل (مخزن صفحہ ۲۱۲)

۵۲۱ بکسر فا (و بضم نیز آمدہ است۔) و طائے ساکنہ و رائے مہملہ لغت عربی است در فارسی سمار درغ و در ہندی "چھین چتر" می گویند (۴۴)

۵۲۲ طبیعت اش گرم در درجۂ دوم و تر در درجۂ اوّل است (مخزن ص ۱۰۱)

۵۲۳ بضم قاف و فتح نون مشددہ و الف و فتح بائے موحدہ و رائے مہملہ و الف مقصورہ لغت عربی و نزد بعض لغت نبطی است بہ فارسی اورا "نرند" می گویند۔ (صفحہ ۱۰۹)

۵۲۴ بضم قاف و فتحہ نون مشددہ و کسرہ بائے موحدہ و سکون یاء تحتانی و طائے مہملہ۔ در فارسی کلم و در رومی "کلم گرد" می گویند۔ (صفحہ ۱۱۱) ؛

۵۲۵ بضم کاف و فتح را و الف و ثاء مثلثہ لغت عربی است۔ در فارسی و ہندی "گندنا" می گویند (صفحہ ۱۳۲) ؛

نمبر	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱۸	کرنب[526]	کلم (ہ)	کرم ہاک	در اوّل گرم	در دوم خشک	مردمان ایں جا تمام سال می خورند
۱۹	کمأت[527]	کھمبی (ہ)	ہنڈھ	سرد و تر	در دوم	بعضے غیر ماکول
۲۰	ہندبا[528]	کاسنی (ف)	دار ہند	سرد و تر	در دوم	
۲۱	ہندبائی بری	کاسنی دشتی (ف)	سازہ ہند	سرد و خشک[529]	بدرجۂ دوم	
۲۲		ولرک (ہ)	دودہ ہاک	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	
۲۳			پمبہ ہاک			
۲۴			ڈیڈ			
۲۵			دٹھہ کرم			
۲۶			داندہ ہاک			
۲۷			ٹھیر ہاک			
۲۸			بزن ہاک			
۲۹			چھتر ہاک			
۳۰			چوپچیر			

۵۲۶ بضم کاف و را و ضمۂ نون و سکون با معرب کرم فارسی است و کلم نیز آمده است ۔

۵۲۷ بفتح کاف و سکون میم و فتح ہمزہ و تا ۔

۵۲۸ بکسر ہا و سکون نون و کسرۂ دال مہملہ و فتح بائے موحدہ و الف (ص ۲۶۴)

۵۲۹ بقول مخزن الادویہ طبیعت اش در آخر درجۂ اوّل سرد و خشک است (ص ۲۶۵)

توابل کشمیری[۵۳۰]

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	زعفران	کیسر (ھ)	کونگ	در دوم گرم	در اول خشک	بغایت خوشبو برائی تحفہ باطراف می روند
۲	کمون	زیرہ (ھ)	زیور	گرم و خشک[۵۳۱]	در سوم	
۳	کزبرہ[۵۳۲]	دھنیا (ھ)	دانی وال	سرد و خشک	در دوم	
۴	بصل	پیاز	پران	گرم و خشک	در سوم	قسم دوم آں را گنڈہ پران می گویند
۵	اسقیل	[۵۳۳]	آرہ ۔ ن	گرم و خشک	در سوم	
۶	فلفل السودان[۵۳۴]	لال مرچ (ھ)	مرزہ وانگن	ایضاً	ایضاً	ماہیت موافق کتاب ندارد

۵۳۰ؔ توابل بالفتح داروہا خلاط کہ در طعام کنند (شمس اللغات فارسی)

۵۳۱ؔ و بقول صاحب مخزن گرم در درجۂ دوم و خشک در درجۂ سوم است ؛

۵۳۲ؔ کزبرہ بضم کاف و سکون زاء و ضمۂ بائے موحدہ و فتح رائے مہملہ و با والف در آخرش و بفتح کاف نیز آمدہ است ؛

۵۳۳ؔ در فارسی "پیاز دشتی" و "پیاز موش" نیز گویند زیرا کہ قاتل موش است بہندی نامش کانڈہ و کنڈی است و لفظ انگلیسی (SQUILL) است ۔ (مخزن الادویہ جلد اوّل صفحہ ۹۷ و مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۳۵۵)

۵۳۴ؔ فلفل السوڈان" ۔ بنا بر قول صاحب مخزن الادویہ اردو جلد دوم صفحہ ۶۸ منتقش بلاد حبشہ و سوڈان است ؛

نمبر	یونانی وعربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	مقدار درجہ	کیفیت
۷	فلفل الماء	-	کربر	ایضاً	در دوم	۵۳۵ در آن کم استعمال کنند
۸	صعتر	ساتر (ھ)	آوند	ایضاً	ایضاً	۵۳۴ ماہیت آن موافق کتاب نیست شاید اسم بے مسمی باشد

ریاحین کشمیر

نمبر	یونانی وعربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادروج	تلسی جنگلی (ھ)	ون ببر	گرم وخشک	در دوم	
۲	ریحان	انباز بو (ف)	بُبُر	ایضاً	در اوّل	
۳	شاہسفرم ۵۳۷	تلسی (ھ)	تلسی	ایضاً	ایضاً	
۴	فرنج مشک	رام تلسی (ھ)	رینہ	ایضاً	درسوم	
۵	حاشا	-	دَن پُدنہ	ایضاً	در دوم	
۶	فودنج ۵۳۸	پودینہ نہری (ف)	پُدنہ	گرم وخشک	در دوم	
۷	نعناع	پودینہ باغی (ف)	پُدنہ	ایضاً ۵۳۹	ایضاً	
۸	سیسنبر		قسم دوم دِنہ	ایضاً	درسوم	

۵۳۵ اِدام ہا ۔ ۵۳۶ برگ گیاہ است کہ بدو قسم باشد یکے بستانی یا بری و دیگر کوہی۔ برگ اوّل الذکر مدور و ثانی الذکر عریض و طویل باشد جسمش نازک و سیاہ رنگ۔ صفحہ ۲۶۲)

۵۳۷ قسمے از ریحان یا نباز بو است وشاید بہ ہمین حسن اوز قسمے جدا فہمیدہ است (مخزن الادویہ جلد اوّل صفحہ ۳۶۷) ۔ ۵۳۸ فُودنج بضم فا وسکون واؤ معرب "پودینہ" یا "پودینک" فارسی است ہمچنیں در زبان سریور بجائے دال بتائے منقوطہ "فوتنج" بنیز آمدہ است (مخزن جلد دوم ص)

۵۳۹ در آخر درجۂ دوم گرم وخشک مع رطوبت فضلیہ (۲۴۷) ۔

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
			اقراع ۵۴۰ و افجال کشمیر			
۱	بادنجان	؛	وانگن، ک	گرم و خشک		
۲	بادنجان رومی		رُود وانگن ک،			در باغ و بستان خود بخود می روید
۳	قرع خراسانی		آل	سرد و تر		
۴	قرع کشمیری	کاشر آل	ایضاً			
۵	قرع فرنگی	فرنگ آل	ایضاً			
۶	قرع مشہدی	مشاد آل	ایضاً			
۷	قرع کدمیہ	کابل آل	ایضاً			
۸	قثاء الحمار	کربلہ ۵۴۱	گرم و خشک			
۹	طربلا	طربلہ	ایضاً			
۱۰	خیار و قثاء ۵۴۲	لار	سرد و تر			
۱۱	بطیخ یعنی خربوزہ	خربوزہ	گرم و تر			

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱۲	بطیخ ہندی	ہندہ وند	سرد و تر
۱۳	شلغم	گوگج	گرم و تر
۱۴	فجل	موج	گرم و تر
۱۵	جزر	گازر	ایضاً
۱۶	شوندر	فرنگ گاک	ایضاً
۱۷	آلوی فرنگی	آلو	ایضاً
	گلزار ۵۴۳ کشمیر		
۱	ورد احمر	گلاب	سرد و خشک

۵۴۰ اقراع جمع قرع بالفتح کدو و افجال جمع فجل بالضم "ترب" کہ بہندی مُولی گویند۔ (شمس اللغات، فارسی) ؛ ۵۴۱ درست "حنظل" است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی برخطا است ۔ مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۴۰۷ (COLOCYNTH) ؛ ۵۴۲ قثاء بہندی "ککڑی" را گویند حقیقت این است کہ ککڑی در ملک کشمیر یافت نمی شود. شاید کہ حسن قثاء و خیار را مراد یک دیگر شمردہ است ؛ ۵۴۳ یعنی گل ہائے سرزمین کشمیر ؛

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت	نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۲	ورد احمر بری	رنگہ ول	سرد وخشک	۲۰	ارغوان	ارغوان	گرم باعتدال
۳	ورد ابیض	مسول	سرد وخشک	۲۱	سوسن	سوسن	گرم وخشک
۴	ورد اصفر	زرد ول	ایضاً	۲۲	سوسن آزاد	زنبق	ایضاً
۵	نسرین	آرہ ول	گرم وخشک	۲۳	بالاطینی	پرانک	ایضاً
۶	یاسمین	ہی آسمان	ایضاً	۲۴	آذریون	گل آفتاب	ایضاً
۷	ظلیان	بہی	گرم وخشک	۲۵		گل آفتاب	ایضاً
۸	نازبو	خبری	ایضاً	۲۶	خطائی (چند اقسام)		
۹	شقایق	گلالہ	ایضاً	۲۷		شب بو	
۱۰	جعفری	جافر	ایضاً	۲۸		زن دُور	
۱۱	عباسی	اباس	ایضاً	۲۹		گل اشرفی	
۱۲	احمر لیص	کوسم پوش	ایضاً[۵۴۴]	۳۰		شب تاب	
۱۳	خطمی چند قسم	سنزہ پوش	سرد وتر	۳۱		گل عنبرین	
۱۴	گل داؤد	گل داؤد	گرم وخشک	۳۲		گل فرنگ	
۱۵	گل مہندی	مانز پوش	گرم وتر	۳۳		نسترن	
۱۶	کلہار	پمپوش	سرد وتر	۳۴		مرجان	
۱۷	سنبل فارسے	سنبل	-	۳۵		نافرمان	
۱۸	ابرون	ہمیشہ بہار چند قسم	گرم وخشک	۳۶		گل یازقند	
۱۹	نرجس	یمبرزل	ایضاً	۳۷		سونہری	

۵۴۴ قسم بری گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم۔ وقسم بستانیش گرم در درجۂ دوم وخشک در درجۂ اول۔ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۷۹ ؛

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۳۸		الیگزنڈر	
۳۹		مخملے	
۴۰		نیلہ کنٹ	
۴۱		لجالُو	
۴۲		اچھہ پوش	
۴۳		گل چین	
۴۴		لالۂ ہزارہ	
۴۵		گلاب انگریزی	
۴۶		سدا گلاب	
۴۷		گل رعنا	
۴۸		وربینا	
۴۹		پٹیونیا	
۵۰		لڈر	

اشجار غیر مثمرہ کوہستان کشمیر

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	اہل	ربي	لایق تعمیر
۲	عرعر	پوستنل	قابل تعمیر
۳	سرو	سرو	
۴	دیودار	دیوه دار	لایق تعمیر
۵	بقس یعنی شمشاد	وُٹل	ایضاً

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۶	صنوبر	-	ہشت قسم
۷	کچھل	یار	سنگل
۸	پتون	بُدن	راہل
۹	لشہ یار		اشجار بالا ہمیشہ بہار اند
۱۰	عَور	برزج	پوست آں تزر
۱۱	-	موبل	میوۂ آں تفہ
۱۲	-	ہان	ثمر آں چارپا خورند
۱۳	-	براری	چران
۱۴	شیطان	ارکھور	-
۱۵		املوک	
۱۶		کنزل	

اشجار غیر مثمرہ بستان کشمیر

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۱	خلاف	بید	وير
۲	خلاف بلخی	بیدمشک	بیدمشک
۳	بیدمُولہ	ربیس	گیرو
۴	صفصاف	بیدسیاه	برن
۵	بیدمجنون	بیدمجنون	مشکہ وبر
۶	دردار	سفیدار	پھرس

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری	نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۷	دلب	چنار	بُون	۸	-	پشہ خانہ	برمج

اثمار کشمیر

نمبر	یونانی	هندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	تفاح	سیب	انبرژدنٹ	گرم وتر	باطراف برای تجارت وارمغان می برند اقسام سیب زیاده از ۴۷ قسم در باغات وجنگل ها ترش وعفص وتفہ ومیخوش می باشند ؛
۲	زعرور	۵۴۵	-	سرد وخشک	
۳	کمثری	ناشپاتی	ناک ٹنگہ	در دوم تر	برای تحفہ وتجارت باطراف می برند
۴	کمثری حامض	-	سرکہ ٹنگ	سرد وخشک	
۵	کمثری بری	-	ٹانچہ	ایضاً	باقسام بسیار درمیدان ها وکریوہ ها می باشند
۶	کمثری جبلی	-	دہ ٹانچہ	ایضاً	درکوہ وکریوہ ها بسیار قسم می باشد
۷	خوخ	آرُو (ھ)	ژنن	سرد وتر در ۲	
۸	مشمش	زرد آلو	ژیر	ایضاً	خوانی شیرین مغز می باشد غیر آن تلخ دانہ ۔
۹	فرصاد	توت (ف)	تُل	گرم وتر	سہ قسم پیوندی است غیر آن جنگلی ۔
۱۰	توت شامی		شاہ تُل	سرد وتر	
۱۱	عنب	انگور (ف)	دچھ	گرم وتر	۱۹ قسم شمردہ اند ۔ ازاں جملہ اعلیٰ قسم کشمش حسینی صاحبی مسکہ کرم کامی است کہ بطور ارمغان باطراف می برند ۔ راجہ رنبیر سنگھ انگور ولایتی الحال غرس نمود

۵۴۵ بالفتح نوعے از میوہ است (شمس اللغات فارسی) ۔

نمبرشمار	یونانی	هندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۲	اُجاص	آلوچہ (ف)	آر	سرد وتر	باقسام بسیار دریں جا موجود است ۱۲
۱۳	شاہ لوچ	آلوچہ	آشہ آلوچ	ایضاً	قسمے از اجاص۔
۱۴			بنزه	ایضاً	
۱۵			گرد آلو	ایضاً	
۱۶	نزاصیا	آلو بالو (ف)	گلاس	گرم وتر ۲	سہ قسم می باشد۔ شیریں و میخوش و ترش
۱۷	آلوچہ سلطانی	آلوچہ (ف)	اَدپلج	گرم وتر	بسیار ترش می باشد
۱۸	لوز	بادام (ف)	بادم	سرد وخشک مرکب القوی	
۱۹	عناب	عناب (ف)	بری	معتدل	دریں جا اعلیٰ قسم پیدا نہ می شود
۲۰	تین	انجیر (ف)	انجیر	گرم وتر	درخت آں بالیده می شود وثمر نمی دہد
۲۱	فستق	پستہ (ف)	پستہ	گرم وخشک	ہمگی یک درخت درنادہ پورہ موجود است
۲۲	بندق	فندق (ف)	درن	ایضاً	
۲۳	میس	-	رنگہ	سرد وخشک	میوهٔ جنگلی عفص قسمی است از زعرور
۲۴	جوز	اخروٹ (ہ)	ڈون	گرم وخشک	
۲۵	رمّان	انار (ف)	دان	سرد وتر اوّل درجہ	سہ قسم می باشد شیریں میخوش عفص
۲۶	سفرجل	بہی (ف)	بم ژونٹ	ایضاً	دو قسم می باشد شیریں وترش
۲۷	-	-	کل ہاپنج	ایضاً	میوهٔ جنگلی میخوش در لغات طلب یافتہ نہ شد ؛
۲۸	عُلّیق	-	چھانچ	سرد وخشک بااقل	دو قسم می باشد جنگلی
۲۹	انبر بار یس	زرشک (ف)	کاده دچھ	سرد وخشک	قسمی است از زرشک خنداں پرقوت نمی باشد

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۰	کنار دشتی		بارہ	سرد وخشک	
۳۱			بابر	ایضاً	قسمے از کنار دشتی
۳۲	عبیرا		گانہ	ایضاً	میوۂ جنگلی مہخوش

غلات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	شلتوک	شالی	دَانِ	معتدل و مرکب القوی گرم در اول یابس در دوم	دریں ملک شالی بافراط پیدا می شود اقسام آں ۹۶ قسم شمردہ اند از انجملہ پنج قسم افضل شمردہ اند۔ کنو از موضع پانزن۔ کاٹھہ چھان از موضع رین۔ انزن از موضع قصبۂ لار۔ گودہ کرہن از موضع سالورہ مشکل از موضع تیل بل کہ برنج آنہا بغایت ملایم و شیریں می شد
۲	حنطہ	گیہوں	کنک	گرم و تر ۲	چنداں بالیدہ و شیریں نمی باشد
۳	شعیر	جَو (ف)	وشکہ	سرد وخشک ۲	دو قسم پیدا می شود
۴	خندروس	ذرہ مکہ (ف)	مکائی	خشک در دوم معتدل الحرارت	
۵	دخن	کنگنی (ھ)	پنگہ	سرد وخشک	
۶	جاورس	چینا (ھ)	شالو	ایضاً	
۷	حماحم	سیول (ھ)	گنہار	ایضاً	قسمے است از بستان افروز۔ ماہیت موافق کتاب نیست

نمبر شمار	یونانی	فارسی/ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸	حب القلت	سرومک (ف)	کورتھ	گرم و خشک	
۹	باقلا	..	باگلہ	سرد و خشک ۲	
۱۰	حمص	نخود (ف)	چنہ	گرم و تر	
۱۱	سنگارہ ۵۴۷	سنگاڑہ (ہ)	گار	ایضاً	مغز سنگارہ مردم غربا در علاقہ بانڈی پور وحاجن وسوپور بلکہ در تمام علاقہ پائین آش کردہ می خورند۔
۱۲	شیلج	-	کُدُر	ایضاً	
۱۳	-	-	شوت	سرد و خشک	
۱۴	عدس	مسور (ہ)	مُوثُر		
۱۵	کرسنہ	مٹر (ہ)	کرہ	گرم و خشک ۲	
۱۶	لوبیا	لوبیا (ہ)	راژہ مہہ	گرم و تر ۲	چہار قسم می باشد اول سرخ۔ سفید آں را راژمہہ می گویند۔ دوم خال دار آں را پیغمبری می گویند۔ سوم خاکی رنگ آں را موٹھ می گویند۔ چہارم سیاہ آں را وار موٹھ می گویند۔
۱۷	ماش	مُونگ (ہ)	مُونگ	معتدل مائل بہ خشکی	دو قسم می باشد یکے مونگ، دوم ماش سیاہ۔
۱۸	-	ترنبہ (ہ)	ترنبہ	-	از لغات طبی یافتہ نہ شد

۵۴۷ فرق ایں است کہ سنگارۂ کشمیر بمقابلۂ سنگارۂ ہند و پنجاب بسیار خورد می شود؛

حبوبات منبتۂ کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	حرف بابلی	سر شف	تیلہ گوگلو	گرم و تر ۲	در کنگ کاشت می‌شود
۲	حرف ابیض	سر شول (ھ)	سنزر	گرم و خشک ۳	در ماہ پوہ تا چیتر کاشت می‌کنند۔
۳	بزر جیر	ترمرا (ھ)	تارہ تیر	ایضاً	
۴	حرف	ہلم (ھ)	ہالن	ایضاً	
۵	خردل	رائی (ھ)	آسر	ایضاً	
۶	حرف مشرقی	تارا میرا	تارزو	ایضاً	
۷	سمسم	کنجد	تیل	گرم و تر	
۸	کتان	السی	الش	سرد و خشک	
۹	تخم شلغم		گوگجہ بیال	گرم و تر	
۱۰	تخم کرنب		کرم بیال	گرم و خشک	
۱۱	مغز جوز		ڈون گوجہ	ایضاً	
۱۲	مغز زرد آلو		زیرہ گوال	ایضاً	

طیور کشمیر

طیور بری

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	بازے	باز	
۲	باشق	باشہ	
۳	ببغا	طوطہ	
۴	بلبل	کستور	
۵	یعقد۔ بوم (ف)	رانہ منگل	
۶	حبارا	حداة	
۷	بجرج	نیلہ کراش	
۸	حداة	گانٹھ	
۹	حمام۔ کبوتر	کوتر	
۱۰	عواصل	دودھ براگ	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱۱	خطاف	کنج	
۱۲	خفاش	راتہ کریل	
۱۳	قبج	ککو	
۱۴	دجاج	کوکر	
۱۵	دراج	تبتر	
۱۶	ذرج	داریُل	
۱۷	شجرزر	ہاگور	
۱۸	مالک الحزین	بوتیمار	
۱۹	صفراغون	کلہ ٹونٹ	
۲۰	سودانی	کل ٹھوک	
۲۱	عصفور	چَر	
۲۲	عقاب	پیٹہ ہار	
۲۳	عقار	برگ	ریشۂ آن را کلغی سازند
۲۴	غذاف	کاوِن	
۲۵	غراب	دیوہ کاوٗ	
۲۶	فاختہ	کوکل	
۲۷	قمری	کمُر	
۲۸	قنبرہ	بجہ بُل	سہ رنگ میباشند
۲۹	نغُر	جل	
۳۰	نسر	گرُد	
۳۱	زرزور	دِوَر	
۳۲	سایرہ	سہرہ	
۳۳	شارک	ہار	
۳۴	تذرو	شونل	
۳۵	ہدہد	ستہ ووٗت	
۳۶	ہزاردستان	گورہ مکھر	

طیور آبی

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اوز	آنز	
۲	واق	کورکچھو	
۳	شنقراق	ہارہ واتج	
۴	زرق	گھاڑہ کاوٗ	
۵	مرغ آبی	غالباً پنجاہ قسم خورد و کلان درمیان تالاب ہا می باشند	
۶	بط	بطگ	
۷	ماہی	گاڈھ	۱۳ قسم خورد و کلان یافتہ می شود ماہی کلان زیادہ از ۸ آثار نمی باشد

سباع کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اسد	سیہہ	دریں ملک قسم پلنگ موجود است

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۲	ذئب	ہپُت	
۳	ذیب	رامہ ہون	
۴	کلب	ہُون	
۵	خنزیر	سُور	
۶	ثعلب	لُہُو	
۷	کلب برّی	شال	
۸	ابن عرس	نُول	
۹	سنور	برارُو	
۱۰	قرد	واندرُ	
۱۱	یُوزبینه	پُنبر	
۱۲	گوربه شغال	یچہہ	
۱۳		لاش	قسمے از گربه شغال
۱۴		سیہہ برار	ایضاً
۱۵	ثمرزه	گران	
۱۶	تبرغان	درن	
۱۷	یربوع	وژه گگرُ	

حشرات کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	تنین	اژدہا	در بعضے جبال شناخته
۲	افعی	گُنس	نیش او کشنده
۳	حیّه	سُرُف	لدغ او کشنده است
۴	عقرب	بچھو	چندان موذی نیست
۵	اُرضه	اَتھر	
۶	برغوث	پشو	
۷	فسافس	یچر	
۸	قراد	مانکن	
۹	خنقا	گوہ کُمُ	
۱۰	جراد	ہالو	
۱۱	حربا	وٹہ کریکل	
۱۲	نمل	ری	
۱۳	موش	گگرُ	
۱۴	خلد	انہ گگرُ	
۱۵	خراطین	بمہ سیین	
۱۶	حباحب	زتش	
۱۷	اربع اربعین	ہت ازنگو	
۱۸		پھرو	قسمی از افعی
۱۹		ده ڈگر	
۲۰		ترامُر	
۲۱		بیرہ نُوج	
۲۲		مُہرو	

ہوام کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ذباب	مچھ	
۲	زنبور	ٹلر	
۳	ذراریح [۵۴۴]		
۴	عنکبوت	زلر	
۵	نحل	مانچھ ٹلر	
۶	بق پشہ	موہ	
۷	سگ مگس	ہون مچھ	
۸	پانکہ	وینچو	

حشرات آبی در کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ضفدع	مین	
۲	زلو	درک	
۳	خبزدوک آبی	کلہ ناید	
۴	جبہ	کرالہ سرف	
۵	تمساح [۵۴۵]	ودر	
۶	ناقہ	گریم	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۷	موش آبی	آبہ گگر	
۸		نندکاو	
۹		منہ گادہ	

وحوش کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	غزال	روس	نافہ او اندک خوشبو دارد
۲	ایل	گوزن	ہانگل
۳	ارنب بری	خرگوش	رنبیر سنگھ پرورده بود
۴	ضب	کینکہ اٹ	در پہاڑ دچھنہ می باشد
۵	مارخور	مارخور	در حصوره
۶		رام	
۷		کیل	

دواب اہلی کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	جاموس	گاؤمیش	
۲	جمل	اونٹ	رنبیر سنگھ پرورده بود
۳	بقر	گاؤ	
۴	ضان	تیر	
۵	ماعز	ژہاول	گوشت آن در این جا خوب نیست
۶	فرس	گور	
۷	حمار	خر	

۵۴۴ جمع ذرذح یا بضمتین جانوریست سرخ زہردار بر و نقطہائے سیاہ باشد (شمس اللغات)

۵۴۵ و تمساح بالکسر نہنگ ۵

شوارع کشمیر

از خطۂ کشمیر راہ ہای بسیار میان درۂ کوہسار بجانب امصار و بلاد دیگر می روند که بسبب صعوبت سنگلاخ ہمہ ہا سخت و دشوار اند شیخ ابوالفضل تعداد شوارع کشمیر ۵۴۹ سی و شش می نگارد ازاں جملہ بعضے راہ ہا بغیر باشندگان کوہستان دیگران واقف نگشتہ اند اکنوں بعضے شوارع کہ مفید رجال و مشہور است تشریح کردہ آید:-

راہ مظفر آباد

سبیل ہذا میان علاقۂ دچھنہ برکنار یمین دریا تا مظفر آباد ازاں جا بطرف ہزارہ و پکھلی و راولپنڈی و پشاور می گذرد بہ سبب ترمیم شاہان چغتائیہ سہل ترین راہ ہاست کہ سال تمام جاری می باشد و درعرض آں جبل و کتل حایل نیست ہمگی تا یک منزل برف می بارد مزاحم نمی شود۔ بار برداری اسپان وغیرہ بلا تکلیف ہمیشہ می گذرد

نمبر	منازل	میل	بلندی بفٹ	کیفیت
۱	سرینگر		۵۵۰ ۵۲۰۰	راہ ہموار کدل ہارہ ترٹ
۲	پٹن	۱۷	۵۵۱	نشیب و فراز
۳	بارہ مولہ ۵۵۲	۱۴	-	برکنارۂ شمالی دریا
۴	گنگل ۵۵۳	۱۸	۵۵۴	زیر دامنۂ کوہ ساحل دریا
۵	شاہدرہ	۱۴	۵۵۵	سنگلاخ رفعت کارست
۶	کہنائی	۱۲	۵۵۶	قلعۂ نظام چند دوکان
۷	کھانڈا	۱۲	۵۵۷	قلعۂ و پیٹر چند دوکانات
۸	ہٹیاں	۱۱	۵۵۸	نشیب و فراز
۹	مظفر آباد	۱۷	۵۵۹	مختصر شہریست بر بلندی و معبور از جسر کرشنہ گنگا

۵۴۹۔ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۴۸: ۵۵۰ درست ۵۲۱۴ فٹ انگلیسی است۔ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۱۲۸: مصنفہ میجر کینتھ میسن مطبوعہ ۱۹۲۲ دہرادون: ۵۵۱ ۵۲۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۳): ۵۵۲ ۵۲۰۰ فٹ (ایضاً): ۵۵۳ گنل بکسر کاف و فتح نون و سکون لام (ایضاً): ۵۵۴ ۴۶۵۰ فٹ (ایضاً): ۵۵۵ ۴۴۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۲): ۵۵۶ ۳۶۵۰ فٹ (ایضاً): ۵۵۷ ۳۷۰۰ فٹ (ایضاً) بقیہ بر صفحہ آیندہ

نمبر شمار	نام منازل	فاصلہ میل	بلندی فٹ	کیفیت
۱۰	گھڑہی ۵۶۰	۱۹	۵۶۱	بہ سبیل سڑک
۱۱	مانسیر ۵۶۲	۱۹	۵۶۳	ازیں جا راہ دیگر جدا می شود
۱۲	ایبٹ آباد	۱۳	۵۶۴ ۴۲۰۰	قصبہ ایبٹ آباد
۱۳	مار گلے	۱۴		عروج بر کوہ
۱۴	ڈونگا گلی	۸	۵۶۵	۵۶۶
۱۵	گوڈا گلی	۱۱		
۱۶	کوہ مری	۹	۵۶۷	۵۶۸
۱۷	راولپنڈی	۴۰		
	میزان کل میل	۲۴۹		

ایضاً من مقام مانسیر راہ دیگر در راولپنڈی می رود

نمبر شمار	نام منازل	فاصلہ میل	بلندی فٹ	کیفیت
۱۱	مانسیر	۱۳		
۱۲	سلہڈ	۱۴		
۱۳	ہری پور			
۱۴	خانپور			
۱۵	خیرہ گلی			
۱۶	راولپنڈی			

راہ کوہ مری - از سرینگر تا کوہ مری براہ کھاوڑہ سال تمام جاری می باشد۔ باربرداری بغیر دشواری می رود ازیں راہ تیاری سڑک شاہی کردہ می شود۔

مسلسل ۔ ۵۵۸ ۲۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۱) ۵۵۹ ۲۴۵۵ فٹ (ایضاً)

۵۶۰ گڑھی حبیب اللہ خان (ایضاً)؛ ۵۶۱ ۲۹۵۵ فٹ (ایضاً ص مذکور)

۵۶۲ صحیح مانسہرہ است؛ ۵۶۳ ۳۵۵۰ فٹ (ایضاً)

۵۶۴ ۴۰۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۰)؛ ۵۶۵ ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً ص ۲۱)

۵۶۶ بازار بست خوب، و محل ییلاق - بر حدود صوبہ سرحد (پاکستان واقع است) ایضاً

۵۶۷ ۷۰۰۰ (ایضاً)

۵۶۸ یکے از بہترین اقامت گاہ گرمائی پنجاب شمالی است؛

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت
۱	سرینگر				۸	گڑھی	۱۵		ایضاً
۲	پٹن	۱۷			۹	رٹنڈالی، تنالی	۱۴		ایضاً
۳	بارہ مولہ	۱۴		برساحل بیار دریا رفتن است	۱۰	راڑا	۱۳		دریا بطرف جنوب می رود
۴	رام پور	۹	۵۶۹	مندر قدیم دراں جا است	۱۱	چھتر گیلاس	۱۲		
					۱۲	گھالن	۹		دراں جا از جسر [illegible] عبور کردن [illegible]
۵	اوڑی	۱۴	۵۷۰	قلعہ خام و چند دوکانات دراں جا است	۱۳	دیول	۹		[illegible]
۶	چکوٹھی	۱۶	۵۷۱	دامن کوہ ساحل دریا	۱۴	مری	۱۲		مشہور است
۷	ہٹیاں	۱۵		ایضاً	۱۵	راولپنڈی	۴۰		میزان کل ۱۹۳ میل

سوم راہ پونچھ تا جموں سبیل ہذا بطریق بارہ مولہ تا اوڑی شامل راہ کوہ مری می رود ازیں جا بطرف جنوب برآمدہ در علاقہ پونچھ می رود۔

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت
۱	از سرینگر				۳	علی آباد	۷	۵۷۳	کوہ برفین
۲	تا اوڑی	۵۴		بطرف جنوب عروج برکوہ	۴	کہوٹہ	۸	۵۷۴	
۲	حیدر آباد	۱۰	۵۷۲	کوہ برفین	۵	پنوچھ	۹	۵۷۵	قصبہ مشہور است

۵۶۹ ۔ ۴۰۴۰ فٹ ایضاً ص ۳۸ ؛ ۵۷۰ ۔ ۴۴۲۵ فٹ ۔ ایضاً ؛ ۵۷۱ ۔ ۳۷۸۰ فٹ (ایضاً)

۵۷۲ ۔ ۶۳۰۰ فٹ روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۰ مصنفہ میجر کیننھ میسن صاحب

چاپ دہرادون ؛ ۵۷۳ ۔ ۶۶۷۰ فٹ ۔ ایضاً ؛ ۵۷۴ ۔ ۴۵۰۶ فٹ (ایضاً ص ۳۹)

۵۷۵ ۔ ۳۳۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۶	سورن	۱۴		علاقہ پونچھ	۱۱	ٹھنڈاپانی	۹	۵۸۲ه	
۷	تھنہ ۵۷۶ه	۱۶	۵۷۷ه	متصل علاقہ پونچھ	۱۲	چوکی چورا ۵۸۳ه	۱۳	۵۸۴ه ۲۱۵۰	
۸	راجوری	۱۴	۵۷۸ه ۳۹۴	۵۷۹ه	۱۳	اکھنور ۵۸۵ه	۱۴	۱۱۴۲	۵۸۶ه
۹	سیال سوئی	۱۴	۵۸۰ه		۱۴	جموں	۱۸	۵۸۷ه ۱۲۰۰	
۱۰	دہرم سالا	۹	۵۸۱ه				میل ۲۰۰	میزان کل	

چہارم راہ شوپیان سبیل ہذا از راہ پیر پنچال می گذرد شاہان مُغلیہ بہر منزل سرا ہای متین باہتمام علی مردان خان ۵۸۸ه تعمیر کردہ بُودند در زمستان ہمیشہ مسدود می باشد۔

۵۷۶ه تھنہ منڈی (ویسٹرن ہمالیہ کشمیر اینڈ کیپٹی صفحہ ۱۴) ؛

۵۷۷ه ۴۹۳۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۷۸ه صحیح ۳۰۳۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۲) ؛

۵۷۹ه قصبہ ایست خورد مشتمل بر بازار و تحصیل (ایضاً) ؛

۵۸۰ه ۲۶۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۱ه ۲۱۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۲ه ۱۹۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۱) ؛

۵۸۳ه چوکی چوہرا (ایضاً) ؛

۵۸۴ه درست ۲۲۵۰ فٹ است (ایضاً) ؛

۵۸۵ه صحیح ۱۰۹۰ فٹ است (ایضاً) ؛ ۵۸۶ه قصبۂ ایست خورد برجانب راست دریائے چناب مشتمل بر قلعہ و بازار (ایضاً) ؛ ۵۸۷ه درست ۱۰۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۰)

۵۸۸ه صوبیدار کشمیر بعہد شاہجہان۔ بار اول ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم از ۱۰۶۰ھ ۱۶۵۰ء تا ۱۰۶۷ھ ۱۶۵۷ء۔ (نگارستان کشمیر) ؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۰۰	ہموار سبیل	۸	تھنہ	۱۰½		بسبیل ہموار
۲	خانپور	۱۲	۵۸۹	جسر رود راستی و نیچی آمدہ	۹	راجوری	۱۴	۳۹۴	قصبہ ایست دیرینہ
۳	شوپیان	۱۵	۵۹۰ ۶۷۱۵ فٹ	قصبہ ایست معروف	۱۰	چنگس	۱۴	۵۹۶	در نشیب و فراز
۴	ہیرپورہ	۸	۵۹۱	سکھ سرای. لال غلام پیر پنچال بہرام گلہ	۱۱	نوشہرہ	۱۳	۵۹۷	قصبہ ایست کمان گوشہ
					۱۲	سیدآباد	۱۲½	۵۹۸	کوہ کاجی دارہ
۵	علی آباد ۵۹۲	۱۲	۵۹۳	سرای از فرق پیر پنچال عبور کردہ	۱۳	بھمبر	۱۵	۵۹۹	قصبہ ایست دیرینہ
					۱۴	کوٹلہ	۷	۶۰۰	۶۰۱
۶	پوشانہ	۱۱	۵۹۴	بر ساحل جوی بارہ	۱۵	گجرات	۱۴		
۷	بہرام گلہ	۸	۵۹۵	رتنہ پنچال		میزان کل ۱۶۶ میل			

۵۸۹ ۔ ۵۵۲۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول مصنفہ لیفٹننٹ میسن صاحب چاپ بدفتر سرگیٹامیٹریکل سروے آف انڈیا دہرہ دون ۱۹۲۲ -

۵۹۰ صحیح رفعت ۶۷۲۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور)

۵۹۱ ۔ ۶۷۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۵۲) ؛

۵۹۲ علی آباد سرائے (ایضاً) ؛

۵۹۳ ۔ ۱۰۰۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ ۵۹۴ ۔ ۸۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۵ ۔ ۶۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۹) ؛ ۵۹۶ ۔ ۲۴۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۷ ۔ ۱۸۲۰ فٹ (ایضاً) ؛ ۵۹۸ ۔ ۲۰۱۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۸) ؛

۵۹۹ ۔ ۱۰۶۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۰۰ ۔ ۱۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۸) ؛

۶۰۱ قصبہ ایست خورد و صدر مقام ضلع است (ایضاً صفحہ ۸) ؛

پنجم راہ بانہال تا جموں بسبیل ہذا دشوار گذار است بیشتر در موسم زمستان مسدود
ہمے بود۔ رنبیر سنگھ آں را ترمیم و ترتیب آراستہ بر کتل بانہال سیزدہ برج بر وہب
برباج تعمیر ساخت و ہر جا سنگلاخہا قطع کردہ بر دریای چندر باگا جسر متین استوار
نمود۔ منزل بمنزل مکانات و دوکانات معمور ساختہ اشیای مطلوبہ بہر جا مہیا ساخت
اکنون مسافران و تاجران در سال تمام بداں راہ سیر و سلوک می دارند در شدت برف
و باراں ہمگی یکدو روز مسدود می ماند این راہ بر پل رام بن رسیدہ سہ شق می شود
شق اول بہ جانب ڈوڈی و کشتوار می رود شق دوم از پل عبور کردہ بطریق چنانے
درادہم پور ازاں جا در جموں می گذرد شق سوم فراز کوہ لار ولاڑ تا جموں مسلوک گردد۔

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵ [۶۰۲]	بر سطح ہموار	۶	رام شو	۱۴	۴۰۷۰ [۶۰۶]	کمر کوہ
۲	پان پور	۱۰	۵۳۵۰ [۶۰۳]	عبور از دریای بہت	۷	رام بن	۱۹	۳۵۳۵ [illegible]	عبور از پل
۳	بیج بہاڑہ	۲۰	۵۶۰۰ [۶۰۴]	عبور از بہت و اسلام آباد	۸	چندر کوٹ	۱۴	۴۰۰۰	عروج نرم نرم
۴	ویری ناگ	۲۰	۶۰۰۰ [۶۰۵]	عروج بر کتل و نزول ازان	۹	بٹھہ دتی	۱۵	۵۳۰۰ [۶۰۷]	عروج و نزول
۵	دیوہ گول	۱۵	۵۵۸۰	میان درہ کمرکوہ	۱۰	چھنانی	۱۲	۴۰۵۰	بہ سبیل نہر

[۶۰۲] تحقیق ارتفاعش در سابق گذشت ؛

[۶۰۳] صحیح ۳۳۴۸ فٹ انگلیسی است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱) ؛

[۶۰۴] درست ۲۴۴۲ر۴ فٹ است (ایضاً) ؛

[۶۰۵] درست ۶۱۰۰ فٹ (روڈس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۸۱ -
مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرا دون ۱۹۲۲) ؛ [۶۰۶] ایضاً ؛

[۶۰۷] بلندی درست ۵۱۱۶ فٹ است (ایضاً ص ۷۵) ؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۱	اودہم پور	۲۰	[608]	عروج از کنڈ بال	۱۳	جموں	۱۷	[610] ۱۲۰۰	
۱۲	انشال	۱۴	[609] ۴۰۱۸	عبور از دکچہ بال		میزان کل ۱۹۰ میل			

ششم راہ لداخ ۔ راہے است دشوار گذار بہ سبب عبور زوجہ بال در زمستان مسدود می باشد من مقام کرگل دو شق می شود شق اول بطرف اسکردو و شق دوم بہ جانب لداخ ۔ از لداخ یازدہ راہ باطراف و اکناف می روند ازاں جملہ پنج راہ بطرف یارکند و یک راہ بجانب گرد و یک راہ سمت اسکردو و یک راہ بجانب کوہ شملہ و یک راہ بہ سبیل کلو در ہندوستان و دو راہ در کشتواڑ ۔

نمبر شمار	نام منزل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	نام منزل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سری نگر		۵۲۳۵		۵	گگنگیر	۹		سنگلاخ عبور از پل میرن
۲	گاندربل	۱۲	[611] ۵۲۳۰	عبور از کدل دسن	۶	سونہ مرگ	۱۰	[614] ۸۶۵۰	عبور از پل سند
۳	کنگن	۱۲	[612]	عبور از کدل سنبل و گنہ ون	۷	بال تل	۱۰	[615]	عروج بر کتل زوجہ بال
۴	گند سر سنگھ	۱۴	[613]	عبور از پل کلن و پل زل	۸	متاین	۱۶	[616]	بر ساحل رود بار

[608] ۲،۵۰۰ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۲)

[609] صحیح ارتفاعش ۸۰۳۰ فٹ انگلیسی (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۸ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرہ دون ۱۹۲۲) ؛

[610] ذکر ارتفاعش در سابق گذشت ؛

[611] ارتفاع صحیح ۵۲۲۰ فیٹ ؛ (ایضاً صفحہ ۱۱۸)

[612] ۵۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ [613] ۶۸۲۰ فٹ ۔ ایضاً

[614] ارتفاع صحیح ۸۷۵۰ فیٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۱۹)

[615] ۹۵۴۰ فٹ (ایضاً) ؛ [616] ۱۱،۰۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۲۰) ؛

نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت
۹	ٹسرگام	۱۵	۹۳۹۶	عبور از پل	۱۵	نور اللہ	۱۸	۰	ساحل دریای کھلچی
۱۰	جھانہ گنڈ	۱۸	۸۶۷۵	ساحل رودبار	۱۶	سسن قل	۱۷	۰	از دریا جدا می شود
۱۱	کرگل	۶	۸۷۸۷ [۶۱۷]	عبور از پل	۱۷	نیمہ	۱۳		عروج نرم نرم
۱۲	شرگول	۲۰	۱۰۲۹۰	عبور از دریای دکہ ۲ دفعہ	۱۸	لداخ	۱۸	۱۱۵۰۰	
۱۳	کھرب	۱۸	۱۱۸۹۰	عبور از کوہ فتح اللہ					
۱۴	لاموبرہ	۱۶	۱۱۵۳۰ [۶۱۸]	عبور از دریای ون لیم ۴ دفعہ و عبور از دریای کھلچی۔		۲۴۲ میل - میزان کل			

راہ یارکند۔ از قلعہ لداخ پنج راہ بطرف یارکند می گذرد یکے از لداخ براہ قراقرم تا یارکند ۵۲ منزل ۵۱۵ میل ہمگی سہ چہار ماہ مفتوح می باشد۔ تا یازدہ منزل کاہ و ہیزم امکان نگردد۔ اسپان بار برداری بخوشی می روند۔ دوم از لداخ تا یارکند بہ سبیل چنگ چمنو ۵۴ منزل ۲۰۲ میل۔ فورساٹھ صاحب بوقت مراجعت ازیں راہ آمدہ بود۔ کاہ و ہیزم سہ چہار منزل معدوم است در زمستان مسدود۔ سوم از لداخ براہ قراقرم ۳۶ منزل در زمستان بند می باشد۔ چہارم براہ چنگ چمنو تا یارکند مسٹر بورڈ صاحب مفتوح کردہ است ۳۶ منزل ۴۶۵ میل۔ پنجم از راہ چنگ چمنو تا رکند سمت شرقی ۴۳ منزل ۶۲۸ میل۔ ازاں جملہ راہ اسہل کہ عبور و مرور مردم زیادہ ازاں راہ می شود نمبر اول است تشریح آں کردہ آید۔

نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ				۱	مقام	۱۲	۱۵۵۰۰	

[۶۱۷] ارتفاع صحیح ۸۷۹۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۱) ؛

[۶۱۸] درست ۱۱۴۰۰ فیٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۲) ؛

نمبر شمار	منازل	سبک	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	سبک	بلندی	کیفیت
۲	کهردونگ [۶۱۹]	۱۵	۱۳۵۰۰		۱۰	ملکه مرکٹی	۲۲	۱۵۱۰۰	
۳	کهرپوسته [۶۲۰]	۱۲	۱۰۴۳۰ [۶۲۱]		۱۱	برجی	۱۲	۱۶۰۰۰	
۴	مگرو	۱۳	۱۰۰۳۵		۱۲	قزل انگور [۶۲۳]	۱۱	۱۶۷۰۰ [۶۲۴]	
۵	پانی شکر	۱۴	۰		۱۳	دولت بیگلائی	۱۸	۱۷۲۰۰	
۶	بونگ ٹونگ	۱۳	۱۱۵۰۰		۱۴	برنگ سائے [۶۲۵]	۲۳	۱۶۵۰۰ [۶۲۶]	
۷	ٹوپلک [۶۲۲]	۱۳	۱۳۰۰۰		۱۵	وہاب جلکا	۱۹	۱۶۰۰۰	
۸	سرحوض خوجه	۱۳	۱۵۵۰۰		۱۶	ملک شاه [۶۲۷]	۱۵	۱۵۳۰۰ [۶۲۸]	
۹	برنگ سنمبر	۹	۱۵۴۰۰		۱۷	چهبرا	۱۲	۱۶۴۸۰ [۶۲۹]	

۶۱۹ صحیح "کهردونگ" است (روٹس اِن دی وبسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحه ۲۲۰)

۶۲۰ میجر کیننگھم صاحب نام این مقام "کهرچار" نوشته است (ایضاً) ؛

۶۲۱ صحیح ارتفاعش ۱۰۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۲ میجر کیننگھم صاحب این مقام را "ٹوٹے لک" ضبط کرده است (ایضاً صفحه ۲۲۱)

۶۲۳ درست "قزل لنگر" است - (ایضاً صفحه ۲۲۲)

۶۲۴ بنا بر تحقیق میجر کیننگھم صاحب رفعت این مقام ۱۶۰۴۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۵ میجر کیننگھم صاحب نامش قبل از "قزل لنگر" بیان کرده است ؛

۶۲۶ درست ۱۴۹۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۷ بنا بر تحریر میجر کیننگھم صاحب تلفظ صحیح "ملک سائی" است (ایضاً)

۶۲۸ اما نزد صاحب روٹس اِن دی وبسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیره جلد اول رفعتش ۱۵۷۵۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحه مزبور)

۶۲۹ درست ۱۶۰۴۰ فٹ است (ایضاً صفحه ۲۲۴) ؛

نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت
۱۸	سوگیت	۱۸	[۶۳۰] ۱۳۰۰۰	
۱۹	شہید اللہ	۱۳	[۶۳۱] ۱۱۵۰۰	
۲۰	یارکند	۲۴	۴۰۰۰	از شہید اللہ تا یارکند شانزدہ میل
	۵۱۷ میل میزان کل			
	براہ لداخ تا اسکردو			
۱	لداخ		۱۱۵۰۰	
۲	نمو	۱۸		
۳	تاردج	۱۰		
۴	نمس گام	۱۷		
۵	کھلسی[۶۳۲]	۱۰		[۶۳۳]
۶	سکربچن	۱۶		
۷	کوٹاھنو[۶۳۴]	۱۷		

نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت
۸	مقام	۱۰		
۹	پیون	۲۱	[۶۳۵]	
۱۰	داؤ	۹		
۱۱	سرمود	۱۰		
۱۲	کہپلو[۶۳۶]	۷	[۶۳۷]	
۱۳	کھرکوہ	۸		
۱۴	کرو	۱۶		
۱۵	کرس	۹		
۱۶	نرہ	۱۴		
۱۷	اسکردو	۱۷	[۶۳۸] ۷۴۴۰	
	میزان کل ۲۰۹ میل ۲۰۸ میل منزل ۱۶			

[۶۳۰] بقول میجر کیننگھم رفعت اش ۱۲۳۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)۔

[۶۳۱] و بہ تحقیق میجر کیننگھم ۱۱۹۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً)۔

[۶۳۲] بقول میجر کیننگھم صاحب "کھلتسی" (ایضاً صفحہ ۱۷۹)۔

[۶۳۳] بلندی ۱۰۱۳۲ فٹ (ایضاً)۔

[۶۳۴] اما صاحب "روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ" این مقام را "گوماہنو" ضبط نمودہ است (صفحہ ۱۸۰)؛ [۶۳۵] رفعت اش ۸۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛

[۶۳۶] یا بہتر ازاں "خپلو" (ایضاً)؛ [۶۳۷] رفعت ۸۴۰۰ فٹ (ایضاً)؛

[۶۳۸] و بقول میجر کیننگھم صاحب ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً ص ۱۸۲)؛

راہ لاسہ۔ راہیکہ از لداخ بجانب گرمی گذرد تشریح آں ایں است :-

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ		۱۱۵۰۰		۸	نئی یا	۱۳		
۱	جوشوٹ	۱۰			۹	نمو	۱۲		
۲	خواجہ لونگ	۱۲			۱۰	مقام	۷۱		
۳	گیا	۱۳	۱۳۵۰۰		۱۱	مقام	۱۷		
۴	دیب زنگ	۱۶			۱۲	ڈورا	۱۰	۱۳۸۰۰	
۵	تھوکچی	۱۴	۱۴۹۰۰		۱۳	تشی گونک	۵۵		
۶	مقام	۱۲			۱۴	گر	۳۰		
۷	یوگا	۱۳					۲۹۸ میل میزان کل		

ہفتم راہ گلگت۔ ایں راہ بسیار دشوار است و محل خوفناک یکے کوہ رازدان آنگن است دوم کوہ برزبال و از جبل برزہ بال راہ دو سلسلہ میشود یک سلسلہ بطرف اسکردو می گذرد سلسلۂ دوم سمت شمال در حصورہ و گلگت و یاسین و چترال و دیل و بدخشان تا خوقند شگنان و ترکستان مسلوک می باشد و در زمستان ہمیشہ مسدود گویند راجۂ للتادت[۶۳۹] با فوج و حشم دریں راہ تباہ شدہ است۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵		۳	بنڈپورہ	۱۸	[۶۴۱] ۵۳۰۰	عروج کوہ
۲	سنبل	۱۷	[۶۴۰] ۵۲۰۰	نشیب فراز	۴	تراگ بل	۹	[۶۴۲] ۹۱۶۰	کوہ رازدان آنگن ۱۱۸۰۰

۶۳۹ (۷۵۰ — ۶۷۱۴) حاشیۂ آئین اکبر جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۷۵ *

۶۴۰ بنا بر تحقیق صاحب "ردٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ" بلندی اش ۵۲۰۶ فیٹ است (ص ۹۶)
۶۴۱ و نزد کینتھم صاحب ۵۲۱۲ فٹ است (ایضاً) * ۶۴۲ صحیح ۹۳۴۰ فٹ است (ایضاً)

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۵	زڈکسو	۹		برکمر کوه	۱۳	گودی	۱۲	٦٤٦	
٦	قزل دان	٦		٦٤٣	۱۴	نوگام	۷		
۷	گوریز	۱۱	٦٤٤ ۸۰۰۰	علاقہ ایست مشہور	۱۵	حصوره ٦٤٧	۱۲	۷۸۵۳	قصبہ ایست معروف
۸	بنگلہ	۱۰	۸۴۲۵	ازیں جا راه دیگر بجانب حصوره می رود۔	۱۶	ہرچو	۱۱	٦۷۰۰	
					۱۷	دشکن	۸		
۹	مینٹن	۹			۱۸	دودنی ٦٤٨	۸½	۸۴۲۰	
۱۰	برزل کوٹھی ٦٤٥	۹		بجانب اسکردو راه دیگر	۱۹	رام گہاٹ ٦٤٩	۱۲		
۱۱	کوٹھی صمد خان	۱۰			۲۰	بھونجی	۹	۴٦۴۰	٦۵۰
۱۲	داس گھرم	۷			۲۱	جگر کوٹ	۱۲	۴۲٦۰	

٦٤٣ کیننتھ صاحب نام ایں مقام "کنزل دان" ذکر نموده است (ایضاً) دہے است واقع بر لب دریائے کشن گنگا رفعت آں بنا بر کتاب مزبور ۷۰۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)

٦٤٤ و نزد میجر کیننتھ ۷۴۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۷) ؛

٦٤٥ صحیح "برزل چوکی" است۔ رفعت ۱۱۵۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

٦٤٦ ۹۱۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۸) ؛

٦٤٧ حصوره را "استور" نیز گویند (ایضاً ص ۹۸) ؛ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

٦٤٨ صحیح دوین بضم دال و فتح یا است۔ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

٦٤٩ "شیطان ناڑ" نیز گویند۔ رفعت بنا بر تحقیق کیننتھ صاحب ۷۳۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۹) ؛

٦۵۰ دہے است خورد مشتمل بر قلعہ و بازار (ص ۹۹)

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲۲	منادر	۱۵	۶۵۱		۲۷	روشن پر	۱۹		
۲۳	گلگت	۱۱	۶۵۲ ۴۸۰۰		۲۸	یاسین	۱۹	۷۷۶۵	
۲۴	شاکیاٹ	۸	۵۵۶۰			میزان	۳۰۶ میل		
۲۵	سنگل	۱۵	۵۷۷۰						
۲۶	گاہ گوچ	۸	۶۹۲۰			صح البیاض			

ایضاً از قلعۂ گوریز تا حصورہ راہ دیگر است

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۸	گوریز				۱۱	پوکرکوٹ	۱۱	۹۰۰۰	
۰	بنگلہ	۱۱	۹۳۷۰	کوہ کمری	۱۲	پچگام	۱۲	۵۸۶۰	
۹	مہرداس	۱۲	۱۳۱۶۰		۱۳	گورکوٹ	۱۳	۸۰۸۵	
۱۰	مقام	۱۱			۱۴	حصورہ	۷	۷۸۷۳	۶۵۳

ہشتم راہ اسکردو۔ سلسلۂ دوم راہ گلگت کہ از کوہ بُرزبال بطرف اسکردو می رود این است۔

۶۵۱ رفعت ۴۰۰۰ فٹ (ص ۹۹) ؛

۶۵۲ و بقول میجر کیننتھ صاحب ۴۸۹۰ فٹ انگلیسی۔ (ایضاً) ؛

۶۵۳ امّا میجر کیننتھ صاحب و پنڈت آنند کول بامزئی مابین گوریز و حصورہ (استور) منازل ذیل بیان نمودہ اند:-

۱۔ کامری ۱۰۵۰۰ فٹ بلند۔ ۲۔ کالاپانی ۱۰۸۵۰ فٹ بلند۔ ۳۔ چچری کدل یا شنکرگڑھ ۹۸۰۰ فٹ۔ ۴۔ رٹّو ۹۰۰۰ فٹ۔ ۵۔ گوری کوٹ ۸۰۰۰ فٹ۔ ۶۔ حصورہ (استور) ۷۸۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ جلد اوّل ص ۱۰۰ و ۱۰۱ و جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۳ و ۹۴) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۰	برزل کوٹھی	۹۹	۱۰۷۴۰		۱۴	ارکان پور	۱۶	۷۶۳۶	
۱۱	سکھ بٹھ	۱۵	۱۳۱۶۰		۱۵	اسکردو	۳	۷۲۴۰	۶۵۴ه
۱۲	لال پانی	۱۳	۱۲۵۰۰						
۱۳	اوسر میر	۱۲	۱۳۹۷۰		میزان کل ۱۵۸ میل				

پوشیده نماند که شوارع متذکره بالا از جای خود برآمده با مصار و بلاد مشهوره برابر می روند و برای آمد و رفت سلاطین و حکام و سیاحان و تاجران و مسافران مشخص و مشهور گشته اند۔ غیر ازیں شوارع دیگر که به غایت دشوار و سخت گذارند از جای خود برآمده با طرق دیگر ملحق شوند تشریح کرده آید :-

نهم راه توسه میدان۔ از سرینگر میان پرگنهٔ بانگل فراز کوه توسه میدان در پونچھ می رود از آں جا سه شق می شود۔ شق اول براه کھاشیال در کوه مری شق دوم براه کوٹلی در چومک میر پور و جہلم۔ شق سوم به سبیل راجور ملحق گردد سه چهار ماه جاری می باشد۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	سنسار	۱۵		
۲	لال پوره	۱۵			۸	بیاری	۱۴		
۳	توسه میدان	۲۰	۶۵۵ه		۹	میرپور	۱۰	۱۲۸۶	
۴	پونچھ	۲۲	۳۳۰۰		۱۰	چیچا	۰		
۵	سیپرا	۱۶			۱۱	جہلم	۱۱	۸۲۷	
۶	کوٹلی	۱۴							

۶۵۴ه میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول از ذکر گلگت بطرف اسکردو از راه برزل خاموشی اختیار کرده اند؛ ۶۵۵ه رفعت ۱۰۲۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیه و کشمیر وغیره جلد اول ص ۴۴)

دہم راہ دبجن۔ کہ از قصبۂ شوپیان براہ دبجن برکوہ شوپ[۶۵۶] عروج کردہ در پونچھ می رود از سرینگر تا شوپیان ۱۹ میل[۶۵۷] از شوپیان تا پونچھ تقریباً شصت میل[۶۵۸] بسیار دشوار و سخت گذار است۔ چہار ماہ جاری می باشد۔

یازدہم راہ دارہال۔ سبیل مذکور از ہیرہ پورہ بطرف جنوب فراز کوہ دارہال میان مرغزار نندن سر دہستی و نیز گذشتہ در قصبہ راجور شامل راہ شوپیان گردد و در ۳۴[۶۵۹]ھ فوج رنجیت سنگھ بایں راہ آمدہ بود منہزم شدہ بازگردید مسافت آں از شوپیان تا راجوری تقریباً ۵۵ میل۔

دوازدہم راہ بدلی[۶۶۰]۔ درغایت صعوبت دشوار و جانکاہ است کسی از سلاطین و راجہا بداں راہ نمی رود بہ سبب برف ہشت ماہ مفقود می باشد۔ از سرینگر تا شوپیان ۲۷ میل[۶۶۱] ناظم کدھی ۱۱ میل ڈیلی ۲۴ میل[۶۶۲] بدلی ۱۱ میل[۶۶۳] بھگولی ۵ میل نارو ۸ میل چیل ۱۲ میل باولی ۸ میل اکھنور ۸ میل تا جموں ۱۸ میل۔ من مقام بدلی راہ دیگر جانب راجوری می رود مسافت آں ۴۰ میل۔

سیزدہم راہ ہمسان۔ سبیل ہذا از قصبۂ شوپیان سمت جنوب از موضع ولو منزگام پرگنۂ دیوہ سر بالا برکوہ فتون پنچال عروج کردہ از راہ لنگ وٹن در موضع ہمسان برسد ازاں جا در بدلی می رود مسافت ایں راہ از سرینگر تا بدلی ....[۶۶۴]

---

[۶۵۶] شوپ کوہ ؛ [۶۵۷] و بقول پنڈت آنند کول بامزئی ۲۰ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) [۶۵۸] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴ ؛ [۶۵۹] یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ بانی سلطنت سکھاں (متوفی ۲۷ جون ۱۸۳۹ء) ؛ [۶۶۰] و بقول پنڈت آنند کول بامزئی "بدل"۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) [۶۶۱] بہ تحقیق پنڈت آنند کول ۲۶ میل۔ (ایضاً) ؛ [۶۶۲] نزد پنڈت آنند کول ۴ میل (ایضاً) ؛ [۶۶۳] در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۱۶ میل ؛ [۶۶۴] البیاض فی الاصل۔ پنڈت آنند کول بامزئی مسافت مزبور مابین سرینگر و بدل ۶۱ میل بیان کردہ است (ص ۹۵) ؛

چہاردہم راہ کھڑی سبیل مذکور از شوپیان جانب جنوب میان پرگنۂ دیوہ سر براہ زوجہ مرگ عبور کردہ در ریاسی می گذرد ازاں جا در جموں۔

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	نارچہ	۲۰		عروج و نزول
۲	شوپیان	۲۷			۸	جام نار[۶۶۷]			بدستور
۳	کھڑی	۱۰[۶۶۵]		کوہ نارہ بل و عبور از دریای ویشو	۹	ارناس			عبور از چندر یاگا
۴	زیجہ مرگ[۶۶۶]	۱۰		عروج و نزول پنچال	۱۰	ریاسی			قصبہ ایست دیربینہ
۵	گلاب گڑھ	۱۰		نشیب و فراز	۱۱	گورتلاو[۶۶۸]	۲۴		براہ مکروت[۶۶۹]
۶	دیول	۱۰		کوہ نونچہ	۱۲	جموں			

بعضے اوقات مال تجارت ہم بایں راہ می رود۔

پانزدہم راہ کھل نارہ واو سبیل مذکور از شوپیان سمت بانہال برآمدہ از دریای ویشو عبور کردہ بعد مسافت بیست کردہ در کھل نارہ واو برسد ازاں جا دو شق می شود شق اوّل از موضع دِنو[۶۷۰] بعد مسافت دہ میل از پنچال دید می گذر کردہ در مرل برسد ازاں جا تا بارن ہل ۲۴ میل ازاں جا تا دیول میان سنگلاخہا و درہ ہای دشوار بمسافت دہ میل گذر کردہ با راہ کھوری ملحق گردد۔ شق دوم از دَنو بر جیال مہو عروج کردہ بعد مسافت ۳۲ میل در مہو شب گذرانیدہ روز دوم از موضع کاون بعد مسافت

---

[۶۶۵] نزد صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ "۱۲ میل" (ص ۹۵) ؛ [۶۶۶] پنڈت آنند کول بجائے "زیجہ مرگ" "گولامرگ" بیان کردہ است (ایضاً) ؛ [۶۶۷] در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مابین گلاب گڈھ و ارناس بجائے دیول و نارچہ و جام ناہائے انگرل و نارو مذکور است ؛ [۶۶۸] پنڈت آنند کول بعد از ریاسی ڈھیرہ و نگروٹہ ذکر نمودہ است (ایضاً) ؛ [۶۶۹] صحیح "نگروٹہ" است (ایضاً) ؛

[۶۷۰] بکردال و فتح نون (ایضاً) ؛

بست میل بمقام رامسو با راہ بانہال ملحق گردد و در جموں برسد این راہ بسیار دشوار گذار است

شانزدہم راہ ڈوڈی[۶۷۱] صعب ترین شوارع کشمیر است من مقام ویری ناگ بالای کوہ برار بال میان سنگلاخہای دشوار گذار در ڈوڈی می گذرد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد مسافت آں سرینگر تا ویرناگ چہار منزل[۶۷۲] ۴۵ میل از ویرناگ تا ڈوڈی میان غیر آبادی پنج منزل ۶۰ میل از ڈوڈے تا رام بن چہل میل از رام بن تا جموں فقط ایضاً از ڈوڈے تا بدرواہ[۶۷۳] ۲۴ میل۔

ہفدہم راہ مربل ۔ سبیل مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ مابین درۂ لہرنی فراز کوہ مربل کہ رفعت آں ۱۱۵۰۰ فٹ انگریزی است گذر کردہ در موضع سنگ پور پرگنہ مرو می رسد۔ ازاں جا بطرف کشتوار و بدرواہ میگذرد ہمگی چہار ماہ مفتوح می باشد مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۶ میل۔ ازاں جا تا لہرنی دو منزل ۲۴ میل۔ از لہرنی تا سنگ پور دو منزل ۲۴ میل۔ ازاں جا تا کشتواڑ ۳۰ میل۔ ازاں جا تا بدرواہ سہ منزل پنجاہ میل۔ ایضاً از سنگ پور تا ڈوڈے فراز کوہ ہایہ داران ۶۰ میل ازاں جا تا رام بن چہل میل ازاں جا جموں۔

ہجدہم راہ فامر ۔ طریق مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ موضع ددس[۶۷۴] فراز کوہ ہوکھسر کہ رفعت آں ۱۵۶۰۰ فٹ انگریزی دارد از مرغزار فامر در گذشتہ در علاقہ مرو می گذرد ۔ ہمگی چہار ماہ جاری می باشد ۔ مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۶ میل ازاں جا تا مرو ۴ منزل ۶۰ میل ۔ ازاں جا تا کشتوار ۳۵ میل۔

نوزدہم راہ تھمرن ۔ این راہ میان پرگنہ کوٹھار موضع تھمرن بالای کتل ہیرہ بل در

---

[۶۷۱] بقول پنڈت آنند کول "ڈوڈا" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۶) ؛

[۶۷۲] و نزد پنڈت آنند کول ۵۰ میل (ایضاً) ؛

[۶۷۳] بھدرواہ ؛ [۶۷۴] بقول پنڈت آنند کول "دی سو" (ایضاً) ؛

علاقه واڑون میگذرد۔ در زمستان مسدود می باشد مسافت آں از اسلام آباد
تا واڑون ۵۰ میل۔

بیستم راه مرگن سبیل ہذا دشوار وصعب گذار است از اننت ناگ میان
پرگنه کوٹھار بابین درّه نوبوک نے فراز کوه مرگن که رفعت آں از بحر محیط ۱۱۶۰۰ فٹ انگریزی
است مسافت عروج آں سیزده کروه می باشد۔ گذر کرده در موضع انشن در وارون
برسد مسافت آں از اسلام آباد تا شانگس ۱ میل ازاں جا تا نوبگ نے ۱۲ میل۔ ازاں جا
تا مرگن رفعت ۱۲ میل۔ بالای مرگن مسطح وہموار ۴ میل۔ نزول ۱۲ میل۔ تا موضع انشن
۴ میل کل ۹۰ میل۔ ایں راه در واڑون رسیده که دوشق می شود شق اوّل سمت مشرق
در لداخ و اسکردو می رود شق دوم در کشتواڑ و بدرواه۔

بیست ویکم راه امرناتھ سبیل ہذا از اننت ناگ سمت مشرق میان پرگنه
دچھن پاره می گذرد بسیار دشوار وسخت گذار است مسافت آں از سری نگر تا اسلام آباد
۳۴ میل عیش مقام ۱۴ میل۔ پہلگام ۱۲ میل چندن وار ۸ میل شیشرم ناگ ۷ میل۔
ہنجہ تری ۱۳ میل۔ امرناتھ جی دو نیم میل۔ سوکھ ناگ ۱۴ میل۔ دارون ۴ میل۔ ازاں جا
دوشق می شود یکے بطرف جموں۔ دوم بطرف لداخ۔

بیست ودوم راه تلیل۔ طریق ہذا بسیار مشکل است از سرینگر سمت شمال
میان پرگنه لار فراز کوه ہرمکٹ بجهانشه از چشمه ہرموکه گنگا سیراب گشته فراز جبالہا در تلیل
میرسد ہمگی چہار ماه جاری می باشد۔ از تلیل دوشق میشود شق اوّل بطرف اسکردو
می گذرد شق دوم جانب گوریز وگلگت وحصوره مسافت آں از سری نگر تا گاندربل
۱۲ میل[675] چهترگل[676] ۸ میل۔ جهانشه[677] ۱۲ میل۔ گنگابل ۱۲ میل۔ رسہ بل ۱۶ میل۔ بڈگام

[675] وبقول پنڈت آنند کول ۱۲½ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷)۔ [676] ودر جموں اینڈ کشمیر
سٹیٹ ص ۹۷ ۸¾ میل۔ [677] در کتاب مزبور ۷ میل۔

علاقہ تیل ۳۰ میل۔ گمرن ۱۲ میل۔ کادہ بال ۱۰ میل۔ کرڈگی ۱۲ میل۔ بوشہ کولن ۱۰ میل
مشک علاقہ اسکردو ۱۰ میل۔

بست و سوم راہ چیلاس سبیل ہذا از سرینگر سمت شمال اندراہ قصبۂ سوپور تا کلاروچ از کوہ پکھہ دوہ عروج نمودہ در حد خاردا برسد ازاں جامیان درہ ہا و سنگلاخہا و کوہسارہا بدشواری تا چیلاس رفتن است و مسافت ایں راہ از سرینگر تا پٹن ۱۷ میل سوپور ۱۳ میل۔ چاگل ۱۲ میل۔ کلاروچ ۱۶ میل۔ ازاں جا تا شارداسہ منزل ۴۰ میل ازاں جا تا چیلاس ۶۰ میل۔

بست و چہارم راہ کرناہ۔ طریق مسطور از سرینگر سمت گوشۂ شمال و مغرب برآمدہ از سوپور تا شیوہ پورہ میان آبادی دہات گذشتہ ازاں جا بر کتل نستہ چھمنہ گذر کردہ در کرناہ برسد۔ مسافت از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا چاگل ۱۲ میل منزگام ۱۴ میل۔ ہرّی ۱۰ میل۔ ازاں جا مسافت کتل کرنا ۱۶ میل ازاں جا تا مظفرآباد بر ساحل کرشنہ گنگا رفتن است۔

بست و پنجم راہ دراوہ۔ از قصبۂ سوپور میان آبادی کامراج در گذشتہ از موضع مرگن بالای کوہ اشنائی و تریل ڈبر و گذر نمودہ در دراوہ می رسد ہمگی شش ماہ جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا مرگن دو منزل ۳۳ میل۔ ازاں جا تا دراوہ فراز کوہ دو منزل ۳۰ میل۔ ازاں جا برکنارۂ کرشنہ گنگا تا مظفرآباد۔

بست و ششم راہ گلمرگ سبیل ہذا از سرینگر برآمدہ میان آبادی پرگنہ بانگل و گلمرگ می گذرد ازاں جا سمت مغرب فرو رفتہ شامل راہ و مرگ گردد مسافت آں از سرینگر تا لعل پورہ ۱۵ میل ازاں جا تا گلمرگ ۱۵ میل۔ ازاں جا تا اوری ۲۴ میل

سے ۱۷۵ و بہ تحقیق پنڈت آنند کول ۱۳ میل (ص ۹۶)؛ ۱۷۶ ششم کرناہ؛

ازاں جا تا کوہ مری۔

بست و ہفتم راہ فیروز پور۔ از سرینگر تا لعل پور ۵ امیل ازاں جا تا فیروز پور ۸ میل۔ ازاں جا تا بلن ۱۲ میل ازاں جا تا کہوٹہ ۱۴ میل۔ ازاں جا تا پونچھ ۲۰ میل۔ جمع ۶۹ میل۔

مضافات کشمیر

حوالی کشمیر کوہسار ہای بے شمار تا مسافت بسیار از ہر کنار واقع است چنانچہ سلسلۂ کوہستان شرقی آں تا یارکند و لاسہ منقطع نہ گردد و اتصال جبال حدودِ شمال آں تا تا شکند و خوقند برابر می گذرد و تسلسل کوہسار غربی آں تا ہزارہ و جہلم سیر میکشد و کتل ہای حد جنوبی آں تا تا جبۂ جموں و اقصای ہند منقضی نہ گردد و در میان آں کوہستان درہ ہای فراوان و میدان ہای نمایاں بعضے وسیع و بعضے مضیق واقع است و در ضمن آں دہات و قصبہ جات بسیار آباد است کہ گاہ اوقات در تسلط و فرمان ناظمان کشمیر مطیع شدہ بودند و بعضے اوقات راجہ ہای باشندۂ آں جا خود سر انتظام حکومت می کردند۔ ازاں جملہ تشریح بعضے مقامات نامی ایراد کردہ شود:۔

تبت کلاں۔ کہ آں را مردم کشمیر بوٹن گویند۔ دار الحکومت آں لداخ یا لیہ کہ از کشمیر سمت مشرق و شمال بہ مسافت ۲۰۰ میل بارتفاع یازدہ ہزار و پانصد فٹ[۱] از بحر محیط واقع است و آں بندرگاہ تجارت ہندوستان و ترکستان است چنانچہ درآمد و برآمد تجارت آں جا در ہر سال غالباً تا سی لک می تواند بود و پرگنات مشمولہ و محروسہ آں یا سمین۔ ٹانجی۔ لوبراہ۔ رد گشو چہجوٹ۔ در ہس کمر گل۔ سوّر۔ کوہستان آں طرف سنگلاخ کہ علامت سبزی نباتات جائی بنظر

---

[۱] ۱۱۵۰۰ تاردن: ببر جمرآف انڈیا مشتقہ دبیو جاپے لندن ۱۸۶۰ء ص ۲۳۶

نمی آید و دریای کھلچی یا سنگلے گھاٹ میان آں می گذرد۔ ہوای آں طرف بسوادلون
وضیق النفس پیدا می کند۔ مزروعات آں طرف جو از قسم دوم زد بہار کاشت
می شود و گندم و ترنبہ و گال و ارزن مردمان آں حدود کریہ منظر۔ بدزیب۔ چرکین
مزاج غیر مہذب۔ کوتاہ قد چنانچہ قامت مردان آں جا غالباً ۵ فٹ ۲ انچ قامت
نسواں ناچار فیٹ وہشت انچ[۶۸۱] می باشد۔ بعضی بہ مذہب محمدی و اکثرہا بہ
مذہب بودھ کہ پیشوای آں ہا مردم لامہ است۔

میگویند کہ لامہ گورو ہا بیشتر متواضع و محتاط و عالم و صاحب خوارق
بودہ اند و درحالت تفرید و تجرید بعضی ہا تا مدت بسیار ماکولات نمی خوردند
گاہ اوقات خوردنی ہا بہ کثرت می خوردند و مخارج بہ بول براز تا مدت بسیار نمی
شدند و بہ وقت مرگ شاگردان خود را خبر می دادند کہ در خانۂ فلان در بطن
فلانہ عورت جنم خواہد گرفت۔ بعد دوازدہ سال شاگردان او دراں جا رفتہ او را
بعلامات ونشانی ہا شناختہ بجای خود می آوردند و بی تفحص مال و اسباب خود
از ہر کس می ساختند و منصرف می شد فقط۔

و مردم بودھ از دست اہل مذاہب غیر خوردنی ہا می خورند[۶۸۲] و تزویج
یک برادر بہ نسبت برادران دیگر کافی پندارند[۶۸۳] و بجای اسلام "جو" می گویند۔
و در فرقہ آں ہا چہار قوم مشہور است (۱) جرک یعنی راجپوت (۲) جیر کہہ

---

[۶۸۱] ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۳۹ - اباد روستے درمیان قامت نسواں بجائے ہشت
انچ ۹½ انچ درج است ؛ [۶۸۲] نادرن بیریر آف انڈیا ص ۲۴۷ ؛ [۶۸۳] ایضاً ص ۲۵
بقول موسیو ڈیلہ چوں برادر کلاں نبے گیرد برادر دیگر ہم شریک می شوند۔ و درجۂ آناں
از برادر کلاں بسیار کم می باشد و بچہ ہائے کہ ازیں عقد متولد می شوند ہمہ را با سم "پدر"
خطاب می کنند باایں ہمہ رسم مزبور در طبقۂ شرفا مروج نیست؛

یعنی ل جاث (۳) مہرہ یعنی خود رو (۴) تولبہ رکھ یعنی رذیل قوم و در تعلقہ لداخ غالباً پنج شش صد خانہ زیر دامنۂ کوہ آباد است و خانقاہ کبرویہ در آں جا موجود و از عہد قدیم بُت خانۂ معمور است کہ آں را گونپہ گویند۔

دار الحکومت تبت در آں جاست ازاں جا پنج راہ بطرف یارکند می روند یک راہ جانب لاسہ و چہار راہ سمت ہندوستان و یک راہ بحدود کشمیر و یک راہ در اسکردو۔

ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است بعضے اوقات در تصرف ترکستان احیاناً بر وقت ہرج مرج حکومت کشمیر راجہ ہای آں جا بسر خود حکومت می کردند چندگاہ راجہ ہای اسکردو قابض آں شدہ بودند و در سال سمت ۱۸۹۱ بکرمی ۱۲۵۰ھ راجہ گلاب سنگھ وزیر زورآور سنگھ کلوریہ[۶۸۵] را با دوازدہ ہزار فوج پیادہ و پنجاہ سپاہ قواعد دان از پلاش فتح از راہ کشتوار و زانسکار برای تسخیر تبت مامور ساخت وزیر مذکور پرگنۂ سور و دراس و کرگل قبضہ کردہ در لداخ رسید۔ پونچھک چرنک راجۂ لداخ تاب تقابل در خود ندیدہ بست و پنج ہزار[۶۸۶] روپیہ نذرانہ بر خود گرفتہ طوق متابعت بہ گردن انداخت۔

دراں اثنا محمد شاہ پسر احمد شاہ مرزبان اسکردو کہ از پدر خود سرکشی کردہ

---

۶۸۴ اما کرپارام در گلاب نامہ بجائے سال ۱۲۵۰ھ سال ۱۲۴۹ھ ذکر نمودہ است (ص ۲۵۴)

۶۸۵ سرخیل عساکر مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ بوقت ہم مذکور حاکم پرگنۂ ریاسی و ارناس و علاقۂ کشتواڑ بود۔ (تاریخ جموں از حشمت اللہ خان ص ۳۴۴ و گلاب نامہ کرپارام ص ۲۲۷) ۶۸۶ کرپارام نام ایں مقام "جسکار" نوشتہ است (ص ۲۴۷)

۶۸۷ بقول کرپارام رقم مزبور اصلاً سی ہزار روپیہ بود کہ پنج ہزار ازاں معاف شد (ص ۲۴۸)

بہ حمایت کرنیل میاں سنگھ[۶۸۸] در تبلیل می آسود بہ خواہش استعانت در لداخ رسید
و زیر بازوی او حوالۂ راجہ لداخ نمودہ خود بطرف جموں رجعت نمود۔ بعد رفتن
وزیر راجۂ لداخ کسوت متابعت از بر کشیدہ باتفاق احمد شاہ والی اسکردو
رایت بغاوت افراشت و محمد شاہ در دست پدر اُفتادہ برہنہ پا در اسکردو
رسید کہ پای ہای او از برف سوختہ شد۔ و بہ استماع ایں خبر وزیر یورش
کردہ در لداخ رسید و راجۂ مذکور محبوس کردہ مُور تنجیس را بر منصب راجگی استقلال
بخشیدہ[۶۸۹] و انتظام آں مقام بہ کام دل کردہ در جموں معاودت نمود۔ بعد چند گاہ
مرتبۂ ثالث وزیر عزیمت لداخ بخاطر آوردہ در اثنای راہ خبر شنید کہ ندان سنگھ[۶۹۰]
کاردار درس از دست راجہ علی شیر والی کرتاشک کشتہ شد۔ و رحیم خان پشکومہ
از درس مفرور شدہ نزد احمد شاہ پناہ یافت۔ ازاں جا وزیر با تدبیر بہ تسخیر
قلعۂ اسکردو کہ از تعمیرات افراسیاب خان پشکی بہ قلعہ اہرمن موسوم بود
یلغار نمود۔ و قلعۂ اہرمن در محاصرہ گرفت۔ علی شیر عفو تقصیرات خواستہ در
پناہ در آمد۔ احمد شاہ فرزند خود محمد شاہ مسبوق الذکر برای استشفاع نزد
وزیر فرستادہ اماں خواست وزیر از راجۂ احمد شاہ و از اکابران ملک نذرانۂ
شایاں گرفتہ معذور داشت و رحیم خان پشکومہ خفہ کردہ بگشت[۶۹۱]۔
ازاں جا۔ مدین شاہ با جمعیت سپاہ بہ تسخیر قلعہ محصورہ تعین ساخت۔
و ے جبار خان مرزبان آں جا را قلعۂ متحصن ساختہ تا بست روز او را محاصرہ نمود۔
چنانکہ راجۂ محصورہ در عہد میاں سنگھ مطیع راجۂ لاہور شدہ بود بہ خاطر آں مرزبان

[۶۸۸] صحیح مہان سنگھ است (گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹) ؛ [۶۸۹] (گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹)

[۶۹۰] و بموجب تحریر گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹ "ندہان سنگھ" ؛

[۶۹۱] گلاب نامہ صفحہ ۲۵۰ ؛

لاہور گلاب سنگھ را آتش تدِ شدید رسید۔ موجب آں راجہ صوبہ بدستور بر حکومت خود مستقل ماندہ بدین شاہ بجانب اسکردو رجعت نمود۔ پس وزیر با تدبیر بطرف لداخ نہضت کردہ و مورنجین بہ تہمت عدم ترسیل ضروریات محبوس داشتہ ملک لداخ در انتظام خود در آورد۔[692] در ۱۸۹۸ء راجہ گلاب سنگھ یک پلاٹن سپاہان قواعد دان و سہ ضرب توپ ہا در لداخ رسانیدہ وزیر را فرمان پیش قدمی فرستاد۔ بنابرآں وزیر زور آور سنگھ با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ سوار و پیادہ بجانب لاسہ یورش نمود و دوازدہ منزل راہ قطع کردہ بمقام "گھر" کہ سرحد لاسہ بود رسیدہ با مخالفان بہ جنگ پیوست و پسر مان سنگھ با چند افسر دیگر کشتہ شد بعد حرب و ضرب شدید مخالفان مہزوم گشتہ مال و متاع بسیار در قبضۂ وزیر افتاد۔

ازاں جا راہ ہشت روز در چہار روز قطع کردہ در مان تالاب رسید[693] و بریک تاخت قلعہ گردنگ مفتوح ساختہ۔ قلعۂ پورنگ نیز تسخیر نمودہ و در آں جا قلعۂ جدید در یک ماہ تیار کردہ در مان تالاب مراجعت فرمود۔ دراں اثنا چھجوٹ با لشکر فراوان از لاسہ آمدہ قلعۂ گوردنگ را قبضہ نمود۔ وزیر عیال خود در لداخ فرستادہ خود بہ مقابلت غنیم پای استقامت افشرد۔ مقارن آں حال برودت ہوا و بارش برف اشتلم نمود و در کربت محاربت وزیر داد شجاعت دادہ با جمیع لشکر خود ۱۸ ماہ مگھر ۱۸۹۸ء ب در جنگ کشتہ شد و از لشکریان او ہمگی بیست و پنج کس در لداخ واپس رسیدند۔

---

[692] گلاب نامہ صفحہ ۲۵۰ ؛

[693] بقول دیوان کرپا رام مان تلاؤ کہ موسوم بہ مان سَر است (صفحہ ۲۵) ؛

مہنت بستی رام کہ تفانیدار قلعہ پورنگ بود از راہ الموڑہ در جموں رفت[۶۹۴] پس فواج لاسہ بر لداخ یورش آوردہ موزنجبن و احمد شاہ والی سکردو و زمینداران آں طرف بالشکر لاسہ اتفاق کردہ پلاٹن پہلوان سنگھ کمیدان دگوراں وتا۔ در محاصرہ گرفتند وتشر این خبر ۱۲ ماہ پھاگن بہ گوش مہاراجہ رسیدہ فی الفور۔ دیوان ہرچند و وزیر رتنو باجمعیت شش ہزار سپاہ در موسم سرما بہ مدافعت غنیم مامور ساخت[۶۹۵] و شیخ غلام محی الدین[۶۹۶] ناظم صوبہ کشمیر رسید۔ در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر زمیندار بابت بار برداری ہمراہ عسکر فرستاد۔

چوں لشکر مہاراج در کرگل رسید۔ بامخالفاں بہ جنگ پیوستند و در حملۂ اوّل از جنود مخالفاں سہ صد کس بہ قتل آوردند و زیادہ از سہ ہزار کس در دریا غرق کردند۔

دیوان ازاں جا کوچیدہ در لداخ رسید مخالفان از محاصرہ برخاستہ مفرور گشتند و در اثنای راہ بخشی ایچھنجوٹ و کرن شاہ باجمعیت ہزار کس استقامت کردہ در گونپہ چمرہ متحصن شدند و ازیں طرف دیوان بلغار بردہ بہ محاصرۂ مخالفاں پرداخت و فراز پشتہ توپ رسانیدہ گولہ باری کردن گرفت۔ و نیز آب جوئے کہ درمیان قلعہ جاری بود از بالا بند نمود۔ محصوران بعدم آب بے تاب گشتہ جویای زلال اماں شدند پس ایچھنجوٹ و کرن شاہ باجمع کثیر از گونپہ برآوردہ در

---

[۶۹۴] دیوان کرپارام از ذکر تاریخ و تعداد صحیح و سلامت واپس شدگان در لداخ خاموشی اختیار کردہ است :- (صفحہ ۲۵۵)

[۶۹۵] گلاب نامہ کرپارام ص ۲۵۸ :

[۶۹۶] شیخ غلام محی الدین ہوشیارپوری کہ از طرف سرکار لاہور دریں ایام بہ نظامت متعین شدہ بود (گلاب نامہ صفحہ ۲۵۸) :

لداخ محفوظ داشتند آنها بعد عرصۂ نہ روز حارسان خود را قتل کردہ گریختہ رفتند لشکر دیوان دنبال آں ہا دویدہ در عرض راہ بہ جنگ پیوستند و از گروہ مخالفان یک صد سپاہ کشتہ شد چہار صد اسیر گشتند۔

بعد چند گاہ بخشی چھکوٹ مع شش ہزار سپاہ و یک ضرب توپ باز یورش آوردہ بفاصلۂ سی میل از لداخ چھاونی ترصیص ساخت۔ دیوان با لشکر دلاوران یلغار کردہ معسکر مخالفان را یلغار نمودہ ہنگام شب معاندان شب خونی آوردہ تا عرصۂ چہار گھڑی آتش محاربہ افروختند۔ عاقبت لشکر غنیم در چھاونی محصون گشتہ لشکر دیوان بہ محاصرہ آں پرداخت۔ تا ہشت روز جنگ قایم بُود محصوران سناچہ ہای باروت را آتش داد۔ در فوج دیوان انداختند۔ مجا سنگھ کمیدان با سی صد جوان بہ شعلۂ آں سوختہ شد۔ عاقبت دیوان با تدبیر از بالا آب جوی سر کردہ چھاونی مخالفان را طوفان ساخت و بہ کثرت آب لشکر غنیم بے تاب شدہ در زیر دامان امن در آمدند و سلاح و سلب انداختہ مقرر شدند۔

بخشی چھنجوٹ و کرن شاہ اسیر کردہ در نسیم باغ پیش مہاراج فرستادند مہاراج از کردۂ مخالفت مصالحت افضل دانستہ افسران مذکور را خلاع فاخرہ سرفراز کردہ رخصت انصراف بخشید۔ دیوان ہری چند ازاں جا در اسکردو رفتہ راجہ احمد شاہ را گرفتار کردہ در جموں فرستاد۔ پس رتق و فتق و انتظام آں طرف بکام دل نمودہ باغیان اطراف را گوشمالی کردہ اعتبار و اقتدار بہم رسانید و با افسران لاسہ بنا بر حکم مہاراج باب مصالحہ مفتوح داشتہ فیما بین عہد نامہ موثق نمودہ مرخص فرمود۔

نقل عہد نامہ این است

تاپاں افسران لاسہ یکے کلون دوم بخشی

ہیچون[۶۹۷] افسران خاقان چین و از طرف مہاراجہ
صاحب بہادر گلاب سنگھ جی دو افسر یکے دیوان
ہری چند دوم وزیر رتنوں در مجلس صلح و عہد
پیمان باتفاق ہمدیگر نشستند و طریقۂ سررشتہ
دوستی بصاف باطنی جانبین و اقسام قسم ہای
فونجق صاحب یاد کردہ چنیں قرارداد مقرر شدہ
کہ رابطۂ صلح و صلاح دو احد خانگی مہاراجہ صاحب
بہادر و خاقان چین و لامہ گورو صاحب لاسہ والا
از روی صفائی باطنی ابتدای حال تا ابدالدہر مستحکم
و مربوط خواہد بود بحضور فونجق صاحب بوجہی فرق
و قصور نہ خواہد شد و آں چہ کہ حدود ملک لداخ
از قدیم مقرر است ہمراہ آں گاہے واسطہ و غرض
نیست۔ اجرای پشم شال و چائی بموجب آئین قدیم
از راہ لداخ خواہیم ساخت۔ آں کہ سوداگران
لداخ در اطراف ہای ما می آیند آں را مزاحمت
نخواہد شد۔ دریں باب سر مو خلاف نمی سازیم۔
بریں دو قول فونجق و قاطری دلیسی و میاں
خوشحال چو گواہ اند۔ بتاریخ ۲ ماہ اسوج [۶۹۸]۱۸۹۹ بکرمی
فقط

---

[۶۹۷] در گلاب نامہ ایں لفظ "سیچو" مذکور است (صفحہ ۲۶۸)۔

[۶۹۸] کرپارام تاریخ مزبور ۲۸ ماہ اسوج ۱۸۹۹ ب بیان کردہ است (گلاب نامہ صفحہ ۲۶۸)

ازاں وقت باز راجۂ جموں قابض قلمرو لداخ بکمال استقلال مائدہ تجارت را ترقی فرمود و درسال ۱۹۴۹ھ در لداخ از جانب برٹش گورنمنٹ جائنٹ کمشنر مقرر گشتہ آمد و رفت تجارت و سفارت یارکند ترقی پذیر رفت۔

تبت خورد۔ یعنی اسکردو کہ بزبان کشمیری آں را ژیرہ بٹن می گویند از خطۂ کشمیر مابین مشرق و شمال بمسافت یک صد و پنجاہ و یک میل میان درۂ وسیع ریگستانی باآب وہوا دلکشاست۔ رفعت آں از بحر محیط ہفت ہزار و بست و چہار فٹ فصل پیداوار آں جا شالی ہمگی قریب یک صد خروار و جنس گندم و جو و گال و ارزن و ترنبہ بسیار۔ زرشک و سنجد و توت و زیرہ سیاہ وافر و زرد آلوی شیرین مغز از حد متکاثر خشک کردہ باطراف می برند۔ و دریای اباسند درمیان آں می گذرد۔ برف قلیلے می بارد۔ ساکنان آں جا سابقہ تمام سُنّی بودند و درسال سنہ ۹ھ بہ تہذیب و ترغیب میر شمس عراقی[۷۹۹] بہ مذہب

۷۹۹ مولوی حشمت علی خان لکھنوی" در تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۳" دربارہ اشاعت اسلام در اسکردو می نویسد کہ در کشمیر اشاعت مذہب اسلام در آغاز قرن ہشتم ہجری بحسن سعی فقرا اسلام کہ سر برآوردۂ آنان حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی اند واقع شدہ بود۔ بعد ازاں خواہر زادۂ ایشاں جناب سید محمد نوربخش بحیثیت خلیفہ اش وارد بلتستان شد و تکمیل تبلیغ مذہب محمدی دریں خطہ کرد۔ وفات سید محمد نوربخش بنا بر کتابیکہ بقول مولوی حشمت علیخان در بلتستان یافتہ شد در سنہ ۸۶۹ ہجری واقع شد۔ سید مزبور خود سنی المذہب بود۔ امّا وقتیکہ حضرت میر شمس الدین عراقی از ملک خراسان بوجۂ عقائد خود بہ ہجرت مجبور شدند در سنہ ۹۰۰ بعہد محمد شاہ وارد کشمیر گشت سید محمد بیہقی کہ مدار المہام محمد شاہ بود بہ جبر او را از کشمیر بدر نمودہ بطرف اسکردو اخراج کرد۔ حضرت میر شمس الدین عراقی چوں در اسکردو رسیدند خود را خلیفۂ

(بقیہ برصفحہ آیندہ)

شیعۂ نوربخش شدہ اند۔ و زنہای آں جا اکثر فاحشہ اند و از طرف شوہراں مماَنعت ندارند و با مردم لداخ ہم زبان ہستند اندک تفاوت۔ پرگنات مشمولۂ آں شگر۔ کِریس کھپلو۔ تولٹی۔ خرمنگ۔ رُوند۔ پرکوٹہ۔

از قدیم راجہای مسلمان کہ خود را از اولاد سلطان سکندر شہ کاشغری میدانند درآں جا حکومت می کردند و بعضی اوقات متابعت راجہای کشمیر ہم می نمودند و در عہد سلاطین کشمیر طوق مطاوعت بگردن انداختہ باجگذار آں ہا شُدہ بُودند و در عہد چکاں خودسر شدہ در زمان شاہان مغلیہ باز تابع کشمیر شدند و در عہد

[مُسلسل] سید محمد نوربخش ظاہر گردانیدند۔ ظاہر است کہ اشاعت مذہب امامیہ مرہونِ منت آنجناب است بمسئلۂ عقائد سید نوربخش بذاتہٖ در معرض اختلاف است۔

بنا بر قول مرزا حیدر دوغلات مؤلف تاریخ رشیدی فرق مابین فرقۂ امامیہ و شیعہ ہائے نوربخشیہ ایں است کہ معتقداں مؤخر الذکر علاوہ از روا داشتن سب اصحاب ثلاثہ و ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رضؓ میر سید محمد نوربخش را مہدی و صاحب امر وقت می شمارند۔

(حاشیہ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۲)

سنۂ غالباً دعویٰ مرزا بر بنا برحملہ ایست کہ سلطان سعید خاں والی کاشغر در سنہ ۹۳۹ بر سکردو کرد چنانچہ بقول مولوی حشمت علی خاں لکھنوی مصنف تاریخ رشیدی می نویسد کہ سلطان سعید مزبور درحملۂ اول کاشغر کہ یکے از پرگنہ جات اسکردو است فتح نمود۔ (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۸) لیکن از شجرۂ نسب راجگان اسکردو و استور ادعائے شاں بہ پایۂ ثبوت نہ رسیدہ است۔

سنۂ و ایں در عہد جلال الدین اکبر وقتیکہ راجۂ اسکردو علی رائے در سنہ ۹۹۴ھ مطابق سنہ ۱۵۸۶ء بخدمت اکبر التماس نمود کہ دخترش بحبالۂ عقد شہزادہ سلیم قبول شود واقع شد ازاں وقت تعلق اسکردو بہ سلطنت دہلی تمام شد (تاریخ جموں ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۵۰۴)

افاغنه باز بطور خود حکومت میکردند و در ۱۲۵۳ھ راجه احمد شاه مرزبان آں جا بود پسر دوش محمد شاه نام از پدر خود برگشته در پیش میاں سنگه کرنیل پناه گرفت و میاں سنگه پرگنه تلیل او را جاگیر بخشید- وقتیکه وزیر زور آور سنگه بر لداخ قبضه کرد- محمد شاه از تلیل گریخته در لداخ نزد وزیر رسید- احمد شاه باستماع ایں خبر لشکر کشیده فرزند منحوس خود اسیر کرده پا برهنه در اسکردو رسانید- زور آور سنگه از روی غیرت با لشکر کشیر یورش کرده اسکردو را قبضه نمود و خانه احمد شاه را غارت ساخت و بعد مواخذهٔ نذرانه کثیر حکومت اسکردو احمد شاه را بدستور مسلم داشت و خود سمت لداخ رجعت نمود و احمد جیو و محمد علی خان پسران احمد شاه که به امید امداد در کشمیر پیش میاں سنگه گریخته آمده بودند- میاں سنگه هر دو برادر اسیر کرده نزد راجه گلاب سنگه در جموں فرستاد-

وقتیکه وزیر زور آور سنگه در عزیمت مان تلا مقتول مردمان اسکردو تهانه دار او از قلعه کشیده قید نمودند و اسباب و اسلحهٔ او غارت ساخته در ملک خود تا دو سه ماه باز حکومت کردند باستماع ایں خبر راجه گلاب سنگه افواج قاهره به سبیل کوهامه فرستاده در ملک ولوله انداخت و شیخ غلام محی الدین هم افواج خود مع جنود راجه های کهکه و بمبه به معاونت آں ها تعیین ساخت و پنج شش هزار نفر زمینداران کشمیر برای بار برداری همراه داد- چوں بطور یلغار در اسکردو رسیدند دیوان هری چند هم از لداخ یورش آورده اسکردو را یکدم قبضه نمودند و مخالفاں را قتل کرده احمد شاه بمعه عیال

۲۰۳؎ بعهد اعظم خاں والی کشمیر راجه مزبور از ضعف حکومت افغاناں استفاده نمود- اولاً بر اسکردو قابض شد و بعده اعلان استقلال و آزادی خود نمود-

(تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقه صفحه ۵۸۳)

۲۰۴؎ بقول موسیو ڈربو در ۱۸۴۰ء (ناردرن بیریرآف انڈیا صفحه ۳۶۳)

درجموں فرستادند وقلعهٔ اہرمن را مسمار نمودند احمدشاہ خود درجموں وفات یافتہ پسرش محمدشاہ را وجه معیشت از اسکردو مقرر داشتند و انتظام ملک بطور خود نمودند۔

گوریز وتلیل۔ دو پرگنہ است درمیان دو درهٔ صغیرہ بمسافت ۲۵ میل از کشمیر سمت شمال بمسافت ۷۰ میل رفعت آں از بحر محیط ۷۰۰۰ فٹ تا شش ماه از برف پر می باشد نہایت سرد و بیر۔ موجب آں جَو و گندم دراں جا پیدا وار نمی شود ہمگی گال و ارزن و ترنبہ کاشت می کنند۔ دریای کرشنہ گنگا میان آں می گذرد۔ ہمیشہ شامل کشمیر می باشد مردمان آں جا سنی بزبان کشمیری ہم سخنان می کنند۔

حصوره۔ یک پرگنہ است از کشمیر سمت شمال بمسافت ۷۴ میل۔ رفعت آں از بحر محیط ۷۰۵۳ فٹ۔ از کردهٔ گوریز برف کمتر بارد۔ جَو و گندم زرع می شود مردمان آں جا مفلس و محنت کش چرکیں بمذہب سُنی۔ از تعمیرات سابقہ قلعہ خام در آں جا موجود۔ و در نواحی حصوره کوه الوند یعنی ننگا پربت کہ رفعت آں ۲۶۳۰۰ فٹ می نویسند ہمیشہ پُر برف میباشد و درمیان ایں پرگنہ اپل نام یک دریای اپل جاری است کہ شامل اباسند می گردد۔ ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بوده اسنگاہے در تصرف راجۂ اسکردو می بود و از عہد سنگاں بدستور شامل کشمیر است۔

گلگت و پونیال۔ از کشمیر مابین شمال و مغرب یافتہ می شود بعد مسافت آں از کشمیر ۲۳۱ میل برکنارهٔ شمالی اباسند درمیان درهٔ کہ وسعت آں پنج شش میل باشد واقعست۔ رفعت آں از بحر محیط ۴۸۰۰ فٹ فصل جَو و گندم و اجناس رسمی و

---

۴۰۴ موسیو ڈریو بنا بر تحقیقش نام اصلی گلگت "گلیت" چنانکہ نزد اہلیان ایں مقام مشہور است ضبط نموده است و گلگت لفظے است کہ نزد اقوام غیر مثل ہندیاں و کشمیریاں و فرنگیاں متداول است (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۶)

۴۰۵ دریائے سندھ

۴۰۶ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۹

ابریشم دراں جا متکون می شود میوۂ انگور وشفتالو و توت بخوبی بالیدہ می باشد از ریگ دریای اباسند ذرہ لمۂ طلا خاک شوی کردہ ^(شششہ) دریا بند و در زمستاں برف می بارد۔ مردمانِ آں جا اندک صاف طبع و خوش وضع بمذہب شیعہ ^(شششہ) وسنی مجموعند۔ سابقہ راجہائے ^(وششہ) آں طرف ہمیشہ در انجا حکومت می کردند و درمیانِ قلعہا سکونت داشتہ دربغاوت و غارت گری خود را بہادر می دانستند۔ بعضی اوقات مغلوب گشتہ بحاکم کشمیر رجوع می داشتند۔ چنانچہ در عہد شاہان چغت شامل صوبۂ کشمیر شدہ بودند و در عہدِ افاغنہ خودسر شدند و در عہد سنگان ^(ثاہ) لاہد محمد خاں در انجا حکومت میکرد۔ و سلیمان شاہ مرزبانِ یاسین یورش کردہ محمد خاں را ازمیاں برداشتہ گلگت مفتوح ساخت۔ بعد ازاں آزاد خاں ملکدار پونیال سلیمان شاہ را قتل کردہ متصرف گلگت شد۔ پس ازاں طیر شاہ والی نگری آزاد خاں را از جان گذرانیدہ عروس حکومت گلگت بکنار آوردہ در شبستانِ عدم آسود۔ فرزندش

ششششہ ایضاً صفحہ ۴۰۹ ؎

ششششہ صاحب ناردرن بیریر آف کشمیر باشندگان گلگت و استور را در مذہب خود بسیار ضعیف قرار دادہ است چنانچہ تا زمان ۱۸۳۲ء مردمان استور مردگان خود را مانند اہل ہنود می سوزانیدند ؎

ششششہ ایں راجہا بنا بر تحقیق موسیو ڈریو و مولوی حشمت علی خاں از قوم تراخاں یا تراکاں بودہ اند۔ موسیو ڈریو بنا بر روایت قومی گلگتیاں تراکان مورث اعلی ایں خانوادہ را مرد جبر العقول نوشتہ است امّا مولوی حشمت علی خیال دارد کہ ایں لفظ ترکی است و اغلب ایں است کہ در زمانۂ قدیم خاندان مزبور از یارقند آمدہ متوطن گلگت شدہ باشد (ناردرن بیریر آف کشمیر صفحہ ۴۳۵ و تاریخ جموں و دیگر ملکہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۷۶۸) ؎ سنہ ۱۸۰۰ء یعنی در ۱۸۴۲ء۔ موسیو ڈریو می گوید کہ دریں وقت در گلگت پنج کس حکمران بودند بایں تفصیل:۔ (۱) سلیمان شاہ در یاسین (۲) آزاد خاں در پونیال (۳) طیر شاہ در نگر (۴) گور رحمان یا گوہر امان در یاسین۔ (۵) کریم خاں برادر شاہ سکندر ؎

سکندر خاں متصرف ملک پدر شاہ گوہر امان[۱۱] پسر سلیمان شاہ او را قتل کردہ بر حکومت گلگت تسلط یافت و در ۱۲۵۸ھ کریم خاں برادر سکندر خاں مقتول بجانب غلام محی الدین ناظم خطہ رجوع نمودہ نطو شاہ[۱۲] و متھرا داس با فوج بسیار بہ معاونت او در گلگت رفت و بعد معرکہ و جدال گوہر امان در پونیال مفرور شدہ کریم خاں بحکومت گلگت مسلط گشت و نطو شاہ قلعہ دار و مددگار او در انجا ماندہ و متھرا داس واپس آمد پس نطو شاہ بحکمت عملی بار جہائی آں سواد موانست و موافقت کردہ دختر گوہر امان بعقد نکاح خود در آوردہ و دختران راجہ ہائے ہونزی و نگری با فرزندان خود نامزد کردہ رسوخ و امنیت بہم رسانید[۱۳]۔

و در ۱۲۶۱ھ در انقلاب حکومت سنگاں نطو شاہ تھاندار خود بہ معاونت کریم خاں در گلگت گذاشتہ خود در پنجاب آمد و با مہاراجہ گلاب سنگھ رابطۂ ملازمت خود محکم کردہ

---

[۱۱] ڈاکٹر لیٹنر سلیمان شاہ را بخلاف رائے حسن عم گوہر رحمان نوشتہ است۔ بدیں وجہ نتواں گفت کہ کدام یکے ازیشاں درست است:-

"گوہر رحمان پسر ملک ایمان مرشے ظالم بود۔ بوسیو ڈریو او را ستمگر تر از تیمور در جشی قرار دادہ است۔ گویند کہ او وقتے بچۂ شیر خوار را در ہوا انداختہ بہ شمشیرش دو پارہ ساخت ہمچنیں گویند کہ او مردے را قتل نمودہ جسمش را برائے سگاں داد و از دفن کردنش منع نمود۔"

(ملخص از ناردرن بیریئر آف انڈیا صفحہ ۴۳۷)

[۱۲] درست نتھو شاہ است۔ ایں مرد در عہد مہاراجہ دلیپ سنگھ حکمران پنجاب در افواج سکھاں عہدہ "کونلی" داشت بنا بر قول موسیو ڈریو مرشے بود سپاہی پیشہ۔ و بہمیں وجہ از مرکز لاہور بمقابلۂ گوہر رحمان فرستادہ شد کہ دراں ایام مرکز فساد در گلگت و نواحی آں بود نتھو شاہ از سادات بود و از شہر گوجرانوالہ پنجاب (حالا پاکستان) تعلق داشت۔ [۱۳] ناردرن بیریئر آف انڈیا صفحہ ۴۳۶۔

برحکومت گلگت بہمراہی دوکس از صاحبان[۱۴] انگریز در گلگت رسید۔ راجۂ ہونزہ بسبب ہمراہ آوردن صاحبان انگریز از نطّو شاہ رنجیدہ خاطر شدہ مع کریم خان ہر دو از تیغ گذرانید[۱۵] و چند مواضع گلگت را غارت کردہ منہدم گردانید۔

گوہر امان کہ مرزبان یونیال و یاسین بود بامداد ساکنان دیل[۱۶] محال گلگت را قبضہ کرد۔ مہاراجہ جموں[۱۷] دو کالم فوج از کشمیر تعین ساختہ و از حصورہ و اسکردو افواج جمع کردہ گوہر امان را از گلگت مہزوم[۱۸] گردانید۔ چندے بغیر فساد و عناد بسر آمد و در گلگت بھوپ سنگھ[۱۹] کماندار فوج و سنت سنگھ تھانہ دار بود۔ دراں حال فرزندان[۲۰] گوہر امان کہ

---

[۱۴] بنا بر تحریر موسیو ڈریو صاحب ایں دوکس فرنگی لفٹنٹ دانز آگ نیو وینگ جہنڈ سپن بنگال بودند۔ غرض ایں ہر دو از ورود در گلگت مقصد سیاسی بود۔ سیاحان مزبور از راجۂ ہونزہ استدعا نمودند کہ آنانرا در سیاحت علاقہ اش اجازت باشد لیکن راجہ ازیں امر قطعاً انکار نمود۔

[۱۵] بقول ڈریو صاحب نتھو شاہ و کریم خاں از دست راجہ ہونزہ مقتول نہ شدند بلکہ ایں ہر دو کس و راجۂ گلگت در معرکہ کہ خلاف راجہ ہونزہ بود مقتول گشتند (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۰)

[۱۶] دیل۔

[۱۷] مراد از مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی۔

[۱۸] موسیو ڈریو از لفظ "مہزوم" سکوت اختیار کردہ است۔ بیانش دریں امر ایں است۔

"بعد چندے محاربہ و قتال بر شرائط حالات سابقہ سیاسی مابین

فریقین صلح واقع شد"۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

[۱۹] ڈریو صاحب بھوپ سنگھ را کماندار افواج محفوظ "بونجی و استور" قرار دادہ است۔

(ایضاً صفحہ ۴۴۱)

[۲۰] دریں جا بیان ڈریو صاحب متضاد گشتہ است از یک معلوم می شود کہ ہمہ ایں ہم خود گورنر حاکم بود و از دیگر کہ سر غنہ اش برادرش و فرزندانش بودند۔ ازیں جہت نتواں گفت کہ کدام یک از ایناں صحیح است:

ملک امان و میر ولی و میر غازی و پہلوان بہادر بودند با مردمان دارد و دہونزی وغیرہ اتفاق کردہ بر کوہ تبلہ دار[۴۲۱] بہوپ سنگھ را سہ چہار روز درمیان گرفتہ بمعہ یک ہزار و یکصد نفر سپاہان از تیغ گذرانیدند و دو صد سپاہ اسیر کردہ مسلمان[۴۲۲] نمودہ فروختند ہمگی یک عورت بہ تمسک دم گاؤ. از اباسند عبور کردہ در بہونجی رسید[۴۲۳]۔ گوہر امان در گلگت رایت حکومت افراشتہ فوج مہاراج در بہونجی انتظار وقت میداشت[۴۲۴]۔

بعد وفات گوہر امان در ۱۲۷۳ھ[۴۲۵] مرزبان جموں جنرل دیوی سنگھ با فوج بسیار برای تسخیر مملکت تعیین ساخت و متمردان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ دیوی سنگھ تا حدود یاسین تسخیر کردہ عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ بر حکومت یاسین نشانیدہ عیسی بہادر را حکومت پونیال بخشیدہ رجعت نمود و در ۱۲۷۶ھ فرزند گوہر امان[۴۲۶] باز علم بغاوت افراشتہ مسٹر ہیپٹ صاحب را قتل نمود۔ مہاراج

---

۴۲۱ تبلہ دھر

۴۲۲ لفظ "مسلمان نمودہ" از حسن است۔ کہ کتاب "ناردرن بیریر آف انڈیا" کہ یکے از ماخذ ہائے حسن است دریں محل سکوت نمودہ است۔ بیانش دریں امر ایں است:

"کمابیش یک ہزار نفر مقتول و یک صد یا دو صد اسیر گشتہ بحیثیت غلام فروخت شدند" (ایضاً صفحہ ۴۴۲)

۴۲۳ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۳۔ ڈریو صاحب مزید نوشتہ کہ زن مزبور را از طرف حکومت کشمیر وظیفہ مقرر کردہ شد۔

۴۲۴ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۳:

۴۲۵ درست ایں است کہ واقعۂ مزبور در ۱۲۷۷ھ رو نمود زیرا کہ سن انگلیسی کہ موسیو ڈریو متعلق ایں واقعہ نوشتہ است ۱۸۶۰ء است:

۴۲۶ ملک ایمان:

رنبیر سنگھ عسکر ظفر اثر به افسری جنرل ہوشیار تعین کرده ساکنان یاسین را بقتل عام نمود و ملک امان در چترال مفرور گشت و ہشیار بہ کمال ولولہ و اقتدار رجعت نمود[۴۲۷]-

ایضاً از کوہستان سمت شرقی از گلگت درمیان دره سندہ گلارخ دو علاقہ است یکے ہونزی بر کنارهٔ شمالی اباسنده دوم نگری بر ساحل جنوبی آن که بسبب صعوبت راه ہمیشہ خودسری باشند و در رہزنی و قزاقی چالاک - راه یارقند را بیشتر غارت می کردند- ہمہ اہل تشیعہ- مہاراجہ رنبیر سنگھ ہمراه آنہا برفق و مدارا صلح و صفا داشتہ منقاد خود گردانید-

ایضاً از گلگت بطرف مغرب ملک دلیل واقع است ہمہ اہل سنی المذہب مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۸۳ھ[۴۲۸] افواج قاہره بافسری وزیر زور آور سنگھ و کرنیل بجی سنگھ برای تسخیر آن بلاد مامور ساخت و مخالفان تاب مقاومت در خود ندیده مفرور شدند- ہنز بران کینہ و رد ہات را در داده رجعت نمودند و در حین مراجعت بہ باعث نزول برف فوج جرار را زحمت بسیار عاید گشت-

ایضاً- از گلگت بطرف شمال دو محال[۴۲۹] است یکے یاسین دوم چترال کہ ہمیشہ خودسر بودند و در غارت گری و برده فروشی ممتاز گلگت و حصوره وغیره اطراف را ہمیشہ غارت نموده مردمان را می فروختند- مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۹۱۶ ملک یاسین را

---

[۴۲۷] نارورن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۸۴ ؛

[۴۲۸] مطابق سنہ ۱۸۶۶ء- بقول موسیو ڈریو ہمہم مزبور در ماه ستمبر سنہ مذکوره وقوع پذیر شد کرنل بجے سنگھ و وزیر زور آور براه نور پور در دریل رفتند- از طرف ملک ایمان پسر گوہر رحمان قدرے مزاحمت کرده شد- لیکن بالآخر شکست خورده ہوئے بر فرار نہاد- (ناردرن بیریر آف انڈیا)

[۴۲۹] محال بفتح میم و حاء در کشمیری بمعنے ضلع مستعمل می شود ؛

قبضہ نمود عاقبت با ملک امان والی چترال صلح و صفا و عہد و پیمان بہ وقوع آمدہ بنا براں ملک یاسین بہ مراعات او در تصرف فرزندان گوہر امان واگذاشتند و غارت گری و بردہ فروشی و بغی و عناد ازاں باز رفع شد۔

دراوہ و کرناہ۔ از کشمیر سمت شمال مغرب بدمیان آں دو درہ در پرگنہ واقع است دریای کرشنہ گنگا میان آں می گذرد۔ درآں جا اجناس زیرہ و مکائی قلیلے شالی پیداوار می باشد۔ مردمان آں طرف سنی بعضے ہنود۔

در سابقہ ایں دو محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است۔ چنانچہ در زمان چغت خراج ایں ہر دو محال در تنخواہ صوبہ داران کشمیر مقرر ہمی بود۔ شاہان درانیہ ہر دو علاقہ در جاگیر محمود خان مرزبان مظفر آباد بخشیدند۔ ناصر علی خان فرزند محمود خان مدۃ العمر خود دراں جا حکومت می کرد۔ بعد ازاں پسران او منصور خان و معز الدین خان بہ استقلال تمام ایام فرمان دہی خود بسر بردند۔ و در عہد سنگان شبیر احمد خان پسر منصور خان در معرکہ گھوڑی بہ معاونت حسین خان جوش بغاوت پوشیدہ بود عاقبت الامر بہ عجز و انکسار مطیع و فرماں بردار گشتہ ارمغان کشمیر مع یرغمال پیشکش نمود و بعد تنزل سنگاں طوق اطاعت مہاراجہ گلاب سنگھ بہ گردن انداخت۔ امّا بہ اقدام ایام نحوست در ۱۲۸۱ھ سنہ ۱۹۲۱ ب بہ نسبت یکے از ملازمان مہاراج مدارانہ نمود بنا براں برای تادیب او افواج قاہرہ مامور گشت و آں تنگ حوصلہ فرار نمودہ۔ ملک محروسہ او شامل کشمیر گشت۔ بعد چندے شبیر احمد خان بوساطت[۱]

---

[۱] بہ تحقیق مولوی حشمت علی خان عفو تقصیرات شبیر احمد خاں بوساطت پسرش عظیم خاں رو نمود حقیقت این است کہ چوں شبیر احمد خاں بار دوم از افواج مہاراجہ رنبیر سنگھ ہزیمت خورد پسر خود عظیم خاں را ملامت کرد کہ در پیری سبب تکالیف من گردی۔ امّا من بایں شورش تیار نبودم عظیم خاں متاثر گشت و خفیۃً نزد مہاراجہ رنبیر سنگھ آمد و گفت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

گورنمنٹ پنجاب در ذیل امان درآمدہ مہاراج رنبیر سنگھ خطای بہ عطا بخشید و از دیوہ سرچند قریہ بہ جاگیر او مشخص گردید۔

شاردا۔ مختصر مقامیست برلب کرشنہ گنگا از پرگنۂ دراوہ سمت مشرق از کشمیر بہ مسافت یک صد میل سمت گوشۂ شمال و مغرب۔ اہل ہنود آں را متبرک می دانند۔ از قدیم مندر شاردا دراں جا موجود۔

داردو۔ ملکے است وسیع درمیان کوہستان منبع از شاردا تا لب دریای اباسند غالباً بہ مسافت دو صد میل ساکنان آں طرف مثل وحشیاں بر قلال جبال بود و باش می دارند۔ و در رہزنی و غارت گری معروف ہمہ ہا سنّی متعصّب ہستند۔ عالمان خود را متابعت می سازند و با اہل یوسف زئی مشابہت می گذارند۔ لباس نیلی را پسند می دارند۔ دریں ملک چیلاس تنگیر۔ پٹن۔ قولی۔ گور۔ تلچا۔ سیالس کاغان وغیرہ مقامات مشہورہ است۔ شاہان مغلیہ در عہد خود برفق و مدارا تابع خود کردہ بودند و در عہد افاغنہ خود سر شدہ در غارت گری چالش می کردند۔ مہاراج گلاب سنگھ در سنہ ۱۲۶۷ھ [۴۳۱] ۱۹۰۷ء با دیوان ہری چند وغیرہ

(مسلسل) کہ تقصیر از من است و پدر من بے گناہ است۔ مہاراجہ عفو تقصیر ہر دو پسر و پدر نمود۔ (تاریخ جموں صفحہ ۹۲۸) :: [۴۳۱] سنہ مطابق ۱۸۵۱ء۔ بنا بر روایت مولوی حشمت علی خان سبب تعیین ہری چند بر تسخیر چیلاس ایں بود کہ قوم دردیر استور حملہ کردہ ہر چہ در دست افتاد بہ غارت بردند۔ اگرچہ ابتداء ایں مہم در ۱۸۵۱ء بود لیکن اختتامش بسبب شدت سرما در ۱۸۵۲ء واقع شد۔ زن و مرد چیلاس مقاومت شدید کردند۔ لیکن بالآخر از دست افواج ڈوگرہ کہ محاصرین قلعۂ چیلاس بودند عاجز آمدہ خواہان امان شدند۔ علاوہ دیوان ہری چند دریں مہم وزیر زورآور سنگھ کشتواری۔ کرنل بجے سنگھ کرنل جواہر لوچن سنگھ و دیوان ٹھاکر داس نیز شامل بودند۔ (تاریخ جموں صفحہ ۷۸۴)

افسرین با فوج کثیر برای تسخیر قلعۂ چیلاس کہ فراز کوہ حصن متین واقع است تعین ساخت. مہاراج رنبیر سنگھ خود در سوپور ماندہ تمامی زمینداراں برای باربرداری ہمراہ بُردہ قلعۂ چیلاس را محاصرہ نمودند. بعد آویزش بسیار قلعہ گیان بہ مسدودی آب مجبور شدہ در ذیل امان در آمدند. ہر چند مظفر و منصور رجعت نمود. ازاں باز در قلعۂ چیلاس تھانیدار مہاراج مقرر است و بوقت موعود ارمغان معمول ہر سال می رسانند و در ملک داردو اکثر جاہا از کنارۂ دریای اباسند وغیرہ ریزہ ہای طلا از ریگ ہمی کشند فی الحقیقت در کوہستان دارد و ہیچ کسے از راجہای کشمیر و اطراف باستقلال تمام حکومت نہ کردہ باشند۔

دچھنہ و کھاورہ[۴۳۲] یک پرگنہ است از پرگنات کشمیر سمت مغرب چہ دریای کشمیر میان درہ مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد سمت مغرب می گذرد. در ساحل شمالی آں از مظفر آباد تا بارہ مولہ علاقہ دچھنہ واقع است و بر کنارۂ جنوبی آں کھاورہ مشہور مسافت این درہ از بارہ مولہ تا مظفر آباد ۴۹ میل. مردمان آں طرف اکثر سُنی بعضے ہنود ہمہ ہا سلحدار و جنگی و طاغی درین ملک زبان پہاڑی معمول است. لفظ کشمیری ہم کم و بیش می دانند. در حدود دچھنہ راجہای بمبہ ہمیشہ رئیس بودہ اند. و در نواحی کھاورہ راجہای کھکھہ و ہانمال مشہور۔

راجہای دچھنہ[۴۳۳]. یعنی بمبہ می گویند. کہ راجہ ہای بمبہ از قوم بنی امیہ اولاد

---

[۴۳۲] پایین بارہ مولہ بہر دو جانب دریائے جہلم دو علاقہ اند بہ نام ہائے مختلف مشہور. یکے را کہ بر کنارۂ راست واقع است. علاقۂ دچھنہ و دیگرے را کہ جانب چپ است کھاورہ می گویند (تاریخ جموں مولوی حشمت علی صفحہ ۹۰۶)

[۴۳۳] مولوی حشمت علی خان صاحب "تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ" می گوید "ادعائے قوم بمبہ از خاندان بنو امیہ از لحاظ تاریخی بہ پایۂ ثبوت نہ رسیدہ است." او درین ضمن دو جوہات ذیل پیش کردہ است :- (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

مردان ہستند کہ عرصۂ یک ہزار و دو صد ماہ در دمشق و شام سلطانی کردہ اند۔ ازاں جملہ یکے در حالت آوارہ گردی بہ بدخشاں رسیدہ چند پشت دراں جا گذرانید۔ ازاں میاں یکے بہ ملازمت ہلاکو خان داخل گشتہ ہمراہ ذوالقدر خان وارد خطۂ کشمیر گردید۔ و در حین مراجعت چوں بہ مقام دہمتور رسید یکے از رؤسای آں حدود او را بہ خانۂ دامادی پذیرفت بعد چندگاہ در دماغ داماد خیال خیرہ سری دیدہ بد غدغۂ افراسیابی بسان سیاوش از تیغ گذرانید۔ چونکہ منکوحۂ او حاملہ بود خسرو مثال فرزندے ازو متولد شد۔ چوں بہ سن بلوغ رسید با سماع خبر مقتولی پدر آتش غیرتش افروختہ شبانہ پدر مادر خود بہ قتل آورد و مال و دولت و ثروت او را متصرف گشت۔ پس ازاں صفدر خان کہ یکے از

(مسلسل) ۱- مؤر سو لارنس در "ویلی آف کشمیر" در ذکر ابتدا قوم بمبہ می گوید۔ در جغرافیۂ قدیم کشمیر مسطور [illegible] در شمال وادی ولشنہ تا دریائے کشن گنگا بہ ہمسایگی قوم کھکھہ خاندان بومب یعنی بمبہ [illegible] باش می کند۔ ایں قوم بہ قبیلۂ اول الذکر در قومیت شریک اند۔ قیاس است کہ در زمانۂ قدیم مردمانِ خاندانِ بمبہ بر علاقۂ کرناہ قابض بودہ اند۔

۲- دیگر ایں کہ زوال خاندان بنو امیہ در سنہ ۱۳۲ رو نمود۔ و ایں محال است کہ بعد یک ہزار سال یک کس از آناں در غربت زندہ کنندۂ خاندانِ خود باشد۔ خصوصاً وقتیکہ او خود از اصلیت خود نا واقف باشد۔

۳- ایضاً در یک کتاب ترکی نام ایں قوم بام مذکور است۔ ممکن است کہ بام از امتداد زمانہ "بمبہ" شدہ باشد۔

باایں ہمہ مولوی حشمت علی بریں امر اتفاق نمودہ است کہ اصلیت قوم "بمبہ" از ہندوستان نیست و یا شد کہ در زمان امیر تیمور از ترکستان آمدہ ساکن علاقۂ مظفر آباد شدند چنانکہ از توزک جہانگیری معلوم می شود۔ در زمان جہانگیر باشندگانِ علاقۂ مظفر آباد خود را از قوم "قارلوغ" کہ لفظ ترکی است خود را شمار می کردند۔ (صفحہ ۹۰۹)

فرزندان او در شجاعت و جوان مردی ممتاز بُود در پیش سلطان محمد خان مرزبان پکھلی بعہدۂ سرلشکری ممتاز شدہ بجلدوی حسن خدمت از علاقۂ دمتور چند قریہ جاگیر یافت درحالیکہ خود را بہ نبی اُمیہ منسوب می داشتند مردم عوام نبو امیہ را بوگفتند ہمچنانکہ ذوالقدر خان را ذو لچو نام نہادہ اند۔

مختصر کہ تا زمان سلطان حسن شاہ بہ متابعت سلاطین کشمیر اوقات گذاری می کردند۔ و در عہد چکاں لباس خیرہ سری پوشیدہ بہ دستبرد اطراف مشغول شدند۔ دراں ایام مظفر خان صاحب ثروت و شجاعت نامی گرامی شدہ بُود در ۹۴۲[۳۴] قصبہ مظفر آباد بنام خود آباد کردہ دار الحکومت خود قرار داد و تا حدود پکھلی و دمتور و کاغان و دچھنہ و کھاورہ وغیرہ دست اندازی کردہ لوای سلطانی و راجگی افراشت اکبر شاہ بنا بر اعانت راجہ بہگوانداس کہ در معرکۂ یوسف شاہ باد کردہ بُود از پہاڑ دچھنہ جاگیر او افزودہ بعاطفت جہانبانی سرفراز فرمود۔ در ۱۱۲۶ہ ہیبت خان پسر مظفر خان از جیب بغاوت سر کشیدہ اطراف کشمیر را غارت نمود۔ علی محمد خان نائب صوبہ با جمعیت رُؤسا و منصبداران کشمیر برای گوشمالی اُو یلغار فرمود۔ پس بعد

[۳۴] مولوی حشمت علی خان در تاریخ جموں و ریاست ہای مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ می نگارد کہ بنیاد قصبۂ مظفر آباد یا در اواخر قرن یازدہم و یا در آغاز قرن دوازدہم افتاد۔ او در ثبوت بیانش وجوہات ذیل بیان کردہ است:- (۱) خواجہ محمد اعظم در تاریخ خود "واقعات کشمیر" رقم طراز است کہ در ۱۱۲۴ہ بزمانۂ صوبیداری عنایت اللہ خان (بعہد حکمرانی شاہ عالم بادشاہ دہلی) محمد مظفر کہ از ملازمین سلاطین پکھلی بود۔ از زوال حکومت آناں استفادہ نمودہ در علاقۂ کوہستانی شمالی تسلط خود قائم کرد۔ بعد ازیں بر علاقۂ دراوہ و کرناہ کہ از متعلقات پرگنہ کامراج ملک کشمیر است متصرف و قابض گشت۔ (ص ۹۰۸)۔ (۲) از روزنامچۂ جہانگیر کہ بنام "توزک جہانگیری" شہرت دارد جہانگیر در سفرنامۂ خود ہیچ نشانے از مظفر آباد نہ دادہ است:

آویزش بسیار ہیبت خان فوج شاہی را شکست دادہ افسران عسکر محبوس داشت۔ ازین جہد عبدالعظیم خان دیوان صوبہ بالشکر فراوان میثاق مظفر آباد را سرانجام دادہ تیغ تکبیر از تیغ گذرانید۔ عاقبت بوقوع مصالحہ معزالدین خان پسر ہیبت خان یرغمال آوردہ شورش ساخت۔ بعد فوت ہیبت خان پسرش محمود خان باغوای ببرالله خان خروج کردہ ملک کشمیر را چند مرتبہ متواتر غارت نمودند حقیقت آن در خروج ببرالله گفتہ آید۔

شاہان افاغنہ محمود خان را بنا بر آمد و رفت کشمیر بعلاوہ جاگیر شاہان دہلی علاقہ دراوہ و کرناہ و یک لک و پنجاہ ہزار روپیہ از علاقہ کامراج عطا نمودند۔ چندے بغیر عناد و فساد جاگیرات خود می خوردند۔ امّا وقتیکہ کریم داد خان بر صوبیداری کشمیر آمدہ[۴۳۵] بود در اثنای راہ امیر خان بمؤاورا مزاحمت[۴۳۶] بسیار نمود۔ امّا کریم داد بہ مشقت تمام از کوہستان دچھنہ عبور کردہ در کشمیر رسید۔ و بعد انتظام کشمیر برای تدارک خیرہ سران پہاڑ دوبار فوج بسیار تعینات کردہ مردم بسیار از کھکھہ و بمبہ بقتل رسانید۔ امّا اصلاح کلی نتوانست کرد۔ بعد فوت محمود خان پسران او حسن علی خان و ناصر علیخان و اکبر علی خان باقی ماندہ ملک محروسۂ خود را با شرکا قسمت کردند۔ حصّہ حسن علیخان مظفر آباد تا ہٹیاں و دہات مقبوضۂ بہکلی و محصول گذرکشتی حصّہ ناصر علی خان علاقہ دراوہ و کرناہ حصّہ اکبر علی خان گہوڑی حصّۂ فتح علی خان کہ از احفاد مظفر خان بود از ہٹیاں تا کہٹائی و حصّۂ برادرش ابراہیم خان از کہٹائی تا بارہ مولہ حصّہ کام بخش خان کہ از جاگیر کامراج پنجاہ ہزار خروار جاگیر کشمیر را باہمدیگر ہمچنیں قسمت نمودند۔

بعد انقضای حکومت شان فرزندان آنہا یادگار ماندند۔ زبردست خان از حسن علی خان در مظفر آباد نجف خان پسر اکبر علی خان در گھوڑی منصور خان و معزالدین خان در کرناہ و صفدر علیخان پسر کرم بخش خان در کامراج مظفر خان پسر فتح علیخان

---

[۴۳۵] بمعنی می آمد۔ [۴۳۶] درین مزاحمت درپردہ دست محمود خان بود (ایضاً ص ۹۱۷)

درکھٹائی وہرکس بطور خود طبل حکومت نواختہ چندے بسر بردند. وقتیکہ ہری سنگھ[۴۳۷] صوبہ دار کشمیر شدہ بود علاقہ کھاورہ را تا چکار متصرف گشتہ بہر جا قلعہا انداخت ومظفر خان راجہ کھٹائی از دست شرکاء خود مفرور شدہ درپناہ ہری سنگھ در آمد. وہری سنگھ اورا از کھٹائی تا بارہ مولہ حکومت بخشید وچند ہزار روپیہ نذرانۂ سالانہ دادن مقرر کردہ از جاگیر کامراج برتی گردانید. بعد چندی فوت شدہ پسرش زبردست خان بجای او نشست. زبردست خان مرزبان مظفر آباد بدستور مستقل بود ہنگام برآمدن موتی رام نوعی درخدمتش قصور نمودہ موجب آں کرپارام بروقت حکومت خود با فوج کثیر در مظفر آباد یورش ساخت. زبردست خان با جمعیت سوم گکھہ وبمبہ نخست لشکر خالصہ را طاقت شکستند. عاقبت بمنصوبۂ گنیش پنڈت[۴۳۸] درفیمابین صلح واقع شدہ دیوان نذرانہ ویرغمال گرفتہ رجعت نمود. وقتیکہ میاں سنگھ حاکم کشمیر شد. زبردست خان نبیرۂ خود رحمت اللہ خان کہ درحسن صورت آیتے از رحمت بود باتحفہ وہدایا بیرغمال فرستاد. میاں سنگھ حسن صورت وسیرتش خوش کردہ بہ انواع تلطف نگہداشت ودختر معزالدین خان راجۂ کرناہ بکابین او آوردہ معزز داشت.

وقتیکہ شیخ[۴۳۹] غلام محی الدین ناظم کشمیر شد از راجہای پہاڑ ہرکس را یرغمال گرفتہ ضبط وربط نمود ودرسنہ۱۲۶۰ ہجری مطابق سنہ۱۸۹۹ بکرمی باستماع خبر آشوب سلطنت لاہور یرغمالان راجہای پہاڑ شبانہ بیگان بیگان بخلوت طلب ساختہ بخوف شورش وفساد ہمہ را محبوس داشت ورحمت اللہ کہ بسیار نازک مزاج بود برمصادمت حبس مقاومت نہ کردہ ازجان درگذشت. ناظم نعش او بجانب

---

[۴۳۷] سنہ۱۲۳۵ھ مطابق سنہ۱۸۲۰ء. درین جا مراد از ہری سنگھ. ہری سنگھ نلوہ صوبیدار مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی است. [۴۳۸] برادر بیربل پنڈت.

[۴۳۹] سنہ۱۲۶۰ھ مطابق سنہ۱۸۴۴ء.

منظفر آباد فرستاده در مزار آبای خود مدفون شد و زبردست خان گاه و بیگاه بر تربت او برای فاتحه آمد و رفت می داشت حسین خان که برادرزادهٔ او بود عموی خود را باتنِ چند از خاصان گرفتار کرده با عانت تھاندار در پیش ناظم صوبه فرستاد دریں جا به حکم ناظم محبوس شد حسین خان بمراد دل در منظفر آباد استقلال یافت و ناظم خطه تھاندار را فرمان فرستاد که حسین خان را اعتبار حکومت نگذارد و پسر خود انتظام حکومت کرده باشد حسین خان باستماع این خبر رنجیده با نجف خان گھوڑی صلاح سنجیده به خیال خیره سری تھانیدار قلعه را بے دخل نمود. پس ناظم خطهٔ دلپذیر برای گوشمالی آں شریر فوجی کثیر به افسری مرزا ایوب و پنڈت راجه کاک تعین ساخت و در نواحئ گھوڑی فریقین حرب و ضرب پرداخته حسین خان مصلحتاً از حرب گاه مفرور شد و فوج ناظم منظفر و منصور و مسرور نشسته در گھوڑی بنیاد قلعه افراختند و حسین خان و شبیر احمد خان پسر منصور خان باتفاق تمامی راجهای کوہستان صمصام خون آشام از نیام برکشیده فوج ناظم را قتل عام نمودند. ہم دار و گیر جمعی کثیر اسیر کرده بعضے ها جبراً مسلمان نموده بعضے ها را موی سر و لحیه و ابرو تراشیده و مختون ساخته گوش و بینی را مثله کرده پیش ناظم پیشکش نمودند. و مرزا ایوب افسر فوج در کاغان محبوس داشته علاقه کوہستان را متصرف شدند. شبیر احمد خان در کامراج علم بغاوت و تاراج برپا داشته مال و مواشی مردمان را غارت نمود و از بنڈپوره ٹیکا رام بھان بروز عید رمضان گرفتار کرده در کرناه محبوس داشت و *نتھو شاه و سجان سنگھ به مقابلهٔ شبیر احمد خان در کامراج علم تقابل افراشته خائب و خاسر باز آمدند.

چوں خبر وحشت اثر سامعه آرای شهریار لاهور گردید و به سبب اتلاف فوج کثیر و به وقوع وقاحت و شناعت کبیر دل گیر گشته ناظم خطه را

* نتھو شاه

بہ تقصیر قصور تدبیر مقصر کردہ چہار لک روپیہ مصادرہ نمود۔ وگلاب سنگھ پوہ وندی را طاقت چہار ہزار سپاہ دادہ از راہِ ہزارہ بر مظفر آباد روانہ نمود وشیخ امام الدین فرزند غلام محی الدین وبشن سنگھ وجھنڈا سنگھ را با چہار ہزار سوار و پیادہ از راہ پنوچھ برای سرکوبی متمردان کوہستان تعیین فرمود۔

وقتے کہ امام الدین در پنوچھ رسید خبر برگشتگی تخت لاہور وکشتہ شدن شیر سنگھ[۱۴۱] شنیدہ خود را بہ تعجیل تمام در شہر رسانید۔ جھنڈا سنگھ وبشن سنگھ در حدودِ کامراج بمقابلۂ شیر احمد خان جان قتانی ہای نمایان بکار بردہ مخالفان را از ملک کشیدن نتوانستند۔ عاقبتہ الامر امام دین زبردست خان را از بند رہایش دادہ خلعت بخشید ومبلغ پنجاہ ہزار روپیہ جرمانہ ساخت بہ مرافقت راجہ فقیر اللہ پسر رحیم اللہ روانۂ مظفر آباد نمود وفقیر اللہ خان زبردست خان را بدستور بر حکومت استقلال دادہ خود برای وصول زر جرمانہ در قلعۂ مظفر آباد سکونت فرمود وبرادرِ خودش ایوب خان کہ در معرکۂ گھنڑی در کاغان محبوس بود حارسان اورا بہ حیلہ تخم دھاتورہ[*] باشیر بینی خورانیدہ بے ہوش نمود تاکہ ایوب خان از میان برکشیدہ آورد وبعد چندے زبردست خان زبردست اجل شدہ حسین خان بغیر زبردستی باز استقلال یافت پس امام الدین با راجہای پہاڑ حسن سلوک داشتہ و دختر راجہ معز الدین کہ زوجۂ رحمت اللہ خان مرحوم بود در عقد نکاح خود آوردہ با قبیلۂ

---

[۱۴۰] ۱۲۵۹ھ مطابق ۱۸۴۳ء و [۱۴۱] شیر سنگھ پسر دوم مہاراجہ رنجیت سنگھ حاکم پنجاب بود۔ بعد وفات پدرش بامداد جوالا سنگھ بر تخت پنجاب نشست۔ وقتیکہ مہاراجہ مزبور در تماشائے ریاضت جسمانی پہلوانان در قصر شاہ بلور (سہ میل بطرف شرقی لاہور) مصروف بود از دست اجیت سنگھ سندھانوالا نشانۂ تفنگ شد۔ (سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر جے۔ کارمیکائیل سمتھ مطبوعہ ۱۸۴۷ کلکتہ) ٭ [*] جوزماثل ٭

بسوّا رابطۂ کلی بہم رسانید و بہ داد و دہش و مراعات ہرکس را نواختہ بندیاں و یرغمال ایں را رہائیش ساختہ شورش و فساد از میان برداشت۔ ہمدریں ایام مہاراج گلاب سنگھ[۲۲۲] مالک صوبۂ کشمیر شدہ راجگان پہاڑ مطیع و منقاد خود گردانید و ہر کسے را قدر حیثیت و وقار اقطاع بخشید۔ ازاں باز نزاع و فساد اہل بغی و عناد رفع شد۔

راجہای کہاوڑہ حقیقت راجہای کھکھہ[۲۲۳] و ہاتمال در تواریخ کشمیر جائے بنظر نیامدہ مشہور است کہ در بلاد نمکسار کھکھو و ہاتھو دو برادر از قوم راجپوت بودہ اند و بہ کدام سببی مسلمان شدہ کھکھو را کھکھی خان و ہاتھو را حاتم خان نام کردند و در پیش سلطان زین العابدین ملازم شدہ در سفر خراسان وقتیکہ در عسکر تیمور شاہ یرغمال بود خدمات شائستہ او را دلخوش کردند در حالت خورسندی سند جاگیر از و نوشتہ گرفتند۔

---

۲۲۲ بہ نہم مارچ ۱۸۴۶ء بروئے عہد نامہ چہارم امرتسر کہ مابین مہاراجہ گلاب سنگھ و فریڈرک کری بارنٹ صاحب و میجر لارنس صاحب سفیر حکومت انگلشیہ طے یافت کشمیر و جمیع ملک کوہستان بعوض مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سکۂ نانک شاہی کہ مبلغ پنجاہ لک از آنان معجل و بست و پنج لک موجل بود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ فروخت کردہ شد۔ برائے تفصیل عہد نامہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۳۰۰۔

۲۲۳ موسیو لارنس دربارۂ اقوام کھکھہ و بمبہ می نویسد۔ در قدیم سنسکرت نام ایں قوم کھش بود کہ در کوہستان ہمالیہ بود و باش می داشتند۔ لفظ کوہستان ایں جا مجمل است و بدیں وجہ قاری در شک می افتد لیکن از راج ترنگنی ایں شک کلیتہً زائل گردد زیرا کہ در و مذکور است کہ حکمران راج پوری (راجوری) از قوم کھش تعلق می داشتند۔ از طرف بانہال تا دریائے چندر بھاگا نشان آبادی قوم مزبور بدست آمدہ است ہمچنیں ثابت شدہ کہ وادی دریائے (وتستہ) کہ پائین بارہ مولہ است مسکن ایں قوم بودہ است بعدہ از امتداد زمانہ کھش کھکھہ شد (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۹۳۹)۔

چوں زین العابدین برتخت شاہی جلوس نمود۔ بہ ایفای وعدہ چند قریہ بہ آں ہا جاگیر بخشید کہ دراں جا بود و باش اختیار کردہ قوت و ثروت حاصل نمودند۔ و در عہد چکان کیچم خان بہ باعث بے انتظامی خود سرمانده بود لیکن پسر انش در عہد چغتہ طوق متابعت بہ گردن انداختہ بہواداری مظفرخان بمبہ جاگیر خود را توفیر دیدند۔ زماں یاز با راجہای دچھنہ موافقت داشتہ در جبرہ سری و بغاوت متفق می بودند

الحال وارثان کہکمی خان را کھکھہ و وارثان حاتم خان را ہا تماں می گویند و در بغاوت و جلادت از کردہ راجہای دچھنہ جودت کمتر دارند و در عہد افاغنہ از پرگنہ کردہن بہ علاوہ جاگیر کھاورہ بست ہزار روپیہ جاگیر یافتہ بودند۔ وقتیکہ ہری سنگھ صوبہ دار کشمیر شدہ بود[۲۴۴] سرافراز خان کھکھہ کہ سرآمد راجہای کھاورہ بود قابو کردہ در لاہور فرستاد و برادرش غلام خان[۲۴۵] در حبس خانہ شیرگڈھ از جان درگذرانید علاقہ کھاورہ را تاپچکار تصرف کردہ بہر جا قلعہ ہا انداخت و مہاراج گلاب سنگھ ہم ہر کسے را بقدر کفاف وجہ معیشت گذاشتہ از جبرہ سری و تاخت و تاراج و ستمگری باز داشت۔

فی الحقیقت حضرات کھکھہ و بمبہ کہ ہر دو طایفہ عالی نژاد اند در سفاکی و بے باکی و غارت گری و رہزنی بسیار جوان مردی و چالاکی کردہ اند و در عہد شاہان چغتہ و افاغنہ و سنگان لاہور با وجود سطوت جہانداری ملک کشمیر را اکثر

---

[۲۴۴] ۱۸۲۸ء لشکر کشی ہری سنگھ نلوہ بر سرافراز خان کھکھہ خلاف منشاء مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی بود۔ لیکن بعدہ بہ نظر ایں کہ سرداران قوم کھکھہ ہمیشہ خلاف حکومت "سکھاں" برسر پیکار می مانند ہری سنگھ نلوہ را ایمائے تغلب کرد۔ (تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان ص ۲۴۳)

[۲۴۵] غلام علی خان (ایضاً) ؛

اوقات از تاخت و تاراج و ستمگاری و خونباری دقیقۂ باقی نگذاشتہ اند خصوصاً در حق اہل ہنود مضرت و آزار ایشاں افزون بود۔ ہمگی در زمان حکومت مہاراج گلاب سنگھ خلق خدا در حصن متین امن و امان محفوظ ماندند و مردم قطاع الطریق در مغارۂ عدم خزیدند۔ چہ ہرگاہ یک شخص ضعیف را لک روپیہ ہمراہ می بود از ہیچ کسے اندیشہ و مضایقہ نمیکرد۔

علاقۂ پونچھ۔ از شہر کشمیر سمت مغرب واقع است۔ رفعت آں از بحر محیط ۳۰۰۰ فٹ و بعد مسافت از سرینگر براہ بارہ مولہ ۸۰ میل و براہ توسہ میدان ہمگی ۸۴ میل۔ گویند راجہ للتادت آباد کردہ است۔ ساکنان آں جا ہنود و مسلمان۔ و درمیان شہر قلیلے برف تراوش می کند۔ فوراً گذوبان پذیرد و ہوای آں در برسات موذی گردد کہ بہ سبب تعفن ہوا و ہیجان خلط صفرا جمیع حیوانات از نوع انسان و بہایم و حشرات و ماہیاں تپ لرزہ پیدا می شود۔ موجب آں مردمان آں جا در تابستان فراز کوہستان ہا می روند و در عہد سابقہ تا زمان بڈھ شاہ شامل کشمیر بودہ اند و در حکومت چکان خودسر شدند و در سنہ ۱۰۱۹ھ[۱] جہانگیر شاہ در قبضۂ اقتدار خود در آوردہ مسجد جامع باہتمام حیدر ملک در آں جا تعمیر ساخت و در عہد محمد شاہ[۲] محمد ولی و محمد زمان مرزبان پونچھ بہ تحریک برکات خان در کشمیر آمدہ دست تطاول برکشادہ ملک را غارت کردند۔ عاقبت از دست برکات خان کشتہ شدند و در عہد افاغنہ رستم خان

---

[۱] ۱۰۱۹ھ مطابق ۱۶۱۰ء

[۲] محمد شاہ ... از خاندان چغتائیہ است۔ بعہد او نادر شاہ درانی بر دہلی حملہ آور شد ہمہ ہا ۳۰ سال حکومت کرد و بتاریخ ۱۶ اپریل ۱۷۴۸ء مطابق ۲۷ ربیع الثانی ۱۱۶۱ھ داعی اجل را لبیک کرد۔ محمد شاہ مزبور ہمہ وقت در عیش و عشرت مشغول می بود۔ بدیں وجہ در تاریخ بنام محمد شاہ رنگیلا (عیاش) شہرت دارد (قاموس المشاہیر صفحہ ۱۹۳)

باغی شده بود سردار عبدالله خان پسرش شبیر باز خان بدغای وزیر روح الله که مدار المهام آن‌ها بود در کشمیر قید کرده مسموم ساخت و وزیر روح الله را خطاب راجگی عطا نمود. انگاه وزیر روح الله خان در جنگ سنگاں از جانب عظیم خان تردّدات نمایان بکار برده اعتبار و افتخار حاصل نموده از دنیا درگذشت و پسر او میر باز خان بجای پدر مدتے حکمرانی میکرد و در سنه ۹۹ ابه سنه ۱۲۵۸ھ[۴۴۸] مهاراجه گلاب سنگھ آں را فتح کرده تمام سرکشان و باغیان کوهستان‌ها در دار‌ها و به عدم انداخت و بلّی سُودن و سبز علی سودن را پوست از بدن برداشته خلق خدا مامون ساخت. پس خراج آں جا چند سال در خزینهٔ جموں عاید بود. انگاه در جاگیر راجه موتی سنگھ فرزند راجه دھیان سنگھ[۴۵۰] واگذاشت[۴۴۹] فقط.

علاقهٔ راجور. از کشمیر سمت گوشهٔ مغرب و جنوب بر ساحل یمین رودبار فراز بلندی واقع است رفعت آں از بحر محیط ۳۰۹۴ فٹ. بعد مسافت از سرینگر ۰ ہیل بآبادی عمارات و اسواق و مساجد و منادر و باغات و اشجار و اثمار خوش نما. مهاراجه گلاب سنگھ آں را رام پور نام نهاده است و در موسم مثل پنوچھ هر کس

۴۴۸ھ مطابق سنه ۱۸۴۲ء ؛

۴۴۹ھ بنا بر تحریر کے۔ایم۔پانیکر مصنّف "گلاب سنگھ" صفحه ۱۲۳ واگذاشت پونچھ بحق راجه موتی سنگھ در سنه ۱۸۵۲ء رو نمود وقتیکه جواهر سنگھ و موتی سنگھ پسران دھیان سنگھ درین امر رجوع بحکومت پنجاب (انگلسیه) کردند ؛

۴۵۰ھ راجه دھیان سنگھ متوفی سنه ۱۸۴۳ء برادر بزرگ مهاراجه گلاب سنگھ آنجهانی بود. در سیاست دانی و زیرکی پایهٔ عالی داشت. مدت العمر وزیر مهاراجه رنجیت سنگھ آنجهانی و مهاراجه کهرک سنگھ و مهاراجه شیر سنگھ بود. آخر کار بنا بر سازشے از دست اجیت سنگھ سندھیا والا هدف بندوق گردید. (ملخص از سیکرٹ هسٹری آف دی لاهور دربار) ؛

را تپ لرزہ می آید مردمان آن جا خوشش وضع ہنود و مسلمان مخلوط۔ از قدیم ریاست گاہ
راجہای آں جاست د در عہد بڈھ شاہ دین اسلام قبول کردہ مطیع صوبہ کشمیر
شدہ بودند و از عہد درانی* خودسری اختیار نمودند و در حکومت سنگاں مطاوعت
رنجیت سنگھ می کردند و در ۱۲۶۰ھ بشت ۱۸۴۶ع مہاراجہ گلاب سنگھ قصبۂ مذکور معہ
حدود اطراف آں ماتحت خود کردہ راجہای آں جا در وسط ہند مفرور شدند
و از سرکار انگریزی[۷۵۱] وجہ معیشت خود حاصل نمودند۔

علاقہ بانہال - از کشمیر بطرف جنوب بمسافت ۶۳ میل رفعت آں ۵۵۰۰ فٹ
مردمان آں طرف ہنود و مسلمان مخلوط بزبان کشمیر تلفظ می سازند و در تابستان
تپ لرزہ وافر و ایں محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است بعد تنزلِ سنگان مہاراجہ
گلاب سنگھ شامل جموں کردہ است۔

کھل - پرگنہ ایست از بانہال سمت مغرب درمیان کوہستان مردمان
آں جا بیشتر در رہزنی و غارت گری مشہور بودہ اند۔ چنانچہ ملک کشمیر بعد
از حادثۂ زدلچو بارہا غارت کردہ رفتند۔ مردمان آں طرف اکثر بہ مذہب ڈوگرہ
بعضے مسلمان قبل ازیں ہنود آں طرف با مسلمانان خویشی می کردند و در عہد
مہاراجہ گلاب سنگھ ایں امر موقوف شد۔ شامل آں بدلی و ٹپل وغیرہ اطراف
دیگر است۔

مرو واڑون - یک پرگنہ است درمیان دو درہ از کشمیر بطرف گوشۂ
جنوب و مشرق بمسافت ۹۶ میل ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است۔ مردمان آں جا

۷۵۱ھ پروفیسر کے۔ ایم۔ پانیکر راجۂ راجوری را مع راجہائے جسروتہ و مامنگر و بسوہلی و کشتوار
وظیفہ خوارانِ مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی نگاشتہ است۔ بنا بر تحقیقش مہاراجۂ مزبور ایں
ہر پنج نفر را سالانہ ۶۲۰۰۰ روپیہ بطور کفاف ادا می کرد۔ (گلاب سنگھ صفحہ ۱۲۰) ‌* یعنی درانیاں

مسلمان و بزبان کشمیر تلفظ می سازند۔

کشتواڑ۔ درمیان درہ ایست از کشمیر سمت جنوب بمسافت یک صد و بست میل از راہ مرو رفعت آں از معدل بحر محیط ۵۸۰۰ فٹ[۵۵۲]۔ آب و ہوای آں جا خوب و اشجار و اثمار آں طرف مرغوب۔ برف قلیلے ترشح می کند۔ فوراً رفع گردد و اصل باشندۂ آں طرف از قوم ٹھکر گدی ہستند۔ مردم کشمیر ہم بسیارے دراں جا کار شال بافی ہمیکنند۔ پیش ازیں زنہای آں طرف در سحر و جادوگری مشہورہ بودہ اند کہ آں ہا را ڈین می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ تنبیہ و تدارک آں ہا واقعی نمودہ عمل آں ہا معدوم ساخت۔ قدیم راجہای آں جا از قوم راجپوت ہمیشہ حکومت بسر نمود می کردند۔

در سنہ ۹ ہجری[۵۵۳] سید شاہ فرید[۵۵۴] کہ فقیر روشن دل بود راجۂ کشتواڑ را مسلمان کردہ مرید خود فرمود۔ انگاہ شاہان مغلیہ او را حرمت می داشتند و در عہد عالمگیری

۵۵۲۔ بقول مولوی حشمت علی خان تقریباً ۵۴۰۰ فٹ انگلیسی بلند است (تاریخ جموں و ملحقات صفحہ ۱۳۵)۔

۵۵۳۔ مطابق ۱۴۹۴ء۔ ظاہراً سہو است زیرا کہ سنہ جلوس حضرت محی الدین اورنگزیب عالمگیر بادشاہ غازی کہ بعہدش راجۂ کشتوار ملقب بہ سعادت یار خاں گشت از ۱۶۵۸ء تا ۱۷۰۷ء بود۔

۵۵۴۔ سید محمد فرید الدین قادری از اولاد خواجہ عبد القادر است۔ روزے بخواب دید کہ شخصے بگوید: "اے فرید بہ کشتوار برو و اشاعت اسلام بکن" بنابریں سید موصوف بہمراہی چہار شاگردانش درویش محمد و یار محمد و سید بہاؤ الدین و سید ابدال شاہ بعہد شاہجہان وارد ایں دیار گشت۔ مزار پسر بزرگش کہ در حیات پدر خود فوت شد تا حال مرجع خلائق مسلمانان کشتواڑ است (ملخص از تاریخ جموں و کشمیر مؤلفہ مولوی حشمت علی صفحہ ۱۶۶ و ۱۶۷)۔

بہ سعادت یار خان[۷۵۵] ملقب گشت۔ آخرہا راجہ تیغ سنگھ[۷۵۶] موسوم بہ سیف خان بر مسند حکومت آں جا استقلال یافت۔ وزیر لکھپت رای کہ از مقربان و نصربان خاص الخاص او بود نوع از او ناراض[۷۵۷] گشتہ مہاراجہ گلاب سنگھ را ترغیب و تحریص تسخیر کشتواڑ نمود تاکہ مہاراج در ۱۸۲۱ء[۷۵۸] فوج جرار برای تسخیر کشتواڑ تعیین ساخت

۷۵۵ء صحیح این است کہ سعادت یار خان حکمران ثانی خطۂ کشتوار است کہ حلقہ بگوش اسلام شد۔ بنا بر تحقیق مولوی حشمت علی خان لکھنوی نامش کیرت سنگھ بود۔ اولیں راجۂ مسلم این دیار پدرش بے سنگھ الملقب بہ بختیار خان است کہ بہ حسن سعی سید فرید شاہ مزبور اسلام قبول کرد۔ (ملخص از تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان صفحہ ۱۶۷)

۷۵۶ء بقول دیوان کرپارام صاحب گلاب نامہ ؛ ۷۵۷ء محمد تیغ سنگھ

"و از مصلحت بینی و صواب اندیشی پروانہ جات والا (گلاب سنگھ) بنام وزیر لکھپت کہ کارپرداز راجہ کشتوار بود بدیں مضمون شرف نفاذ یافتند:۔

"عرضی شما رسید کیفیت اش حالی رائے عالی گردید۔ باید کہ ہمچناں در خدمات حضور از تہ دل حاضر و مصروف بودہ عنایت والا را شامل حال دانند"۔

گویند وزیر مسطور از حلال نمکئی آقائے خود (تیغ سنگھ) گاہے بہ تحریر عرائض نپرداختہ بود۔ مگر مراد ازیں تحریر بجز در آوردن بدگمانی بہ خاطر راجہ کشتوار نبود۔ چنانچہ ہمچناں بہ عمل آمد کہ روزے پروانۂ والا (گلاب سنگھ) بدست جاسوسے رسیدہ او بہ نظر راجہ تیغ سنگھ گذرانید و ازاں گمان بد بہ دلش جا کردہ بے گمان بکشتن وزیر اشارت کرد۔ اگرچہ آں جفا کار در کشتن او باقی نگذاشت۔ مگر چوں حیات باقی داشت زخم شمشیر بر دست و بازو خوردہ بصوب بھنگلوار علاقۂ بھدرواہ گریختہ جان بہ سلامت برد۔ ازیں معنی بنیان انتظام کار راجہ مسطور خلل پذیر گشت"۔

۷۵۸ء گلاب نامہ صفحہ ۱۴۰ در بیان فتح کشتوار ؛

دراجۂ آں جاناب مقاومت درخود ندیدہ بجانب لاہور فرار اختیار نمود و مہاراجہ گلاب سنگھ علاقۂ کشتواڑ و بدرواہ[۷۵۹] بکمال اقتدار قبضہ فرمود۔

"فصل دوم در تشریح آثار و امارات حدوثی و ایجاد و ابداع مصنوعی"

صوبۂ کشمیر

وقتیکہ جلال الدین اکبر سواد اعظم ہندوستان را در قبضۂ اقتدار خود درآورد ممالک مقبوضۂ خود را نوزدہ[۷۶۰] صوبہ قرار داد۔ (۱) صوبۂ شاہجہان آباد دہلی (۲) صوبۂ مستقر الخلافت اکبرآباد عرف آگرہ (۳) صوبۂ الہ آباد۔ (۴) صوبۂ اودھ (۵) صوبۂ پٹنہ مشہور بعظیم آبادی (۶) صوبۂ بنگالہ (۷) صوبۂ اڈیسہ (۸) صوبۂ اورنگ آباد (۹) صوبۂ برار۔ (۱۰) صوبۂ خاندیس (۱۱) صوبۂ مالوہ (۱۲) صوبۂ اجمیر (۱۳) صوبۂ گجرات (۱۴) صوبۂ ......[۷۶۱] ؟ (۱۵) صوبۂ ملتان (۱۶) صوبۂ لاہور (۱۷) صوبۂ کابل (۱۸) صوبۂ قندھار (۱۹) صوبۂ کشمیر۔ شامل ایں صوبہ پنجاہ و ہشت محال است ازاں جملہ شش محال جانب گوشۂ مشرق و شمال واقع اند۔ لداخ[۱] - اسکردو[۲] و کنجو۔ نگری[۳] حصورہ[۵]۔ گلگت[۶] و ہشت محال درگوشۂ شمال مغرب ظاہر۔ دومیاں[۱]۔ داردو[۲]۔ دمتور[۳]۔ پکھلی[۴]۔ کلاک[۵]۔ کاغان[۶] درادہ[۷]۔ کرناہ[۸] شش محال جانب گوشۂ مغرب و جنوب اند پونچھ[۱]۔ راجور[۲]۔ نوشہرہ[۳]

۷۵۹ھ بھدرواہ ؛

۷۶۰ھ ابوالفضل تقسیم ممالک مقبوضہ در عہد جلال الدین اکبر بہ پانزدہ صوبہ قرار دادہ است بایں تفصیل :- الہ آباد - آگرہ - اودھ - اجمیر - احمد آباد - بہار - بنگال - دہلی - کابل - لاہور - ملتان - مالوہ - برار - خاندیس - احمد نگر (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۱۱۵)

۷۶۱ھ البیاض فی الاصل ؛

کھل۔ بانہال۔ مرو داڈون خاص ملک کشمیر سی وہشت[۷۶۲] محال است۔ ازاں جملہ شہر سرینگر یک محال و آبادی پرگنات سی وہفت[۷۶۳] محال کہ ہر محال را پرگنہ نامیدہ اند۔

در زمان اکبر شاہ جمعیکہ آصف خان[۷۶۴] بدفتر خانۂ اعلی سپرد ولایت کشمیر راسی وہشت[۷۶۵] پرگنہ مقرر ساخت وجمعیکہ بانتظام قاضی علی مرتب گشت دی آبادی کشمیر را چہل[۷۶۶] و یک پرگنہ مشخص نمود۔ در اصل ہماں سی وہشت پرگنہ

۷۶۲ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب صفحہ ۳۶۸ ؛ دربیان سرکار کشمیر۔

۷۶۳ھ واقعات کشمیر ص۲۷۳ ؛

۷۶۴ھ آصف خان میرزا قوام الدین جعفر بیگ پسر میرزا بدیع الزمان ولد آقا ملائے دوات دار قزوینی است۔ درسال بیست و دوم اکبری سنہ ۹۸۵ نہصد وہشتاد و پنج ہجری در ریعان شباب تازہ از عراق وارد ہند گشتہ ہمراہ عم خود میرزا غیاث الدین علی آصف خان بخشی ملازمت پادشاہی دریافت۔ عرش آشیانی (اکبر) بمنصب دو بیستی داخلی آصف خان سرفراز فرمود۔ او ایں راکم دانستہ ترک مجرا و آمد و رفت دربار نمود۔ ایں استغنا بر خاطر پادشاہ گراں آمدہ بحال تباہ بہ بنگالہ تعیین کرد درسال چہل و دوم (۱۰۰۵ھ) چوں مملکت کشمیر بہ سبب جاگیرداران متفرقہ رو بہ ویرانی آورد آصف خان بہ حکومت آں دیبارہ اختصاص یافت وتا سنہ ۱۰۱۳ھ دریں جا بماند۔ در سنہ ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء در دکن باجل طبیعی درگذشت۔ صد حیف ز آصف خان تاریخ است (ماثر الامرا جلد اول مؤلفہ میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۸۸ء صفحہ ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱) ؛

۷۶۵ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب ۳۶۷۔

۷۶۶ھ ایضاً۔ ایضاً ؛

بود۔ قاضی علی دو پرگنۂ دراده و کرناه شامل ساخت و پرگنه سایر المواضع را دو بخش ساخته دو پرگنه شمرد و چهل مواضع جانب مراج را چولی نام نهاد و هشتاد و هشت موضع جانب کامراج را بدستو سایر المواضع مقرر داشت. درین جزو زمان انتظام باستان تغیر یافته همگی سی و چهار پرگنه ثبت دفتر روزگار است پیشینیان ولایت کشمیر را دو ضلع کرده اند ضلعۂ شرقی را مراج و ضلعه غربی را کامراج نام نهاده اند و در وسط این دو ضلع شهر سرینگر واقع۔

شهر سرینگر[۴۶۷]۔ در خطۂ دلپذیر کشمیر سرینگر نام شهرے است مشهور بتقطیع و تزئین عجیب معمور و در غایت فسحت و سیرابی آراسته و بکمال نزهت و شادابی پیراسته طول آن از نوشهره تا امیرا کدل ۳ میل و عرض آن از چهچه بل تا نایدیار[۴۶۸] .... میل ؟ و دور محیط آن .... میل[۴۶۹] ؟ در نفس شهر نزهت نهر سلسال دریای بهت که از سلسبیل بهشت یاد می دهد و از آبیاری آن حور سرشتان این آبسال جنت مثال سیراب و شاداب می باشند جاری است حسب جریان این دریای فرحت نشان

---

[۴۶۷] نزد موسیو ڈیو "سرینگر" نام قدیم و موجود این شهر است در عهد سلاطین اسلام "سری نگر" که نام هندوانه این شهر است تا صدها سال متروک مانده و بنام کشمیر معروف بود تا آنکه در زمان تغلب سکهاں این دیار باز به نام "سرینگر" زبان زد شد۔ موسیو مزبور در تائید بیان خود می گوید که موسیو برنیر و فارسٹر که سیاحانِ کشمیر بعهد اورنگ زیب بودند لفظ "کشمیر" استعمال کرده اند نه سرینگر۔ لیکن این واهمه ظاهراً اصلے ندارد چه ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم به عنوان "سرینگر" در ذکر همین شهر گفته است۔ درین زمان هم سری نگر بعرف کشمیر بطور غلط العام زبان زد عوام است ؛

[۴۶۸] البیاض فی الاصل ؛

[۴۶۹] ایضاً ؛

شہر مذکور بدو حصہ منقسم می شود حصہ شمالی و حصہ جنوبی۔ حصہ شمالی در وسعت و نزہت خوش نما و دل کشا است۔ اکثر معابد فخیم و عمارات قدیم بدان سو یافتہ می شود و نہر مارہ[۱] کہ از سلطان زین العابدین یادگار است میان حصہ شمالی در موسم تابستان جاری می باشد۔ چہار جوی ازاں منشق گردد۔ یکے دولت کُل کہ میان دولت خانہ خواجگان نقشبندی می گذرد۔ دوم جوی سید بزرگ شاہ کہ درمیان خانیار جاری می شود سوم جوی کاوہ ڈارہ۔ چہارم جوی تارہ بل و نہر لچھمہ کول کہ از زوجہ ملک جلال ٹھاکر یادگار است حصہ شمالی شہر را طراوت می بخشد و در حصہ جنوبی نہر کُتہ کول کہ از یوسف شاہ چک یاد می دہد من مقام شیر گڑھی از دریای بہت جدا گشتہ ہمگی در موسم تابستان افراد نوع را سیراب گرداند۔ دو جوئے ازاں منفجر گردد یکے سونہ کُل دوم گنبر کول۔ رود بار دودھ گنگا در مضافات حصہ جنوبی شادابی کردہ با دریای بہت شامل گردد۔

پیرامون ایں شہر تالاب ہا و آب خیز ہائی متعددہ حاویست کہ طراوت و طلاوت آں ہا رونق افزای محاسن ایں دیار گردد و افرادِ زمان و زمرۂ عیاشان را سیر و سیاحت و اکتساب معیشت ازاں تالاب ہا حاصل می شود۔ چنانچہ سمت شرقی آں تالاب ڈل و جانب شمال آنچار سر و نوشحال سر و طرف جنوب آب خیز بمنہ و در حاق وسط شہر برارنمبل و نیز در حصہ شمالی شہر کوہ ماراں دل کشاست و جانب گوشہ سرحد شرقی آں کوہ سلیمان روح افزا و سمت مغرب آں عیدگاہ میدانے است وقف کردہ میر محمد ہمدانی درازی آں یک ہزار و شش صد قدم و پہنائی آں پانصد قدم۔ و در وسط آں مسجد عالی[۲] و در صحن آں حوض و چنار زار

---

[۱] بقول آنند کول مابین سن ۱۴۲۰ء حفر کردہ شد۔

[۲] مسجد عالی از بنائے علی شاہ برادر سلطان زین العابدین بادشاہ کشمیر است در سنہ ۱۳۹۰ء تعمیر ایں مسجد شد و تا امروز بر صفحۂ روزگار یادگار است۔ در سنہ ۱۸۰۲ء بآتش سوخت (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

(بقیہ بر صفحہ آئندہ)

واقع ۔ فی الحال از مسجد عالی سمت شمالی عیدگاه مزروع است و حصّہ جنوبی مسطح برای عیدگاه - ایضاً جانب مشرق شهر شمالی میدانے است قبل ازیں وقف کرده میر محمد ہمدانی و بابا اسماعیل زاہد کہ آں را ملہ کھاہ گویند مزار مردم شہر ومدفن اولیای دہر دراں جاست۔

مترجم راج ترنگنی می نگارد کہ بنای ایں شہر از راجہ پرورسین[۲] است کہ در ۸۵۰ بکرمی مطابق سنہ عیسوی راجہ مذکور بعد رتق وفتق سلطنت خواست[۳] کہ شہرے پائدار بر جادۂ روزگار یادگار گزارد ۔ دریں خیال بجانب جوانب و محال خطۂ کشمیر جستجو می کرد و ہیچ جای برای آبادی شہر خاطر نشین نمی شد۔

قف۔ شبے از شب ہای دیجور تنہا از دولت خانۂ خاص بایں ارادہ برآمد کہ دربارۂ تاسیس اساس شہر جدید و دریافت سعادت و نحوست آن از بیان مردمان زمان تفادل گرفتہ کار فرما گردد ۔ خرامان خرامان برلب دریای بہت رسید و آن روی ساحل دریا آتشے مشتعل بود کہ ہندوان مردگان خود را دراں جا سوختہ رفتہ بودند۔ راجہ از فروغ نائرہ شمشان ساحل دریا و درختان آں روی دریا معائنہ

(مسلسل) لیکن بہ حسن سعی گل محمد خاں کہ دراں ایام بہ عہدۂ جلیلہ فائز بود باز تعمیر یافت - (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۲۶) ؛

[۲] راجہ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۷۹ء) - بنا بر روایتے از راج ترنگنی بنائے سرینگر از دست مہاراجہ اشوک (۲۶۶ - ۲۲۳ ق م) نہادہ شدہ است۔

چنانچہ :-

"آں شہنشاه ذی شان شہر سرینگر، تعمیر نمود کہ بلحاظ نود و شش لک خانہا و دولت فراواں اہمیت بزرگ داشت" (راج ترنگنی کتاب اول مصرعہ ۱۰۴ مترجمہ سٹائین صفحہ ۱۹ ؛ [۳] راج ترنگنی کتاب سوم مصرع ۳۳۶ ۔ صفحہ ۹۹ مترجمہ سٹائن ؛

می کرد۔ ناگاہ بطوالت قامت وضخامت جسامت شخصے ہولناک دید۔ کہ از چشمانِ اُو شعلہ ہای آتش مشتعل می گشت و زبانۂ آں اشتعال مثل برق بہ بدن راجہ التوامی نمود آں شخص مہیب دو دست خود دراز کردہ در غایت صولت وتندی باواز ہولناک راجہ را بجانب خود کشید۔ راجہ از تخویف وترہیب او نترسید بلکہ ہیکل وشمایل اُو دیدہ خندید۔ آں شخص بعلو ہمت راجہ دیدہ خنداں وشاداں گفت ای راجہ پروسین پیش ازیں خود را بر دوکس یکے بکرماجیت دوم شدرک کہ قصۂ اُو در برہست[۲۴۴] کتھا مشروح

---

[۲۴۴] "برہت کتھا" بو تصنیف گناڈیہ کہ مشتمل بر قصۂ محبت پسر او دیانہ بازنش "مدن من جوکا" است کہ درعین مجلس عقد بندی بذریعہ "مان سویگا" از دستش ربودہ شد۔ وزیرش "گموکھا" دریں امر معاونت بلیغ نمودہ اورا باز بہ مقصودش رسانید۔

مطابق بیان پروفیسر کیتھ "برہت کتھا" مزبور تصنیف سنہ ۵۰۰ء است؛ تاسف بریں است کہ "برہت کتھا" گناڈیہ از امتداد زمانہ از دست رفت و بہ یقین معلوم نشدہ کہ مضمونش چہ بود۔

بلحاظ تاریخی حوالہ جات ایں کتاب در تصنیفات قرن ہفتم یافتہ شدہ اند مثل تصنیفات سبندھو وبان وڈ انڈین۔

بقول پروفیسر کیتھ "برہت کتھا" بزبان پشاجی نوشتہ شدہ بود۔ پروفیسر گریرسن تحقیق نمودہ است کہ پشاجی بنواحی۔ سوات۔ چترال وگلگت بہ گفتگو می رفت۔ زیراکہ پشاجی بزبان سنسکرت شخصے را گویند کہ خورندۂ گوشت خام باشد و بہ تحقیق شدہ است کہ باشندگان علاقہ ہائے مزبورہ در قرون وسطی آدم خور بودہ اند۔

تا اکنوں از چہار تا عدد "برہت کتھا" نشان دادہ اند کہ سہ ازاں بہ نقل گناڈیہ تصنیف شدند۔ یکے ازاں مصنفہ بدھ سوامن و دوم کھیم اندر کشمیری وسوم دیو کشمیری است بلقیہ ہرسہ در سنہ ۱۰۰۰ء نوشتہ شدہ اند۔ (ملخص از "اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر" مصنفہ پروفیسر کیتھ صاحب صفحات ۲۶۶ تا ۲۸۱)؛

است آشکارا کردہ بُودم۔ اکنوں خود را تو نمودم۔ والا ہمتی شما سہ کس را بہ حدے دیدم کہ از دیدن من خوف و رعب بر دلِ شما غالب گشت۔ حالا من از تو مسرور و محظوظ شدم بالفعل اگر می خواہی کہ پیش من بیائی آں چہ مطلوب و مقصودِ تو باشد حقیقت و اسرار آں بہ تو باز گویم۔ اگر از آب دریا اندیشہ می کنی من ترا بسہولت پیش خود برسانم۔ انگاہ پای خود را دراز کردہ بر ساحل دیگر رسانید وگفت بیا بہ سبیل ایں جسر متین تاکہ از صُحبتِ من کامیاب خواہی گشت راجہ بہ سبیل جسر شنگرف از دریای ژرف عبور کردہ نام او پرسید گفت منم دنالنی بیر و خادم سداشو۔ ہمت والای تو دیدہ خوش شدم مطلب تو ہمیں است کہ شہرے آباد خواہی کرد کہ تا دورِ روزگار پایدار ماند۔ باید کہ می روی فردا بجانب سرحد شمال خواہی یافت زمینے را کہ خاک سرخ بر سطح زمین طرح ریختہ باشد۔ پس بنا کنی شہری را دراں سرزمین بر فلانہ وقت۔ البتہ بنیاد آں شہر ابدالدہر پایدار ماند۔"

راجہ مستبشر ایں بشارت گشتہ فردا بجانب حدودِ شمال استعجال کردہ و از ہر محال تفحصِ احوال نمودہ پیرامونِ کوہِ ہاری پربت طرح غیبی یعنی رنگ مرید بفاصلۂ چہار کردہ افشاندہ دیدہ شادمان گردید۔ گویند دراں سرزمین آب چگہ[۴۴۵] نام دیوے بزرگ بقامت سنگ استقامت کردہ از قدیم مقیم شدہ بود۔ راجۂ مذکور آں دیو دیجور را ازاں جا مفر در کردہ۔ دراں سرزمین اساس شہر انداختہ بہ سرینگر موسوم ساخت و در جوار آں چیبہ[۴۴۶] سوامی نام عابدے مرتاض مقام کردہ بود کہ با راجۂ نیک

---

[۴۴۵] در راج ترنگنی تقریر دیو بایں نوع است :۔

"دیو باید کہ شہر خود جائے تعمیر باید کرد کہ در انجا فردا نشان زدہ مرا خواہی دید۔"

(راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۴۸)

[۴۴۶] در راج ترنگنی ایں نام "بکش" مذکور است۔

نام اتحاد تمام می داشت۔ وے دریں امر سبقت کردہ پیش از ہمہ برای نوطن خود دراں جا صومعۂ افراشت۔ چونکہ راجۂ نیک نہاد در آبادی ایں بلاد بمراد کوشید۔ معماران چیرہ دست بدست کردہ در تعمیر قصور و بیوت مشغول داشت۔ چیو نام^۴۷۷ درود گرے کہ در فن تعمیر استاد بے نظیر بود^۴۷۸ براہتمام و ارتسام عمارات آں مقام سرگروہ معماراں مقرر نمود۔ اول برای یمن و برکت ایں بنیاد ضمنی گران سنگ گردوں سوار دراں جا آوردند۔ ناگاہ در وسط راہ پایۂ گردون نگوں گشتہ بہ شکست۔ ہماں وقت ساعت سعید کہ ملہم غیب فرمودہ بود اقبال نمود۔ آں ہم باشارۂ غیبی پندا شتہ ہماں جا اساس بت خانۂ شیوہ ناتھ جی انداختند و پنج^۴۷۹ بت خانہ متین در غایت رفعت و عظمت یکے سدہ بادہ شری۔ دوم کالی شری۔ سوم لوکی شری۔ چہارم مہا شری پنجم پروری شری بلند افراختند و در تعمیر و ترفیع مکانات پرداختند۔

رقف۔ گویند در عرصۂ چند سال قریب سی^۴۸۰ و شش لک خانہ ہای رفیع تعمیر کردند۔ ازاں جملہ عمارات شاہی و کوشکہای عالی و محلات امراد وزراء بر ساحل شرقی دریای بہت در غایت رفعت افراشتند کہ بر کوہ ہامشرف بودند و دریای بہت را بہ مقام نادہ پورہ از راہ اصلی مسدود ساختہ زیر دامان کوہ ماران جاری

---

۴۷۷ کلہن پنڈت نام ایں عابد "جے سوامی" بیان کردہ است۔ قیاس است کہ چیہ سوامی مخرب "جے سوامی" است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۰۔ صفحہ ۱۰۲)

۴۷۸ کلہن نام ایں معمار "جے" نوشتہ است

۴۷۹ کلہن پنڈت در سبب تعمیر ایں پنج بت خانہا می گوید کہ راجہ پرورسین چونکہ بر پنج اقوام حکمران بود بدیں وجہ پنج بت خانہا برنامہای پنج دیوی (معبودہ) تعمیر نمود۔ کلہن ازیں پنج برنام یک بت خانہ یعنی سدبہادشری اکتفا نمودہ است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۳)

۴۸۰ راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۷۔ مترجمہ سٹائن

ردند و منفذ دریای بہت کہ بسیار عمیق بود سفینہ ہا فراہم کردہ از سنگ و خاک
پتاشتہ در قعر آب انداختہ سدّے مستحکم افراختند۔ لہذا آں مقام را نادہ پورہ نام
ہادہ اند و برای عبور و مرور انام متصل آں مقام جسرے متین استوار کردند۔ تال
ول کہ درآں زمان خالی از آب صحرائے بود وسیع و تانپنی مرگ نام کہ بعد از آبادی
شہر سرینگر بحادثۂ طغیان آب صحرای مذکور غرق آب گردیدہ تالابے بہم رسید
درآں زمان کوہ ماران و ہاں شہر بسان مرکز دایرہ نمایان بود یعنی بہر سو عمارت
لپذیر و ایوان ہای بے نظیر مخنوی گشتہ از فرق آں کوہ احوال ایں گلستان و
ماشای کوہستان و بیابان بہ کیفیت نمایان نشاط افزای نظارگیان می گشت
لحق کہ درآں آوان در قلمرو ہندوستان ہمچنیں شہرے در غایت ساختگی و
آراستگی ممکن نہ بود۔

چوں آوازۂ رعیت پروری و دادگستری راجۂ نیک نام در ربع
مسکون شہرت یافت۔ کافۂ انام از ہر مقام ازدحام کردہ دریں دیار بہشت آثام
بود و باش و مقام خود اختیار نمودند۔ راجۂ نیک نہاد دو عابد عالی نژاد برای
محافظت ابنای ایں بلاد بر دو جانب شہر مقرر گذاشت یکے وردمان سوامی[۴۸۱]
بر کوہ سلیمان دوم سوگرم سوامی متصل ہارون پرگنۂ پھاک و سمت شمال ایں
شہر وزیر راجہ شورک نام مکانات رفیع و بت خانۂ منیع در غایت متانت
آبادساخت چنانچہ علامات آں بت خانہ در موضع شور پرگنۂ آردی کہ درآں

---

[۴۸۱] بیان کلہن در راج ترنگنی ایں است :—

"شہرے کہ بر حدود او معبد ہائے وردھن سوامن و شوکرمن بود
دفتے از سی وشش لک خانہ ہا اش اہمیت بزرگ می داشت"

(مصرعہ ۳۵۷۔ کتاب سوم)

وقت شامل شہر بود موجود و چند نام خالوی اُو دو صنم خانہ رفیع درین شہر آباد ساخت بعد انقضای عرصۂ چندگاہ نایرۂ قہر الٰہ افروختہ دو حصہ عمارات آں دیار سوختہ شد۔ چنانچہ درین جزو زمان در حدودِ شمالی کوہ ماران مردمان چہار پنج درعۂ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ بحادثۂ ہماں آتش درقعر زمین موجود است ہمی کشند یکے از محققان گفت کہ بروقت کندن چاہ درعمق دوازدہ درعہ دیگدان و یک کوزۂ پرآب کہ غوکے دراں پیدا شدہ بود بچشم خود معاینہ کردم علامہ بود فاضل۔ گفت دیدم در خورد سالی کہ از صحن خانۂ من قریب مسجد جامع چاہے بعمق بیست و دو درعہ کندیدہ سنگہای تراشیدہ کہ از آہک مانند پای ہای مشرب درجہ بدرجہ چسپانیدہ بودند بر آمدند۔ مردمان قیاس کردند کہ دراں جا مشرب دریای بہت بودہ است۔ دیگری از عور بیست درعۂ زمین تصویر خروس کہ از خاک چینی کردہ بود بر آورد فقط۔

قصبہ جات کشمیر

قصبۂ ویرناگ - از سرینگر سمت مراج در پرگنہ شاہ آباد بفاصلۂ پنجاہ میل زیر دامن کوہ بانہال در بدایت سرحد کشمیر واقع است۔ سابقہ بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق و باغات شاہی و مسکن سلاطین زیبا قصبۂ بود بہ مرور دہور حوادث زمانہ آں را منہدم ساخت و مہاراجہ رنبیر سنگھہ اکنون تجدید آن نمود۔

قصبۂ ڈورہ - پائین ویرناگ وسط شاہ آباد خوشنما قصبہ ایست کہ ملکان آنجا در حکومت و ثروت خود بہ ترتیب اسواق و تزئین عمارات و ترقی تجارات آباد کردہ اند۔ اشیای تجارت دبوہ سر و شاہ آباد و برنگ دراں جا فروختہ شود۔

قصبۂ اننت ناگ یا[۴۸۲] **اسلام آباد** - از سرینگر بفاصلۂ سی و چہار میل در حصۂ و

۴۸۲ پنڈت آنند کول بامزئی در وجہ تسمیۂ اننت ناگ گوید چہ این مقام منبع چشمہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مراج زیر دامن کریوۂ ملن بوفور چشمہ سار و آبہائی خوش گوار و کثرت عمارات و فسحتِ باغات و وسعت اسواق و نزہت رستاق محل تجارت و معان فرحت مشہور آفاق است ساکنان آنجا اکثر شالبافان و بقالان وکشاورزان ہستند۔ اسباب تجارت پرگنۂ برنگ و مازنت و اپنچ دراں جا بیع و شرا گردد۔ در دوگران آں جا اسباب عجیبہ مخترع ساختہ باطراف و بلاد دیگر بطریق ارمغان می برند۔ مردمان آں جا خوش طبع و زیرک و ہزل و بے وفا و بخل یافتہ می شوند و در سالف زمان دراں جا اینچ نام قریہ بود۔ عالمگیر را آں موضع پسند خاطر آمدہ بنا براں اسلام خان[۵۸۳] کہ صاحب صوبہ بود در ترقی و آبادی آں کوشیدہ باغے دل کش در آں جا طرح نمود[۵۸۴] و سرچشمہ اننت ناگ را ترمیم و ترتیب دادہ۔ پادشاہ آں باغ را اسلام آباد نام نہاد۔ دریں زمان مہاراجہ گلاب سنگھ نام آں بہ قصبۂ اننت ناگ مبدل ساخت۔ دارالحکومت مراج دراں جاست۔

قصبۂ زیج بارہ۔ دیرینہ شہر بیست پائین تر از قصبۂ اننت ناگ بفاصلۂ

(مسلسل) "اننت ناگ" است۔ بدیں سبب "اننت ناگ" گفتہ می شود ؛

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱)

۵۸۳ھ اسلام خان میر ضیاء الدین بدخشی خادم قدیم حضرت محی الدین اورنگ زیب پادشاہ غازی بود بعد محاربۂ جسونت بہ خطاب اسلام خاں رایت اشتہار افراشت و در جنگ داراشکوہی ہمت مردانہ بکار بردہ سبب ہزیمت داراشکوہ گردید۔ در سال چہارم جلوس (۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء) از تغیر ابراہیم خاں بہ صوبہ داری کشمیر رخصت یافت در سنہ ہزار و ہفتاد و چہار ہجری (۱۶۶۳ء) مسافر ملک بقا گردید۔ غنی کشمیری تاریخ وفاتش یافتہ "مرد اسلام خان والاجاہ" (ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۱۹)
۱۰۷۴ھ

۵۸۴ھ در ۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء ؛

پچھا میل بر ساحل غربی دریای بہت بوفور عمارات و رونق تجارات و ترتیب بازار معمور ساکنان آں جا اکثر شالباف و کمتر بقال و زمیندار ہستند۔ اشیای تجارت پرگنہ دچھن پارہ دکھاور پارہ ؛ دیوہ سر دراں جا جمع و شراحی شود۔ زمین بیجبارہ بزرگ پرستش گاہ ہنود است بزعم شان از مقام رفعت ترکہ در ناچندر یار مکان سداشو از کردہ کاشی در زمین و برکت یک "جو" افزون است و در سالف ایّام راجہ وزیبا[۴۸۵] نند۔ دراں جا شہرے بغایت ساختگے" وزیبہ براز" نام آراستہ بود (وزیہ نام سداشو۔ براز بہ لغت سنسکرت فرشتہ) در بعد زمانہ بسبب حوادث روز بروز خراب گشتہ الحال آں را در قصبہ جات می شمرند وزیبہ بارہ را بیجبارہ می گویند۔

قصبۂ پانپور۔ در عہد راجا اجتاپیڈ سمت ۸۶۹ ب وزیر او پدم نام از سرینگر جانب مشرق بمسافت دہ میل بر ساحل شرقی دریای بہت پدمان پور[۴۸۶] نام دہے آباد ساخت و بباعث پیدایش زعفران دراں جا ترقی تجارت و کثرت خلقت و رونق بازار پدیدار گشت و شاہان مغلیہ بہ تعمیر عمارات و باغات آبادی آں مضاعف نمودند و بہ مرور دہور ابنای زمانہ پدمان پورہ را پانپور نام کردند۔

قصبۂ شوپیان۔ از سرینگر سمت جنوب بفاصلۂ سی میل در پرگنہ باٹھو دیرینہ قصبہ ایست بہ تعمیر عمارات و توسیع اسواق فی الحقیقت بندرگاہ تجارت ہندوستان است از کردہ قصبہ جات دیگر رونق تجارت دراں جا بیشتر۔ ساکنان آں جا بقال و تاجر و پیشہ ور و زمیندار ہستند۔ مردم آں جا تیز طبع و فریبی و پست ہمت یافتہ می شوند۔

---

۴۸۵ در راج ترنگنی کتاب دوم مصرعہ ۶۲ نام ابن راجہ "وجے" (۱۰۶ - ۱۱۴ ق م) مذکور است ؛

۴۸۶ "پدماپور" راج ترنگنی کتاب چہارم مصرعہ ۶۹۵ مترجمہ سٹائن ؛

قصبۂ چرار۔ بفاصلۂ یازدہ میل سمت جنوب در ذیل کوہ مبایان پرگنۂ ناگام واقع است بہ برکت زیارت شیخ نورالدین نورانی قدس سرہٗ رونق اسواق و تراکم عمارات و عبور و مرور مردم شہر و دہات وسیع و شرای تجارات بسیار است۔ ساکنان آں جا اکثر مجاور و زمیندار ازمضافات آں جا کانگریہا و اوزار تجارتی باطراف می برند۔

قصبۂ پٹن۔ از سرینگر سمت مغرب بمسافت ۱۷ میل واقع است و در سنہ ۹۲۹ ب راجہ شنکرورما شہرے شنکرپٹن نام آباد کردہ بود۔ اکنوں چند دکان یادگار ماندہ است۔

قصبۂ سوپور۔ از سرینگر بفاصلہ سی میل سمت کامراج واقع است میان آن دریای بہت می گذرد۔ فراز آں جسر متین و حصار سنگین و اطراف آں عمارات و اسواق دلنشین اشیای تجارت کامراج د زینہ گیر د کرد بن وغیرہ دراں مجتمع گردد و پٹوی آں جا نامی و اثمار آں طرف گرامی۔ از قدیم دار الحکومت کامراج دراں جاست۔ خانقاہ میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ العزیز مہبط فیوض رحمانست و مسجد جامع عالمگیری دریں زمان مزرعۂ قنطوریوں و شوکران۔ افسوس کہ باشندگان آں جا باوجود ثروت از روی خساست و سست ہمتی و خباثت و پست فطرتی در تجدید و ترمیم آں نمی کوشند۔

مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومت راجہ ونتی ورما ۸۸۹ بحادثۂ زلزلۂ عظیم از کوہ کھادنیار کہ قریب بارہ مولہ است کوہ پارہ غلطیدہ معبر آب را سد راہ گردیدہ سطح اوسط کشمیر را تا بیجبارہ سیلاب نمود و بباعث کمی دقصور

۸۸۷ھ ۹۰۲۔۸۸۳ راج ترنگنی۔ کتاب پنجم۔

۸۸۸ھ راج ترنگنی۔ کتاب پنجم مصرعہ جات ۱۵۶ و ۲۱۳؛

۸۸۹ھ مطابق راج ترنگنی اونتی ورمن (۸۸۳-۸۵۵/۶)؛

مزروعات تنگی غلات بوقوع آمده خروارِ غلہ[۷۹۰] بہ قیمتِ شش روپیہ دستیاب نمی شد مردمان از روی تنگئی غلات ستوه آمده راجہ مستغرق ورطۂ غم و اندوه همی بود

نقل است کہ پیش ازاں عورتے از قوم چنڈال علے الصباح درعرض راه سربستہ دیگے افتاده دید و درون طفلے درغایت حسن وجمال بود کہ انگشتان خود همی مکید۔ آں طفل را بخانۂ خود برده براهمن زنے برای رضا[۷۹۱] عنت او پسندیده نامش سُوَیه[۷۹۲] یعنی خود پیدا شده مقرر گذاشت تاکہ بہ سن تمیز رسید و درعلوم غریبہ و فنون عجیبہ فرد زمانہ و عاقل یگانہ گردید.. روزے درمکتب خانۂ او چند فرزانہ ازکمی غلات و استیلای سیلاب و تردد راجہ گفتگو میکردند۔ سُوء دانا آں ماجرا اصغا کرده گفت۔ تدبیر ایں امر خطیر اگرچہ دشوار است لیکن بزور زر و دینار آسان گردد۔ مستمعان بہ بیانِ آں کودک چنداں اعتبار نہ کرده۔ یکے ازاں میان درمجلس راجہ تقریر برآں طفل

---

۷۹۰ دریں ضمن روایت کلہن ایں است :—

"دروقت قحط سالی یک کھار (خروار) برنج بہ قیمت یک صدو پنجاه اشرفی بفروخت می رفت"۔ (کتاب پنجم۔ مصرعہ ۷۱)

۷۹۱ لیکن روایت راج ترنگنی چنیں است :—

زنے "چنڈال" موسوم بہ سویہ چوں مصروف روبیدن بود ظرفے سفالین سربستہ یافت و دردلش چنانکہ حسن گفتہ است طفلے حسین وجمیل دید . . . . . .

وایں طفل را آلوده نہ کرده بہ تربیت زنے "شودر" سپرد۔

"چنڈال" مراد است ازقوم رذیل ہنود کہ مُردار خورند۔ "شودر" درتقسیم معاشی ہنود فرقۂ اسفل ترین است ؛

۷۹۲ "سویہ"۔ راج ترنگنی کتاب پنجم صفحہ ۱۹۷۔ صحیح ایں است کہ "سویہ" نام زنے بود کہ پرورشِ ایں طفل نمود۔ لیکن مردمان بعد ازاں باسم زن مزبور او را بنام "سویہ" خطاب کردند ؛

شیرین زبان بیان نمود۔ راجہ فی الحال او را طلبید۔ ماجرا پرسید آنچہ شنیدہ از زبان او باز بشنید۔ فرمود "خز این زر و گہر سپرد آں پسر دانشور نمایند"۔ فرزانۂ سُو ظروف سفالین از دینار و درہم پر ساختہ بسواری سفینہ سمت بارہ مولہ بسرعت تاختہ۔ برابر مخرج آب مان ہر یک کوزۂ دینار بدریا انداختہ۔ ہمراہیاں برجنون او حمل ساختہ خبر اتلاف آں بسمع راجہ رسانیدند۔ راجہ در جواب نوشت ع۔ دست دانا ہرچہ خواہد آں کند۔ بعد ازاں بمقام بارہ مولہ جایے تسدید آب کہ بہ دیارہ گلہ مشہور است رسیدہ نامی ظروف دینار بر موقع تسدید آب در قعر دریا انداختہ مشتہر ساخت ہر کہ این زر و دینار از دریا برآرد ازان او باشد۔ مردم شہر از روی تنگی غلہ تنگ دست و پریشان اوقات شدہ بودند۔ باستماع این خبر فوج فوج ہجوم کردہ بہ طمع زر از قعر آب سنگ ہا برداشتہ از دینار و درہم ہرچہ برآوردند بُردند۔ و در عرصۂ اندک منفذ آب حضیض گشتہ و آب تالاب فرو رفت و سطح زمین نمودار شد۔ دران زمان دریای بہت میان نالۂ شاردا پورہ مجرای خود حفر کردہ بود فرزانۂ سُو من مقام شاردا پور مجرای آب بہت را سد بندی سواحل طرفین نمودہ جانب تالاب اولر جاری ساخت و در اطراف آں بہر جا سد بندی نمودہ زمین ہای وسیع احداث کردہ تسلیم برہمناں کرد و برای یادگاری خود بر ساحل بہت شہرے آباد کردہ سوپور[۹۳] نام نہاد۔ فقط۔

قصبۂ بارہ مولہ۔ از سرینگر بفاصلۂ سی میل سمت مغرب برلب دریای بہت بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق دیرینہ قصبہ ایست معمورۂ راجہ بھیم سین۔ بندرگاہ تجارت ہند و پنجاب و افغانستان۔ فراز پایۂ جسر بہت حصاریست از تعمیر

[۹۳] سوپور در اصل "سویہ پور" بود کہ باستعمال عوام مبدل بہ "سوپور" گشت۔ راج ترنگنی کتاب پنجم صفحہ ۱۹۸ مترجمہ سٹائن۔

عطا محمد خان۔ مردم آں جا اکثر بقال و بعضے بافندہ و چھینٹ ساز و زمیندار عموماً صاحب مروّت و خوش نہاد۔ رؤسای آں جا بیک محضر از قوم گکھڑ کہ فی الحال باسم گکر ملقب گشتہ اند۔ تجارت کا مراج ذکر و ہن و غیرہ اطراف دچھنہ و کھاورہ دراں جا می گذرد۔

قصبہ بنڈہ پورہ۔ در عہد سابقہ جمع دہات بود و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ بہ باعث عبور و مرور سرحد گلگت و کارخانہ جندرہ[۷۹۴] ہای شالی[۷۹۵] دراں جا چہل پنجاہ دوکان آباد است غیر ازیں قصبہ جات مذکرہ بالا قصبہ لار و قصبہ بیروہ و قصبہ کریری و قصبہ ترال سابقہ بکثرت عمارات و اسواق معروف و مشہور بود۔ الحال بہ سبب خرابی در جمع دہات فقط۔

پرگنات[۷۹۶] کشمیر در زمان شاہان چغت

پرگنۂ شاہ آباد[۷۹۷]۔ سرحد شرقی و جنوبی کشمیر زیبا درہ ایست سہ طرف کوہستان

۷۹۴ھ جندرہ بفتح جیم و سکون یاء و دال و فتح را و سکون ہا مستعمل بزبانِ کشمیری و پنجابی معرب لفظ "بنترہ" سنسکرتیست کہ بہ معنے آلہ و اوزار باشد و ایں جا بہ معنے آسیائے آبی است کہ باد قشر از برنجہا جدا می کنند ؂

۷۹۵ھ "شالی" بہ فتح شین و سکون الف و کسر لام و سکون لام لفظ سنسکرتیست کہ معناً چیزے را گویند کہ بالیدگی و نشو و نمایش آب باشد و ایں جا بہ معنے "برنج غیر مقشر یعنی شلتوک است ؂

۷۹۶ھ پرگنہ تقسیم سیاسی کشمیر است کہ پیشینیاں در زمان سابق برائے سہولیت انتظام ملکی کردہ بودند در عہد اکبر بادشاہ چنانکہ ابوالفضل می نگارد تعداد پرگنہ جات سی و ہشت عدد بود۔ بقول سٹائن ابوالفضل اول کسے است کہ نامہائے پرگنہ جات بہ ترتیب داد۔ تعداد پرگنہ جات در ہر عہد مختلف بودہ است۔ بزمانۂ تغلب افغاناں و سکھاں بر کشمیر ایں تعداد سی و شش پرگنہ بود و در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی بہ چہل و سہ پرگنہ رسید۔ بعدہ ایں تقسیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دارد۔ آب سرچشمۂ ویرناگ و نبوئن بے شمار بہ بیل رد و بار ساندران و وتہ وترو میان آں می گذرد۔ قصبۂ ویرناگ و قصبۂ ڈورہ درمیان آں مشہور۔ سابقاً آں را پرگنۂ ویرناگ می گفتند۔ شاہ جہاں بہ شاہ آباد موسوم ساخت و در عہد چغتہ مالیۂ آں در جاگیر ملکان آں جا بود۔ دہات آں بیست[۴۹۸] و یک قریہ۔

پرگنۂ برنگ[۴۹۹]۔ متصل شاہ آباد میان دو درہ طویل یکے لوہرنی دوم نوبگ نہر برنگی و آب سرچشمۂ کوکرناگ میان آں می گذرد۔ دہات ہفتاد و نہ قریہ۔

پرگنۂ کوٹھار[۵۰۰]۔ ہمدوش پرگنۂ برنگ درمیان درۂ وسیع آباد است نہر آرہ پتی و آب سرچشمۂ اچھہ بل میان آں می گذرد۔ تعداد دہات چہل[۵۰۱] و یک قریہ۔

پرگنۂ مارتنڈ[۵۰۲]۔ زیر دامنۂ کرپوہ مٹن از شمال و جنوب آباد است

مسلسل بمتابعت انگلیسیاں در ہندیہ تحصیل مبدل گشت و کلہا یازدہ تحصیل قرار یافت (نقشۂ "ویلی آف کشمیر" تصنیف لارنس صاحب) ؛

بقول موسیو سٹائن قدیم نام پرگنہ "دشیٔے" بود۔

۴۹۷ درفہرست ہائے مورکرافٹ ۱۸۲۳ء وسیوجل ۱۸۳۵ء و وائن ۱۸۴۰ء نام ایں پرگنہ "ویر" دادہ شدہ است (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) ؛

۴۹۸ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۴۹۹ خواجہ محمد اعظم درفہرست پرگنہ جات نام ایں پرگنہ ذکر نہ کردہ است۔ معلوم می شود کہ در ایامش پرگنۂ برنگ منسوخ شدہ بود۔ در راج ترنگنی نامش "بھرنگا" آمدہ است۔ (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۵۰۰ بمطابق راج ترنگنی نامش "کپلس وار" است۔ (ایضاً)

۵۰۱ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۵۰۲ "مارتنڈا" جونراج۔ حالا "مٹن"۔ بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۱۹ ؛

باندہ قریہ[۸۰۳]

پرگنہ کھاور پارہ[۸۰۴] ۔ در ذیل کوہستان شرقی وسیع درۂ ایست بإجرائی آب مبوذری آں را دو حصہ می شود۔ حصہ جنوبی را کھاور پارہ و حصہ شمالی را دچھن پارہ می گویند۔ یکصد و دو قریہ[۸۰۵]۔

پرگنہ دچھن پارہ[۸۰۶] متصل کھاور پارہ شمالاً قصبہ بیج بارہ شامل آں تعداد دہات ۸۰ قریہ[۸۰۷]۔

پرگنہ اولر[۸۰۸] ہمدوش پرگنہ دچھن پارہ زیر دامن کوہ تا لب دریای بہت ۱۳۶ قریہ[۸۰۹]۔

پرگنہ وہیو[۸۱۰] ۔ قرین پرگنہ اولر در ذیل کوہ تا کنار دریا قصبۂ پانپور و زعفران زار و مقامات متبرکہ و معابد اہل ہنود دراں سی[۸۱۱] و نہ قریہ۔

پرگنہ پھاک[۸۱۲] ۔ مقارن شہر سرینگر سمت شرقی بر سواحل تالاب ڈل و دامنۂ کوہسار و پسند شاہان روزگار بہترین مقامات ایں دیار است بہ اماکن عجیبہ و باغات دل فریب مشہور و بہ آب و ہوا دل کشا شصت و چہار[۸۱۳] قریہ۔

۸۰۳؎ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۰۴؎ "خام پرسوا" جو نراج۔ بحوالہ این شئنت جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۸۰۵؎ و بقول واقعات کشمیر "ہر دو پنجاہ و شش قریہ" ؛

۸۰۶؎ "دکش پارا" (شر یور)

۸۰۷؎ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۸؎ "ہولرا" (راج ترنگنی)

۸۰۹؎ بقول "واقعات کشمیر" یک صد و بیست و یک قریہ"۔

۸۱۰؎ "کھرودی" (راج ترنگنی)

۸۱۱؎ بقول خواجہ محمد اعظم "سی قریہ"

۸۱۲؎ پھاکوا (شری ور)

۸۱۳؎ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

پرگنۂ لار[۸۱۴] - ہمدوش پرگنۂ پہاک بہترین اطراف کشمیر میان درۂ طویل بمسافت پنجاہ میل واقع است و دریای سند میان آں می گذرد - بہر سو جوی ہا برنگ شیر جاری می باشند - بآب و ہوا پسند شاہان پیشین و سیاحان یورپین - تعداد دہات آں ہشتاد و ہفت قریہ -

پرگنۂ کوہہامہ[۸۱۵] - بر ساحل شرقی و شمالی تالاب اولر درمیان سہ درّہ واقع است - نہر مدمتی و رود ارن میان آں می گذرد - پنجاہ و پنج قریہ[۸۱۶] -

پرگنۂ زینہ گیر[۸۱۷] - مقارن کوہہامہ سمت شمال و مغرب بر سطح ہموار واقع است کہ غرب رویہ آں رود پہرو می گذرد - جنوباً تالاب اولر دارد - بعدم آب خراب آبادی نود و ہشت قریہ[۸۱۸] - ایں سیزدہ پرگنہ زیر دامنۂ کوہسار شرقی از جنوب تا شمال واقع است -

---

[۸۱۴] لاہرا (راج ترنگنی) بحوالہ این شئنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱ - خواجہ محمد اعظم از ذکر ایں پرگنہ سکوت نمودہ است - لیکن مورکرافٹ در کتاب خود "ٹریولز" صفحہ ۱۱۳ جلد دوم و فان ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ و بیٹس در گزیٹیر" صفحہ ۲ اشارت نمودہ اند ؛

[۸۱۵] "کھوئی آشرم" (راج ترنگنی بحوالہ این شئنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱ - ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم صفحات از ۳۶۸ تا ۳۷۰ - مورکرافٹ در "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ - ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ - وائن در "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ و بیٹس در "گزیٹیر" ذکرش نمودہ اند ؛

[۸۱۶] تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ ؛

[۸۱۷] جینہ گیر (جونراج) بحوالہ این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ - نام ایں پرگنہ در فہرستہای آئین اکبری جلد دوم صفحات مزبورہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ - مورکرافٹ - ہیوجل و بیٹس مذکور است ؛

[۸۱۸] بقول خواجہ محمد اعظم "پنجاہ و پنج قریہ"

پرگنۂ دیوہ سر[۸۱۹] - زیر دامنۂ کوہسار جنوبی از حد شاہ آباد تا شوپیان میان درّہ ہا و پوزہای کوہستان واقع است۔ نہر ویشو میان آں می گذرد۔ یک صد و شصت[۸۲۰] و دو قریہ۔

پرگنۂ باٹھو[۸۲۱] - زیر دامنۂ کوہ ہیرہ پورہ واقعست قصبۂ شوپیان میان آں معروف۔ نہر رنبی آرہ میان آں می گذرد۔ دہات آں شصت[۸۲۲] و سہ قریہ۔

پرگنۂ سیپر سمن[۸۲۳] متصل شوپیان واقع است تعداد دہات بیست و یک قریہ

پرگنۂ شکردہ[۸۲۴] - قرین سیپرہ سمن زیر دامنۂ کوہ غربی واقع۔ نود و ہفت قریہ

پرگنۂ ناگام[۸۲۵] - محالے است وسیع درمیان درہ ہای ولشت ہای فسیح و دامن کوہسار منیع - آبادی آں سہ تپہ است یکے تپہ چھراٹ کہ درمیان درۂ نونگری و پشتۂ نعام پور واقع است - رود رامشی میان آں می گذرد۔ دوم تپۂ ناگام درّہ ایست فراخ قصبۂ چرار و آبادی کریوہ ہا شامل اوست۔ سوم تپۂ آریگام درّہ ایست طویل رود دودھ گنگا میان ہر دو تپہ جاری می باشد۔ دہات آں دو صد[۸۲۶] قریہ۔

۸۱۹ھ "دیوہ سرسا" راج ترنگنی بحوالۂ کتاب مزبور۔ ذکرش در فہرستہائے ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ مورکرافٹ۔ وائن ہیوجل و بیٹس در صفحات مذکورہ موجود است ؛ ۸۲۰ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۱ھ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تا صفحہ ۳۷۱ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ - "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ مصنّفہ مورکرافٹ۔ "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ "گزیٹیر" صفحہ ۲ ؛ ۸۲۲ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۳ھ ابوالفضل۔ مورکرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن۔ بیٹس۔ ۸۲۴ھ ابوالفضل۔ مورکرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن بیٹس۔ ۸۲۵ھ ناگرام (جوزاج) ذکر ایں پرگنہ در فہرستہائے ابوالفضل۔ واقعات کشمیر۔ مورکرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن و بیٹس موجود است (بحوالہ این شُنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۸۲۶ھ بقول خواجہ اعظم دیدہ مری "دویست و دو قریہ"۔

پرگنہ بہیروہ[۸۲۷] - عدیل ناگام زیر دامن کوہ میان درہ وسیع آباد نہر لکھامہ و آب سوکھہ ناگ میان آں می گذرد. یک صد[۸۲۸] ہشتاد و دو قریہ۔

پرگنہ بانگل[۸۲۹] - وسیع محالیست فراز پشتہ ہا وضمن درہ ہا ونشیب ہا در ذیل کوہ توسہ میدان و مرغزار گل مرگ دو صد[۸۳۰] و بیست و سہ قریہ۔

پرگنہ کروہن[۸۳۱] - نزدیک بانگل زیبا درہ ایست طویل از کوہ گل مرگ تا ساحل تالاب اولر - نہر ننگل میان آں می گذرد شصت[۸۳۲] وہشت قریہ۔

پرگنہ کامراج[۸۳۳] - محالے است وسیع میان درہ ہا وپشتہ ہا سمت شرقی آں رود بہت می گذرد شمالی وغربی کوہستان کرناہ وجنوبی دریای بہت - آبادی آں در شش تپہ واقع است - اول تپہ حمل درمیان درہ ہای کوہسار و برساحت ہموار و ناہموار قصبہ سوپور وقصبہ بارہ مولہ در حدود آں واقع نہر حمل و وجی درمیان آں می گذرد - دوم تپہ پچھی پورہ بالاتر از حمل درہ ہای کوہسار - نہر ماور درضمن آں می گذرد سوم

۸۲۷ھ "بہیر دیا" (بونراج) مصنفین ذیل نام این پرگنہ در فہرست ہائے خود مذکور کردہ اند :-
ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - ہیوجل دبیٹس (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۲۸ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۲۹ھ "بھانگیلا" (راج ترنگنی) علاوہ ازیں ذکرش در فہرست ہائے ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - ہیوجل دائن وبیٹس نیز آمدہ است (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۳۰ھ بقول خواجہ محمد اعظم "بیست و سہ قریہ"

۸۳۱ھ "کرودھنا" (لوکا پرکاش مصنفہ کھیم اندر کشمیری) نیز بہ بینید فہرست ہائے ابوالفضل خواجہ محمد اعظم دیدہ مری - مورکرافٹ - ہیوجل بیٹس۔

۸۳۲ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۳۳ھ نام این پرگنہ فقط در واقعات کشمیر مذکور است ؛

تپۂ رام نحال بالاتر از مچھی پورہ در نشیب و فراز و دامنۂ کوہسار واقع۔ چہارم تپۂ نے ہیری بر ساحتِ ناہموار فراتر از رام محال۔ پنجم تپۂ اوتر در ذیل کوہسار سرحد شمالی نہر کمل میان ہر دو دره می گذرد۔ ششم تپۂ لولاب۔ دره ایست سرحد شمالی کشمیر کہ از چہار سو کوہستان دارد راجہ تو آباد کرده است۔ کل چہار صد و شصت و نہہ قریہ۔[۸۳۴]

پرگنہ دچھنہ وکھاوره[۸۳۵]۔ دره ایست مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد بہ مسافت ۵۰ میل دریای بہت میان آں می گذرد و بر ساحل شمالی آں پرگنۂ دچھنہ و برکنار جنوبی آں کھاوره آباد است بعضے مورخان آں را از مضافات کشمیر پندارند چراکہ خارج از سطح مستوی کشمیر است لیکن اکثر اوقات مالیۂ آں بہ خزینۂ کشمیر داخل می باشد۔ ایں ده محال زیر دامنۂ کوہستان غربی و جنوبی واقع اند۔

پرگنہ اسلام آباد[۸۳۶]۔ شرقاً پیوستہ است بہ مبادی شاہ آباد و برنگ و دچھن پاره و جنوباً دیوه سر و قصبۂ اسلام آباد شامل اوست۔ در پاستان پرگنۂ اپچ مشہور بود و در عہد چغت پرگنۂ اسلام آباد گفتند و در دفتر حال اننت ناگ می نویسند یکصد و شش قریہ[۸۳۷]

۸۳۴ ایضاً صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۳۵ در ازمنۂ قدیم بالترتیب بنام "دکشن پارا" و "دام پارشود" موسوم بود شر بور و بونراج (ابن ہنسنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹ ؛ مذکور در فہارس ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ پنڈت بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ و ابن ہیٹس۔ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو از متعلقاتش یک صد و دو قریہ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر صفحہ ۹) ؛ ۸۳۶ ابوالفضل نام ایں پرگنہ "اچھہ" مخرب اننت ناگ نوشتہ است (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۹ مترجمہ جیرٹ) در واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر پنڈت بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ نام ایں پرگنہ مطابق تحریر حسن اسلام آباد درج است لیکن مورکرافٹ و ہیوجل او را "اننت ناگ" نوشتہ اند ؛ و ایں پرگنہ دریں ایام ہم موسوم بہ ہر دو نام است ؛ ۸۳۷ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۹ ؛

پرگنہ اڈون^۸۳۸^ - در ذیل پرگنہ دیوہ سر میان درّہ ہا و پشتہ ہا واقع است آبادی

کریوہ ہا وگن آڈون و دہات سفلی راسن آڈون می گویند - دہات آن دوصد^۸۳۹^ و ہشت قریہ

پرگنہ زینہ پور^۸۴۰^ متصل درمیان درّہ واقع است قرای آں سی قریہ^۸۴۱^ -

پرگنہ شاورہ^۸۴۲^ - در ذیل پرگنہ آڈون کہ سمت غربی آں شکردہ واقع است

نہر زینبی آرہ درمیان آں می گذرد - دہات آں شصت^۸۴۳^ و نہہ قریہ -

پرگنہ سایر المواضع بالا^۸۴۴^ - برساحل غربی دریای بہت از شیر گڈھ تا زیج بارہ

برساحت مسطح وہموار واقع است و در عہد چغتہ پرگنہ جیبی می گفتند - بعدم آب فصل

شالی وافر ندارد دہات آں ہشتاد وہشت قریہ -

۸۳۸ء "کرالا" (راج ترنگنی بحوالہ ایں شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹) نیز نام ایں پرگنہ مذکور است در فہارس ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - ہیوجل - وائن ہیلس -

۸۳۹ء وبقول بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) "دوصد و نہ قریہ"

۸۴۰ء "جینہ پور" جوزراج (ایں شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور د - فہارس ابوالفضل - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - ہیوجل - وائن ہیلس ؛

۸۴۱ء تاریخ کشمیر - بیربل کاچرو صفحہ ۹

۸۴۲ء ابوالفضل نام ایں پرگنہ شاہدرہ ضبط نمودہ است لیکن ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۷) و خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "شاورہ" نگاشتہ اند معلوم نتواں شد کہ کدام یک ازاں دو صحیح است ؛ ۸۴۳ء در متعلقات ایں پرگنہ بسیار اختلاف است - خواجہ محمد اعظم از توابع ایں پرگنہ پنجاہ و دو قریہ و بیربل کاچرو پنجاہ و نہ قریہ نوشتہ است ؛

۸۴۴ء تقسیم پرگنہ سایر المواضع بدو حصہ بالا و پائین بنا بر قول ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۷۱) در عہد قاضی علی صوبیدار کشمیر در عہد اکبر بوقوع آمد ؛

پرگنہ اچھہ^۸۴۵ - متصل شہر سمت جنوب حوالی کریوۂ دامودر بر سطح مسطح اند. و ان واقع است رود دوده گنگا میان آں می گذرد. یک صد^۸۴۶ و چہار قریہ۔

پرگنہ دیوسر^۸۴۷ - قریب شہر سمت غربی درمیان نشیب ہا و بر سر پشتہ ہا واقع است چندان نمایش ندارد۔ دہات ہشتاد^۸۴۸ و نہہ قریہ۔

پرگنہ ماچھامون^۸۴۹ - پیوستہ است با دہات پرگنہ دیوسر درمیان سطح ناہموار و تالاب ہا مذکورہ در ذیل اوست چندان نضارت و زیبائی ندارد یک صد^۸۵۰ و بیست و نہہ قریہ۔

سایر المواضع پائین - از شہر سرینگر سمت مغرب بر کنارہای دریای بہت تالاب تالاب اولر واقع است اطراف آں اکثر اوقات بہ سبب سیلاب طغیانی می شود بیست یک قریہ۔

پرگنہ تیلہ گام^۸۵۱ - مابین کریوۂ کریری و پشتہ بانگل میان درۂ صغیر واقع

---

۸۴۵ "اک شیکا" شری ور (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸) تاریخ کشمیر ملک حیدر صفحہ ۱۰۷ - واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم مطبوعہ صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ ۸۴۶ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی مصنفہ پنڈت بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ ۸۴۷ نیز مذکور در فہارس ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم صفحہ مزبور) تاریخ کشمیر قلمی ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۴۸ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "یک صد و ہشت قریہ" ؛

۸۴۹ "ماکشاشریا" شری ور (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰ و نیز مذکور در تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۵ ؛ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹) ۸۵۰ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "ہشتاد و نہ قریہ" ؛ ۸۵۱ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - تاریخ کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۳ - تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ (* ہوکرسر)

است ۴۶ قریہ[۸۵۲]

پرگنہ پٹن[۸۵۳] - در بغل سایر المواضع پائین و دامن پرگنہ بانگل بر سطح ہموار یک قریہ[۸۵۴]

پرگنہ کھوی - در ذیل پرگنہ کرہمن قرین سایر المواضع پائین آباد است چہار دہ قریہ[۸۵۵]۔

پرگنہ میر بحری - از سری نگر جانب مشرق درمیان تالاب ڈل و کنارۂ آں آباد است۔

پرگنہ اِچھن[۸۵۶] متصل شہر سمت مغرب حوالی عیدگاہ واقع است

پرگنہ آردی[۸۵۷] - از سرینگر بطرف شمال متصل پہاک آباد است ؛

بلدہ[۸۵۸] - مقارن شہر سرینگر جانب مغرب بر کنارۂ دریای بہت ۱۵ قریہ د این پانزدہ پرگنہ بر سطح اندرونی کشمیر بر زمین قسم اعلیٰ واقع اند۔ پیدایش محصولات آں از کردۂ پرگنات دیگر افزون دارد۔

۸۵۲ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۳ھ "پتّانا" راج ترنگنی - اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ - نیز مذکور در فہرست ہائے آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۴ھ تاریخ بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ ؛

۸۵۵ھ واقعات کشمیر و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحات مزبورہ ؛

۸۵۶ھ "اِنت شن" (مور کرافٹ - ہیوجل بیٹس بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ مزبور)

۸۵۷ھ گزیٹیر صفحہ ۲ مصنفہ بیٹس ؛

۸۵۸ھ ایں ہر سہ پرگنہ جات اخیرہ در عہد حکومت سکھاں تشکیل یافتند محل وقوع ایں ہا در غایت اتصال سرینگر بجانب جنوب و مغرب و شمال بود۔ (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹)

آبادی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتائیہ

کشمیر ولایتے است بغایت سیراب و شاداب سطح اندرون آں تمام قابل زراعت و زمین خشکی کمتر است و آبی اکثر از جملہ صد گماونو ۸۵۹ غیر مزروع یک گماونو ہم نہ تواند بود۔ اگرچہ در وسعت درہ ایست مضیق کہ کل رقبۂ آں از روی مساحت پنج ہزار ۸۶۰ و یک صد و دو میل مربع و مکسر می نویسند لیکن ہم چنیں ولایت زرخیز در اقالیم دیگر اصلاً تواند بود مردمان آنجا تمام باجگذار و فرمان بردار و بے جرأت و کمزور اند بسرکشی و فساد نمیدانند۔ اتفاق و غیرت ندارند و در عہد راجہای پیشین بسیار آباد بودند۔ دراں زمان آبادی آں زیادہ از یک کرور روپیہ می نگارند و در زمان سلطان زین العابدین یک کرور و سیزدہ لک داخل خزانہ می شد و در عہد شاہان چغتہ چہل لک خروار مع جاگیرات و طلب سپاہان بومی معمول بود۔ ازاں جملہ سی لک و ہفتاد و نہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک ہمگی از خراج زمین جمع خالصہ داخل خزینۂ عامرہ می شد ۸۶۱۔ من جملہ آں بعد وضع مصارف و

۸۵۹ھ گماونو ہندی پیمانہ ایست مساوی دو بیگھہ یا مساوی ہشت کنال اراضی ۸۶۰ھ موسیو "ڈریو" رقبہ کشمیر ما بین ۱۸۰۰۰ و ۱۹۰۰۰ مربع میل قرار دادہ است و ہمیں رائے معتبر است نزد رام چند کاک مصنف "اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر"۔ ۸۶۱ھ دریں ضمن تفصیل ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۷ و ۳۶۸ چنیں رفتہ است:-

"محاصل کشمیر ۳۰,۱۱,۶۱۸ خروار۔ دوازدہ ترک ساوی ۱۲۲ ۱/۲، ۹۶، ۵۷، ۳ دام مساوی (۳، ۹۰۳، ۴۲، ۸ روپیہ) است۔ ازاں جملہ ۵۵۱، ۶۰، ۶ خروار دوازدہ ترک مساوی ۱۳ ۸۸۰، ۰۱، ۲۵، ۱ دام (۵۴۷، ۱۲، ۳ روپیہ) بصورت نقدی داخل خزانۂ عامرہ می شد"۔

خروار پیمانہ ایست مساوی شانزدہ ترک کشمیری و ترک در عہد جلال الدین اکبر (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۶) عبارت از ہشت سیر اکبری بود۔ دریں زمانہ پنج سیر و سہ چھٹانک (حصہ شانزدہم یک سیر و یک چھٹانک مساوی پنج تولہ) انگلیسی را یک ترک می نامند۔ در عہد شاہان چغتائی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

اخراجات و طلب تنخواہ صوبداران و عمال و اہل کار و عسکر شاہی و خرج تعمیرات و مشخصی اعیان و ارکان و امراو یتول شاہزادہا وغیرہ ہمگی شصت ہزار روپیہ سرمایہ خزینہ می بود آنرا جنس پشمینہ و زعفران و صندوقچہ ہای چوب. عناب و چوب ہای عصا و خمیر بنفشہ و کاہزبان و آبخورہای بلوریں و اسپان گونٹ[۸۶۲] وغیرہ اشیا از نفایس کشمیر خرید کردہ می فرستادند۔

نقشۂ آمدنی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتہ موجب بندوبست آصف جاہ خان

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بہ حساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۱	بلدۂ سرینگر	۳۴۲۰۰۰ خروار	۱۶۹۸ خروار [۸۶۳]	۳	برنگ	۸۳۳۴ خروار	۸۰۶۹ خروار [۸۶۵]
۲	اپچ یعنی اننت ناگ	۴۰۲۰۲ خروار	۲۶۳۴ خروار [۸۶۴]	۴	اولر	۲۰۶۳۲ "	۱۶۱۹۶۸ " [۸۶۶]

(مسلسل) خالصۂ زمینے بود محفوظ بحق حکومت ازاں جاگیر و انعام دادن قطعاً ممنوع بود۔ انتظامش از قسم کندن انہار و وصولیابی محاصل بذمۂ حکومت می بود۔

۸۶۲ھ گونٹ۔ عبارت از یابوئے است چہار شانہ۔ بزمین نزدیک تر۔
تو زک جہانگیری جلد دوم صفحہ ۳۰۶
مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔

۸۶۳ھ صحیح این است :۔ "بصورت نقد ۴۲,۹۹۶,۳ خروار، ۸ ترک و بصورت جنس ۱,۱۹۸ خروار ۴ ترک" (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۸)

۸۶۴ھ بقول ابوالفضل :۔ "بصورت نقد ۱۴,۳۷۷ خروار ۴ ترک و بصورت جنس ۳۶۹,۹۸ خروار (ایضاً صفحہ ۳۶۹) ۸۶۵ھ در آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ چنیں است :۔ "۸ ترک ۷۶۹,۸ خروار۔ بصورت نقدی ۴ ترک ۸,۸۳۴ خروار بصورت جنس" ۸۶۶ھ "بصورت نقد ۱۲,۶۰۵ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۱۲۸,۶۵۶ خروار ۴ ترک" ایضاً صفحہ ۳۶۹ :

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی
۵	لار [۸۶۷]	۱۲۸۶۵۰ خ	۲۲۶۵۰ خ	۱۱	مارتنڈ	۹۰۰۴۳ خ	[۸۷۳] ۱۸۰۲ خ
۶	پھاک	۷۱۱۵۵ خ	[۸۶۸] ۶۵۰	۱۲	آڈون	۱۱۴۳۲ خ	[۸۷۴] ۱۴۸۱۵ خ
۷	دچھن پارہ	۷۵۱۵۳ خ	[۸۶۹] ۶۹۰۳ خ	۱۳	اِچھ	۹۳۶۶۹	[۸۷۵] ۱۴۳۷۷ خ
۸	کھاہور پارہ	۴۵۲۶ خ	[۸۷۰] ۳۵۷۰ خ	۱۴	بانہال	۶۰۴۰۳۵	[۸۷۶] ۶۴۳۵ خ
۹	کوٹھار	....	[۸۷۱]	۱۵	باڈھو	۳۵۰۵۲۱ خ	[۸۷۷] ۴۲۰۹ خ
۱۰	مردواڈون	۵۰۴۱ خ	[۸۷۲] ۵۰۴۱ خ	۱۶	دیوہ سر	۸۵۶۴۴	[۸۷۸] ۸۲۲۹

[۸۶۷] ابوالفضل نام پرگنہ لار ذکر نہ کردہ است

[۸۶۸] بصورت نقد ۴۰۲، ۱۷ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۱۱۱، ۷ خروار ۲ ترک "آئین اکبری جلد دوم صفحہ مزبور"

[۸۶۹] بقول ابوالفضل" در نقد ۹۰۲، ۶ خروار ۱۲ ترک و در جنس ۱۵۳، ۷۵ خروار" (ایضاً)

[۸۷۰] بقول ابوالفضل" در نقد ۵۷۵، ۳ خروار ۸ ترک و در جنس ۲۲۶، ۴۵ خروار ۸ ترک" (ایضاً)

[۸۷۱] کھتار (ابوالفضل) نزدش" در نقد ۲۲۱، ۳ خروار ۱۲ ترک و در جنس ۴۷۹، ۳۷ خروار ۴ ترک" ایضاً

[۸۷۲] مردواڈون۔ نقد ۵۰۴۱ خروار فقط (ایضاً)

[۸۷۳] مٹن۔ نقد ½ ۱۸۶۲ خروار جنس ۱۹۰۴۳ خروار (ایضاً)

[۸۷۴] نقد ۱۴۸۱۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۱۰۴۳۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

[۸۷۵] نقد ۶۲۰۳۴ خروار ۴ ترک جنس ۱۴۴۱۰۲ خروار (ایضاً)

[۸۷۶] ۶،۴۳۵ خروار جنس (ایضاً)

[۸۷۷] بصورت نقد ۲۳۵، ۴ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۳۵۱۵ خروار (ایضاً)

[۸۷۸] بصورت نقد ۸۲۲ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۸۵۶۴۴ خروار ۸ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی
۱۷	زینہ پورہ	۱۵۸۰۵	۸۷۹ ۱۰۷۹۰ خ	۲۳	زینہ گیر	۱۳۲۵۰ خ	۸۸۵ ۳۲۵۵
۱۸	دہو	۲۲۷۰ خ	۸۸۰ ۳۳۰ خ	۲۴	کوہیامہ	۸۰۶۶۷ خ	۸۸۶ ۱۵۵۲۲ خ
۱۹	سپرہ سمن	۹۱۳۳ خ	۸۸۱ ۲۰۰۳ خ	۲۵	سایر المواضع پائین	۹۵۵۳ خ	۸۸۷ ۷۲۳۰ خ
۲۰	شاورہ	۳۹۶۷	۸۸۲ ۸۰۵۵۰	۲۶	پریسپور	۱۸۸۵۰ خ	۸۸۸ ۳۳۵۰ خ
۲۱	شکرود	۵۰۲۰۴ خ	۸۸۳ ۱۲۰۵۸ خ	۲۷	پٹن	۴۷۹۹ خ	۸۸۹ ۵۲۳ خ
۲۲	ناگام	۱۸۹۷۷ خ	۸۸۴ ۲۲۵۷۸ خ	۲۸	بانگل	۱۱۵۲۳۴ خ	۸۹۰ ۱۳۸۳ خ

۸۷۹ نقد ۱۰۷۹۰ خروار یک ترک جنس ۱۵۸۰۵ خروار و ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۰ وہی (ابوالفضل) بصورت نقد ۱۶۱۹۶۸ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۲۰۹۶۳۲ خروار ۸ ترک (ایضاً) ۸۸۱ نقد ۲۰۰۳ خروار ۴ ترک و جنس ۹۱۳۳ خروار علاوہ از دیگی ہیزم (ایضاً)

۸۸۲ نقد ۸۰۵۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۳۹۱۶۷ خروار (ایضاً)

۸۸۳ بہ صورت نقد ۱۲۷۵۷ خروار ۸ ترک بصورت جنس ۴۵۲۲۴ خروار (ایضاً)

۸۸۴ نقد ۲۲۵۷۶ خروار ۴ ترک جنس ۱۸۹۷۷۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۵ بہ نقد ۳۲۵۵ خروار و بہ جنس ۱۳۲۵۳ خروار (ایضاً)

۸۸۶ ۱۵۵۲۲ خروار بہ نقد ۸۳۶۷۰ خروار ۱۲ ترک بہ جنس (ایضاً)

۸۸۷ ابوالفضل محاصل این پرگنہ بلاقید بالا و پائین چنین نگاشتہ است در صورت نقد ۱۸۵۵۳ خروار ۱۲ ترک و در صورت جنس ۴۱۱۹۲۶ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۸ در صورت نقد ۲۳۳۵ خروار ۸ ترک و در صورت جنس ۱۸۸۳۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۹ در نقد ۵۰۲ خروار و در جنس ۴۷۹۹ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۰ در نقد ۲۰۲۸ خروار ۴ ترک و در جنس ۱۱۵۲۳۴ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۲۹	بیروه	۱۵۳۱۵ خ	۱۸۳۳۵ خ [۸۹۱]	۳۴	دچھنہ وکھاوره	۳۶۰۰۸ خ	۲۰۶۸۳ خ [۸۹۶]
۳۰	تیلہ گام	۵۳۲۱۹ خ	۱۷۳۸ خ [۸۹۲]	۳۵	کھوی	۱۲۰۹۳۲۵ خ	۱۷۹۷۰ خ [۸۹۷]
۳۱	دین سُو	۳۶۲۲۰ خ	۸۳۰۱ خ [۸۹۳]	۳۶	کردہن	۳۳۷۲۸ خ	۱۳۷۲۵ خ [۸۹۸]
۳۲	ماپچھا مون	۱۹۲۶۳۱ خ	۱۸۵۵۳ خ [۸۹۴]	۳۷	کامراج	۱۱۸۷۴ خ	۹۷۷۹ خ [۸۹۹]
۳۳	سایر المواضع بالا	۱۲۹۳۵ خ	۳۷۰ خ [۸۹۵]		کل جمع سی لک دہفتاد ونہہ ہزار وچہل وسہ خروار [۹۰۰]		

۸۹۱ بروی (ابوالفضل) مالیہ بصورت نقد ۳۸۳، ۱۳ خروار وبصورت جنس ۰۹۸، ۵۷ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۹۲ تیل گام (ابوالفضل) مالیہ در نقد ۴۳۵، ۴ خروار ۴ ترک ودر جنس ۴۱۵، ۱۵ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۹۳ مالیہ بصورت نقد ½ ۰۳۸، ۱۷ خروار وبصورت جنس ½ ۲۱۹، ۵۳ خروار (ایضاً)

۸۹۴ در فہرست ابوالفضل نام این پرگنہ مذکور نیست

۸۹۵ مالیہ اش در ضمن "پرگنہ سایر المواضع" در حاشیہ (۲۶) گذشت

۸۹۶ مالیہ بصورت نقد ۶۵۳، ۲۰ خروار وبصورت جنس ۲۲۲، ۳۶ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۷ مالیہ بصورت نقد ۳۷۰ خروار وبصورت جنس ۹۴۵، ۱۲ خروار (ایضاً)

۸۹۸ مالیہ بصورت نقد ۷۷۹، ۲۹ خروار ۱۲ ترک وبصورت جنس ۴۷۴، ۱۱۵ خروار (ایضاً)

۸۹۹ مالیہ بصورت نقد ۷۲۵، ۱۰۳ خروار ۴ ترک وبصورت جنس ۸۴۴، ۳۳۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۹۰۰ وبقول ابوالفضل "کل جمع سی لک یازدہ ہزار ششصد وہجدہ خروار۔ دوازدہ ترک۔ (۱۲ ت ــــ ۶۱۸، ۱۱، ۳۰ خ) ایضاً"

جمعی کہ در عہد اکبر شاہ قاضی علی بدفتر خانۂ اعلیٰ سپرد سی لک وشصت وسہ ہزار وپنجاہ خروار و یازدہ ترک بود مثل آں بہ حساب دام ہا ۷ کروڑ ۴۶ لک ۷۰ ہزار ۴ صد و یازدہ دام۔[901] ازاں جملہ در عمل نقدی نہ لک ویک ہزار ویک صد و ۸۳ دام[902]۔ فی خروار بیست و نہہ دام محسوب۔[903]

جمعیکہ در عہد جہانگیر شاہ آصف خان احداث نمود سی لک وہفتاد و نہہ ہزار وچہل وسہ خروار و یازدہ ترک بود۔ نفر شماری کشمیر باہتمام آصف خان نوزدہ لک و چہل وسہ ہزار دسی وسہ نفر۔ ازاں جملہ سپاہان بومی نود ہزار و چہار صد پیادہ و چہار ہزار وہشت صد و نود دو سوار۔

آمدنی خطہ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ

بعد حکومت شاہان چغت ملک کشمیر بسبب انقلاب و حوادث زمانہ ویران شدہ آبادی آں روز بروز نقصان پذیرفت۔ دریں[904] جز و زمان مہاراجہ رنبیر سنگھ

901ھ مالی ۱۸,۶۶,۷۶۰ روپیہ - ۴ آنے (حاشیہ جیرٹ بر آئین اکبری جلد دوم)

902ھ بقول ابوالفضل ۱۸۳,۲۲,۲۰,۱ دام (مساوی ۲ - ۹ - ۳۰,۰۰,۵۵۴ روپے)

903ھ ابوالفضل قیمت یک خروار $13\frac{3}{25}$ دام نگاشتہ است (آئین اکبری جلد دوم)

904ھ بقول لارنس تقسیم وادی کشمیر در پنج اضلاع یعنی سرینگر۔ پٹن۔ اننت ناگ کامراج و شوپیان در سال ۱۸۷۱ء (۱۲۸۸ھ) موجود بود۔ در سال ۱۸۸۶ء تمام وادی کشمیر در چہار اضلاع منقسم بود۔ لیکن بعدہٗ ایں نیز منسوخ گشتہ قسمت مزبور منحصر بہ سہ اضلاع بماند (وزارت خاص، وزارت اننت ناگ یا جنوبی، وزارت بارہ مولہ یا شمالی۔ ضلع را وزارت ہم گفتند وحالا ایں نظام کہنہ از ابتدائے بیساکھ ۲۰۰۸ بکرمی (۱۳ اپریل ۱۹۵۱ء) علاقہ وادی کشمیر زیر یک حاکم اعلیٰ (کمشنر) وسہ نائبینش (ڈپٹی کمشنر) بہ ترتیب ذیل:- یک برائے مرکز (سرینگر) دوم برائے کشمیر جنوبی وسوم برائے کشمیر شمالی مقرر شدہ است۔

سلسلۂ پرگنه بندی شکسته وزارت ها و تحصیل ها مقرر ساخت. چنانچه وزارت شهر خاص بغیر محالات مشموله پنج تحصیل است. وزارت اننت ناگ چهار تحصیل. وزارت شوپیان پنج تحصیل. وزارت پٹن چهار تحصیل. وزارت کامراج پنج تحصیل. وزارت مظفرآباد چهار تحصیل. آمدنی آں از خراج زمین و باج و تمغا و بدعات متفرقه در سال سنه ۱۲۹۰[905] مطابق سنه ۱۹۳۰ ب جمع دفترخانه کشمیر نقد و جنس مبلغ چهل و هفت لک و شصت و سه هزار و یک صد دسی و یک روپیه سکۂ چلکی که مثل آں بیست و نهه لک و هفتاد و شش هزار و نهه صد و پنجاه و هفت روپیه[906] ضرب چهره شاهی است

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	از آں جمله آں چه نقدی می گرفتند	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۱	وزارت شهر خاص سری نگر	اچهه	۱۰۰۷۲۷	۱۰۰۷۲۷	جنس غیر معمول	[illegible]	جمع وزارت شهر خاص صمدک و لسه شاه عسه
۲		اولر	۱۷۹۹۲۲	۸۶۸۶۷	۴۵۰۳۳ خ		
۳		ناگام	۱۷۳۹۷۳	۹۲۶۳۷	۴۹۷۵		
۴		پهاک	۴۶۲۶۹	۴۲۶۶۹	۰		
۵		دیهو	۶۱۹۵۹	۵۶۶۴۱	۲۶۵۹		
۶	۰	خودکشت	۹۳۶۳	۹۳۶۳	۰	خارج تحصیل	
۷	۰	اچهن	۳۸۱۸	۳۸۱۸	۰	خارج تحصیل	

[905] سنه ۹۰۵ مطابق ۱۸۷۳ء ÷

[906] سنه ۹۰۶ مسٹر لارنس مصنف "ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸" مالیه زمین وادی کشمیر در سال ۱۸۷۱ء ۴۴,۳۸,۵۸۴ روپیه چلکی (مساوی ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیۂ انگلیسی) تخمینه کرده است. قبل رواج پذیرشدن سکۂ انگلیسی در کشمیر سه روپیه رائج بودند یکے چلکی که عبارت بود از ده آنه هائے انگلیسی. دوم خام مساوی هشت آنه. سوم نانک شاهی قیمتی از دوازده آنه ها تا شانزده آنه هائے انگلیسی (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸)

نمبر شمار	نمبر وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیہ	از آں جملہ آں چہ نقدی می گرفتند	آں چہ کہ بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۸	۰	بلدہ	۷۳۹۷	۷۳۹۷	۰		
۹	۰	دہات خارج تحصیل	۱۱۸۹۵	۷۸۴۷	۲۲۲۴ خروار		جمع وزارت اننت ناگ
۱۰	وزارت اننت ناگ	زیبر سنگھ پورہ	۱۰۱۳۱۱	۹۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خروار		۹ لک ۲۳ ہزار ۶ صد ۶۷
۱۱		دچھن پارہ	۱۳۶۸۳۰	۹۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خ		
۱۲		کھاہور پارہ	۱۷۱۶۳۸	۵۲۵۳۱	۵۹۵۵۳ خ		
۱۳		اننت ناگ	۱۲۰۷۸۰	۳۸۰۹۰	۴۰۶۹۵ خ		
۱۴	۰	شوپیان	۱۲۰۳۵۶	۵۶۸۲۸	۳۲۱۱۹ خ		
۱۵	۰	چھراٹ	۱۳۳۲۹۵	۹۲۱۰۵	۳۵۵۹۵ خ		
۱۶	۰	دیوہ سر	۸۱۳۰۶	۲۴۵۴۱	۲۸۳۸۲ خ		
۱۷	۰	رام پتری	۹۳۰۰۶	۲۶۸۳۱	۳۳۰۸۵		
۱۸	۰	آڈون	۱۳۸۹۹	۲۱۰۵۱	۴۱۴۲۴		
۱۹	وزارت پٹن	دبن شو	۱۲۲۱۱۷	۱۲۲۱۱۷			جمع وزارت پٹن ۶ لک ۴۴ ہزار
۲۰		بانگل	۱۶۱۷۳	۵۲۳۴۱	۵۴۰۶۶ خ		یک صد و دوازدہ
۲۱	۰	نعل و سایر المواضع	۱۷۷۶۱۶	۸۵۱۸۰	۴۱۲۶۸ خ		
۲۲	۰	بیروہ	۱۸۸۰۶	۷۹۰۱۶	۴۴۵۹۵		
۲۳	وزارت کامراج	کروہن	۲۲۴۸۷	۸۱۱۱۵	۶۱۱۸۶		جمع وزارت کامراج ۶ لک [illegible] دوازدہ ہزار چہار
۲۴		حمل	۷۱۸۲۹	۳۲۴۱۳	۱۹۷۰۸		
۲۵		اوتر مچھی پورہ	۱۱۱۸۴۶	۴۲۰۳۸	۳۹۹۰۹		
۲۶	۰	کوہامہ و لولاب زینہ گیر	۱۸۱۳۵۸	۹۰۴۷۶	۴۵۴۴۲		

	کیفیت	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	ازاں جمله آنچه نقدی می گرفتند	جمع کل مالیه	نام تحصیل	نام وزارت	نمبر شمار
وزارت مظفرآباد یک لک و [illegible]	[۹۰۷]	۱۴۸۶۴	۲۷۵۴	۳۳۴۷۲	محال سنگاڑه	وزارت مظفرآباد	۲۷
		جنسی غیر معمول	۲۷۳۵	۲۷۳۵	تحصیل مظفرآباد		۲۸
		۰	۲۶۱۲۶	۲۶۱۲۶	علاقه جات		۲۹
		۰	۶۱۱۶۰	۶۱۱۶۰	دچهنه و کهاوره		۳۰
		۰	۳۳۶۴۳	۳۳۶۴۳	دراوه و کرنا		۳۱
سرحدات [illegible] چلکی		۰	۱۹۴۸	۶۲۵۷	گلگت و پونیال	سرحدات	۳۲
		۱۰۰۵	۲۷۸	۲۲۸۸	حصوره		۳۳
		۰	۲۱۳۹	۲۱۳۹	گوریج		۳۴
	[۹۰۸]	۲۰۲۸۹۶	۵۹۹۲۳	۲۶۵۷۱۵	درمراج و کامراج	[illegible]	۳۵

جمع آمدنی وزارت ها نقدی و جنسی سی و چهار لک[۹۰۹] و دوازده هزار و سی چهار روپیه
ازانجمله باج نفری و رسومات متفرقه هژده هزار و پانصد و هفت روپیه است تتمه خراج
زمین زرعی و رسومات آں :-
آمدنی نقدی از باج نفری و رسومات متفرقه معمولی سابقه و حال در سنه ۱۹۳۰ ب[۹۱۰]
سنه ۱۲۹۰ هجری

[۹۰۷] لارنس صاحب (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۷) مالیه تحصیل مظفرآباد درسال ۲ — ۱۸۷۱ء ۸۴,۰۰۰ روپیه نگاشته است ۞ [۹۰۸] بقول لارنس صاحب همگی محاصل کشمیر (ماسوائے آمدنی جاگیر رام سنگهه و راجه امرسنگهه) مع شمولیت علاقه مظفرآباد و سرحدات درسال ۲ — ۱۸۷۱ء ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیه بود
[۹۰۹] (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۶) ۲۹,۴۴,۸۴۴ روپیه ۞
[۹۱۰] مطابق سنه ۱۸۶۲ء ۞

نمبرشمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبرشمار	نام محال	آمدنی نقدی
۱	شہر خاص	۱۱۳۷۰۹	۱۴	باج کاغذ سازان	۴۴۰
۲	وزارت کامراج	۱۸۲۰۹	۱۵	باج پرہائی کلغی	۴۱۹
۳	وزارت پٹن	۶۶۰۷	۱۶	کرایہ دوکانات مہاراج گنج	۱۲۲۱
۴	وزارت شوپیان	۷۹۱۸	۱۷	باج تماکو	۱۳۴۹۴
۵	وزارت اننت ناگ	۲۱	۱۸	گرد بنگ	۶۹۳۰
۶	محال نوارہ	۱۲۴۲۸۳	۱۹	باج ہانجیاں بیر بحری	۳۱۹۳۰
۷	محال داغشال ۹۱۱ھ	۹۱۲ھ ۷۴۳۰۹۵	۲۰	زر نضایا	۹۱۵ھ ۱۶۵۷۹
۸	طایفہ داران متعلقہ داغشال	۷۷۴۰۲	۲۱	زر چوپان	۹۱۶ھ ۸۷۲۷۶
۹	محال زعفران	۹۱۳ھ ۱۷۷۸۵	۲۲	زر جرمانہ رعایا	۲۶۴۰۰
۱۰	باج مسلیان	۹۱۴ھ ۱۲۴۸۴	۲۳	کندہا از محال نوارہ	۱۳۱۱۰۰۰
۱۱	باج نجاران و گلکاران	۹۴۹۸	۲۴	زعفران از پانپور	۶۳ آثار
۱۲	جرمانہ عدالت ہا	۴۲۶۶۲	۲۵	پشم گوسفند از زیر چوپان	۳۶ خروار
۱۳	نذرانہ خواجہ ہائے نقشبندی	۱۶۱۴	۲۶	گوسفندان معمولی از چوپان	۳۴۸۲ شاخ

۹۱۱ھ بہ زمان سابق تا عہد مہاراجہ پرتاپ سنگھ (م ۱۹۲۶ء) در کشمیر محکمہ بود معروف بہ "داغشال"۔ دراں جا ہر شال کہ زیر نگرانی حکومت تیار می شد برو مہر حکومت می بود۔

۹۱۲ھ بقول لارنس ۶,۰۰,۰۰۰ روپیہ (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۶)؛

۹۱۳ھ لارنس صاحب "۳۴,۶۵۰ روپیہ" (ایضاً، ایضاً)؛

۹۱۴ھ لارنس "۱۱,۹۶۵ روپیہ" (ایضاً۔ ایضاً)؛

۹۱۵ھ لارنس "۱۷,۲۵۰ روپیہ" (ایضاً۔ ایضاً)؛

۹۱۶ھ لارنس "۴,۸۰۰ روپیہ" (ایضاً)؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۲۷	رہ دنگ از ناگام	سه خروار	۳۴	زیرهٔ سیاه	پنج خروار
۲۸	بادام از باغات	۸ خروار	۳۵	روغن زرد	۵ خروار
۲۹	آهن از کان‌ها	۹۴۲	۳۶	آلوی فرنگی	۱۰ خروار
۳۰	سرمه از بونبار	۳۵ خروار	۳۷	تخم زرد آلو	۶۶ آثار
۳۱	پرهای کلغی	۹۵ پر	۳۸	طرم از سگران	۹ عدد
۳۲	بزغاله از اطراف‌ها	۱۱۲ شاخ	۳۹	محال ابریشم و پرمٹ	بجمع دفتر خانهٔ جموں
۳۳	ریسمان از حصوره	۱۲ عدد			

نقشه مردم شماری ملک کشمیر در سال سنه ۱۹۳۰ب سنه ۱۲۹۰ھ سنه ۱۸۷۳ع

	هنود			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
نام قصبه	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
شهر سرینگر	۲۱۷۷۷	۲۴۵۱۵	۴۶۲۹۲	۴۸۳۵۶	۴۴۴۱۰	۹۲۷۶۶	۹۰	۸۸	۱۷۸	۷۰۰۸۳	۸۶۹۶۵	۹۱۷ھ ۱۵۷۲۳۶	[illegible]
قصبهٔ پانپور	۴۹	۵۲	۱۰۱	۱۰۵۲	۹۳۹	۱۹۹۱	۰	۰	۰	۱۱۰۱	۹۹۱	۹۱۸ھ ۲۰۹۲	
قصبهٔ بیجباره	۱۷۸	۱۱۸	۲۹۶	۱۰۲۰	۹۰۴	۱۹۲۴	۲۶	۱۶	۴۲	۱۲۲۴	۱۰۳۸	۹۱۹ھ ۲۲۶۲	
قصبهٔ اننت ناگ	۳۴۱	۲۹۲	۶۳۳	۲۵۰۴	۲۴۵۰	۴۹۵۴	۱۹	۱۲	۳۱	۲۸۶۴	۲۷۵۴	۹۲۰ھ ۵۶۱۸	
قصبهٔ شوپیان	۱۲۳	۹۷	۲۲۰	۲۱۱۸	۱۰۰۵	۳۱۲۳	۰	۰	۰	۲۲۴۱	۱۱۰۲	۹۲۱ھ ۳۳۴۳	
قصبهٔ سوپور	۲۸۸	۲۳۴	۵۲۲	۱۷۵۸	۱۶۹۰	۳۴۴۸	۲	یک	۳	۲۰۲۸	۱۹۲۵	۹۲۲ھ ۳۹۵۱	
قصبهٔ باره موله	۲۴۰	۱۹۶	۴۳۶	۱۸۵۹	۱۸۵۷	۳۷۱۶	۱۴۹	۱۴۳	۲۹۲	۲۲۴۸	۲۱۹۶	۹۲۳ھ ۴۴۴۴	

۹۱۷ھ حالا (بموجب فهرست مردم شماری سال سنه ۱۹۴۱ع) شمارهٔ شهر سرینگر ۲۰۷۷۸۷ نفوس است به تفصیل ذیل:- مسلم (مرد) ۸۷۴۳۹ مسلم (زن) ۷۵۵۳۱ ؛ هندو (مرد) ۲۳۸۷۰ ؛ (بقیه بر صفحهٔ آینده)

نام قصبہ	ہندو			مسلمان			سنگان جنبی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شہر خاص سنہ ۹۲۳	۸۵۲	۶۷۶	۱۵۲۸	۲۲۹۳۳	۲۱۶۵۶	۴۴۵۸۹	۶۵۳	۲۶۱	۹۱۴	۲۴۴۳۸	۲۲۵۹۳	۴۷۰۳۱	
وزارت اننت ناگ	۸۲۱۷	۱۵۶۲	۹۷۸۹	۲۲۴۸۸	۲۲۲۲۳	۴۴۷۱۱	۵۰	۹۰	۱۴۰	۳۰۷۵۵	۲۳۸۸۵	۵۴۶۴۴	

مُسلسل) ہندو (زن) ۱۹۱۳۰ ؛ سکھ (مرد) ۹۴۳ ؛ سکھ (زن) ۲۶۹ ؛ منبوذین (مرد) ۱۷ ؛ منبوذین (زن) ۹ ؛ نصرانیاں ہندی (مرد) ۵۰ ؛ نصرانیاں ہندی (زن) ۵۵ ؛ جین (مرد) ۸ ؛ جین (زن) ۱ ؛ بقیہ (مرد) ۱۳۳ ؛ بقیہ (زن) ۱۳۲ ؛

سنہ ۹۱۸ حالا ۱۴۵ ۴ نفوس بہ تفصیل ذیل:-

مسلم (مرد) ۲۴۰۰ ؛ مسلم (زن) ۱۹۳۹ ؛ ہندو (مرد) ۷۱ ؛ ہندو (زن) ۴۱ ؛

سنہ ۹۱۹ حالا ۴۵۳۲ نفوس چنانچہ مسلم (مرد) ۲۲۴۷ ؛ مسلم (زن) ۱۸۷۰ ؛ ہندو (مرد) ۲۳۰ ؛ ہندو (زن) ۱۶۸ ؛ سکھ (مرد) ۲ ؛ سکھ (زن) ۳ ؛ باقی ۲ ؛

سنہ ۹۲۰ حالا ۱۱٫۹۸۷ نفوس منجملہ ازاں مسلم (مرد) ۵۲۵۸ ؛ مسلم (زن) ۴۴۲۳ ؛ ہندو (مرد) ۱۰۲۵ ؛ ہندو (زن) ۷۹۳ ؛ سکھ (مرد) ۳۸ ؛ سکھ (زن) ۶ ؛ ہندوستانی عیسائی ۲ ؛ باقی ۲ ؛

سنہ ۹۲۱ حالا ۴۳۵۹ نفوس:- مسلم (مرد) ۱۹۹۰ ؛ مسلم (زن) ۱۸۱۱ ؛ ہندو (مرد) ۳۴۱ ؛ ہندو (زن) ۱۹۷ ؛ سکھ (مرد) ۱۵ ؛ سکھ (زن) ۵ ؛

سنہ ۹۲۲ حالا ۱۱٫۹۷۶ نفوس:- مسلم (مرد) ۵۹۰۵ ؛ مسلم (زن) ۴۷۹۱ ؛ ہندو (مرد) ۶۲۸ ؛ ہندو (زن) ۴۳۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۸۲ ؛ سکھ (زن) ۳۰ ؛ منبوذین ۱ ؛

سنہ ۹۲۳ حالا ۱۲۶۵۱ نفوس:- مسلم (مرد) ۵۶۲۷ ؛ مسلم (زن) ۴۵۷۶ ؛ ہندو (مرد) ۱۲۹۳ ؛ ہندو (زن) ۸۷۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۶۸ ؛ سکھ (زن) ۹۲ ؛ باقی (مرد) ۳ ؛ باقی (زن) ۳ ؛

نام قصبہ	ہندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			[illegible]
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شوپیان	۱۲۹۶	۱۷۹۰	۳۰۸۶	۲۴۹۶۷	۲۳۷۶۳	۴۸۹۴۱	۲۵	۱۷	۴۲	۲۶۷۰۰	۲۵۲۴۹	۵۱۹۴۹	
وزارت پٹن	۶۸۳	۶۳۵	۱۳۱۸	۲۴۵۵۴	۲۳۶۲۵	۴۸۱۷۹	۶۲۲	۲۶۳	۸۸۷	۲۵۸۴۱	۲۴۵۲۳	۵۰۳۶۴	
وزارت کامراج	۸۸۳	۳۷۹	۱۲۶۲	۳۵۴۳۱	۳۲۸۷۱	۶۸۳۰۲	۷۱۶	۵۷۹	۱۲۹۵	۳۷۰۳۰	۳۳۸۲۹	۷۰۸۵۹	
وزارت مظفرآباد	۴۴۳۲	۴۱۰۷	۸۵۳۹	۳۱۳۵۷	۳۰۴۴۱	۶۱۷۹۸	۰	۰	۰	۳۵۷۸۹	۳۴۵۴۸	۷۰۳۳۷	
میزان	۱۰۶۴۳	۸۲۷۹	۲۱۹۲۲	۲۱۹۴۵۶	۱۵۴۵۷۹	۳۱۶۵۳۰	۲۰۷۸	۱۳۶۲	۲۱۹۸	۱۸۰۵۶۲	۱۶۴۶۴۸	۳۴۵۲۲۰	

۱۹۲۴ء این تقسیم ملکی حسب تقسیم ملکی مروجہ سنہ ۱۹۴۱ء و حالی (۱۹۵۲ء) نیست زیرا کہ بنا بر فہرست مردم شماری کشمیر سال سنہ ۱۹۴۱ء ماسوائے علاقہ مظفرآباد تمام کشمیر بدو وزارت لئے (اضلاع) یعنی (۱) بارہ مولہ مشتمل بر تحصیلات اوتر مچھی پورہ (ہندوارہ) ۱، بارہ مولہ ۲، سری پرتاپ سنگھ پورہ (بڈگام) ۳ و (۲) اننت ناگ مشتمل بر تحصیلات تحصیل خاص مع شہر سرینگر ۱، تحصیل اونتی پورہ (پلوامہ) ۳، کلگام ۴ و اننت ناگ ۵ منقسم بود چنانچہ شمارہ ہر دو وزارت مع وزارت مظفرآباد بنا بر اندراج فہرست مذکور چنین است:-

۱- وزارت بارہ مولہ۔ تعداد کل نفوس ۳۹۲۲۳۶ افراد با تفصیل ذیل:- تحصیل ہندوارہ ۲۹۳۰۸۷ تحصیل بارہ مولہ ۱۸۱۲۵۵ تحصیل بڈگام ۱۲۴۸۶۴۔ تناسب مسلم و غیر مسلم درین ہر سہ تحصیلات چنین است:-

۱- ہندوارہ تحصیل:- مسلم ۲۷۴۹۴۲ ؛ ہندو ۵۴۹۷ ؛ سکھ ۳۴۷۳ ؛

۲- تحصیل بارہ مولہ:- مسلم ۱۴۲۹۰۲ ؛ ہندو ۵۰۵۱ ؛ سکھ ۲۶۳۰ ؛

۳- تحصیل بڈگام:- مسلم ۱۷۴۵۸۳ ؛ ہندو ۲۳۷۱ ؛ سکھ ۲۳۵۵ ؛

۲- وزارت اننت ناگ:- شمارہ مجموعی ۸۳۴۹۶۳ افراد- ازاں جملہ ۲۰۷۷۸۷ نفر در شہر سرینگر ۲۷۲۱۸۱ نفر در تحصیل خاص و ۲۰۹۰۵۱ نفر در تحصیل پلوامہ و ۲۲۳۵۹۵۱ نفر در تحصیل کولگام آباد اند و از انجملہ ۹۲.۴۹٪ مسلمانان ۷.۰۸۴٪ ہندوان و ۰.۶۶٪ سکھان است

۳- وزارت مظفرآباد۔ تعداد کل نفوس ۲۵۳۰۸۱ نفر از انجملہ در تحصیل اوڑی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

باغات کشمیر

درزمان باستان راجہ ہای دوران روایقش دل کشا و دوا برج روح افزا جا بجا آباد کردہ بودند کہ بطوالت زمان و حوادث بے پایان نام ونشان بنیان آں ہا از لوح جہان محو گشتہ۔ ابراز حقیقت آں باعث تطویل است و درعہد سلاطین اسلامیہ ہر کسے بہ ترتیب باغات وتعمیر عمارات پرداختہ بود۔ امانبا عدایام وانقلاب دوران بنیاد آں ہا از پا درانداختہ علامات آں بالکل معدوم گشت۔ ازاں جملہ سلطان[۹۲۶] زین العابدین در اطراف این سرزمین ہر جا کہ محل دل کشا ہمی پسندید۔ ہماں جا طرح عمارات و گلستان می انداخت خصوصاً درمیان زینہ گیر بمسافت چہار میل مربع باغے وسیع بعمارات رفیع یک طرفش دشت دشت گلستان یک سو خیابان خیابان نخلستان میان آن انہار رسا و آبشار دلکش غمزدا گردانیدہ۔ اکثر اوقات بہ نظارہ وتماشای آں بسر می برد۔ حوالی آں باغات امرا و اقربای او دلربا شدہ بود۔ چنداں کہ میدان زینہ گیر یکدشت گلستان مسرت جاں ہمی افزود

تحصیل) ۸۰۲۲۳۔ در تحصیل کرناہ ۵۸۸۶۳۔ در تحصیل مظفر آباد ۱۲۵۵۸۵ نفوس بودند۔ در ہر سہ تحصیل تناسب مسلماناں ۲۴۵۶۵۸ افراد۔ ہندواں ۵۸۴۶ افراد وسکھاں ۱۲۹۲۲ افراد ہست

۹۲۵ بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر ج ۲ ص ۷۷۶) شمارہ مجموعی حکومت جموں وکشمیر مطابق سال ۱۹۴۱ء ۶۱۶ ,۲۱ ,۴۰ افراد بود۔ ازاں جملہ ۷۰۵ ,۲۸ ,۱۴ در صوبہ کشمیر و ۴۳۳ ,۸۱ ,۱۹ در صوبہ جموں و ۳۰۲ ,۳ در لداخ و ۲,۵۳۷ در اسکردو و ۴,۶۷۱ در گلگت می ماندند۔ دریں میاں شمارۂ مرداں ۸۷۲ ,۲۶ ,۲۱ و شمارۂ زناں ۷۴۴ ,۵۹ ,۱۸ افراد است۔

۹۲۶ ڈاکٹر جی۔ ایم۔ ڈی صوفی مصنف "کشیر" (جلد دوم صفحہ ۵۲۸ مطبوعہ پنجاب یونیورسٹی لاہور سنہ ۱۹۴۹ء) بحوالۂ لارنس می نویسد کہ سلطان زین العابدین ہر جا کہ می رفت بنیاد باغ و بوستاں می انداخت۔ ازاں جملہ مشہور ترین چہار اند یکے باغ زینہ گیر۔ دوم باغ زینہ ڈب در نوشہرہ سوم باغ زینہ پور چہارم باغ زینہ کوٹ لیکن امروز نشان ہا دن از آنہا بہ شدہ است

زاں اثنا پانڈو چک کہ سرغنۂ چکان[927] ترہ گام[928] بُود شبانہ باغات وعمارات را آتش درداده خاکستر گردانید۔

ایضاً قریب نوشہرہ[929] بمقام نالہ بل باغے وسیع بہ ترتیب عجیب آراستہ میان آن عمارتے کہ دوازدہ طبقہ مرتفع بُود و در ہر طبقہ پنجاہ حجرہ و میان ہر حجرہ پانصد کس بہ اجلاس می نشستند دار الامارت خود افراشتہ بہ زینۂ ڈب موسوم ساختہ بود مردماں آنرا رازدان می گفتند۔ واز سندلار جوئے شاہی آوردہ میانِ آن آبسال جاری گردانید کہ تا عہد سنگاں بنیاد آں بوستاں عبرت ہمی افزود۔ ہمچناں در زینہ پور باغے دلکشا بعمارات عالیہ افراشتہ اعجوبۂ روزگار نمود۔ مطابق آں بمقام زینہ کوٹ فراز کوہ عمارات رفیع تا دور حقیت یادگار او ماندہ بُود۔ حسین[930] شاہ چک مقارن زیارت حضرت خواجہ معین الدین[931] نقشبندی در محلہ نوہٹہ باغے وسیع آباد

---

[927] موسیو لارنس بنا بر جرأت دبہادری قوم چک نوشتہ است کہ اصل اینان از کشمیر نیست شاید کہ از قبیلۂ درد باشد (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

[928] دہ ترہ گام در اُتر مچھی پورہ (حالا تحصیل ہندوارہ) یکے از حسین ترین نواحی کشمیر است گویند بنایش از دست مدن چک جد شاں نہادہ شدہ است (ایضاً صفحہ مزبور)

[929] نوشہرہ بمعنی شہر نو بفارسی محلہ ایست از سرینگر سہ میل بطرف شمال از مرکز شہر داخل اندر حدود بلدیہ در عہد سلطان زین العابدین بنا بر بودن دار الخلافۂ شاہی شہرت تاریخی حاصل کردہ بُود۔ [930] متوفی ۹۷۷ھ مطابق ۱۵۶۹ء ؛ [931] خواجہ معین الدین پسر خواجہ خاوند محمود نقشبندی است۔ و او پسر خواجہ کلاں مشہور بہ خواجۂ بزرگ خواجہ ناصر الدین عبید اللہ احرار است۔ در سال ہشتم جلوس اکبری (۹۷۰ھ مطابق ۱۵۶۲ء) بنا بر شنیدن فتح دولت پسر خود میرزا شرف الدین احراری از کاشغر وارد ہند گشت و در ۹۷۱ھ سال وقتیکہ بہ سفر حجاز میرفت بہ بندر کنبھایت رسیدہ بعالم بقا خرامید۔ (ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۲۳۳ و صفحہ ۲۳۴)

کردہ بود و نہر لچھمہ کول میان آں بہ فوارہ و آبشارے جاری نمود۔ و درعہد چغتائیہ حضرت خواجہ خاوند محمود نقشبندی[۹۳۲] متصرف آں گشتہ خانقاہ نقشبندیہ میان آں عمارت فرمود و یوسف شاہ چک از فتح کدل تا مشرب ڈل حسن یار بر ساحل دریای بہت تا کنارہ کٹہ کل باغے وسیع بانواع اشجار و اقسام ازہار آباد کردہ بود۔ بیست و دہ درجہ داشت۔ تا عہد افاغنہ علامتش موجود بود۔ اکنوں زیر عمارات مردم شہر معدوم ایضاً یوسف شاہ چک در مرغزار گلمرگ عمارات[۹۳۳] عجیب کہ علامتش ہنوز موجود است احداث کردہ بود۔

پس شاہان مغلیہ در زمان حکومت خود در تمامی گل زمین کشمیر خصوصاً حوالی تالاب ڈل و بر سواحل دریای بہت و بر لب چشمہ سارہا و جویبارہا و دامنہ کوہسارہا بساتین و کوشکہا احداث کردہ کشمیر را بخطاب جنت نظیر موصوف کردہ بودند۔ نظم

نہی چوں پائی بر تخت سلیمان	بہ بینی کاشمر یکسر گلستاں
سوادش را چو چشم زاغ بینی	ہزاراں باغ را یک باغ بینی
کنار ڈل بسے باغات شاہی	بفردوس بریں گشتہ مباہی
بہ بام خانہا در صحن و ایوان	شدہ گلزارہا ہر سو نمایان
درون خانۂ یک بیرہ زن نیست	کہ باغ پر گل و پر یاسمن نیست

[۹۳۲] پسر دوم خواجۂ بزرگ خواجہ عبید اللہ احرار و پدر بزرگوار خواجہ معین الدین نقشبندی مزبور الذکر است در طریقت و درویشی پایۂ عالی داشت بہ سعادت حج فائز شد و بہ عراق و فارس شتافت۔ مدتے نزد مولانا عماد الدین محمود طبیب علم طب یاد گرفت۔ بنا بر استعداد ذاتی باقطعی مراتب کمال برسید و بہ سمرقند مراجعت کرد چوں بہ ہند آمد جنت آشیانی (اکبر) تعظیم بسیار بجا آورد۔ باز بنا بر وجہے بہ کابل شتافتہ فوت کرد (ایضاً صفحۂ مزبور) [۹۳۳] بقول لارنس یوسف شاہ چک (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

شعرای آں زمان مثل قدسی وکلیم وسلیم وظفرخان وخصالی ومیر الہی و بہشتی درتعریف وتوصیف باغات وعمارات واشجار وثمار وازہار کشمیر مثنوی ہا تصنیف کردہ داد سخن وری دادہ اند ازاں جملہ کیفیت بعضے روایض نامی مطلوب است

جھروکۂ شاہی* - اکبر شاہ در ۹۹۶ھ زیر دامن کوہ ماران شرق رویہ محل خوش نما باب وہوا وفضای دل کشا پسندیدہ دراں جا بہ اہتمام خواجہ حسین[۹۳۴] کابلی طرح عمارات دولت خانۂ شاہی انداختہ عمارات رفیع وکوشکہای منیع از سنگ بلور ومرمر وسنگ اسود افراختہ وستون ہای رواق بجواہر ونگین مرصع ساختہ سقف ہای مقرنس ومنظرہای منقش بکمال خوبی ومتانت آراستہ معمور ساخت و پیش روی آں درشنی باغ تا ساحل ڈل بانواع اشجار واقسام ازہار وصفہ ہای سنگ مرمر وحیاض وآبشار آراستہ حوالی آں از سہ طرف قطار اشجار سفیدار پیراستہ بود - تاریخ

شاہ گلگشت باغ بنمودہ　　　باغ[۹۳۵] تاریخ باغ فرمودہ

(مسلسل) اولین حکمران کشمیر است کہ حسن گلمرگ دریافت نمود (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۴)

۹۳۴ھ نام صحیح اش "خواجگی محمد حسین" است . برادر کہین قاسم خاں میر بحر است . سال پنجم جلوس (۹۶۷ھ - ۱۵۵۹م) عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت . درسفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود . درسال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادرزادۂ او مقرر شد . پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بندوبست صوبۂ مزبور روانہ فرمود . در اواخر سال ششم جلوس جہانگیری مطابق ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست . پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ "کوسہ" بود (مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۶۷ وصفحہ ۶۷۲)

۹۳۵ھ ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴م ؛ * جھروکۂ شاہی ودرشنی باغ بحکم امیر جواں شیر صوبیدار کشمیر در ۱۲۸۰ھ منہدم کردہ شد (کشمیر ج دوم - ص ۳۱۴)

و نیز حوالی کوہ ماران خانہ ہای شاہزادگان و نشست گاہ امیران و وزیران و افسران عساکر و سوداگران بہ ترتیب اسواق دلنشین و تعمیر دکاکین سنگین و کوٹھی ہای[۹۳۶] نگارین تجویز دادہ بہ تصادم عمارات و تراکم اسواق شہرے باسم نگر نگر مشہور ساخت۔ پیرامون آن قلعۂ شہر پناہ کہ تا حال[۹۳۷] موجود است آباد نمود و در ۱۱۸۵ھ امیر خان جوان شیر نشیمن شاہی را منہدم ساختہ متاع گران مایہ برداشتہ سنگ ہای آن در امیر آباد[۹۳۸] و سونہ لنک کہ درمیان ڈل واقع است رسانیدہ در تعمیرات خود صرف نمود و امارت عمارات شاہی تا عہد سنگان موجود بود در ۱۲۶۲ء عطا محمد خان بر فرق کوہ ماران بنای قلعہ نمودہ ساکنان درون قلعہ کہ اکثر خوانین و منصب دار بودند بہ تبیین ظالمان از آن جا مفر ورگشتہ عمارات شہر ویران شد۔ بیت

گشت یکرنگ کشور و وادی بوم در شہر کرد آبادی

دار المحل۔ دارا شکوہ زیر دامن جنوبی کوہ ماران عمارات سنگین و نشیمن ہای دلنشین و طاق و رواق و ایوان ہای نگین افراختہ۔ در تہ خانۂ آن حجرہ ہای فراوان کہ علامات آن ہنوز موجود است اعجوبۂ روزگار ساختہ بود و در صحن آن روضۂ دل کشا بہ اشجار و ازہار روح افزا احداث کردہ از حوض کلان بہ سبیل دولاب انہار و آبشار جاری نمودہ و سمت غربی آن مسجدے سنگین برای استاد خود ملا شاہ و سمت شرقی آن حمام عام مشید کردہ بود۔ تاریخ حمام و مسجد دارا شکوہ۔ قطعہ

حمام تو و مسجدت ای دیدۂ باز گرم است یکے یکے جماعت پرداز

تاریخ بنای ہر دو را گوید شاہ یک جای وضوی آمد و یک جای نماز[۹۳۹]

۹۳۶ھ لفظے است ہندی بمعنے کوشکہا ؛ ۹۳۷ھ ۱۳۰۱ھ مطابق ۱۸۸۴ء ؛

۹۳۸ھ غالباً مراد از موجودہ عمارات شیر گڑھی واقع امیرا کدل سرینگر است ؛

۹۳۹ھ ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۶۴۹ء ؛

باغ فرح بخش معروف بہ شالمار در عہد راجہ پرورسین سوگرام سوامی نام عابدے مرتاض در مضافات ہارون منزوی شدہ بود و پرورسین اکثر اوقات بہ ملاقات او آمد و رفت می داشت۔ ضرورتاً برای تمکن خود و آمد و رفت مردم در آں جا قصرے مزین بہ تصاویر دیوی و دیوتا و منتظمان عالم بالا و تمثال راجہ ہای پیشین مانند نگارخانۂ چین آراستہ نام آں شالمار کردہ بود (شال بزبان شاستر خانہ چنانچہ دہرم شال۔ مار لقب کام دیو و بہ معنی دیگر زیبا) معنی شالمار یا خانۂ کام دیو بہ حسب تصاویر یا خانۂ زیبا از روی تزئین۔ بہ مرور دوراں قصر مذکور ویران دہے آبادان گشت۔ بعد ازاں آبادی دہ را مردمان شالمار[۹۴۰] می گفتند و در سال سنہ ۲۹[۹۴۱] جہانگیر شاہ آں موضع را خوش کردہ باغے طرح نمود۔ سلیم۔

شنیدم شاہ روشن دل جہانگیر	زعشرت شد چو رونق بخش کشمیر
چو شد داماں دریا جلوہ گاہش	بسوی شالمار افتاد راہش
فضای دید چو روئے عروساں	سزاوار عمارات و گلستان

[۹۴۰] خدائے محبت ؛

[۹۴۱] جی۔ ایم۔ ڈی صوفی (در کشیر) جلد دوم صفحہ ۵۲۹) بحوالہ سٹائن چنیں نوشتہ است :۔

"حقیقت الامر چنیں نیست۔ مورخین قدیم مانند جونراج و شری ور از ذکر شالامار کلیتہً سکوت نمودہ اند۔ اگر ایں مقام محل اہمیت بودے۔ ایشاں مانند "ڈل" در ذکرش ہم پرداختے۔ . . . . البتہ ابوالفضل در ضمن آبشار حقیرہ نامش بردہ است۔"

و بعد چندے ڈاکٹر صوفی می گوید :۔

"تحقیق صاحب نگارستان کشمیر (تاریخ کشمیر بزبان اردو) صفحہ ۸۰ و صاحب لغت فراسو یا فرانسو ایں است کہ شالامار لفظ ترکی است بمعنے مقام آسائش و آرام۔"

بطبعش بوح رُوح افزا اثر کرد — گراں خوابی دماغش را خبر کرد
بگفت ایں دشت رنگین بوی خور است — زما سرمنزلے ایں بنا ضرور است
دراں ایام شاہِ ہفت اقلیم — کہ بر سر دارد از خورشید دیہیم
سرو سرگردۂ شاہزادگان بُود — دراں شاہزادگی شاہ جہاں بُود
پیٔے اتمام ایں منزل نخدا فرخت — برائے خویش کارے پیش آمد است
ازیں چندیں صفا در کار اُو شد — کہ شاہ ایں چنیں معمار اُو شُد
زنہر و آبشار و حوض و فوّار — ز دیوار و عمارت نخل و گلزار
بہشتے در جہاں شد آفریدہ — چنیں باغے فلک ہرگز ندیدہ
کنوں آمد ز فیضِ خاک و آبش — فرح بخش از شہ عالم خطابش

تاریخ

چو شد آراستہ باغِ فرح بخش — بحکم حضرتِ ظلِّ الٰہی
شہنشاہ شہاں شاہِ جہانگیر — کہ مشہور است از مہ تا بماہی
پیٔے تاریخ ایں گلزار ربّان — خرد فرمود فرحت گاہِ شاہی[۹۴۲]

عظیم خان در ایّام حکومت خود مرمت سقف و بام و جدار آں سرسری کردہ بُود لیکن راجہ رنبیر سنگھ[۹۴۳] در صفائیِ آں مبلغے صرف نمود۔ امّا وزیر پنون نادوانہای نحاس از میان آں کشیدہ بُردہ بجای آں نادوانہای سفالین چسپانید و نگین ہای عقیق وغیرہ زیادہ از یک خروار جمع نمود۔

باغ فیض بخش۔ درجہ دوم شالمار در سال ۱۰۴۰ھ ظفر خان بفرمان

۹۴۲ھ ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء

۹۴۳ھ حاکم اعلیٰ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی

شاہ جہاں باغ فرح بخش را[۹۴۴] بہ ترتیب درجہ بالا تزئین دو بالا بخشیدہ حدیقۂ زیبا و روضۂ دل کشا احداث نمود۔ درمیان آں حوضے سنگین کہ مرتب از یک صد و سی و دو فوّارہ است بہ کمال متانت آراستہ و درضمن آں عالی منظرے مرکب از سنگ موسیٰ باساتین سنگین و رواق دلنشین مصقل و مصفا پیراستہ اعجوبہ روزگار کنانید وسعت ہر دو درجہ ۵۹۰ گز طویل، ۲۰۰ گز عریض[۹۴۵]۔ رفعت دیوار ۳ درعہ تاریخ طبع زاد خصالی ؎

چو باغِ فیض بخش از حکم شاہی | آبر باغ ارم گشتہ مباہی
فرح بخش از کمالِ افتخارش | چو گل بر فرقِ خود دادہ قرارش
ازیں رو کاشمر فخر جہانست | کہ در روے گلشن شاہ جہانست
پئے تاریخ ساتش صبح گاہے | خرد گفتا مسرت گاہ شاہی[۹۴۶]

و در ذیل آں آب جوی رسا بہ وسعت دہ دوازدہ درعہ تا دہان ڈل کہ از سنگ بست مرتب ساختہ و برکنار ڈل عمارتے رفیع انداختہ روضۂ دل کشا آراستہ شدہ بود۔

باغ عیش آباد۔ برکنارِ سودرہ کھون سمت شرقی درعرض راہ حضرت بل متصل پل جہانگیر شاہ آباد کردہ بود و از جوئی ذکرہ کہ از سندلار می آید۔ میان آں فوّارہ و آبشار جاری نمود۔ تاریخ

عیش آباد روضۂ شاہی | از جہانگیر شہ چو یافت نظام
بہر تاریخ آں سروش بگفت | عیش آباد گلشن آرام[۹۴۷]

۹۴۴ء ظفر خاں احسن در ترتیب و وسعت اش نام شالامار درین شعر ذکر کردہ است :-

برآوردہ پُر از شوق نگارش۔ کہ تا بوسد کنار شالامارش ؛

۹۴۵ء بقول ڈاکٹر صوفی "۲۶ گز عریض" ؛ ۹۴۶ء ۱۰۴۳ھ مطابق ۱۶۳۳ء ؛ ۹۴۷ء ۱۰۳۲ھ ۱۶۲۲ء

اکنوں ہمگی چند درخت چنار دراں جا موجود است فقط

باغ بحر آرا۔ برکنار سودره کهون سمت مغرب مقابل عیش آباد قمرین باغبان پوره به تجویز نورجہاں بیگم باغی بس ہیچ به ترتیب عجیب آراسته شده بود۔ و از جوی شاہی من مقام الہی باغ نہرے فراز پل قالبی، که تاحال موجود است جاری کرده درباغ بحر آرا می رسید۔ گویند جہانگیر شاه در سفینۂ کوچک بر صندلی نشسته کنیزکان کشتی مذکور را تا باغ الہی شبانه در تابش ماہتاب کشان کشان می بردند۔ و فراز بلندی آں کوشکے رفیع ہفت طبقه برائے نظاره و تماشائی دل و کسب پرتو ماه معمور بود۔ بنا براں آں کوشک را بحر آرا نام کرده بودند۔ تاریخ:۔

چوں به کشمیر باغ بحر آرا | گلشنے تازه گشت شہر آرا
ہفت منزل نشیمن شاہی | بر جبینش شده است دہر آرا
بہر تاریخ ایں نشیمن خاص | ہاتفی گفت کاخ بحر آرا

اکنوں عمارات آں معدوم۔

نور باغ متصل عیدگاه سمت مغرب نورجہاں آباد کرده بود و از جوی شاہی براد زونیمر فراز پل سنگین و سد متین درباغ مذکور نہرے جاری نمود۔

باغ صفا۔ در موضع صفا پوره برکنار شمالی تالاب مانسبر به سعی نورجہاں باغی دلکشا به تعمیرات عمارات رفیع آباد شده بود ہنوز علامتش موجود۔

بیگم آباد۔ مشہور به صاحب آباد در پرگنۂ کوٹھار فراز سرچشمۂ اچھابل، روضۂ دلکشا با عمارات متین و حمام سنگین باشارۂ نورجہاں مرتب شده بود۔ الحال عمارات آں منہدم شده راجه رنبیر سنگھ اندک مرمت آں فرمود فقط۔

سنه ۹۴۸ ۱۰۳۴ھ ۱۶۲۴ع ؛

دولت آباد - قرین حضرت بل سمت جنوب برلب تالاب گلستان عجیب به تجویز جهانگیر شاه احداث شده بود. فی الحال مزروع.

الٰہی باغ - قرین موضع بچھ پوره علاقهٔ آردی از تعمیرات شاه جهان مشهور است چهار طبقه داشت نهر شاهی میان آن جاری بود و از راه نالهٔ بته کدل بسواری سفینه تا الٰہی باغ می رفتند. تاریخ

فلک آشفته بود از بهر سالش　　ملک گفتا بگو "باغ الٰہی"[۹۲۹]

از عهد باستان چناری در آن جا موجود بود. شانزده درعه ضخامت داشت

باغ چنار - در موضع شادی پوره برکنار شرقی دریای بهت به تجویز شاه جهان آباد شده. قریب پانصد چنار دران مغروس بود.

باغ پانپور - برکنار دریای بهت شرق رویه از تعمیرات شاه جهان یادگار بود.

باغ ونتی پور - برساحل شرقی دریا گلستان ریان شاه جهان احداث کرده بود.

باغ بیج باره - برلب دریای[۹۵۰] بهت شرق رویه به عمارات رفیع دارا شکوه به فرمان شاه جهان آراسته بود.

آصف آباد - واقع در پرگنه مٹن برچشمه مچھ بون آصف خان به تجویز شاه جهان آباد کرده بود.

۹۲۹ه ۱۰۵۰ه مطابق ۱۶۴۰ء ؛

۹۵۰ه بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی :-

"حالا مشتمل بر چند چنار ہائے ذی شان فقط"

(کشمیر جلد دوم صفحه ۵۳۵)

شاہ آباد[951] - بیرون سرچشمۂ ویری ناگ حیدر ملک[952] بفرمان شاہ جہان حدیقہ دل کشا بہ تعمیر عمارات و ترتیب فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار کردہ بود۔ گویند چہار طبقہ داشت۔ تاریخ۔[953]

حیدر بحکم شاہ جہاں بادشاہ دہر	شکر خدا کہ ساخت چکیں آبشار و جوی
این جوی دادہ است بجوی بہشت یاد	زین آبشار یافتہ کشمیر آب روی
تاریخ جوی آب بگفتا سروش غیب	"از چشمۂ بہشت برون آمدہ است جوی"[954]

و در صلہ این تاریخ میرزا کلیم را دہن از زر و جواہر پر کردند۔ بمرور دہور روضۂ مذکور بالکل مندرس شدہ بود۔ راجہ رنبیر سنگھ مرمت آن نمودہ۔ لیکن ہیئات نخستین تبدیل یافت۔

باغ نسیم متصل محلۂ حضرت بل سمت شمال برکنارۂ تالاب ڈل شاہجہان احداث کردہ بود۔ گویند در ساعت تحویل آفتاب بحمل یک دفعہ یک ہزار و دو صد بوتۂ چنار غرس کردہ بدل آب شیر می دادند۔ ازاں جملہ یکے ضایع نگشت و سبزۂ مخملی

951ھ شاہ آباد بہ نام ویری ناگ نیز شہرت دارد۔ بقول ڈاکٹر صوفی نام قدیم این مقام بنا بر نسبت چشمۂ ویری ناگ (یکے از بزرگ ترین منبع ہائے دریائے کشمیر جہلم) ویر بود۔ لیکن از عہد شاہ جہان نامش از ویر تبدیل شدہ شاہ آباد گشت۔ شمارۂ آبادی ویری ناگ بنا بر مردم شماری سال ۱۹۴۱ء ۲،۲۱۹ نفوس بود۔ شاہ آباد یا ویری ناگ از بزرگ ترین مقامیست بر حد کشمیر جنوبی رفعت اش ۶،۰۰۰ ، ۵ فیٹ انگلیسی (ایضاً صفحۂ مزبور) ؛

952ھ حیدر ملک چاڈورہ کہ ذکرش در سابق گذشت ؛

953ھ پنڈت آر سی کاک و ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی بجائے "چکیں" کہ در اصل بیاض است و ظاہراً سہو کاتب است ؛ "چنیں" نوشتہ اند۔ ہمیں بہتر است ؛

954ھ ۱۰۳۶ھ (۲۷ — ۱۶۲۶ء) ؛

درسطح آں ایجاد کردہ از جوئی ذکرہ نہرے دراں جاری نمود و تعمیرات سنگین و حصار متین و ترکیب فوارہ و آبشار در عہد افاغنہ برہم خوردہ۔ اکثر چنارہا ہنوز موجود است۔ تاریخ:۔

در جہاں چوں بہ حکم شاہ جہاں　　دوحۂ تازہ از نسیم آمد
گرد گل گشت آں چو شاہ جہاں　　بلبل از شاخ گل کلیم آمد
گفت تاریخ دوحۂ شاہی　　"از بہشتِ عدن نسیم[۳] آمد" ۹۵۵

باغ نشاط۔ از شالمار سمت جنوب زیر دامنۂ کوہ شرقی بر لب تالاب ڈل آصف جاہ خان[۹۵۶] بہ ترتیب عمارات و فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار آباد کردہ بود تاریخ:۔

---

۹۵۵ ۱۰۴۵ھ (۱۶۳۵ع)۔ حالا کیفیت باغ نسیم ایں است کہ نہرے در غایت خوردی از شمال تا جنوب در وسط باغ جاری است۔ چنارہا کہ علامت بنیاد ایں گلستاں اند تا حال در صفوف متناسبہ مغروس اند لاکن ہیچ نشانے از عمارات قدیمہ مطابق بیان حسن ندارد۔

۹۵۶ میرزا ابوالحسن نام پسر اعتماد الدولہ و برادر کلاں نور جہاں بیگم است پس ازاں کہ بیگم بشرف ازدواج جنت مکانی (جہانگیر) اختصاص گرفت میرزا بخطاب اعتقاد خانی و خانساماني امتیاز یافت در سنہ (۱۰۳۶ھ) ہزار و سی و ہفت ہجری سالِ بست و دوم جنت مکانی ہنگام معاودت از کشمیر چوں از منزل بھور کوچ نمود۔ در اثناء راہ پیالۂ معتاد خواست ہمیں کہ بلب نہاد گوارا نیفتاد۔ روز دوم بیست و ہفتم صفر سفر آخرت گزید۔ آصف خاں برائے اندفاع شورش داور بخش پسر خسرو را بر تخت نشانید۔ ایں چیز سبب کدورت خواہرش گردید۔ آصف خاں یا آصف جاہ خاں از ہر علم بہرہ داشت بسیار معاملہ فہم بود قضایا و امور متنازعہ را خود فیصل میکرد در ۱۰۵۱ھ (۱۶۴۱ع) از عارضۂ طویلہ درگذشت۔ زہے افسوس آصف خاں تاریخ است (ملخص از مآثر الامراء جلد اول از صفحہ ۱۵۱ تا ۱۶۰)۔

چوں باغ نشاط شد شگفتہ　　از یاسمن و طیبان و گل ہا
خورشید جہان آصف دہر　　گسترد بساط و خورد مُلہا
در گوش نسیم گفت سالش　　گل زار نشاط و عیش دلہا ۹۵۱ھ

در سال ۱۰۴۳ھ بہ نظرِ شاہ جہان بسبب درکردہ شالمار بہ نظارہ و تماشا دلکشا دید و پسندید بہ خیال این کہ نام خود بدان گذارد. و سہ بار تکرار کرد کہ باغے خوب و نہایت مرغوب است آصف جاہ خان ہیچ جواب نگفت. شاہ جہان رنجیدہ نہر آبے کہ از جوی شالمار دران جاری بُود دست بردہ نمود۔

روزے آصف جاہ در حزن و اضطراب بہ خواب رفت. باغبان برای دفع حزن و ملال ولی نعمت خود از جوئی شالمار آب کشیدہ در باغ نشاط جاری ساخت آصف جاہ بہ صدای فوارہ و آبشار از خواب بیدار گشت کیفیت اجرای آب استفسار نمود. باغبان گفت برای تفریح خاطر حضور از جوئی شاہی آب کشیدہ جاری کردم تاکہ فرحت خاطر ایشان حاصل نمودم. اکنوں بر قضا رضا دارم. آصف جاہ او را بزرکشید تاکہ اخبار بہ پادشاہ رسید. باغبان را طلبانیدہ مورد عتاب گردانید۔ وی عرض کرد کہ خاطرِ ولی نعمت خود محزون دیدم و برای رفع بے تابی اُو از جان خود دست شستہ از جوی شاہی آب آوردم۔ اکنون بہ سزای کردار خود را مستوجب عقاب می دانم۔ پادشاہ او را بہ پاداش خطا خلعت فاخرہ عطا نمود و آصف جاہ خان را برای اجرای نہر آب فرمان عالی شان مرحمت فرمود۔

نقل فرمان شاہی

"تا رشحات سحاب فیض ایزدی گلشن این دودمان
عدالت اساس را بآب لطف پروردہ از جوئبار نعمن و

۹۵۱ھ ۱۰۴۴ھ (۱۶۳۴ء) :

احسان حدایق آمال اُمراء عالی مقدار کہ اساتین متین قصر
جلالت اند سرسبز و سیراب از قطرات مطرات فیض و فضل
خداوندی محیط بسیط این خاندان معدلت اقتباس تموج
درآورده از جداول انهار آن بساتین امالی خوانین تمکین
آئین کہ قوایم سریر خلافت اند خورم و شاداب اصول آرائحه
اشجار نشان از چشمہ سار کوه باشکوه این دولت تاید انتم
یافتہ و فروغ سامحہ انوار نشان از شبنم کرم این سلطنت
گردون مدار نشو و نما گرفتہ ہمت والا نہمت سپہر سیماد
نیت قدسی طویت بحر آسا بہ نزہت عرصہ جہان قضای
ساحت ممالک محروسہ ہند و ستان و غیر آن صانہا
اللہ تعالیٰ عن الطوارق والحدثان بیما بہ تزاید
نضرت و صفا و تضاعف رونق و بہای بساتین نشاط
افزا و منتزہات دل کشای خطہ کشمیر کہ توجہ و تربیت و
انعطاف خاطر بیضا رتبت در نمو و دسر است مصروف
و معطوف است۔

لهذا چون درسال مبارکہ ہفتم[958] از جلوس سعادت مانوس
بلدۂ دلپذیر کشمیر بفر قدوم ہمایون یمنت پذیرفت و
بارغ نشاطی کہ اعتضاد خلافت و فرمان روائی اعتماد
سلطنت و کشورکشائی فص خاتم شجاعت و بخت یاری
آب گوہر جلالت و کامگاری۔ عقدہ کشای معاقد ملک و

958ھ م ۱۰۲۴ھ (۱۶۱۴ء) ؎

دولت سپاہ آرای مواکب فتح و نصرت افتخار پر دلان
جان سپار۔ خلاصۂ مخلصان وفادار گوہر درج دولت و
اقبال۔ طراز آستین ابہت و اجلال مقدمۃ الجیش
معارک جہان کشائی و جہانبانی تقدمۃ العیش محافل
کام بخشی و کامرانی۔ مخزن اسرار خلیفۂ الٰہی مجموعۂ اطوار
هواداری و خیر خواہی مونس وحدت سرای حضور محرم خاص
الخاص سراسر سرور صاحب فطرت عالی عنوان مثال
بے مثالی۔ انجمن آرای محفل پادشاہی بارک بین دقایق
آگاہی۔ ہمدم دل کشای حریم خاص مجلس خلوت سرای وفا
و اخلاص دقیقہ یاب سرایر سلطانی موشناس عالم مزاج
دانی صحت نسخۂ دانشوری و دانائی۔ فہرست مجموعۂ
بینش و بینائی شناسای رموز سلطنت و ابہت نگاہبان
قواعد نصفت و عدالت۔ قدوۂ خوانین سمو المکان عمدۂ
امرای رفیع الشان مشید ارکان دولت عظمی مہید
ضوابط خلافت کبری اعظم عالی مقدار۔ اتالیق سعادت
شعار مبارز الملت والدین آصف جاہ خان کوہ تمکین
در دامن کوہ شرقی آن بلدہ طیبہ احداث نمودہ منظور نظر
والا و مطرح شعاع قبۂ چتر گردون فرسا گشت و حقیقت
آب جوی کہ بہ جہت سیرابی باغ مذکور از نہرے کہ پایان
موضع داچی گام من اعمال پرگنۂ پھاک می گذرد و در
فرح بخش کہ واقع است دران موضع معروف بہ شالمار

مابدولت و اقبال در ایام فرخنده فرجام شاہزادگی احداث فرمودہ بودیم۔ دریں ولا بہ مبارکی و فیروزی دراں سرزمین فرح بخش نزول اجلال فرمودیم۔ مجدداً توجہ جہان آرا بہ ازدیاد کمیت و کیفیت عمارات آں باغ دل کشا مبذول فرمودیم کہ تازگی تمام و آراستگی مالا کلام یافت۔

الحق باغے مرتب گشتہ کہ اعتدال ہوایش بہ غایت فرح افزا و صفا و لطافتش نہایت دل کشا و حوض کوثر میانش از عین صفا عکس پذیر فتہ آب آئینہ کردارش از صور عیون و اشجار صحفۂ تصویر گشتہ۔ کسان آں موتمن الدولہ کہ قلیلے ازان نہر فیض بہر جدا نمودہ بہ باغ نشاط جاری ساختہ اند سعی موفور و کد نا محصور دراں باب بہ ظہور رسانیدہ۔ ایں معنی موجب سرسبزی اشجار میوہ دار آن باغ شدہ بعرض مقدس رسید۔

بناءً علیہ بطریق التمغا و عنوان دوام بقا آب جوئی مذکور بہ باغ مزبور بشرطیکہ زمین مواضعیکہ از آب ایں نہر ہمیشہ مزروع می شد و از بردن ایں آب فتورے و قصورے در عمارات و زراعات آن دہ رہ نیابد متعلق و مخصوص داشتہ حکم فرمودیم بطریقے کہ جریان دارد ہمہ وقت مستمر و برقرار بود۔ در ہیچ آنے از آوان و زمانے از ازمان فردے از افراد انسان مانع و متعرض و شریک آن نگردد۔ و دست تصرف و تعرض ازاں کشیدہ کوتاہ دارد۔

و فرزندان کامگار و ندیمانِ عالی مقدار و دیوانیانِ
کفایت شعار و اُمرای رفیع الشان و ذو الاقتدار و سایر
متصدیان مہام دیوانی و مباشران اشغال سلطانی۔
بالتخصیص حکّام کرام حال و استقبال صوبۂ دلپذیر کشمیر
حسب التحریر مقرر دانسته عطیه مذکوره را معلّا و مؤید
شناسند تا انقراض زمان و انقطاع جهان چنانچه
مقتضای التماس این دودمان است از شائبه تغیر و
تبدیل مصُون شناخته هر سال حکم فرمان مجدّد نه
طلبند فقط۔"

و در عهد افاغنه عظیم خان مرمت این روضهٔ ربّان اندک کرده بُود لیکن راجه
رنبیر سنگه در سنه ۱۲۹۳ ۹۵۹ هجری تجدید تعمیر و ترمیم آں مناسب حال فرمود۔

باغ جهان آرا۔ شاه زاده دارا شکوه درمیان تالاب ڈل از حضرت بل
سمت جنوب متصل بٹ مزار جزیرهٔ خوشنما ظاهر کرده حدیقهٔ دل کشا مسمّی به
جهان آرا احداث نمود و بتباعد ایّام منهدم گشته در عهد دُرّان لعل شاه نام فقیرے
دراں جا متمکن شده بود الحال تکیهٔ لعل شاه می گویند۔

باغ شاه آباد متصل جهان آرا بر ساحل ڈل المعروف بمنه قل قرین
حضرت بل سمت جنوب روضهٔ وسیعے دارا شکوه احداث کرده بُود۔ سلیم

عروس گل چو از داماد گوید جهان آرا و شاه آباد گوید
فتاده این دو گلشن مست و شاداب یکے بر آب دیگر بر لب آب

باغ پری محل مشهور کُت لنه ۹۶۰ متعارف موضع تهید بر کمر کوه دارا شکوه بفرمایش

۹۵۹ مطابق ۱۸۷۶ء ؛ سنه ۹۶۰ بقول پنڈت آر سی کاک باغ پری محل (بقیه بر صفحه آینده)

مرشد خود ملّا شاه حدیقهٔ دل کشا به مدارج متعدده احداث کرده بود متصل آن چشمه ایست آب آن به سبیل نهر طراوت بخش اشجار و انهار آن گل زار می شد. الحال وقف اجنّه و ممکن مار و افعی است مدارج تعمیر آن هنوز حیرت افزا.

باغ چار چنار.- بر کنار تالاب ڈل. زیر دامن کوه سلیمان شاهزاده مراد بخش ابداع کرده بود[۹۶۱]. چار چنار هنوز موجود است. همیشه نشست گاه حکام و سلاطین.

باغ ملّا شاه.- قرین موضع درند پرگنهٔ پهاک دارا شکوه به خواهش استاد خود ملّا شاه بر جبههٔ کوه آباد نموده. جوی شاهی میان آن می گذرد. عمارت سنگین و حمام متین هنوز موجود.

اننگ آباد.- فراز چشمهٔ لوکهه بون حدیقهٔ دل کشا بفرمان عالمگیر آباد شده بود. اتمام نرسید.

ظفر آباد.- در سنه ۴۳ بمقام بربه دار محله زونی مر بر ساحل آنچار ظفر خان[۹۶۲]

---

[۹] مشتمل بشش طبقات است هر یک ازاں در طول و عرض از دیگرے اختلاف دارد. طول و عرض مجموعی این باغ چنیں است :-

۴۰۰ × ۱۷۹ تا ۲۰۵ فیت انگلیسی (این شنٹ مانومنٹس آف کشمیر صفحه ۹۷ و ۹۸)

[۹۶۱] شهزاده مراد این باغ را در ۱۶۴۱ء وقتیکه صوبیدار کشمیر بود ابداع نمود. حالا سوائے چند چنار بیش نیست.

[۹۶۲] ظفر خان خواجه احسن الله پسر خواجه ابوالحسن تربتی است. از سال نوزدهم جلوس جنت مکانی او به ترقی نهاد. در سال ششم سنه جلوس فردوس آشیانی (شاه جهان) چون صوبه داری کشمیر از تغیر اعتقاد خان شاه پور به پدرش مفوض گشت او خلعت و اسپ یافته به نیابت پدر به صوبه مرخص گردید. و سال ششم (که پدرش بدار البقا شتافت) پادشاه صوبه داری کشمیر اصالتاً باو مقرر کرده از اصل و اضافه به منصب سه هزاری دو هزار سوار و عطائے علم و نقاره بر نواخت. سال هفتم که پادشاه عزیمت کشمیر نمود او تا بمبر آمده دولت بار اندوخت و سال دهم بر طبق حکم محکم بر تبت حمله برد و به حسن تدبیر مفتوح ساخت. سال دوازدهم از صوبهٔ کشمیر معزول شده با تفاق خان (بقیه بر صفحه آینده)

احسن کہ در عہد شاہ جہان والی صوبہ شدہ بود آباد نمود۔ میر الٰہی :۔

ظفر خان کرد از طبع ملوّن
بعرض چاردہ مہ چار گلشن

باغ گلشن۔ در ۱۰۴۸ از بوٹا کدل تا احمد کدل بر لب جنوبی آب ظفر خان آباد کردہ بود۔

باغ احسن آباد معروف بہ حسن آباد معمورۂ ظفر خان مذکور از نایدیار سمت شمال عمارت پختہ و سنگین و حصار متین و حمام بارہ رنگین داشت۔ بنیاد عمارت سنگین ہنوز موجود و باغ مفقود۔

باغ عنایت۔ از زیارت سید محمد مدنی بطرف شمال بود۔ نہر لچھمہ کول میان آن جاری می شد ہمیں چہار باغ از تعمیرات ظفر خاں است۔

حیدر آباد۔ طرف نوشہرہ متصل نالہ جائے کہ پیشتر باغ سلطان زین العابدین بود علی مردان خان حویلی ہای سنگین و فوارہ و آبشار دلنشین برائے بود و باش خود احداث کردہ بود۔

(مسلسل) دوران نصرت جنگ بہ تنبیہ ہزارہ جات کمر عزیمت بربست۔
درسال سیزدہم ہمراہ پادشاہ زادہ محمد مراد بخش کہ بہ توقف در بھیرہ ضلع خوشاب (پنجاب پاکستان) مامور شدہ بود رخصت پذیرفت۔ پس ازاں دو سال بوجہے معتوب شدہ بے منصب و جاگیر ماند۔
در اواخر سال چہاردہم بر منصب و جاگیر بدستور سابق فائز گشت۔
درسال پانزدہم چوں بعرض رسید کہ تربیت خان صوبہ دار کشمیر با وصف صدور تاکید وارسال زر نقد باحوال مساکین آں جا (کہ دراں سال قحط رو دادہ بود) چنانچہ باید نمی پرداند) مرتبۂ ثانی خان مزبور بہ صوبہ داری کشمیر دستوری یافت۔ پس باز ازاں درسال ہیزدہم بہ وقوع امرے از دولت بندگی چندے محروم گردیدہ۔ درسال بیست و پنجم بہ منصب سہ ہزاری و ہزار و پانصد سوار اختصاص یافت سال دیگر بہ صوبہ داری ٹھٹھہ سرفرازی یافت۔ آخر الامر ہمیں طور انقلابات زمانہ دیدہ درسال ششم جلوس عالمگیری مطابق ۱۰۷۳ در لاہور بساط ہستی در نوردہ در مقبرۂ پدر مدفون شد ظاہرش بسیار محقر بود۔ اگرچہ پدرش خواجہ احسن اللہ سنی بود لیکن او خود در تشیع تعصب تمام داشت صائب او را دریں بیت ستودہ است۔
خانخاناں را بہ بزم و رزم صائب دیدہ ام۔ در سخا و در شجاعت چوں ظفر خان تو نیست
(ماثر الامرا جلد دوم از ص ۷۵۶ تا ص ۷۶۳)

باغ علی آباد۔ بالاتر از موضع تیل بل علی مردان خان در عہد شاہ جہان سنہ ۱۰۶۰ ہجری بعمارات عالیہ و دیوارہای پختہ و آب جوی کلان و حوض ہای وسیع و آبشار و فوارہائے دلپذیر ابداع کردہ بود۔ علامتش موجود۔

باغ ارادت خان۔ بمقام سونتی بٹن ہار۔ از نادہ پورہ سمت مشرق ارادت خان در سنہ ۱۰۳۰ در عہد جہانگیر آباد کردہ بود و طرف مشرق آں عمارات و برج ہا و زینہ ہای سنگین برپا داشتہ پنجرہ ہای نازک و گل کاری ہم چناں ساختہ بود کہ در جای دیگر نہ بود۔ گویند نجار پنجرہ ساز را صلہ و انعام دادہ دست برید تا بجای دیگر نہ سازد۔ اکنون ہیچ علامتش باقی نیست۔

باغ دلاور خان[۹۶۳]۔ بر کنار غربی برار نمبل متصل محلۂ قلاش پورہ در عہد جہانگیر سنہ ۱۰۲۷ دلاور خان[۹۶۴] احداث کردہ بود۔ بہ ترمیم حکام ہنوز کیفیت آن موجود۔ عمارت شاہی[۹۶۵] تاریخ است۔

۹۶۳۔ باغ دلاور خاں در عہد سکھاں بطور اقامت گاہ سیاحان انگلیسی مستعمل بود۔ سفر نامہ ونُن جلد دوم صفحہ ۹۰ و سفر نامۂ مورکرافٹ جلد دوم صفحہ ۱۰۲ و ۱۰۳ و ۱۱۶)

حالا ایں باغ محل عمارات مدرسۂ فوقانیہ حکومت جموں و کشمیر است و بجز چند چنار قدیمہ ہیچ نشان از باغ ندارد۔

۹۶۴۔ ابراہیم نام داشت۔ ابتدا برفاقت میرزا یوسف خاں رضوی روزگار می گذرانید۔ در مبادی جلوس جنت مکانی بہ صوبہ داری لاہور سر برافراختہ رخصت گرفت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۲۷ھ (۱۶۱۷ء) از تغیر احمد بیگ خان کابلی بصاحب صوبگی کشمیر مباہی گردید۔ در سال چہاردہم جلوس بہ ہمت و مردانگی فتح کشتوار کردہ داخل ممالک محروسہ گردانید۔ بعد چندے از اجل طبیعی درگذشت (ملخص از مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲)

۹۶۵۔ ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۷ء ؛

باغ لشکرخان ۹۶۶ھ - درموضع بٹ پورہ پرگنہ پھاک برساحل شمالی ڈل در سنہ ۹۶۷ھ ۹۶۸ھ سیف خان کہ ازطرف عالمگیر ناظم کشمیر شدہ بُود آباد نمود - و از سند لار نہرے مخصوص برای سیرابی آن آوردہ بُود کہ بہ سبب تغیر حکومتش باتمام نرسید - ظریفے گفتہ است - بیت :-

سایۂ گر نیست سیف آباد را

می توان پیغمبر باغات گفت

راجہ رنبیر سنگھ در سال ۱۲۹۳ ۹۶۸ھ کارخانۂ ابریشم احداث نمود و برفرق آں باغے تعمیر احداث کردہ بنام خود ۹۶۹ھ موسوم ساخت -

باغ قوام الدین خان - درموضع رت پورہ از عیدگاہ طرف مغرب متصل نور باغ بعہد عالمگیر در سنہ قوام الدین خان احداث کردہ بُود الآن معدوم -

باغ صدارت خان - درموضع پاندرچ پرگنہ پھاک صدارت خان کہ از وزرای شاہ جہان بُود آباد نمود -

باغ صادق آباد - المعروف بہ حضرت بل - صادق خان ۹۷۰ھ کہ از امرای شاہجہان بُود برساحل غربی تالاب ڈل حدیقۂ دل کشا و عمارت خوشنما ترصیص نمود و در سنہ ۱۰۴۴ ۹۷۱ھ

۹۶۶ھ پنڈت آنند کول بامزئی "باغ سیف آباد" را بنام "جبق" نام زد کردہ است - وجہ تسمیہ اش بنام باغ لشکرخان محقق نہ شدہ ۔ ۹۶۷ھ سنہ مطابق ۱۶۵۷ء ۔ ۹۶۸ھ سنہ مطابق ۱۸۷۶ء - پنڈت آنند کول مزبور بجائے سنہ ۱۸۵۶ء سال ۱۸۷۰ء نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۳۹) ۔ ۹۶۹ھ یعنی رگھوناتھ پورہ (ایضاً صفحہ مزبور) ۔ ۹۷۰ھ پسر آقا طاہر وصلی تخلص بن محمد شریف ہروی و برادرزادہ و خویش اعتماد الدولہ طہرانی است چندے ہمراہ پدر بہ فوجداری نواح پنجاب گذرانیدہ درعہد جہانگیری بہ منصب در خور بلندی یافت - سال سیزدہم حکومت صوبۂ پنجاب و کوہستانِ شمالی بنام او مقرر گشت - چوں در آوان مراجعت از کشمیر واقعۂ ناگزیر (وفات) جنت مکانی رو داد (بقیہ برصفحہ آیندہ)

شاه جهان در قصر آن تجدید وضو کرده دوگانهٔ برای آن یگانه ادا نمود و فرمود صادق خان این عمارت محل عشرت نیست بلکه معبد ایست. بعد مرور شصت و هفت سال در سنهٔ ۱۱۱۱[۹۷۲] هجری موئی مبارک نبوی علیه الصلوة والسلام که خواجه نور الدین ایشبری[۹۷۳] به مؤنت تمام از بیجاپور حاصل کرده بود بمعه نعش او به کشمیر رسید.[۹۷۴] فاضل خان که در آن

---

۹۷۱ (مسلسل) و یمین الدوله (آصف جاه خان) به مقتضائے وقت داور بخش پسر خسرو را به سلطنت برداشت صادق خان که نسبت به شاه جهان نفاق می ورزید از مآل خود خائف شده التجا به یمین الدوله آورد سال اول جلوس فردوس آشیانی (شاه جهان) همراه شاهزاده ها آمده دولت بار یافت و به منصب اصلی خویش "میر بخشیگری" بجائے ارادت خان بحالی یافت و سال ششم نهم ربیع الاول سنه ۱۰۴۳ هزار و چهل و سه هجری برحمت ایزدی پیوست (ماثر الامراء جلد ۲ صفحه ۷۳۰ — ۷۲۹) ؛

۹۷۱ه ۱۶۳۴ع ؛ سنه ۹۷۲ه ۱۶۹۹ع درعهد اورنگ زیب بادشاه غازی ؛

سنه ۹۷۳ه بیجاپور شهرے است از شهرهائے هند جنوبی (دکن) قصهٔ آمدن موئے شریف در کشمیر این است که شخصے سید عبد الله که ادعائے تولیت روضهٔ پاک آنحضرت ﷺ در مدینهٔ منوره می کرد. بنا بر سماجتے از سرزمین حجاز وارد هند (بیجاپور) گردید. موئے آنحضور در دست داشت. بنا بر تنگی معاش مجبور گشت که به هدیه دهد. خواجه نور الدین ایشه براری که مولدش از کشمیر و بزرگ تاجران دهلی بود به سلسلهٔ تجارت وارد بیجاپور شده بود از سید مزبور موئے مقدس آنحضرت ﷺ بعوض یک لک روپیه بدست آورد. بعده در کشمیر آمده بمقام باغ صادق آباد که اکنون به حضرت بل موسوم است برائے زیارت خاص و عام نهاد (کشمیر جلد دوم صفحه ۵۱۹) ؛ سنه ۹۷۴ه میرزا برهان نام برادرزادهٔ فاضل خان سامان است. در اوائل شهور سنه یک هزار و صد و نه [۱۱۰۹] خان مذکور از تغیر ابو نصر خان بحکومت کشمیر سرفرازی یافت. مردے بود محب احسان و سلوک خیر. علماء و مشائخ را بسیار اعزاز می فرمود و با آنها صحبت می داشت. همچنین محب کارهائے رفاه عام بود چنانچه سه هفت چنار و سرائے آن جا و خانقاه حسن آباد و جوگی لنگر و مدرسه و حمام متصل نو مسجد سنگین از بنائے اوست. مذهباً سنی بود چنانچه اکثر به جمعه (بقیه بر صفحه آئینده)

ایام صاحب صوبہ شدہ بود بہ صلاح اعیان شہر عمارت مذکورہ برای زیارت موی شریف وقف نمودہ حضرت بل[۹۷۵] نام نہادند۔ اکنون بہ حیثیت باغ نماندہ معتقدان درگاہ در ترمیم عمارت کوشیدہ بہ غربی رویہ وسعت دادہ مسجد ساختند و شرقاً در سنہ[۹۷۶] ۱۲۸۵ھ خانقاہ وسیع و ایوان رفیع بدان پیوستند۔ عشرت گاہ دولی[۹۷۷] تاریخ آں در تعمیر اولی گفتہ بودند۔ راقم الحروف را "عشرتگہ اولیا" بخاطر گذشت۔ تاریخ

پئے سال تاریخ ایں خوش بنا
خرد گفت "عشرت گہ[۹۷۸] اولیا"

باغ فضل آباد۔ مقابل حضرت بل سمت شمال افضل[۹۷۹] خان کہ از امرائے شاہجہان بود آباد نمود۔

(مسلسل) در مسجد جامع و مقام بزرگاں می رفت۔ از اعمال حسنہٗ او وقف درگاہ حضرت بل است برائے موئے نبی کہ خواجہ نور الدین ایشہ باری از بیجا پور آورد (ملخص از واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ۱۹۱)

۹۷۵ھ حضرت بل۔ "بل" در کشمیری کنار آب را می گویند و چوں ایں مقام بر کنار آب ڈل است و نسبت بہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دارد بنام "حضرت بل" موسوم شد ؛

۹۷۶ھ ۱۸۶۸ء ؛

۹۷۷ھ ۱۰۳۳ھ (۱۶۲۳ء) ؛

۹۷۸ھ ایضاً ؛

۹۷۹ھ نام افضل خان علامی پسر ملا شکر اللہ شیرازی دیوان کل پادشاہ شاہ جہان بود۔ در سنہ دوازدہم جلوس شاہ جہانی بعمر ہفتاد سالگی از دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ تاریخ فوتش (زخوبی بردگوئے نیک نامی) ۱۰۴۸ھ یافتہ اند۔ فاضل مہذب الاخلاق بود۔ اعلیٰ حضرت او را بسیار می ستود۔

(ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۱۴۹ و ۱۵۰)

باغات جعفر خان[۹۸۰] - در عہد عالمگیر سہ باغ آباد کردہ استبیکے جزیرہ ایست کہ فی الحال بتہ مزار جی گویند متصل باغ جہان آرا و دو باغ دیگر بہ تحقیق نہ رسید۔

قاضی باغ - برلب چشمہ مان سر شرفگ قاضی ابوالقاسم معروف بہ قاضی زادہ آباد کردہ بود۔ سید در گجن ہم از مخترعات اوست۔

چوہدری باغ[۹۸۱] - قرین موضع ایشہ براری چوہدری ہیش کہ در عہد شاہ جہان یکے از اکابر دوران بود احداث نمود۔ گویند ہشتاد خیابان داشت و سید تالن مرگ... کہ از سلطان سکندر[۹۸۲] یادگار بود وی مرمت نمود سیف خان کہ حاکم کشمیر بود ملاحظہ آں نمودہ گفت چوہدری باغ نہ کرد۔ بر دل سیف خان داغ کرد۔

باغ افراسیاب خان[۹۸۳] متصل حضرت بل جانب شمال افراسیاب خان

---

۹۸۰ خلف الصدق صادق خان میر بخشی و ہمشیرہ زادہ و خویش یمین الدولہ آصف خان است در آخر سال بیستم شاہجہانی بعہدۂ میر بخشی گری از تغیر خلیل اللہ فائز گشت۔ در سال سی و یکم خان مذکور بتفویض وزارت کل اعتبار برافروخت۔ چوں فاضل خان دیوان اعلیٰ در سال ششم از جلوس عالمگیری در کشمیر داعی حق را لبیک گفت۔ فرمان بطلب جعفر خاں ارسال یافت جعفر خاں ہنگام مراجعت اعلیٰ حضرت از کشمیر در ۱۰۷۴ھ بمقام پانی پت جبہہ سائے عتبہ خلافت شد و بارشاد اعلیٰ حضرت بہ رتبہ وزارت عظمیٰ فائز گشت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۸۱ ہزار و ہشتاد و یک ہجری در شاہ جہان آباد وفات یافت۔ (ایضاً صفحہ ۵۳۱ تا ۵۳۵)

۹۸۱ چودھری ہیش راٹھور پسر دلپت برادر زادہ راجہ سورج سنگھ بود۔ در سال ہشتم جلوس شاہجہانی منسلک ملازمان شاہی گشتہ رو بہ ترقی نہاد۔ سال نوزدہم باضابطہ پانصدی ذات افتخار پذیرفتہ ہمراہ شاہزادۂ مراد بخش بہ تسخیر بلخ و بدخشان رفت۔ در سال بیستم مطابق ۱۰۵۶ھ رخت ہستی بربست (ایضاً ج ۳ صفحہ ۶ — ۴۴۵) ؛

۹۸۲ متوفی ۸۱۹ھ مطابق ۱۴۱۶ء ؛　　۹۸۳ ۶ — ۱۷۴۵ء ؛

در عہد محمد شاہ آباد نمود۔

باغ کفایت خان۔ در محلۂ خانیار کفایت خان در ۱۲۰۸ھ[۹۸۴] کہ از جانب فاخر خان نایب صوبہ شدہ بود بعمارات و اشجار و گلزار معمور ساخت الحال مزروع در تصرف پنڈت مہانند بودر۔

باغ امرود۔ از پل بتنی پورہ تا نٹی پورہ باغ امرود از عہد جہانگیر و شاہجہان احداث شدہ بود۔ اشجار اقسام امرود چندان وافر داشت کہ شعاع آفتاب دران داخل نمی شد و در موسم شگوفہ مردم شہر برائے سیر و تماشا دران جا می رفتند تا عہد امیر خان[۹۸۵] موجود بود۔

باغ انگور۔ از کوہ دیارہ لری کہ قریب صفاپور است تا زیارت شاہ محمد صادق قلندر زیر دامنۂ کوہ در عہد سلاطین پیشین تاک ہای انگور مغروس بود شاہان چغتہ مرمت آن افزودہ اقسام انگور آن مشہور آفاق کردہ بہ سلاطین و امصار و بلاد بطور تحفہ و ارمغان می فرستادند۔

سلاطین دران پرداخت آن نہ نمودہ۔ برہم شد ہمگی چند تاک در موضع رپور موجود ماند۔ راجہ گلاب سنگھ ترقی آن نمودہ از خود مہاراج باغ آباد ساخت و راجہ رنبیر سنگھ در ۱۲۹۴ھ[۹۸۶] ہجری قرین موضع ونڈلمہ باغ انگور در غایت وسعت و فسحت احداث کردہ رنبیر باغ نام نہاد۔ انگور باغات رپور در ہند مشہور است اہل یورپین ہم نوش می دارند۔

وظفر خان احسن در مثنوی ہفت منزل می نگارد کہ شاہان مغلیہ از قصبۂ

---

[۹۸۴] ۱۷۹۳ء ؛

[۹۸۵] امیر خان جوانشیر صوبیدار کشمیر در عہد شاہان دُرّان و بانی پل امیر اکدل ؛

[۹۸۶] ۱۸۷۷ء ؛

اسلام آباد تا حدود ویرناگ در عرض راہ از زمین وسار تاک ہای انگور کاشتہ بودند

بیت :-
زسر حد اپچ تا حد ویرناگ
رود لشکر ہمہ در سایۂ تاک

باغ توت ۔ مایا سوامی نام شخصے مرتاض زیر دامن تخت سلیمان زاویہ نشین گشتہ برکنارۂ نہر چونٹی کل گلستانے عجیب آراستہ بود کہ آں را تکیہ مایا سوامی گفتند۔ مردم شہر بہ سیر و تماشا دراں جا می رفتند۔ حضرت میر محمد ہمدانی تکیۂ مذکور خرید کردہ و زمین ہای دیگر از ساحل دریای بہت و امیراکدل تا کوہ سلیمان شامل آں نمودہ از یک سر تا سر دیگر درختان توت پیوندی غرس کردہ برای چراگاہ دواب اہل شہر وقف عام فرمود و تا عہد شاہان[۹۸۷] دراں بعض درختانش موجود بود حاجی کریم داد بقیۂ آں قطع کردہ برای اسپ دوانی محل مستوی ترتیب دادہ صفوف اشجار سفیدار کہ تا حال موجود است غرس نمود۔ و حوالی آں چمن بندی کردہ درختان میوہ دار بسیار کاشت نمود۔ سمت شمال آں برلب جوی چونٹی کل چنار ہائے غرس فرمود گویند دراں جا پشہ ہا کم تر باشند۔

و در عہد سنگان ہری سنگھ[۹۸۸] درمیان آں باغے طرح نمود۔ بعد آں

---

[۹۸۷] یعنی تا ۱۸۵۳ء۔ بقول والٹر لارنس صوبیداری کشمیر در ۱۷۵۱ء از تعلق دہلی آزاد گشتہ موروثی شد و در سال دوم کشمیر در دست افغاناں افتاد۔ ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۶ ۔

[۹۸۸] ہری سنگھ نلوہ بانی ہری پور ہزارہ پسر سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ بود بعمر ہفت سالگی از سایۂ پدر محروم شد۔ رنجیت سنگھ اورا در سایۂ عاطفت خود آوردہ پرورش نمود۔ واین در سفرنامۂ خود اورا خدمتگار رنجیت سنگھ ظاہر کردہ است۔ مہاراجۂ مزبور بر شیر افگنی او را بلقب "نلوہ" ملقب کرد۔ در فتح ملتان و پشاور و کشمیر شجاعت و دلیری از حد ظاہر کردہ کارش بالا گرفت در ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر مقرر شد لیکن بنا بر ظلم عظیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شیخ محی الدین آبشار خود بر گوشۂ جنوبی آں آباد ساخت. در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ برای فرودگاہ صاحبان سیاح بنگلہ ہای بسیار بر لب دریا معمور گشت و برای محکمۂ ریذیڈنسی عمارات منیع و باغات وسیع تعمیر یافت۔

دولت آباد۔ از کدل جوگی لنکر تا حد سوره ٹینگ ابدال بیہ پسر راون بیہ باغے وسیع آباد کرده بود که الحال به بیہ واری مشہور است. نبیرۂ او جہانگیر بیہ باغ مذکور نذر خادمان بابا اسمٰعیل فرمود. ایشاں مدتے متصرف بودند۔

گویند ہزارہا تاک انگور دراں مغروس بود۔ چنانچہ حضرت شیخ حمزه در صغرسن بہ امر مربّی خود چند گاه محافظت آں می کردند. حضرت بابا ہنگام رحلت خود باغ مذکور را برای مزار مردم شہر وقف عام نمودند و با ملکھاه شامل فرمود۔ اکنون اکثر زیر تعمیرات۔

امیر آباد۔ چوں امیر خان جوان شیر در حکومت خود دختر ہانجیان ننده پوره در عقد آورد بنا براں درمیان نندپوره دار الامارت خود قرار داده باغے وسیع طرح نمود و از باغ درشتی که پیش روی جرگه شاہی بود سنگہای صفه و حیاض و آبشار و فواره برداشته دراں جا نصب نمود۔

(مسلسل) که بر کشمیر باں نمود بعد دو سال) واپس طلب شد۔ از تعمیرا تش قلعۂ اوڑی و قلعه نرد چھی و مظفر آباد و گوردواره ہائے (معابد سکھاں) مٹن دیاره مولد و کاٹھی دروازه سرینگر و باغے برلب آب جہلم است. بقول وائن ہری سنگھ درکشمیر در عہد خود روپیہ ہائے ناسره (غیر خالص) رائج نمود۔ در ۱۸۳۷ء در محاربه مابین امیر دوست خاں بمقام خیبر ہلاک شد ہری سنگھ نلوه فارسی بخوبی می تواں خواند (کشمیر ج ۲ صفحہ ۳۰ - ۲۹) ◆

باغ آقا حسین۔ کہ از امرای افاغنہ بود از باغ نشاط سمت جنوب مشہور است۔

باغ سوکھ رام۔ در عہد سنگان از رؤسای کشمیر بود۔ زیر دامن کوہ سلیمان فی الحال موجود۔

باغ مہان سنگھ۔ از شیر گڈھ بالا متصل نٹی پورہ در حکومت خود مہان سنگھ آباد ساخت ۱۲۴۵ھ[989]۔

رام باغ۔ از تعمیرات دیوان کرپا رام[990] بر لب دودھ گنگا متصل نٹی پورہ است در سال ۱۲۴۷ھ[991] راجہ گلاب سنگھ در آں جا سنسکار شدہ[992]۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ در ۱۲۷۵ھ بر شمشان او مندر و تعمیرات افراشت۔

شیخ باغ۔ متصل امیرا کدل سمت مشرق در ۱۲۵۹ھ[993] شیخ محی الدین آباد ساخت۔ فی زماننا گورستان اہل یورپین در آں جا تقرر یافت۔

باغ ہری سنگھ[994] متصل شیخ باغ سردار ہری سنگھ در حکومت خود آباد ساخت۔

بسنت باغ۔ پیش روی شیر گڈھ جانب مشرق بر لب دریا کرنیل میاں سنگھ[995] در حکومت خود ترصیص نمود و سنگہای صحن و مشرب نو مسجد برداشتہ دراں جا نصب کرد[996]۔

---

[989] ۱۸۲۹ء ٭ [990] صوبیدار کشمیر از ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۱ء ٭ [991] ۱۸۵۷ء ٭ [992] فوت شد ٭ [993] ۱۸۴۳ء ٭ [994] ذکر ایں باغ در ترجمہ اش در سابق گذشت ٭ [995] مہان سنگھ ٭ [996] ڈاکٹر جان اُس در کتاب خود "کشمیر ہینڈ بک" صفحہ ۱۲۵ مطبوعہ ۱۸۷۲ء در ذکر بسنت باغ میگوید:۔

بسنت باغ زیر ڈرونٹ گول (نہر سیب) از تعمیرات مہان سنگھ

منشی باغ - منشی تلوک چند که در عهد سنگان صاحب کار بود بالاتر از باغ هری سنگه دو حصه آباد ساخت۔

گلاب باغ - از شیرگڈه سمت مغرب قریب پل ٹینکی پوره مهاراجه گلاب سنگه آباد فرمود۔

حضوری باغ - درسال ۱۲۶۱ه[997] مهاراجه رنبیر سنگه از شیرگڈه بالا متصل باغ بهمان سنگه به عمارات و اشجار و ازهار آباد ساخت۔

سمندر باغ - درمیان مایه شومه مهاراج رنبیر سنگه آباد نمود۔

رگناته باغ - در موضع جینگ[998] پرگنه پهاگ متصل باغ سیف خان رنبیر سنگه آباد ساخت فقط۔

کوٹهی باغ - بالاتر از امیراکدل برلب دریا طرف جنوب مهاراجه رنبیر سنگه درسنه ۱۲۹۲ه[999] احداث نمود و برلب دریا عمارت عالی شان مرتب به تالار و رواق و منظر و ایوان و مزین به آلات جاڑ و[1000] ہانڈی و اسباب گوناگون منقش به نقوش تصاویر و اشکال و الوان و بوقلمون برای فرودگاه خود و آمد و رفت صاحبان برطانیه مسمی لال به کمال ساختگی و آراستگی پیراسته بود۔ درسال ۱۳۰۳ه[1001] بحادثهٔ زلزله اندک نقصان یافت۔

خواجه باغ - خواجه ثناء الله شال در کهنگه محله ضلع خانیار زمین بسیارے از

(مسلسل) حاکم کشمیر است سنگهائے این باغ از مسجد حسن آباد آورده شده اند باغ مزبور اقامت گاه نقرا هنود است۔ در موسم گرما رنبیر سنگه دربار خود دریں جا منعقد می کرد۔" (کشمیر جلد دوم صفحه ۷۴۴)

[997] ۱۸۴۷ء۔ [998] صحیح "جنگ" است چناں که درسابق گذشت۔

[999] ۱۸۷۵ء۔ [1000] جار و فانوس۔ [1001] ۱۸۸۵ء۔

مالکان تحریر کردہ متصل دولت خانہ روضۂ دل کشا و روضۂ روح افزا بہ حیاض و فوّارہ و آبشار و عمارات و تالار مانند شالمار در ۱۰۹۵ھ احداث فرمود و زیادہ از یک لک روپیہ در تعمیر آں صرف نمود۔

پلہای کشمیر

در عہد باستان راجہ ہای دوران بر سطح دریای بہت سفاین عظیم ملاصق یک دیگر بہ سلاسل و زنجیرہا مربوط ساختہ و تختہ ہای وسیع بران مفروش کردہ سنی جسر استوار کردہ بودند و در فساد زوالچو سر بسر ویران گشتند۔

بعد آں در عہد سلاطین پلہای چوبین باین وضع احداث نمودند کہ اولاً از چوب دیودار یک صندوق مربع تیار کردہ در عمق دریا غرق ساختہ و در جوف آں سنگہای گراں انباشتہ بنیاد جسر مرتفع افراختہ بالای آں فراز یک دیگر بہ اضلاع چہارگانہ بسان صندوق از میخ ہای چوبین استوار نمودہ بالای آں چپ و راست یوزہا کشیدہ و برسر آں چوب ہای تناور و طویل باتصال پایہ ہا گسترده و بر سطح آں فرش تختہ ہا و چوب ہا نصب کردہ حوالی آں جنگلہ چوبین برای حفاظت مستحکم ساختہ عالی کدل را ابداع اول کردہ اند۔ برین وضع سلاطین اسلامیہ دریای بہت را ہژدہ پل استوار کردہ بودند ازاں جملہ ہفت پل در شہر و انشست۔ و یازدہ پل بہ دلشت۔ درین زمان ہمگی سیزدہ پل موجود است و پنج معدوم۔

و از ابتدای عہد سلاطین پل ہای مذکور بعضے اوقات بآتش فساد سوختہ و گاہے بہ طغیان سیلاب ویران گشتہ۔ حاکمان ہر وقت در تجدید ترمیم آں

۱۰۰۲ھ ۱۵۸۸ء

کوشیدند۔

نمبر شمار	نام پل	سنہ	
۱	کھنہ پل	سـ	متصل اسلام آباد از تعمیرات ۳؎ ... پیل پای ۲ عمق ۳ فٹ طول آن ۶۶ گز عرض ۴ گز
۲	کدل بیچ بارہ ۴؎	۱۰۴۱ھ	از تعمیرات دارا شکوہ طول یک صد درعہ عرض شش درعہ فیل پای ۳ عمق ۶ فیٹ
۳	کدل نابینہ	سـ	از تعمیرات سلاطین در فساد چکان بحادثہ آتش منہدم گردید
۴	کدل ونتی پورہ	سنہ ۵؎	از تعمیرات سلطان حیدر ۶؎ در عہد چکان بحادثہ آتش انہدام یافتہ۔
۵	کدل پانپور	۱۰۴۵ھ ۷؎	معمورۂ شاہ جہان طول یک صد و سی درعہ عرض سہ نیم درعہ فیل پای ۴ عمق ۶ فیٹ۔
۶	کدل پاندہ چھک	۹۸۷ھ ۸؎	حبہ خاتون زوجہ یوسف چک ۹؎ احداث کردہ بود جہانگیر شاہ تجدید تعمیر آن کردہ بحادثہ سیلاب برہم شد۔
۷	امیرا کدل	۱۱۸۸ھ ۱۰؎	از تعمیرات امیر خان جوان شیر - ۱۳۴ درعہ طویل ۲۰ درعہ عرض پیل پای ۵ عمق ۱۶ فٹ۔

۳؎ البیاض فی الاصل ؛ ۴؎ کدل لفظ کشمیری بہ معنی "پل" باشد ؛

۵؎ کذا فی الاصل ؛ ۶؎ سلطان حیدر پسر سلطان زین العابدین (۸۷۸-۸۷۷ھ مطابق ۷۳-۱۴۷۲ء) ؛ ۷؎ ۱۶۳۵ء ؛ ۸؎ ۱۵۲۰ء ؛ ۹؎ پسر علی چک (مدت حکومت بار اول ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء ؛ و بار دوم ۹۹۲-۹۸۷ھ م ۱۵۸۴-۱۵۷۹) ؛

۱۰؎ ۱۷۷۴ء - در ۱۸۹۳ء از سیلاب طغیانی غیر محفوظ شدہ مسمار کردہ شد و در ۱۸۹۵ء از سر نو تعمیر یافت سال دیگر یعنی ۱۸۹۶ء بتاریخ ۴ مئی برآمد و رفت خلائق باز شد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۲)

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۸	حبہ کدل	سنہ ۹۵۸ھ (۱۰۱۱)	معمورہ حبیب شاہ (۱۰۱۲) طول ۹۷ درعہ عرض ۶ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۹	فتح کدل	سنہ ۹۰۶ھ (۱۰۱۳)	فتح شاہ آباد کردہ بود طول آں ۸۸ گز عرض ۳ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۰	زینہ کدل	سنہ ۸۳۱ھ (۱۰۱۴)	از سلطان زین العابدین طول آں ۹۶ گز عرض ۸ گز فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ
۱۱	عالی کدل	سنہ ۸۳۲ھ (۱۰۱۵)	علی شاہ (۱۰۱۶) برادر بڈھ شاہ آباد کردہ بود طول ۸۲ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۲	نوکدل	سنہ ۱۰۷۰ھ (۱۰۱۷)	نور الدین خان آباد نمود طول ۷۵ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳ ۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۳	سیفاکدل	سنہ ۱۰۸۲ھ (۱۰۱۸)	معمورہ سیف الدین خان طول آں یک صد و دہ گز عرض ۶ گز فیل پای ۴ عمق ۱۶ فٹ۔ تاریخ بر سنگ منقوش است تاریخ بہر تاریخ بگذر از سر آب "گو پل سیف خان دریا دل" (۱۰۱۹) ایضاً زمن سال بنایش خضر نہفت "صراط المستقیم (۱۰۲۰) اہل دین" گفت

۱۰۱۱ سنہ ۶۱۵۵۱ ؛ ۱۰۱۲ سنہ م ۹۸۱ھ (۶۱۵۷۳) ایں مصرعہ تاریخ فوت اوست : سال تاریخش "مزار ثانی سلطان حبیب" (۹۸۱ھ ز ۶۱۵۷۰) ؛ ۱۰۱۳ سنہ ۶۱۵۰۰ ؛ ۱۰۱۴ سنہ ۶۱۴۲۷ ؛ ۱۰۱۵ سنہ ۶۱۴۱۹ ؛ ۱۰۱۶ سنہ مدت حکومت (۸۲۶ – ۸۱۹ھ ۲۳ – ۶۱۴۱۶) ؛ ۱۰۱۷ سنہ ۶۱۶۶۶ ؛ ۱۰۱۸ سنہ ۶۱۶۷۱ ؛ ۱۰۱۹ سنہ ۱۰۸۲ھ ؛ ۱۰۲۰ سنہ ۱۰۸۱ھ۔ مابین ہر دو تاریخ فرق یک عدد است۔ ابو الفضل در اکبر نامہ جلد اول فرق یک سال و دو سال در تواریخ عمارات جائز می دارد۔ (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۱۴	کدل سنبل	سنہ[۱۰۲۱]	از سلاطین پیشین طول آن ۱۱۲ گز عرض ۵ ذرعه پیل پای ۲ عمق ۱۵ فٹ
۱۵	کدل ہانجن	سنہ[۱۰۲۲]	از سلاطین پیشین به حادثه طغیان بے عد برہم خورده آثار آن معدوم۔
۱۶	کدل سوپور[۱۰۲۳]		از تعمیرات سلطان زین العابدین طول ۲۱۴ گز عرض ۵ ذرعه فیل پای ۳ عمق ۱۸ فٹ۔
۱۷	کدل خوردزپور	.	از تعمیرات سلطان حسن[۱۰۲۴] در ۸۲۲ھ[۱۰۲۵] روزی که عبدالله[۱۰۲۶] خان با مختار الدوله[۱۰۲۷] ویران ساخت۔
۱۸	کدل بارہمولہ		بنیاد آن دیرین بود۔ عطا محمد خان از جای خود برداشته بالاتر برابر قلعه سرنو ایجاد نمود طول آن ۱۴۶ ذرعه۔ عرض ۵ ذرعه پیل پا ۶ عمق ۴۳ فٹ۔
۱۹	کدل کوہالہ[۱۰۲۸]		۸۴ گز طویل ۷ ذرعه عریض از تعمیرات راجه رنبیر سنگھ پل آہنین۔ مصرف آن یک لک روپیه ڈبل۔

(مسلسل) شاید که وجه جواز این باشد که بنای پل خانه ها دریک روز استوار نمی شود گاہے باشد تعمیرے در سال خاص شروع شده در سال دیگر اتمام پذیری شود۔ وازین طور تاریخ تاسیس و تکمیل مختلف باشد ؛ [۱۰۲۱] البیرونی فی الاصل ؛ [۱۰۲۲] ایضاً ؛

[۱۰۲۳] سال تعمیر ۱۴۶۰ء (۸۶۵ھ) ؛ [۱۰۲۴] د ۹ ز — ۸۷۸ھ (۱۴۸۹ — ۱۴۷۳ء) ؛

[۱۰۲۵] ۱۸۰۷ء ؛ [۱۰۲۶] یکے از صوبیداران کشمیر در عهد افغانان ؛ [۱۰۲۷] ا ؛

[۱۰۲۸] پل کوہالہ۔ بر آب جہلم مابین سرحد کشمیر وصوبہ سرحد شمال مغرب مملکت پاکستان واقع است ؛ شاہراہ وادی جہلم را با شاہراہ کوہ مری و راولپنڈی ملحق کند ؛

نہر مار من مقام خواجہ بار بل از تالاب ڈل منفجر گردد۔ فراز آں ۱۴ پل واقع ست (۱) کدل نایدیار۔ بنای اولش از سلطان سکندر[۱۰۲۹] بود۔ چونکہ چودہری مہیش ستر وتالن مرگ بہ تقریب آمد و رفت باغ ایشہ برار ی مرمت ساخت۔ پل نایدیار از بنیاد ایجاد نمود تاریخ بر سنگے منقوش است۔ تاریخ۔

ہست تاریخ این نجستہ اساس
"بانی پل مہیش شنکر داس"[۱۰۳۰]

دوم پل جوگی لنکر از تعمیرات بڈھ شاہ۔ سوم۔ کدل نادہ پورہ۔ از تعمیرات ارادت خان[۱۰۳۱] چہارم۔ نایدکدل۔ پنجم۔ بوہری کدل۔ ششم۔ صراف کدل۔ ہفتم۔ قادری کدل[۱۰۳۲] ہشتم۔ راجوری کدل۔ نہم۔ کادہ ڈار کدل۔ دہم۔ گاؤ کدل۔ این ہفت کدل از تعمیرات زین العابدین است۔ یازدہم۔ ڈونبر کدل از تعمیرات ۔ ۔ ۔ ۔ ۔[۱۰۳۳] ؟ دوازدہم۔ کدل سکہ ڈفر از بڈھ شاہ۔ سیزدہم جسر رتنہ پورہ از قوام الدین خان[۱۰۳۴] چہاردہم۔ پل گنند ر پورہ نامعلوم۔

نہر کادہ ڈارہ کہ از نالہ مار جدا می شود براں سہ پل واقع است (۱) کہنہ کدل (۲) بچھہ کدل (۳) پل شکوا موٹہ۔ نہر زارہ بل کہ از نہر مار جدا گشتہ ... نہر کادہ ڈارہ در خوشحال سر و آنچار سر می گذرد براں شش پل واقع است ۔ پل اشرف۔ کدل تارہ بل۔ کدل مرجان پور۔ کدل نروہ از تعمیرات علی ...

۱۰۲۹ھ ۸۱۹ — ۷۹۹ھ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۶ء) ÷ ۱۰۳۰ھ ۱۰۸۵ھ (۱۶۷۴ء) ÷

۱۰۳۱ھ یکے از امرای شاہجہانی م ۱۰۶۸ھ (۱۶۵۷ء) ÷

۱۰۳۲ھ بالسنۂ عوام "کادی کدل"۔ ÷ ۱۰۳۳ھ کذا فی الاصل ÷

۱۰۳۴ھ قوام الدین اصفہانی یکے از صوبیداران کشمیر در عہد عالمگیر از سنہ ۱۰۸۷ لغایت (۶۹ — ۱۶۷۶ء) ÷

کدل زونی مر[4]۔ از تعمیرات نورجہان آب جوی فرازِ پل می رفت۔ کدل بربہ[5] داری از تعمیرات ظفر خان۔

پلہای نہر چونٹی کل۔ کدل درگابن[1] از تعمیرات قاضی ابوالقاسم[۱۰۳۵] معروف بہ قاضی زادہ۔ تحت آں دروازہ متین احداث کردہ اند۔ کہ در ہنگام ترقی آب بہت خود بخود مسدود ماند و درحالت نقصان آب خود بخود مفتوح گردد۔ بجدوث آن ساکنان شہر شمالی از خوف سیلاب محفوظ می باشند۔ روم[2] گاؤ کدل از تعمیرات قدیم۔

پل ہای کٹہ کل۔ کہ از دریای بہت قرین شیر گڑھ جدا گشتہ باز شامل بہت گردد۔ ٹمنکی کدل[1]۔ کنہ کدل[2] کیدل حاجی راتھر بوزہ گر کدل۔ دانل کدل[5]۔

پل ہای رود دودھ گنگا۔ کدل بٹ[1] مالنہ۔ کدل پربٹ[2] از تعمیرات ..... [۱۰۳۶] کدل زانپہ[3]۔ کدل پچھ[4] بل ہمہ ہا را دو قبل پا دارد۔

پل ہای سند نالہ مرگ در ڈل۔ پل چوہدری[1] باغ۔ پل دودھ پھکری[2] پل تلکھن[3]۔ گانی کدل[4]۔ اونٹہ کدل[5]۔ پل نشاط از تعمیرات سلطان سکندر۔ بود۔ چوہدری ہیش مرمت نمود۔

پل ہای سند خواجہ یارہ بل۔ سیدہ کدل[1]۔ پل نند پورہ۔ پل عیش آباد ہر سہ از ابوالحسن خان بانڈے۔

۱۰۳۵ قاضی ابوالقاسم ملا جمالی پسر مولانا کمال الدین سیالکوٹی است۔ بہ فنون علم آراستہ و بمتانت تمیز پیراستہ بود۔ اکثر علوم از والد بزرگوار خود حاصل نمود۔ قاضی ابوالقاسم بہ علاقہ تعلق مصاہرہ قاضی صالح خلف قاضی موسیٰ شہید مشرف شد و بہ قضائے کشمیر سرفرازی یافت۔ چوں فوت شد در مقبرۂ والد بزرگوار (ملہ کھاہ) آسود۔ (واقعات کشمیر صفحہ ۱۳۴)

۱۰۳۶ البیاض فی الاصل ؎

کدل دودر ہامہ۔ نورجہان آباد کردہ بود چہاردہ پایہ داشت۔ بحادثہ زلزلہ در ۱۲۴۳ھ ویران شد۔

پل ہائی نہر شادی پورہ: پل نابدکھی۔ پل مارتارہ۔ ہر سہ از تعمیرات بڈھشاہ بود۔ اکنون معدوم۔ غیر ازیں پل ہای بسیار غیر معروف است۔ بنا بر طوالت ترک شد۔

مساجد کشمیر

در خطۂ کشمیر مساجد و خانقاہ کثیر در عہد شاہان ماضیہ و سلاطین چغتائیہ تعمیر شدہ بود خصوصاً عالمگیر در عہد خود پانصد مساجد احداث فرمود کہ بہ تباعد ایام و انقلاب دوران اکثر ویران گشت۔ اکنون بعض بقاع نامی یاد کردہ می شود۔

خانقاہ بلبل شاہ: تا عہد ۷۲۵ھ (۱۰۳۷) در بلاد کشمیر دین اسلام شایع نہ بود (۱۰۳۸)۔ دراں وقت رینچن شاہ بہ توجہ سید شرف الدین (۱۰۳۹) (۱۰۴۰) ملقب بہ بلبل شاہ

۱۰۳۷ھ: ۱۳۲۴ء

۱۰۳۸ھ تاریخ ملک حیدر چادورہ قلمی ص ۳۷۔ تاریخ بیربل کاچرو قلمی ۶۷۔ باغ سلیمان ص ۱۲۵۔ واقعات کشمیر ص ۲۵۔ تاریخ نارائن کول عاجز ص ۴۳۔ مورخین متفق اند کہ ۷۲۵ھ (۱۳۲۴ء) اول سالے است کہ دین اسلام در کشمیر بطور دین حکمرانان کشمیر شائع شد۔

خلاصۂ بحث درباب اشاعت اسلام در کشمیر مبنی بر شہادت چچ نامہ (ترجمۂ فارسی کتاب عربی معدوم فتوح السند مصنفہ علی ابن حمید ابن ابوبکر کوفی) این است کہ آغاز تبلیغ مذہب اسلام در سرزمین کشمیر از زمان ولید اول اموی (۷۱۵-۷۰۵ء = ۹۶-۸۶ھ) شد۔ چنانچہ اوّل کسیکہ از مردان عرب دریں سرزمین وارد گشت حمیم بن سماء شامی است۔ ایں مرد بہمراہی جے شاہ پسر داہر راجۂ دیبل (کراچی) بقیہ بر صفحۂ آیندہ

باتمام غفیرے اسلام پذیرفت و بہ تجویز مرشد خود بر کنارۂ دریای بہت خانقاہی متین بہ اسراف زر کثیر احداث نمود و ایں اوّل خانقاہے است کہ در کشمیر

(مسلسل) بخدمت پادشاہ کشمیر حاضر شد۔ علت ایں سفر محقق نگشتہ۔ شاہ کشمیر از راہ ترحم دہ شالملہا (بقول جنرل کننگھم "لولر کہار" زمضافات کھیوڑہ کوہچہ نمک کہ دراں ایام بہ قبضۂ شاہ کشمیر بود) بجاگیر پسر داہر بخشید۔ بعد چندے جے شاہ باجل طبیعی درگذشت و املاکش بدست تمیم (انماد تمیم د۔ انجا مساجد تعمیر کردہ نزد بادشاہ کشمیر باعزاز و اکرام زیست (تاریخ ہند ایلیٹ وڈاسن مطبوعہ لندن ۱۸۶۷ء جلد اوّل صفحہ ۲۰۷ ـ ۱۳۷)۔

در راج ترنگنی مسطور است کہ للتا دتیہ ـ مکتا پیڈ کہ از ۷۲۵ء لغایت ۷۴۵ء (۱۰۷ تا ۱۳۶ھ) بادشاہ کشمیر بود از فغفور چین خلاف اموباں کہ بر علاقہ اش از معسکرہائے ملتان و سندھ وقتاً فوقتاً حملہ می بردند استمداد می نمود۔ بقول سٹائن "متا بیر" معرب "مکتا پیڈ" سنسکرتی است (مقدمہ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۹۱)۔

در ۳۴۷ھ (۷۵۱ء) مسلماناں بر چینیاں غلبہ نمودہ متصرف گلگت شدند (انڈین اینٹی کویٹری ماہ جولائی ۱۹۱۶ء ص ۸۱)۔ بعد چندے (۷۶۱ ـ ۷۵۴ء = ۱۴۴ ـ ۱۳۷ھ) وجرا دتیہ۔ بپتیاک بسیارے از مرداں بہ ملیچھاں (مسلماناں) فروخت نمود و بسیارے از افعال و عادات اسلامیاں در کشمیر رواج داد۔ در عہد راجہ ہرش (۱۱۰۱ ـ ۱۰۸۹ء = ۴۹۵ ـ ۴۸۲ھ) ترشکاں (ترکاں مراد از مسلماناں) قائد بن عساکر کشمیر و بقول کلہن "قوماندان صدہا" بودند۔

مارکو پولو وینسی کہ در قرن سیزدہم میلادی و قرن ہفتم ہجری سیاحت ممالک شرقیہ نمودہ است در حوالی ۱۲۷۵ء مطابق ۶۷۴ھ از وجود مسلماناں در کشمیر خبر می دہد (سفر نامہ مارکو پولو وینسی مرتبہ مینوئیل کامراف چاپ نیویارک۔ امریکہ ۱۹۳۹ء ص ۶۴)

۱۰۳۹ھ ترجمۂ تاریخ تحقیقات اے۔ ایچ فرانک متعلق بہ رینچن شاہ درج ذیل است (ہسٹری آف ویسٹرن تبت صفحات ۶۸-۶۹-۷۰-۱۷۹-۱۸۰) :-　　(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بنا یافت و تعیین چند مواضع برای مطبخ و اخراجات خادمان خانقاه مقرر نمود۔ تا عهد چکان لنگر جاری بود۔ بنا بران آن محله را بلبل لنگر می گویند۔ در سنه ۱۰۱۳ خانقاه

• لهاچن گیالبو رینچن قریباً از سنه ۱۳۲۵ء لغایت سنه ۱۳۵۰ء) ما نسبت مواد تاریخی متعلق به اجدادش از تواریخ لداخ می دانیم۔ تعجب این است که نسبت وے بسیار قلیل گفته شده است لیکن بعد وے مواد تاریخی بسیار میسر است این امر نیز جاذب نظر است که او بنام گیالبو یعنی شهزاده خوانده می شود۔ لقب "لهاچن" که بزبان تبت غربی معنی خدائے بزرگ یا شه بر شاهان تبت عموماً اطلاق می شود۔ یک تشریح در تواریخ کشمیر و راج ترنگنی معروف یافت می شود۔ تکمله راج ترنگنی که در سنه ۱۱۵۹ء بدست جونراج کرده شد تا اکنون از محقق قابل منقد نه شده است با این همه واقفیت ما نسبت رینچن شاه بسیار است۔ درین ضمن اقتباس ذیل از تاریخ کشمیر مصنفه سیر والٹر لارنس داده می شود

"در آغاز قرن چهاردهم وقتیکه سه دیو بادشاه بود کشمیر مملکتے بود مسکون با میخواران و قمار بازان۔ برائے ذو القدر خان ترکی این وقت حیلے مناسب بود که بر کشمیر حمله کند۔ سه دیو در حالت ناامیدی دیے چارگی بطرف کشتوار گریخت تاتاری مزبور مردمان را قتل نمود و بسیائے آزانان اسیر کرد۔ و شهر سرینگر را بآتش داد۔ بعد از قبضه هشت ماه تاتاریان چون کشمیر را تباه و برباد نمودند از دره هائے جنوبی اراده مهاجرت کشمیر نمودند۔ لیکن برف و باران فرصت نداد و ذو القدر خان مع اسیران کشمیری راه عدم گرفت۔

"درین اثنا رام چند سپه سالار راجه سهدیو کوشش می نمود که در وادی اقتدار خود قائم کند۔ بنا برین چون ذو القدر مراجعت نمود وے از کمین آمده گدیان را که باراده غارت گری آمده بودند از وادی بیرون کرد۔

مذکور به واقعۂ آتش سوختہ باز تعمیر یافت۔ حال منہدم جمع نزولات ۱۳۴۱ھ
مسجد رینچن شاه ـ رینچن برای بود و باش زائرے متعین از سنگ ہائی تراشیدہ

" رام چند با خود دو کس داشت کہ بسبب آنان در تاریخ کشمیر اہمیتے بود۔ یکے از آنان شہمیر زراست صواتی است کہ نسبت وے گفتہ شده بود کہ او روزے پادشاه کشمیر خواہد شد و دیگرے رینچن شاه زیر بحث است۔ گفتہ می شود کہ ایں مرد با پدر خود سلطان تبت منازعہ کرده بطرف کشمیر در مہمے آمد۔

" رینچن شاه (یا رینچانہ بھوٹی کہ بالفاظ دیگر نزد کلنگم رینچن تبنی گفتہ می شود) سوائے رینچن تبتی دیگر معلوم نمی شود۔ مابین شاہان تبت غربی رواج است وقتیکہ ولی عہد بسن بلوغ می رسد او را بہ کاروبار مملکت معین و مددگار خود سازند۔ بحالت سرپرستی مابین پدر و پسر اختلاف رو نمود و رینچن بعد از تولد فرزندے لداخ را خیرباد نمود ازیں جا سلسلۂ شاہان لداخ می شکند۔

" در عرصہ مدت قلیل مابین رام چند و رینچن شاه اختلاف رونما شد وے بیاوری تبتیاں رام چند را بکشت۔ ایں واقعہ بمقام لوہارکٹ (موجوده لار) در وادئ سندھ رونما شد۔ رینچن شاه بعد قتل رام چند دختر وے کوٹ رانی را بعقد خود آورد و در ۱۳۲۳ء اعلان بادشاہت کشمیر خود کرد۔

" رینچن شاه کہ در اعتقاد خود مضبوط بود خواست کہ از یکے مذاہب مروجہ در کشمیر خود را گرداند۔ رینچن نمی خواست کہ ہندو شود زیراکہ ایں مذہب بنا بر امتیاز نسلی او را در برادری خود داخل نہ توانستہ کرد۔ چنانچہ روزے علی الصباح رینچن مردے را دید کہ بطریق مسلمانان عبادت می کرد۔ ایں طریقہ در نظرش عجیب آمد و فوراً مسلمان گردید۔ نامش صدر الدین نہاده شد۔ رینچن شاه برائے بلبل شاه جامع مسجد و خانقاہے ساخت۔ ایں آستان تا امروز (بقیہ بر صفحہ آینده)

بجائی روضۂ میر بابا دیسی قدس سرہ احداث کردہ بود. مقارن آں سمت شرقی منفصل عالی کدل برای جمعہ وجماعات مسجد جامع کہ احاطۂ آں تا بودھ گیر بود بنا نمود. بعد

بنام بلبل لنکر شہرت دارد۔

"بعد از حکومت دو سال وشش ماہ اول مسلم حکمران کشمیر درگذشت۔ بیوہ اش اولاً بہ سہم دیو وبعد ازاں بہ شاہ میرزا عقد نمود۔ بعد چندے شخص مؤخر الذکر پادشاہ کشمیر شد وپیشین گوئی کہ نسبت وے کردہ شدہ بود۔ بالآخر درست شد۔

"عقل باور نمی کند کہ در لداخ خبر تخت نشینی رینچن نیامدہ باشد۔ لیکن چیزے کہ لامہ ہا (پیشوایانِ روحانی بدھاں) را بر ترک نام رینچن شاہ از بعض تواریخ لداخ مجبور کرد۔ شاید تبدیلیٔ مذہب وے است۔ چنانچہ مثل ایں واقعہ نسبت شخص دیگر کہ ذکرش آیندہ کنیم نیز بہ مشاہدہ آمدہ است۔ ایں خطاء تاریخی از لامہا است کہ مؤرخین تاریخ لداخ اند۔

"گفتہ می شود کہ رینچن شاہ از علاقہ ہائے زنگس کر۔ پوریگ یا از بلتستان آمد۔ ایں را درست می تواں گفت۔ لیکن در غیبوبت شاہدے تاریخی اورا بہ یقین نسبت بایں علاقہ ہا نہ تواں کرد۔ بایں ہمہ شادماں ہستیم کہ رینچن شاہ بہ شواہد ذیل بہ گیالبو رینچن نسبت می خورد :- (الف) مطابقت وقت (ب) معرفت نام۔ (ج) شہادت تاریخ تبت کہ درآنجا نامش شہزادہ رینچن مذکور است۔"

وتحقیق ڈاکٹر جے۔ پی۔ ایچ۔ دوجل بر رینچن شاہ (مترجمہ از "اے ہسٹری آف ویسٹرن تبت ص ۱۷۱) چنیں رفتہ است:-

"تاریخ تبت سوائے ذکر یک نام رینچن شاہ بیش نہ دارد۔ بخلاف مؤرخانِ

ازاں مسجد جامع بہ حادثہ آتش مشتعل گشتہ بجای آں مسجدے تعمیر از سنگ تراشیدہ تعمیر کردہ اند کہ تا عہد سنگان معمور بود۔ حال جمع نزولات۔

درسلسل، کشمیر کہ بریں موضوع تبصرے نوشتہ اند۔ ایں مرد از ۱۳۱۹ تا بابت ۱۳۲۱ء حکمرانی کشمیر کرد۔ اغلب ایں است کہ ہر دو ریچن با یک دیگر نسبت می خورند۔ بقول مؤرخین کشمیر ریچن شاہ بنا بر قتل پدرش وک ٹیانہ از دست قبیلۂ کلمانیاس برہ ہا ہجرت لداخ مجبور شد۔ غالباً مراد از کلمانیاس مردمان قبیلۂ کھرمانگ (کہ دار الخلافہ اقوام بلتی بود) اند۔ ایں امر قرین قیاس است کہ بلتیاں خواستند کہ خاندان لداخی را نیست و نابود ساختہ بجائے شاں خود حکمران گردند۔ نام وکٹیانا بہ قلعۂ واک کہ نزد ملبی واقع است اشارہ می کند دراں ایام قلعہ مزبور بدست شاہان لداخ بود۔ ماسوائے قیاس و اندازہ متعلق تاریخ تبت غربی دراں ایام ہیچ نہ تواں گفت لیکن مع ایں ہمہ بہ دلائل سہ گانۂ ذیل مابین ریچن کشمیری و ریچن تبتی بہ یقین نسبت تواں داد:-

(الف) شہادت تاریخ تبت بر وجود ریچن بہ حیثیت شہزادہ (رگیالبو)

(ب) موافقت نام۔

(ج) تقریباً موافقت زمانہ۔

"ریچن بعد انتقام خاندان خود از قبیلۂ کلمانیہ بطرف کشمیر روانہ شد دریں ایام کشمیر بہ غایت بد انتظامی کہ از دست دردلوکا (ذدالچو) ترکی پیش آمدہ بود۔ بادشاہ کشمیر سہدیو مرشے بود ناقابل لیکن وزیر شے رام چندر بمقابلۂ ترکاں برخاست۔ چوں دردلوکا و رام چندر ہر دو از راہش برخاستند۔ ریچن خود را بغیر مقابلہ مالک کشمیر ساخت و کوٹ رانی کہ بیوۂ سہدیو و دختر رام چندر بود بہ عقد خود آورد؛ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خانقاہ معلّٰی

در ۵۴۳۶ بکرمی راجہ پرورسین برکنارہ شرقی دریای بہت بت خانہ

مسلسل، نظم و نسق ملک فوراً بحال شد۔ مؤرخان کشمیر سلطنت رینچن شاہ بسیار ستودہ اند

"بعد چندے تبتیاں بنا بر سانشے از دردلوکا برکشتن رینچن سعی نمودند۔
سرغنۂ این جماعت تنکہ (در تبتی دُرگپ) بُود لیکن ایشاں درمساعیٔ خود ناکام
شدند۔ بعد ازیں رینچن شاہ چند ماہ زیستہ از درد سرکہ بزکام پیدا
شدہ بود وفات یافت۔

"پسرے کہ از و بہ کشمیر پیدا شدہ بُود۔ حاکم این دیار نتواں گشت
لیکن پسرے کہ از و در لداخ بُود وقبل ورود در کشمیر در انجا پیدا شدہ بُود
حاکم لداخ شد۔ بنا بریں در سلسلۂ شاہان لداخ شکستگی یافت نمی شود۔"

سلطان صدر الدین یا رینچن شاہ ہمگی سہ سال و سہ ماہ و نوزدہ روز در حکمرانی بسر
بردہ بروز جمعہ بتاریخ ۲۵ نومبر ۱۳۲۳ء (۷۲۴ھ) فوت شد۔ مرقدش در محلۂ بُلبُل لنکر
مابین عالی کدل و نو کدل نزد زیارت حضرت محمد امین اویسی ؒ بحالت شکستگی موجود است:

مکتوب
نام اصلی آنحضرت شاہ بلال سید عبد الرحمن یا سید شرف الدین بود۔ خواجہ محمد اعظم
دیدہ مری نام آنحضرت سید شرف الدین نوشتہ است (واقعات کشمیر ص ۳۱) نزد حضرت
بابا داؤد مشکوٰتی ؒ مصنف اسرار الابرار نام بُلبُل شاہ بابا بلال نوشتہ چنانکہ مے گوید۔

شد بہ کشمیر اول از دستش درخت دیں نہال
شیخ و مرشد عارف حق حضرت بابا بلال

بلبل شاہ مرید روحانی شاہ نعمت اللہ فارسی و او مرید شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین
سہروردی است

حاجی مسکین در تاریخ کبیر بلبل شاہ را مرید ملا احمد علامی کہ بہ مرتبۂ اول (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کالی شری برای تعظیم مہاکالی[۱۰۴۴] دیوی بہ اسراف ہفت لک اشرفی چہار دانگی احداث کردہ بود۔ یک صد و بیست پیکر مہادیو[۱۰۴۵] برای پرستش دراں جاگذاشتہ تا سال ۸۰۰ہجری[۱۰۴۶] مرجع خاص و عام و مطاف مردم ہنود و اسلام شدہ بود۔ سلطان قطب الدین[۱۰۴۷] باوصف مسلمانی، و زمرہ نیایش آن می کرد۔ ہم دراں عہد شاپور نام راہبے مرتاض از قوم بودھ مجاور آن صنم خانہ شدہ بود و بہ زور ریاضت بر آسمان صعود کردہ از نظر غائب می شد۔ بعد ساعتے باز عود میکرد۔ مردم کشمیر

(مسلسل) در حکومت سہدیو در کشمیر آمد و شاہ بلبل شرف ہمراہیش داشت ز ظاہر کردہ است۔ ایں رائے خلاف جملہ مورخین کشمیر است۔ بلبل شاہ در ۷۲۷ھ (۱۳۲۷ء) ازیں دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ خواجہ محمد اعظم تاریخ وفاتش دریں بیت یافتہ است:-

سال تاریخ وصل حضرت شاہ۔ بلبل قدس گفت "خاص الہ" ۷۲۷ھ

۱۰۴۱ قبل ازیں ایں محلہ را عموماً و حالاکم دیدہ مری گفتند (باغ سلیمان ص ۱۲۹ و تاریخ ملک حیدر چاڈورہ ص ۳۸)

۱۰۴۲ ۱۶۰۴ء۔ بقول حیدر ملک چاڈورہ بنائے کہ سوخت مسجد جامع بود چنانچہ:-

"خانقاہے کہ او بنا نمودہ تا ایں زمان (۱۰۲۰ھ) بحال بود۔ الحال اورا از سر نو ساختہ اند۔ اما آں مسجد جامع سوخت و درہماں مقام مسجد کوچک بنا نمودہ اند۔" (ص ۳۸)

۱۰۴۳ یعنی محکمہ نزول حکومت کشمیر کہ تحویلدار قبہ جات اراضیٔ محروسۂ سرکار است۔

۱۰۴۴ یکے از اصنام ہنود کہ بطور مظہر قدرت قادرہ پ[illegible] تیدہ شود و یکے از قالب ہائے "شکتی" (معبودۂ قوت قادرہ) است ہیچو درگا چنڈی۔ تارا وغیرہ و نزد فرقۂ ہنود "شاکت" در ولایت بنگالہ (برصغیر ہند و پاکستان) بطور رب الارباب پرستیدہ می شود ÷ ۱۰۴۵ نام شیوجی ÷

۱۰۴۶ ۱۳۷۸ء ÷ ۱۰۴۷ (۱۳۷۸ ــــــ ۱۳۹۲ء) ÷

بہ تسدد و حالات عجیبہ مطیع و منقاد او شدہ بودند۔ و بموجب استمرار ہر کسے از ساکنان این دیار یک سیدان و یک گوسفند بریاں و یک عارغ خمر برای کشیشان دیر راتبہ می آوردند ہر کہ نمیداد بہ ابتلا مبتلا می شد۔ و در سال ۷۸۱ھ ہجری جناب میر سید علی ہمدانی قدس سرہ بار دوم در خطۂ دلپذیر نزول اجلال فرمودند و بر

۷۸۶ھ امیر کبیر علی ثانی میر سید ہمدانی پسر میر سید شہاب الدین بن میر سید محمد حسینی اند۔ بتاریخ ۱۲ رجب المرجب روز دوشنبہ ۷۱۴ھ (۱۳۱۴ء) در ہمدان کہ از بزرگ شہر ہائے ایران است متولد گردیدند۔ تاریخ ولادت آنجناب "رحمۃ اللہ" گفتہ اند۔ بقول صاحب "خلاصۃ المناقب" سلسلۂ نسب آنجناب بہ شانزدہ واسطہ بحضرت علی بن ابی طالب کرم اللہ وجہہ می پیوندد۔ زیر تربیت عموئے خود جناب میر سید علاؤ الدین سمنانی بسیارے از علوم فقہ و تصوف حاصل نمودند و در ایام طفولیت از حفظ قرآن مجید فارغ گردیدند۔

میر سید علی اولاً بر دست شیخ ابو البرکات تقی الدین۔ دوستی بیعت نمودند و بعد از انتقال شان شیخ شرف الدین محمد مزدقانی را رہنمائے روحانی خود گردانیدند۔ این بزرگ می خواست کہ میر سید علی بہ سیاحت ممالک ایشیائے وسطی تکمیل تجربات روحانی بکنند۔ بنا برین سید مزبور ۔ ت و یک سال بہ سیاحت تمام کردند۔ درین اثنا با بسیارے از علماء معاصرین مجالس نمودند۔ بقول محمد امین رازی در "ہفت اقلیم" (ص ۱۷) شاہ ہمدان سہ مرتبہ بہ سیاحت ممالک مختلفہ ہند و با یک ہزار و چہاردہ اصفیا برخوردند۔

حضرت امیر موصوف بار اوّل در کشمیر بعہد سلطان شہاب الدین در ۷۷۴ھ مطابق ۱۳۷۲ء وارد شدند۔ ہفت صد نفر از سادات ہمراہ آں جناب بودند۔ چہار ماہ اقامت کردہ باز گشتند۔ بار دوم قدوم میمنت لزوم آں بزرگوار درین وادی بہ ۷۸۱ھ مطابق ۱۳۷۹ء شد۔ درین وقت زمام کشمیر بدست سلطان قطب الدین بود۔ بار سوم آں جناب در سال ۷۸۵ھ (۱۳۸۳ء) باز این دیار را از ورود خود رونق بخشیدند و خواستند۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شنیدن حالات راهب متعجب شده به دیدن او قدم رنجه نمودند شخصی دید عظیم الجثه پرسید۔ فرد

کار تو چیست حال تو چونست　　سر تو تا کجای مرہون است

راهب گفت:۔

ہر نفس پیش حق مرا بار است　　ہر دمے جذب حق مرا بار است

(مسلسل) که دریں وادی مستقلاً اقامت نمایند ولے علائق طبع شان ازیں اراده مانع گردید۔ بنابر مصلحتے برائے تبدیلی آب و ہوا بطرف پکھلی کوچ کردند اما بمنشاء الٰہی بروز سہ شنبہ بتاریخ ۵ ذی الحجہ ۷۸۶ھ (۱۳۸۴ء) بعمر ہفتاد و دو سالگی از عالم فانی بعالم باقی شتافتند۔ تاریخ فوت آنحضرت در فقرۂ "بسم اللّٰہ" (۷۸۶ھ) یافته اند۔ مزار شاه ہمدان علیہ الرحمۃ تاحال در ختلان (کولاب) بہ حالت شکستگی موجود است۔ یادگارے از میر سید علی ہمدانی در پکھلی بمقام غمٹ (تحصیل مانسہره ضلع ہزاره۔ صوبۂ سرحد پاکستان) نیز یافت می شود۔

مصنفات میر سید علی ہمدانی چناں که ڈاکٹر صوفی شمرده است درج ذیل است:۔

۱۔ ذخیرة الملوک۔ رساله ایست ضخیم در ذکر اخلاق ملوک و طریق حکومت الہیه و نسخهٔ که ازاں در کتاب خانهٔ "برٹش میوزیم لنڈن" موجود است ۲۵۰ اوراق دارد۔ خط نستعلیق عمده۔ ذخیرة الملوک ابواب ذیل مشتمل است:۔ (الف) ایمان۔ (ب) فرائض انسان (ج) اوصاف حمیده۔ (د) حقوق والدین وزن و شوہر و اطفال وغیره۔ (ہ) حکومت روحانی۔ (و) کردن حلال و پرہیز نمودن از حرام۔ (ز) شکر و قناعت۔ (ح) صبر۔ (ط) مذمت غرور و خوبی تواضع۔ ذخیرة الملوک در ۱۸۲۵ء بذریعه ارنسٹ فریڈرک کارل روسن مولر بزبان لاطینی ترجمه شده است و چہار سال بعد ازیں در لغت فرینچ۔ ایں کتاب باہتمام نیاز علی خاں در امرتسر چاپ سنگی گردیده است۔ ترجمۂ اردوے بنام منہج السالکین از لاہور در ۱۳۳۴ھ (۱۹۱۵ء) طبع شده است۔ (بقیه بر صفحه دیگر)

فی الحال از جای خود برخاسته مانند دود به آسمان صعود نموده از نظر غایب شد۔ وسید بزرگوار بجانب سید کبیر بیہقی اشاره نمود تاکه اورا به عنف باز آورد۔ گلشی دران جا استاده بود۔ سید پرسید این گاؤ آبستنی است نتیجه او چگونه باشد۔ جوگی گفت

۲۔ رسالۂ نوریہ درتفکر ذات باری۔

۳۔ رسالۂ مکتوبات مشتمل برخطوط امیر کبیر است۔

۴۔ درمعرفت صورت وسیرت انسان۔ در اوصاف ظاہری و باطنی انسان است۔

۵۔ درحقایق توبہ۔

۶۔ حل النصوص علی الفصوص بشرح فصوص الحکم ابن عربی است۔

۷۔ شرح قصیدۂ خمریہ فارضیہ

۸۔ رسالۃ الاصطلاحات (تصوف)

۹۔ علم القیافہ۔

۱۰۔ دہ قاعدہ (تصوف)

۱۱۔ کتاب المودۃ فی القربیٰ مجموعۂ احادیث است کہ درصلۂ رحم وارد است۔

۱۲۔ کتاب السبعین فی فضائل امیر المومنین۔

۱۳۔ اربعین امیریہ (درحدیث)

۱۴۔ روضۃ الفردوس خلاصۂ فردوس الاخبار مصنفہ شجاع الدین شبیرویہ است۔

۱۵۔ منازل السالکین (تصوف)

۱۶۔ اورا دفتحیہ رسالہ ایست مختصر در توحید۔

۱۷۔ خلاصۃ المناقب (تصوف)

ڈاکٹر صوفی برائے ازدیاد معلومات بر میر سید علی ہمدانی مطالعۂ کتب ذیل سفارش نموده است:۔

(۱) حبیب السیر جلد سوم۔ جزء ثالث ص ۸۷۔ (۲) نفحات الانس جامی ص ۵۱۵ (بقیہ برصفحۂ دیگر باید دید)

بچۂ نر برنگ سیاہ پیشانی سفید بعد سہ ماہ متولد شود. بقدرت باری مادہ گاؤ ہمان
وقت وضع کردہ آنچہ کہ سید فرمودہ بود راست آمد. جوگی کمالات دیگر ظاہر کردن گرفت
جناب سید بہ جذبہ باز داشت بہ مقتضای مشیت شاپور مسلمان شد و شاہ محمد

(مسلسل) ۳- تذکرہ دولت شاہ سمرقندی ص ۳۲۵- (۴) ہفت اقلیم تصنیف محمد امین رازی ورق
۲۷۱ (ب)- ۵- تذکرہ تقی اوحدی ورق ۴۷۸ (ب)- ۶- معجم النفائس جلد دوم- ورق ۳۰۶ (ب)
۷- ریاض الشعرا ورق ۲۹۳ (الف) ۸- مخزن الغرائب ورق ۴۸ ۵- (۹) مفتاح التواریخ ص ۱۴۳
۱۰- [illegible] افصحاء جلد اول ص ۳۴۰- (۱۱) حاجی خلیفہ جلد چہارم ص ۴۲۶-

ختلان

در ۱۸۶۰ء سیبر یول صوبۂ ختلان یا ختل را در شمال کولاب و غرب درواز (در ترکستان
متصل سرحد شمال مشرقی افغانستان) موجودہ نشان دادہ بود. لاکن موسیو ے اِف کہ سہ سال بعد
ازیں سفر ایں علاقہ نمودہ است. کورگان. ٹیوب (کورگان ٹی پا) را کہ پائیں سرخاب (یا وخش)
و بہ فاصلۂ قلیل بجانب غرب از کولاب واقع است محل ختلان قدیم قرار می دہد. ختلان تا اواخر
قرن پانزدہم موجود بودہ است زیرا کہ در ۱۴۹۵ء می بینیم کہ خسرو شاہ قندزی نظامت ایں صوبہ
بہ برادر خود ولی سپردہ است. ازیں وقت نام ختلان محو گردید (حاشیہ ترجمۂ انگریزی تاریخ رشیدی
الیاس و روس ۱۸۹۵- ص ۲۱)

در عہد بابر نام ختلان یا ختل بر علاقہ کہ مابین حصۂ بالا دریائے آمو کہ بنام ہرات یا
پنج معروف است و از جنوب بہ خطۂ بدخشاں جدا می شود. اطلاق می شد (بر توزک بابری کنگس
ایڈیشن ۱۹۲۱ جلد اول ص ۵۸-۵۹)

علاقۂ بزرگ کوہستانی کہ در گوشۂ مابین وخشاب (نہرے از جیحون؟) و دریائے
جیحون (اوکسس) است بنام ختل معروف بود و مبہماً آں تمام علاقہ لئے شرقی کہ بہ شمال خراسان
و محل بود و باش کافراں بود اطلاق می شد. ختلاں آں علاقہ را نیز شتمل بود (بقیہ برصفحہ آیندہ)

نام یافت۔ وبت خانۂ خود را مسمار کنانید۔ سلطان قطب الدین دراں جا صفۂ سنگین
و مربع افراشتہ بر کنج شمالی آں برای سکونت حضرت امیر حجرۂ خاص ترصیص نمود

(مسلسل) کہ منبع وخشاب است بقول اصطخری صوبۂ ختلان بسیار زرخیز بود و برائے اسپہا شہرت
می داشت بسیارے از شہرہائے بزرگ برکنار رود وچشمہ ہائے شے یافتہ می شدند۔ باغات
او پر از میوہ جات و زمینش محل غلہ ہائے بسیار۔ در قرن دہم میلادی مطابق قرن چہارم ہجری
مقر حکومت ختل شہر ہلبک بود۔

در نام ایں علاقہ مابین مؤرخاں اختلاف بسیار است۔ نزد قزوینی (جلد دوم ص ۳۵۲)
ختلان شہرے ترکی بود واقع درمیان علاقہ کوہستانی۔ ایں مرد از صحیح محل وقوعش نشان نداده
است علی یزدی در ظفرنامہ جلد اول ص ۴۶۴ درضمن تذکرۂ فتوحات تیموری نام ایں شہر ختلان
نوشتہ است۔

تحقیقاتے کہ ڈاکٹر صوفی نسبت ختلان در ۱۹۴۷ء کرده است ایں است کہ صوبۂ ختلان
را اکنون "کولاب" می گویند در ذیل ما ترجمۂ خطوط انگلیسی کہ ڈاکٹر صوفی در تحقیق ختلان و مقبرۂ
شاہ ہمدان از پروفسور پالوشکی عضو مجلس سائینسی۔ دولت شوروی روسیہ بدست آورد۔ ہدیۂ
قارئین می کنیم :-

۱۔ لینن گراڈ۔ مورخہ ۔ استمبر ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

من یک حصّہ تصاویر عکسی کہ شما محتاج بودید حاصل کرده ام۔ ایں ہا بدست لے
سہی نوف یکے از ملازم در شاخ مجلس سائنسی۔ صوبۂ تاجکستان۔ ستالن آباد۔ برداشتہ است۔ دے
در صحبت ماہران علوم شرقیہ کولاب را بذات خود ملاحظہ نموده عکس تصاویر برداشت۔ تا ایں وقت
من تصاویر مقبرۂ میر سید علی ہمدانی حاصل کرده ام و ہفت از اں باین خط ملحق کرده می فرستم
متاسف ہستم کہ ایں ہا ہمہ در درجۂ اعلیٰ نیستند لاکن امید ہست کہ شما (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

وجناب سید دو اربعین ۱۰۲۹ دراں جا اقامت کردہ بہ تجلیات ذاتی مشرف شدند و خمس الاوقات فراز صفہ باجماعت کثیر نماز ادا می کردند۔ و درسال ۱۰۹۵ھ ہجری قطب ربانی جناب میر محمد ہمدانی فرزند ارجمند حضرت امیر کبیر خطۂ کشمیر را بہ قدوم

مسلسل) ایں ہا را مناسب مطلب خود خواہید یافت۔ اگر مزید موصول شد۔ برائے شما خواہم فرستاد۔ وقت اشاعت امید ہست کہ شما خواہید نوشت کہ ایں تصاویر عکسی بدست موسیو۔ اے یسمی نوف برداشتہ شدہ است۔

اکنوں ختلان عموماً بنام کولاب مشہور است۔ بزبان روسی او را "کولیاب" می گویند۔ مقر حکومت ایں شہرے از جمہوریۂ شوروی تاجیک است عکس او شما بر پوسٹ کارڈ و لفافہ ہا مشاہدہ می تواں کرد۔ من بہ تاجکستان خواہم رفت و از ستالن آباد متعلق مقبرہ کہ شما بہ پسندید مزید چیزے خواہم فرستاد۔

مخلص شما

ای۔ پالو دسکی۔

۲۔ ستالن آباد۔ مورخہ ۵ ر اکتوبر ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

چنانکہ قبل ازیں مسطور شیمن دریں وقت در ستالن آباد (تاجکستان) ہستم۔ دریں جا قدیم کولاب کہ شما در و دلبستگی تمام دارید واقع ہست۔ من بطیارہ برائے شما چند عدد تصاویر عکسی فرستہ ام۔ در کولاب ہمیں یک مقبرہ مشتمل بر یازدہ حجرہا و چند قطار گنبد موجود است۔ من دریں جا در برداشتن چند خاکہ ہائے مقبرہ از "کیمرا" کامیاب شدہ ام و برائے دہنتی و عکس ثانی آن ہا را بہ ماسکو فرستادہ ام۔ چوں از انجا موصول شود۔ بخدمت شما خواہم فرست۔

من در سلسلۂ امر واقعی مقبرہ کہ مطلوب شما ہست۔ یک عدد "تراشیدہ" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خود جنت نظیر گردانیده بمقام والد خود اقامت فرمود۔

سلطان سکندر بہ اجازت سید بزرگوار بر بنیاد صُفہ نخستین طرح عمارت خانقاہ معلّٰے انداختہ بہ مرور دو سال رنحت یک طبقے افراخت و در ۷۹۹؁ھ (۱۰۵۱) باتمام

(مسلسل) از مجلۂ مقامی "آئینہ کولاب" ملفوف می کنم۔ این مجلہ بر مقالۂ موسیو کالیاکوف کہ مقبرۂ مسطورہ را بنظر خود مشاہدہ و معائنہ کردہ است اشتمال دارد۔ درین جا شما عکس ہائے وے نیز خواہید یافت۔ موسیو کالیاکوف در تحقیق تفصیلی نسبت مقبرۂ مسطورہ مشغول است۔ وقتیکہ مطبوع شود بخدمت شما فرستادہ خواہد شد۔

در شارخ تاجیک از ادارۂ تحقیقات سائنسی دولت شوروی روسیہ شعبہ ایست مخصوص برائے تحقیقات تاریخی و ادبیات السنۂ مختلفہ۔ مردمانیکہ درین کار اند بر دلبستگی تمام اشتغال بالسنۂ شرقیہ و مخصوصاً بہ ادبیات ہند دارند۔ ممنون خواہم شد اگر شما تکلیف کردہ بہ لطف و کرم درین ضمن تصنیفات خود و علماء دیگر مارا بخواہید فرستاد۔ کتاب ہائے کہ مارا درین ضمن بسہولت مہیا تواں کرد۔ بمہربانی بہ عنوانِ ذیل ارسال کنید:۔

لینن گراڈ۔ کے مارکس آوین یو۔ خانہ نمبر ۵۔ حجرہ نمبر ۵۔ ایسٹ۔ این۔ پالووسکی ممبر ادارۂ سائنسی۔

عمدہ ترین خواہشات ما در کامیابی تحقیقات علمیۂ شما۔ قبول کنید۔

باعزت و احترام

دستخط۔ ای۔ پالووسکی

عضوِ ادارہ۔

در ۹۲۰؁ھ مطابق ۱۵۱۴ء شہنشاہ بابر حوالی این مقبرہ طواف کردہ است۔ دراں وقت نزد وے اشجار تاریخ بودند۔ (حاشیہ کشمیر جلد اوّل ص ص ۸۷-۸۸ و ۱۱۶ سے ۱۱۶ بی)۔

۱۰۴۹؁ھ دو جلد ؛ ۱۰۵۰؁ھ ۱۳۹۲ء ؛ ۱۰۵۱؁ھ ۱۳۹۶ء ؛

رسانید۔ جناب سید را یک لعل بدخشی ہمراہ بُود۔ تبرکاً بہ سلطان داد۔ و در بدل آں سہ قریہ از سہ پرگنہ بہ جہتہ مصارف خدمہ و لوازم خانقاہ گرفتند۔ یکے موضع وچی از پرگنۂ شاورہ دوم نونہ و نی از پرگنۂ مارتنڈ۔ سوم قصبۂ ترال از پرگنۂ اُولر۔ خدمت تولیت آں بنام مولینا سعید تقرر یافتہ و دہات برای خادمان گذاشتند و بابت مصرف و اخراجات دیگر مواضعات تعیین نمودند۔[۱۰۵۲]

نقل وثیقہ سلطان سکندر رح

کہ درباره دہات مذکوره بہ مُہر و دستخط خود تحریر کرده بہ خدمت سید گذرانیده ملخصاً این است:۔

"این کمترین خادم سادات کرام و مشایخ
عظام سکندر شاہ بن ناصر المسلمین شاہ قطب الدین
سہ قریہ از قریات کشمیر مثل وچی از پرگنۂ شاورہ
و نونہ و نی از پرگنۂ مارتنڈ و ترال از پرگنۂ اولر
وقف خانقاہ جناب سیادت و قدوۂ اہل ہدایت
نور نبوت۔ منبع علم و فتوت۔ بانی مسلمانی حضرت
امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بمعۂ قطع اراضی کہ
خانقاہ معلے مبنی بر آنست و زمینے کہ در حوالی
آں برای عبادت و سجدات عباد الصالحین
از مالکان خرید کرده در بدل یک لعل بدخشان کہ
جناب ہدایت دستگاه، سپہر سیادت۔ ماه
اوج سعادت۔ نورحدیقۂ نبوی۔ واسطۂ فیوض

۱۰۵۲ھ واقعات کشمیر ص ۴۳۔ باغ سلیمان ص ۱۲۹ ؏

منظہرتی میر سید محمد بن سید علی الہمدانی بایں خادم
برای مہام دینوی ولشکرکشی تبرکاً عنایت فرموده
واین سه قریۂ مذکوره و آن اراضی مسطوره برای معبد
خاص و عام وقف کرده واین خادم شرع آں را مسلّم
ومفوض داشته هیچ یک از سلاطین وعمال مستقبل
را نشاید که در وقفیات مذکوره دست تطاول و
تعدّی دراز کند۔ تحریر فی تاریخ سابع
عشرین شهر ربیع الاول ۷۹۷ھ ہجری

نقل وقف نامہ میر محمد ہمدانی رح

"فقیر الحقیر محمد بن میر سید علی ہمدانی رضی اللہ
عنہم میگوید که چوں والد بزرگوار به اعانت ویاری
پادشاه سعادت یار سلطان قطب الدین در موضع
علاؤالدین پوره رباط خود را ویران نموده بنائے
خانقاه معلّی کرد سلطان مذکور از راه طویت و
اخلاص هر صبح وشام برای جماعت خمسه اقامت
جمعه از محله قطب الدین پوره درین بقعهٔ شریف و
منزل حاضرے بود۔ مقدار سی صد و هشت درعه
طولاً درمیان دو مشرب یک صد و بیست درعه
عرضاً از دریای بہت تا بازار برای فناء خانقاه معلّی
وقف کرده شد۔

سوای آں از طرف شرقی مقدار همیں سی صد

هشت درعه در طول و یک صد درعه در عرض برای
جمعیت مردم دستور و دواب گذاشته شده. چنانچه تا
رسیدن این فقیر قلیل البضاعت بے احاطه و دیوار
بود. چون این فقیر با جمعے از سادات در بلده کشمیر در
وقت پادشاه دین پناه سلطان سکندر شاه رسیده[۱].
حسب خواهش و التماس سلطان مذکور این داعی مسلمین
را حواشی و خدمه آن سعادت مند به اعزاز و تکریم بدان
بقعه رسانیده. سلطان امارت نشان بر صفه که والد
بزرگوار حسب فرموده جد عالی مقدار بنا نموده بود خانقاهے
قایم ساخت و برای آن وقف خاص کرده موضع وچی
از پرگنه شاوره و قریه نونه وني از پرگنه مارتنڈ و
قصبه ترال از پرگنه اولر تا متمکنان و مجاوران خانقاه معلیٰ
محفوظ و محظوظ شوند و بدین بقعه شریفه و برین قربات
مذکوره متولی گردانیده برادر ارشد و امجد مولینا
محمد سعید تا درین بقعه منصرف باشد و از احوال عمّال و
ساکنان و مسافران باخبر باشد۔
و از وقفیات مذکورین هر سال موازی یکهزار
و دویست خروار شالی و ده هزار جیتل بوجه خرچ خود
بگیرد. باقی آن چه نوشته شده است در طومار و فرمان
سلاطین آن جزئیات را عمل کند۔ و در صلاح و

[۱] ۷۹۵ھ مطابق ۱۳۹۲ء

وتا متمکنانِ خانقاہ نیک مشغول باشد و از برائے
نمک مطبخ خانقاہ دو صد خرد دیوانی نیز وقف کردہ
شد و ملک دیوی گنائی ناظر احوال و مشرف اعمال
مولینا محمد سعید گردانیدہ شد تا در جزئیات امور
اوقاف حاضر و ناظر باشد ملخصاً۔ فقط۔"

بعد ازاں دہات وقفیہ حسین[۱۰۵۵] چک بنا بر تعصب ضبط نمود سید علی کہ از بنی اعمام جناب سیادت بود با جمعے کثیر در پیش گاہ اکبر جلال الدین برای استغاثہ عزم نمود بہ شنیدن آں حسین شاہ را وحشت شدہ دہات مذکورہ بہ جانب خانقاہ بدستور گذاشت و عالمگیر[۱۰۵۶] نصفۂ آں ضبط کردہ مبلغ نہ ہزار روپیہ خادمان شش بقعہ را سال بہ سال از خزینۂ عامرہ مقرر نمود و در عمل سنگان لاہور تمام ضبط شد۔
و در عہد راجہ رنبیر سنگھ سید یعقوب خان سفیر یارکند کہ از احفاد حضرت امیر بود سند سکندر شاہ در پیش برٹش گورنمنٹ گذرانید۔ از گورنمنٹ عالیہ عوض جاگیر دہات مذکورہ دوازدہ ہزار روپیہ چہرہ شاہی از قلمروِ کشمیر بنام او پنشن مقرر کردند و خادمان خانقاہ از فواید آں محروم شدند و در عہد سلطان حسن[۱۰۵۷] شاہ ۸۸۰ھ در محلہ علاء الدین بودہ

۱۰۵۵ ۔۔ ۹۷۷ھ ۔۔ ۹۷۱ھ (۱۵۶۹ ــ ۱۵۶۳ء) ؁

۱۰۵۶ در صوبیداری سیف خان ۱۰۷۹ ــ ۱۰۷۶ھ (۱۶۶۸ ــ ۱۶۶۵ء)۔ و آنکہ ملا اسعد اللہ صاحب "باغ سلیمان" نوشتہ است :۔

"حاصل ہر سہ از وفاداری　　بود تا عہد سیف خان جاری
صاحب صوبہ چوں شد آں مردود　　نصف اوقاف صرف خاص نمود"

ظاہراً ضعیف است (باغ سلیمان ص ۴۹ نسخہ قلمی محکمہ ریسرچ حکومت کشمیر)

۱۰۵۷ ۸۹۳ ــ ۸۸۰ (۱۴۸۷ ــ ۱۴۷۵ء) ؁

آتش مشتعل شدہ خانقاہ معلّی ہم بسوخت سلطان مذکور بر تعمیر آں کمر ہمت بستہ و اطراف آں را کہ خانہای مردم داشت خریدہ داخل صحن خانقاہ نمودہ بدستور سابقہ یک طبقی افراشت۔ قاضی حمید الدین پدر قاضی ابراہیم مورخ را تولیت خانقاہ تفویض نمود۔ (مَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوٰى) [۵۸] تاریخ است [۵۹]۔

و در زمان سلطان محمد شاہ [۶۰] میر شمس عراقی [۶۱] وارد کشمیر شدہ در محلہ جڈی بل خانقاہ دو طبقی احداث نمود۔ غازی خان و موسیٰ رینہ و کاجی چک کہ مدار المہام سلطنت بودند مرید نمود گردانیدہ ہر سہ کس را تحریک نمود کہ خانقاہ معلّی یک آشیانہ است ویران کردہ دو آشیانہ باید ساخت غرضش این بود کہ بعد ویرانی باز در تعمیر آں توقف بکنانند و راہ تعمیر مجدّد نہ دہد تا خانقاہ او کہ در جڈی بل ساختہ است مرجع شود چوں ہر سہ کس مدار المہام سلطنت بودند معقول محمد شاہ کردہ خانقاہ را برہم زدند و قریب دو سال در تجدید تعمیر آں بہ ترغیب میر شمس توقف ورزیدند تا آنکہ خواہر کاجی چک کہ زوجہ محمد شاہ بود و صالحہ ماجی نام داشت و از مریدان بابا اسماعیل بود بہ غیرت آمدہ کہنہ آلات جہیز خود را فروخت نمودہ سہ ہزار روپیہ و شصت ہزار تنگہ رایج آں وقت صرف تعمیر خانقاہ نمودہ دو آشیانہ افراخت و بہ کمال ہوس و اخلاص در تزئین و ترتیب آں پرداخت۔ بعد اتمام آں یک ہزار و دوصد کرتہ پتو

---

[۵۸] ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ؛

[۵۹] واقعات کشمیر ص ۶۷ ؛

[۶۰] متوفی ۹۴۴ھ (۱۵۳۷ء) ؛

[۶۱] ورود میر شمس الدین عراقی در عہد محمد شاہ بار دوم بود۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری قدوم اوّل آنجناب در کشمیر بعہد حسن شاہ پدر محمد شاہ بتقریب سفارت از طرف سلطان حسین خان والیٔ خراسان واقع شد (واقعات کشمیر ص ۷۵) ؛

زینہ گیری کہ معمول این دیار است بہ کارکناں و معماراں و نجاراں و پنج ہزار کلہ پوش پٹو بہ مزدوران انعام داد و از مردم شہر دہ ہزار کس را ضیافت طعام بخشید و روز گذاشتن کلس کنگرۂ بام وقف نامہ بہ مُہر محمد شاہ درست کردہ تولیت آں را بہ نام سید محمد بن سید علی تفویض نمود۔ تاریخ اتمام آں آیۂ کریمۂ (وَمَنْ دَخَلَهٗ كَانَ اٰمِنًا)[۱۰۶۲] بر لوح دروازہ منقش فرمود[۱۰۶۳]۔

و در سال ۱۱۴۴ھ[۱۰۶۴] روز پنج شنبہ بوقت چاشت خانقاہ مذکور بغیر ادراک سبب از سقف بالا سوختن گرفت کہ تا دوپہر روز با خاک یکساں شد و خادمان درگاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتہ بودند۔ "آتش تجلی"[۱۰۶۵] تاریخ آں واقعہ گفتہ اند۔ ابو البرکات خان[۱۰۶۶] در سال ۱۱۴۶ھ بر تجدید تعمیر آں کوشش فراوان بکار بردہ از کردۂ سابقہ بمتانت و رفعت آباد نمود۔ و در اطراف آں حجرہا و میان آں چہار ستون متین بلند افراشت۔ (کعبۃ البرکات)[۱۰۶۷] تاریخ است۔ بعد آں میر ہزار در ایام حکومت خود او را دفتچیہ بر الواح دیوارہای اندرونی خانقاہ بہ خط نسخ مطلا تا حال زیب صفحۂ روزگار گذاشت۔

و در سال ۱۱۸۱ھ[۱۰۶۸] و سال ۱۲۴۳ھ[۱۰۶۹] بہ حادثۂ زلزلہ ہا کلس کنگرۂ بام آں غلطیدہ بود

۱۰۶۲ھ ۸۹۹ھ (۱۴۹۳ء)۔

۱۰۶۳ھ واقعات کشمیر ص ۷۶۔

۱۰۶۴ھ ۱۷۳۱ء۔

۱۰۶۵ھ ۱۱۴۴ھ۔

۱۰۶۶ھ صوبیدار کشمیر (م۔ ۱۱۵۸ھ) در عہد محمد شاہ۔ بار اول ۴۴-۱۱۴۲ھ و بار دوم ۵۸-۱۱۴۶ھ)

۱۰۶۷ھ ۱۱۴۶ھ (۱۷۳۳ء)۔ تاریخ متذکرہ فرمودۂ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است۔ وہم بفرض این بنائے چہارم خانقاہ معلّی است (واقعات کشمیر ص ۲۴۴)

۱۰۶۹ھ ۱۸۲۷ء۔

بہ کمال مشقت باز افراشتند و تا حال خادمان درگاہ اکثر اوقات بام خانقاہ را مرمت افزودند و در ۱۲۷۰ھ نواب احسن[۱۰۷۱] اللہ خان ڈار کہ بہ اہتمام دیوان لچھمن داس[۱۰۷۲] یک ہزار روپیہ خرج کردہ سلطان نمانہ یا تختہ فرش کنانید۔

خانقاہ والا۔ در موضع وچی پرگنہ شادرہ در ۹۰۵ھ[۱۰۷۳] حضرت میر محمد ہمدانی آباد ساخت۔

خانقاہ اعلیٰ۔ در موضع ترال پرگنہ اولر در ۸۰۰ھ میر محمد ہمدانی دو آشیانہ دار آباد ساخت۔

خانقاہ کبروی۔ در موضع مٹن بر چشمہ مچھ بون سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی معمور کردہ در صحن آں باغ و گلزار بکمال نزہت آراستہ بود مالیہ موضع مٹن برای اخراجات خادمان خانقاہ وقف نمود۔ شاہان مغلیہ خانقاہ مذکورہ بجای دیگر بر داشتہ بر سر چشمہ بہ اہتمام آصف جاہ خان باغ شاہی و عمارات عالیہ افراشتند۔[۱۰۷۴]

مسجد جامع۔ در محلہ سکندر پور از عہد راجہ پرورسین بت خانہ مسمی بہ مہاشری بکمال متانت و رفعت با حجار مجلاّ و قبہ مطلاّ گردون سا شدہ بود۔ در ۸۰۰ھ سلطان سکندر بر انہدام آں کمر بستہ نزدیک آں بہ حکم حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ بنای مسجد جامع نمود و در تعمیر آں بہ دل و جان ہوس فراوان

۱۰۷۰ ۱۸۸۶ء ؛ ۱۰۷۱ بنابر انکشاف ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد دوم ص ۷۲۹) خواجہ ناظم الدین وزیر اعظم کنونی پاکستان از خاندان ہمیں نواب احسن اللہ خان است ؛

۱۰۷۲ ناظم کشمیر از ابتداء ۱۸۸۴ء تا نہایت ۱۸۸۶ء = (۱۹۴۱ ب ــ ۱۹۴۳ ب)۔ دیوان مذکور برائے ربط و ضبط در تقسیم "شالی" بہ زمانہ قحط شہرت بزرگ حاصل کرد ؛

۱۰۷۳ ۱۳۹۸ء ؛ ۱۰۷۴ واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

بکار بُردہ سی صد و ہفتاد و دو ستون کلان ازاں جملہ سی و دو ستون کہ ارتفاع آں سی درعہ و ضخامت چہار درعہ بُود در چہار طاق آں نصب نمود خواجہ صدرالدین خراسانی و سید محمد لورستانی کہ در فن گلکاری دستے عجیب و مہارتے نجیب داشتند بکارکنی و معماری درعرض سہ سال باتمام رسانیدند۔ و جدار کنج شمالی غربی ہر روز جہد کردہ برمی داشتند بازہمی نشست پس سید محمد لورستانی بدست خود بند و بست چُونہ و خشت نمودہ استحکام آں فرمودہ و ہر دو بزرگوار بغیر اجرت کار می کردند پارۂ از مال خالص خود دراں صرف نمودند۔ ازیں جہتہ مردماں گمان بُردند کہ گنجے یافتہ اند۔ محققاں طول و عرض مسجد از ہر سُو یک صد و بیست و چہار درعہ مربع یافتہ اند۔ مسجد جامع کشمیری[۸۰۱ھ] تاریخ است[۱۰۰۶ھ]۔

و درعہد سلطان حسن شاہ [۸۸۵ھ] آتش عظیم واقع شدہ مسجد جامع بالکلیہ بسوخت و حسن شاہ بہ آراستگی تمام بہتر از سابقہ درعرض سہ سال و دو ماہ مرتب کردہ سلطان خانہ را از نقاشاں استاد کار نقش و نگار بسیار و کتابہ دیوار بکار بُرد کہ در اقالیم دیگر مثل ایں کم تر بُود۔ (مَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ) [۸۸۵ھ] تاریخ است۔ دراں ایام سلطان حسن شاہ از دنیا نقل کردہ مسجد جامع را سقف و دیوار دو جانب ناتمام ماند۔ ملک ابراہیم ماگرے کہ از امرا ایران آں وقت بُود بقیہ در [۹۰۹ھ] درست نمود۔ بعد آں قاضی موسیٰ[ع] شہید در زمان حکومت یعقوب خان چک سقف و بام مسجد را مرمت نمود۔

[۸۰۱ھ] ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ء ؛

[۱۰۰۶ھ] واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

[۱۰۰۶ھ] ایضاً ص ۶۷ ؛ [۸۸۵ھ] ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ؛ [ع] قاضی موسیٰ شہید از اولاد قاضی میر علی است۔ بہ فنون و کمالات علمی و عملی آراستہ آبائے من جد از عہد قاضی ابراہیم (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

ودر سال ۱۰۲۹ھ بروز عید رمضان آتش عظیم افروختہ قریب دوازدہ ہزار خانہ مع جامع مسجد سوختہ شد۔ ہمدران ایام جہانگیر شاہ وارد خطہ شدہ بود۔ در اطفای آں جہد فراوان بکار بردہ مایوس ماندہ حیدر ملک در تاریخ خود می نگارد۔ کہ سفیہاں بہ عمدہ سوختن خانقاہ جامع بل مرد متوسلان خاندان مراسوزانیدن جامع مسجد متہم ساختند و ایں معنی بہ گوش پادشاہ رسانیدند۔ ازیں جہتہ بہ امر ظل سبحانی تعمیر مسجد جامع بہ تولیت ملک محمد ناجی بستند۔ نیازمند درگاہ حسب الامر جہان بانی در عرصہ ہفدہ سال تعمیر مسجد بدستور سابق نمود و تاریخ شروع تعمیر آں چنیں نوشتہ اند۔ تاریخ :—

نخستین مسجد جامع زشہ اسکندر ثانی — عمارت یافت انگہ سوخت از تقدیر سبحانی

دگر بارہ حسن شاہ آں کہ بود از نسل پاک او — بشد بانی ایں مسجد ہم از توفیق ربانی

ولیکن از دو جانب نے ستون آراست نے سقفش — ز ابراہیم احمد ماگرے شد راست تا دانی

زہجرت نہ صد و نہ بود ۹۰۹ در عہد محمد شاہ — کہ ایں جنت سرا شد زینت و زین مسلمانی

بتاریخ ہزار و بست و نہ ۱۰۲۹ از ہجرت سید — بروز عید روزہ سوختہ در نوبت ثانی

ملک حیدر رئیس الملک در عہد جہانگیری — "نہاد از نو اساسش بازگاہ عید قربانی" ۱۰۳۰ھ

و در زمان حکومت عالمگیر در ۱۰۸۴ھ بقول مشہور در ۱۰۸۵ھ بار آتش قہر آلہ افروختہ از محلہ کادہ ڈارہ تا محلہ سکندر پور دوازدہ ہزار خانہ سوختہ مسجد جامع را مرتبہ ثالث آفت رسید۔ و از پیش گاہ۔ حکم جاہ تعمیر باشی مامور گشتہ در عرصہ سہ سال تعمیر درست نمود۔ و پیرامون مسجد خانہ ہای مردم خرید کردہ ازجا برداشت

مسلسل) قضائے کشمیر نجاندانش داشت۔ در ۹۹۴ھ (۱۵۸۵ء) بحکم یعقوب شاہ تاجدار آخریں خاندان چک مقتول شد۔ مقبرہ اش در مزار ملہ کھاہ است (واقعات کشمیر ص ۹۹)

۱۰۸۰ھ ۱۰۳۹ھ مطابق ۱۶۲۹ء

و برای رفع خوف آتش فضای بیرونی آں ہر سو خالی گذاشت۔ و کلس کنگرہ بام سلطان خانہ بہ خرج پنج ہزار اشرفی اکبری ملمع و مطلّا نمود۔ و کلس کنگرہ شرقی را تلمیع نقرہ فرمود و فراز بام سلطان خانہ منارۂ بلند افراشت کہ سہ صد پایہ نردبان آن مرتفع بود کہ بہ فرق آں آوان می گفتند و بدستور سابقہ سی صد و ہفتاد و دو ستون نصب کردند۔ پس حاجی کریم داد در زمان حکومت خود بام و سقف آں را مرمت نمود۔

وقتیکہ سنگان لاہور متصرف ایں بلاد شدند بعضے لشکریاں بنا بر تعصب ذاتی در میان مسجد نوعے فاعل سوء ادب شدند۔ خادمان مسجد بہ عنف پیش آمدہ با ہمدیگر بہ جدل پیوستند۔ محمدیاں ہجوم ساختہ بعضے اشرار را خونیار کردند تا کہ کار بدینجا رسید کہ دیوان مصر چند ہجومیان را سزا دادہ مسجد را ابواب ضبط نمود کہ تا عرصۂ بیست سال مسدود بود۔ و در سنہ ۱۲۵۷ھ[۱۰۸۱] شیخ غلام محی الدین ابواب آں مفتوح کردہ بام آں کہ تمام مندرس شدہ بود در عرصۂ دو سال مرمت نمودہ آب جوی بدستور جاری ساخت بہ مرور ایام باز اندراس یافتہ آب جوی مفقود شد۔

و در سال ۱۲۸۵ھ[۱۰۸۲] میر حسین شاہ قادری از اہل شہر طلب امداد کردہ بموافقت و امداد حاجی عظیم الدین درابو در ترمیم بام ہای آں جہد فراوان بکار بردہ بموجب گردش زمانہ ناتمام ماند۔

و در سال ۱۲۹۷ھ[۱۰۸۳] میر حسین قادری باز بر تعمیر آں قادر شدہ از مہاراجہ رنبیر سنگھ و از بعضے افراد شہر اعانت دریافتہ تا عرصۂ دو سال مرمت بام ہای آں حتی الامکان فرمودہ گوی نیک نامی در ربود۔ تاریخ۔

۱۰۸۱ سنہ ۱۸۴۱ء ؛ ۱۰۸۲ سنہ ۱۸۶۸ء ؛

۱۰۸۳ سنہ ۱۸۷۹ء ؛

میر والا منزلت سید حسین قادری	کز پئے تعمیر مسجد بس نکو تدبیر شد
خواستم گلبانگ تاریخش ز الہام زدندا	گو ز حسن سعی مسجد میر عالمگیر شد[۱۰۸۴]

محل افسوس است که این چنین مسجد عالی شان باین رفعت و وسعت و متانت در بہیچ جا امکان نتواند بُود۔ تعجب است که بعدم ترمیم بر کرسی رو به عروج کرده سر بسجده خواہد نہاد۔ پس بر تجدید آن ہیچ کسے قادر نہ تواند شد۔ لہذا بر ارباب ہمّت و اصحاب ثروت واجب بُود که این چنین تعمیر بے نظیر را فی الفور مرمت می فرمودند فقط

مسجد عالی در عہد سلطان سکندر بت شکن حضرت میر محمد ہمدانی قطعۂ زمین عیدگاه از مالکان خریده برای صلوٰۃ عیدین وقف عام نمود۔ و تا عرصۂ چند سال خود به ہجوم خلایق نماز عیدین در آن جا ادا میکرد۔ و در سال ۸۱۰ھ[۱۰۸۵] علی شاه[۱۰۸۶] فرزند سلطان سکندر در وسط عیدگاه برای نماز عیدین مصلّای رفیع به اساتین متین و محراب منقّش احداث نموده مسجد عالی شہرت یافت۔

و در ۱۰۷۵ھ[۱۰۸۷] ہجری اسلام خان که از طرف عالمگیر نائب صوبه بُود مسجد عالی را وسعت داده به دیوار پختہ و چوب ہای ضخیم بلند افراشته برای نماز عیدین

۱۰۸۴ ـــ ۱۲۹۷ھ ؛   ۱۰۸۵ ـــ ۱۳۹۸ء ؛

۱۰۸۶ ـــ علی شاه فرزند ارجمند سلطان سکندر است۔ بعد فوت پدر باتفاق ارباب حل و عقد تاج سلطنت بر سر نہاد۔ تا مدت شش سال و نه ماه ملک رانی فرمود۔ در تاریخ ہشت صد و بیست و ہفت ہجری (۸۲۳ھ ۱۴۲۰ء)۔ برادر خود زین العابدین را تفویض امور سلطنت کرده روانۂ بیت اللہ گردید۔ چوں به جموں رسید به جہت اینکه زوجه اش دختر راجه جموں بود راجۂ آن جا بر ترک سلطنت ملامت کرده مانع حج آمده محرک لشکر کشی شد۔ سلطان زین العابدین نیز این خبر دریافت۔ به مقام پکھلی تلاقیٔ طرفین اتفاق افتاد و شکست بر علی شاه افتاد۔ بعد چندے ہماں جا به حالت حبس وفات یافت (ملخص از واقعات کشمیر ص ۴۸-۴۹) ؛   ۱۰۸۷ ـــ ۱۶۶۴ء ؛

مقرر نمود و صحن مسجد پُر از درخت بود ہمہ ہا قطع کردہ چنارہا غرس کرد وستون پیلہ در عیدگاہ استادہ بود ساختہ اوست۔ ایں وقت معدوم۔

و در عہد عبداللہ خان ۱۲۱۵ھ (۱۸۰۰ء) بہ واقعہ آتش افروختہ شدہ۔ دراں ایام عبداللہ خان محبوس بالاحصار بود۔ گل محمد خان کہ از اکابر خوانین بود مسجد عالی از سرنو احداث نمود۔ و در سال ۱۳۰۰ ہجری (۱۸۸۹ء) رنبیر سنگھ ہم ترمیم سقف آں تجویز کردہ بود لیکن ناتمام ماند۔

۱۸۸۹ء ... ۱۸۰۰ء - عبداللہ بارکزئی در ۱۷۹۵ء بحیثیت صوبیدار در کشمیر آمد۔ تقریباً یازدہ سال بریں عہدہ فائز ماند۔ در سال ۱۷۹۸ء بنا بر طوائف الملوکی در کابل خیال مطلق العنانی در دلش جاگزیں شد۔ برائے تحصیل ایں مقصد مردم اراذل را بمراتب اعلیٰ فائز گردانید و لشکر سی ہزار مرداں تیار کرد۔ بوجہ غلط فہمی عبداللہ خاں را با دیوانش منازعہ افتاد و بعد چندے معزول گشت و بالاخر در بالاحصار محبوس گردید۔

در سال ۱۲۶۱ھ (۱۸۰۱ء) عبداللہ خان تعبیہ ساختہ از قید فرار شد و در کشمیر آمد تا ۱۸۰۶ء ہیچ خبرے از دنیا مدہ۔ سال دیگر یعنی ۱۸۰۷ء عبداللہ خان با فوج گراں بمقابلۂ برادرزادۂ خود عطا محمد خان (صوبہ دار کشمیر) آمد لیکن از شومئی بخت شکست خورد بالآخر دریں سال در حالت محصوری افواج عطا محمد خان وفات یافت۔

الفنسٹن کہ معاصر عبداللہ خان بود می نویسد:-

"عبداللہ خان مرد زیرک باہمت بود۔ کشمیریان و افغاناں ہر دو او را محبوب می داشتند۔ در عدل و انصاف و انتظام ملکی ہر کس یاد محبت می کرد۔ مردم علم دوست بود . . . . در ناظمانِ درّانیاں کسے مانند عبداللہ خاں نہ بودہ است"۔ (بحوالہ کشمیر جلد اول صفحہ ۳۲۲)

۱۸۸۹ء ۱۸۸۲ء

مسجد ملاشاہ - اخوند ملاشاہ کہ استاد داراشکوہ بود متقارن دارا محل کہ دولت خانہ داراشکوہ است تعمیر مسجد سنگین بہ احجار شفاف و منبت کار بکمال متانت و رفعت و سنگینی اعجوبہ روزگار یادگار گذاشتست۔

خانقاہ فیض پناہ - سلطان زین العابدین برای سید محمد امین[۱۰۹۰] ویسی در موضع اشم بر ساحل شرقی بہت خانقاہی رفیع آباد کردہ بود۔ و بعد انتقال حضرت ویسی خانقاہ مذکور معطل ماندہ۔ خواجہ خاوند محمود بہ حکم شرع در سنہ ۴۲ھ ازان جا برداشتہ در شہر میان باغ حسین چک آباد نمود۔ و در ترمیم و ترتیب آن جہد بلیغ فرمود۔ شیخ محی الدین ثانیاً ترمیم آن کردہ بود۔ و در سنہ ۱۳۰۴ ہجری نواب احسن اللہ خان[۱۰۹۱] رئیس اعظم شہر ڈھاکہ کہ آباء اجداد او از ساکنان ملک کشمیر در محلۂ

۱۰۹۰ء سید محمد امین اویسی المعروف بہ میر بابا فرزند ارجمند حضرت سید حسین بیہقی است برگزیدۂ ساداتِ روزگار بود۔ در علوم ظاہری و تعلیم قرآن شاگرد حضرت بابا حاجی ادہم است پیر طریقت آنجناب سید ہلال کبروی بودند۔ سلطان زین العابدین را بہ نسبت ایشان اعتقاد کامل بود۔ بتاریخ سلخ ماہ ذی القعدہ ۸۸۹ھ (۱۴۸۴ء) از دست امراء کشمیر بہمراہی خالِ خود میر سید حسین بیہقی کہ وزیر سلطان بود مع چہاردہ کس دیگر از خاندان خود شہادت یافت۔ "شہید کشمیر" (۸۸۹ھ) تاریخ است۔ تربت حضرت میر در محلۂ بلچہ سرینگر نزد قبر ویچن شاہ تا عہد خواجہ محمد اعظم دیدہ مری یعنی لغایت ۱۱۲۹ھ (۱۷۸۴ء) مرجع خلائق بود (ملخص از واقعات کشمیر ص ۵۶، ۵۷) ؎ سہ ایضاً صفحۂ مزبورہ ؎

سنہ ۱۰۹۱ ڈاکٹر جی۔ ایم۔ ڈی صوفی در کشیر جلد دوم ص ۷۲۹ بحوالۂ تاریخ اقوام کشمیر (مطبوعہ ۱۹۳۴ء ص ص ۴۶ — ۲۴۴ تصنیف منشی محمد الدین فوق مرحوم) در سبب آباد شدن اجداد نواب احسن اللہ خان در ڈھاکہ ماحصل آنش این است می نویسد :-

"در سنہ ۱۸۲۳-۲۳ء دو برادر بنا بر شکایت کردن مظالم سکھاں (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

تادہ پورہ مرید حضرت شاہ مشکل کشا رحمۃ بودہ اند مبلغ دو ہزار روپیہ ضرب ڈبل[۱۰۹۲] بابت مرمت خانقاہ فیض پناہ معرفت خواجہ ثناء اللہ شال مرسول داشتہ بود و خواجہ موصوف خانقاہ مذکور را قابل مرمت نہ دیدہ بنابراں مبلغ بسیارے از خود دادہ و از اعیان شہر ہم قلیلے امداد یافتہ تعمیر آں از کردۂ سابقہ بہ کمال تمتین و تزئین مجدداً از بنیاد ایجاد نمود و ہمگی کنگرۂ بام و خاتم بند سقف و دیوار معطل بود۔

امسال نواب موصوف باز مبلغ سہ ہزار روپیہ مبذول داشتہ کنگرۂ بام و خاتم بند آں درست نمودند و تاریخ تجدید تعمیر آں جید گفتہ است شعر

یا اَخی اَقبِل بِھٰذَا المَسجِد	طاعۃً بِاللّٰہِ وَاسجُد وَاقتَرِب
مِن بَھاءِ الحَقِّ وَالدِّینِ دَائِمًا	فِیہِ فَیضَانٌ عَلیٰ مَن یَطلُب
بَانِیُ الثَّانِی ثَنَاءُ اللّٰہِ بِہٖ	صَارَ اِیقَانًا بِاَجرٍ یَرتَقِب
لَو اَرَدتَ عَامَ تَعمِیرِ الجَدِید	خَانقَاہُ النَّقشبَندِی اِحتَسِب[۱۰۹۳]

(ایضاً فی تاریخہٖ) خانقاہِ عجیبِ عالی شان[۱۰۹۴]

خانقاہ سید برخوردار۔ در ۷۶۹ھ[۱۰۹۵] سلطان زین العابدین برائے خادمان سید برخوردار در محلۂ دانا مزار بنا کردہ بود۔

خانقاہ سید محمد مدنی۔ در ۸۴۸ھ[۱۰۹۶] سلطان زین العابدین برای خادمان

(مسلسل) بہ دربار حکومت مغلیہ بطرف دہلی رفتند۔ لیکن چوں دریافتند کہ توقع انصاف ازیں دربار محال است۔ ہر دو کسان نام بردہ روانۂ مشرق شدند و در ڈھاکہ متوطن گشتند۔"

۱۰۹۲ء مراد از سکۂ انگلیسی است کہ بقیمت دو چند از سکۂ ڈوگرہ مروجہ از ۱۸۴۶ء و لغایت ۱۸۸۵ء می بود؛ ۱۰۹۳ء ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء؛

۱۰۹۴ء ۱۳۰۴ھ؛ ۱۰۹۵ء ۱۳۶۷ء؛ ۱۰۹۶ء ۱۴۴۴ء؛

سید محمد مدنی بطرق مسجد نبوی بنا کردہ بُود۔ ابراہیم خان سید مذکور را از اہل تشیع پنداشتہ برمقام مذکور تصرف خود نمود و تجدید مسجد و دروازہ مقبرہ از خود کرد۔ بر دروازہ خانقاہ علی ولی اللہ منقوش ساخت و در ۱۲۸۹ھ بہ سبب ہوای شیعہ خانقاہ مسدود شد۔ اہل سنت بیقین می دارند کہ حضرت سید سنی است و اہل تشیع برخلاف آں حضرت سید را از خود پندارند۔

۹۵ھ ابراہیم خان خلف ارشد امیر الامراء علی مردان خان است۔ در سال بیست و ششم سنہ (۱۰۶۳) ہزار و شصت و سہ ہجری (۱۶۵۲ء) از پیش گاہ صاحب قران ثانی از راہ تفضل بخطاب خانی چہرہ کامرانی افروخت۔ در سال سی و یکم بعد از وفات پدر بمنصب چہار ہزاری و سہ ہزار سوار معزز گشت۔ در محاربہ سموگڑھ در میمنہ فوج داراشکوہ منتظم بودہ۔ بعد از شکست از ناتجربگی و کوتاہ اندیشی رفاقت شاہزادہ مرادبخش را موصل مقصود انگاشت۔ بعد از زوال او ابراہیم خان نیز مانند دیگر ملازمان بہ سجدہ گاہ نجالت جبہہ سائے سعادت گشت۔ اما در ہماں ایام بنا بر جہتے از منصب معزول گشتہ در دار الخلافہ بسالیانہ موظف گردید۔ در سال دوم از پیش گاہ خلافت بامنصب پنج ہزاری و پنج ہزار سوار بہ صوبہ داری کشمیر مامور شد۔ در سال یازدہم بہ صوبہ داری بہار سرفراز گشت۔ باز سال نوزدہم ترک نوکری کردہ منزوی گردید۔ در سال بیست و یکم از تغیر قوام الدین خان بایالت کشمیر نامزد شد۔ در سال چہل و یکم از تغیر سپہ دار خان بہ ناظم الہ آباد شتافت و پس از آں بحکومت لاہور امتیاز یافتہ۔ سال چہل و چہارم چوں آں صوبہ بشاہزادہ شاہ عالم مقرر شد۔ خان مزبور بہ حفاظت کشمیر مامور گردید۔ در سال چہل و ششم بہ صوبہ داری احمد آباد فائز گشت و ہنوز در احمد آباد جائے گرم نہ کردہ بود کہ خبر واقعہ خلد مکان رسید۔ بعد از چند ماہ صوبہ داری کابل بمقام ابراہیم آباد سودھرہ کہ سعی کردہ از لاہور است و بطریق وطن داشت باجل طبعی درگذشت ؛

از ابراہیم خان دو پسر ماندند۔ یکے زبردست خان و دوم یعقوب خان (بقیہ برصفحہ آئندہ)

نو مسجد ~~۱۰۳۲~~ درسال ~~۱۰۳۲~~ھ جہانگیر شاہ بہ ترغیب نور جہان بیگم از سنگ ہای تراشیدہ آباد نمود۔ احجار ثقیل و شفاف و منبت کار تا بام آں بکار بردہ و صحن مسجد را بہ احجار مصفا سنگ چین کردہ گویا یک لخت سنگ مرتب شدہ بود طول آں از شمال تا جنوب شصت درعہ و عرض از مشرق تا مغرب ہژدہ درعہ سوای احاطۂ صحن و در خطۂ کشمیر بایں متانت و سنگینی مسجدے دیگر موجود نیست۔ راجہ سوکھ جیون ~~۱۱۰۲~~ در قحط سنہ ~~۱۱۶۹~~ ~~۱۱۰۳~~ درضمن آں شالی ذخیرہ کردہ بود میر ہزار خان ~~۱۱۶۳~~ در حکومت خود آں را مرمت نمود۔ تاریخ

(مسلسل) وہر دو در حیات و بعد از ممات پدر بمراتب عالیہ فائز گشتند (ماثر الامراء صفحات ۲۹۵ تا ۳۰۱) ؛ ~~۹۸~~ ~~۱۰~~ یعنی مقبرۂ سید جمال الدین محدث۔ سید جمال الدین یکے از تربیت یافتگان حضرت میر سید علی ہمدانی رح بود۔ بالتماس سلطان قطب الدین بجہت تعلیم و آداب دین دریں شہر از حضرت امیر بہ سکونت مرخص شدہ تا ایام حیات فیض بخش کائنات بود۔ بعد رحلت در محلۂ آردث قریب طبب بہت آسود۔ در زمان خود بہ عروۃ الوثقی معروف بود (واقعات کشمیر ص ۳۹) ~~۱۰۹۹~~ ۱۸۷۲ء ؛ ~~۱۰۱۱~~ پتھر مسجد (مسجد سنگین) ؛ ~~۱۰۱۱~~ ۱۶۲۲ء ؛ ~~۱۱۰۳~~ راجہ سکھ جیون مل از قوم کھتری بود۔ اصلش از قصبۂ بھیرہ ضلع خوشاب پنجاب است۔ در کابل پیدا شد و در انجا پرورش یافت۔ اولاً در خدمت شاہ ولی خان وزیر احمد شاہ درانی بود و بہ قابلیت ذاتی بہ رتبۂ صوبیداری ترقی نمود۔ در آغاز صوبیداری مسلماناں را بسیار پرورش می نمود چنانچہ مصنف خزینۃ العامرہ سید غلام علی آزاد بلگرامی یکے از ہم عصرانش دریں الفاظ او را ستودہ است:–

"مشار الیہ جوان خوش رو متصف بہ اوصاف شائستہ۔ قریب اسلام بود۔ جمیع مزارات بزرگاں و باغات کشمیر را ترمیم نمود۔ وہر روز بعد از فراغ از دیوان دو صد کس مسلمین را برد ئے خود الوان اطعمہ می خوراند۔ و در ہر ماہے دوازدہم و یازدہم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شکر حق کز دعای اہل یقین	باز آباد گشت خانۂ دیں
کرد سردار خطۂ میر ہزار	مسجد نو بنا بصد تزئین
عاقبت روسیاہ ملعون شد	ہر کہ او غلہ می نہاد دریں
خبر از ہاتفی بہ پرسیدم	تا کند سال آں مرا تلقین

(مسلسل) طعام نیاز پختہ بہ مردم تقسیم می نمود۔ وارد و صادر را چہ درویش و چہ غیر آں در خور حال ہر کس مراعاتی می کرد۔ و در ہفتہ یک بارہ مشاعرہ مقرر کردہ بود۔ جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در آخر مجلس شیلانی می کشید۔ و پنج کس از شعرائے نامی را کہ باہر یکے رزینہادہ دہ کس از مستعداں کمکی معین کردہ بود۔ امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمان او تحریر نمایند۔ سرحلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بود کہ توفیق تخلص می کرد۔ و نام اصلیٔ او لالہ جو است بزبان کشمیر۔ امروز در موزونان کشمیر نظیر ندارد۔" (مطبوعہ نولکشور۔ کانپور ۱۸۷۱ء۔ ص ۱۱۵)

بعدہ پنڈت جہانند را وزیر خود ساختہ در پئے آزار مسلماناں گردید۔ ایں چیز مسلماناں را از و بددل کرد و در معزولی او منہمک گردید۔ یکے از شعرا آں وقت دریں امر می گوید:- کشمیر گرفت بار دیگر۔ سلطان احمد بزور شمشیر

۱۱۶۵ھ

فرمود زبان تیغ تاریخ۔ او فتح نمود باز کشمیر

(ملخص از کشمیر جلد اول ص ۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳)

۱۱۶۵ھ ۱۷۵۸ء : ۱۱ صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ و زمان شاہ درانی۔ مدت صوبیداری یک سال و دو ماہ از ۱۷۹۲ تا ۱۷۹۳ء :

ہاتفی گفت "عہد مہر ہزار　　نوشد آباد مسجد سنگین"[۵]

و در عہد سنگھان لاہور بہ سبب قحط و وبا مخلوق پریشان گشتہ مسجد مذکور معطل ماند۔ لاجرم حکام متصرف آں گشتہ در نزولات جمع کردند و کرنیل میاں سنگھ سنگہای شرب وصحن آں برداشتہ در تعمیر سنت باغ نصب نمود۔

خانقاہ بابا اسمٰعیل۔ از عہد ہرش دیو زیر دامن کوہ ماران سمت شمال متصل احمداکدل فراز بلندی بت خانہ سنگین موجود بود سلطان حسن شاہ[۶] ستدر فرود آوردہ از سنگ ہای آں برای خادمان بابا اسمٰعیل خانقاہ دو طبقی در نہایت رفعت و وسعت آباد نمود۔ و برای زاویہ نشیناں سہ صد و شصت حجرہ مہیا ساخت و تالاب دریا نردبان سنگین افراخت و موضع بنہامہ۔ و ہمن از پرگنہ لار و باغات بسیار از شہر وقف آں بود۔ قریب چہار صد کس از لنگر خانقاہ راتبہ می خوردند۔ و از ایشان آواز خواندن اوراد فتحیہ در پرگنہ پھاک مسموع می باشد۔ یعقوب خان چک ہنگام یورش اکبر شاہ آں را آتش دادہ معدوم ساخت۔

خانقاہ ملک جلال ٹھاکر۔ در محلہ گوجوارہ معروف است الحال آں را قضا مسجد می گویند۔

خانقاہ شمسی۔ ملک شمس چک در محلہ ...؟[۷] برای خادمان بابا اسمٰعیل زاہد معمور کردہ بود حضرت مخدومی بیست سال در خانقاہ مذکور بہ عبادت گذرانیدند۔ تا عہد افاغنہ لنگر آں جاری بود۔ دخلت بسیار در اقطاع آں مقرر داشت۔

---

[۵] ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء۔

[۶] ۱۱۰۱ — ۱۰۸۹ء (۴۹۵ — ۴۸۲ھ)۔

[۷] کذا فی الاصل۔

خانقاه درگجن ـ شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت میر محمد همدانی قدس سره در عهد سلطان سکندر ترمیمش نمود۔

خانقاه چشتی ـ عنایت الله خان[۱۱۵۰] در ایام حکومت خود در سنه ۱۰۵۲ [۱۱۰۹] برای

۱۱۵۰ میر عنایت الله خان از اولاد قاضی میرک شهید است ۔ والدهٔ عنایت الله خان که بی بی مریم نام داشت به علاقهٔ والدهٔ خود جهان بی بی ، دختر ملا شرف الدین میر عدل که به خدمت معلمی و اتالیقی بیگمات منسلک سرکار شاهجهان پادشاه بود در هنگام ورود رایات عالمگیری دختر خود مریم بی بی مزبوره را بار یاب دولت سرائے پادشاهی گذرانید ۔ رفته رفته کارش ترقی یافته کمال محرمیت در سرکار نواب زیب النساء بیگم صبیهٔ دوم پادشاه حاصل نمود و میر عنایت الله خان پسر خود را به حضور طلبیده مقرب جناب پادشاه عالمگیر ساخت ۔ کمال عروج خاندان عنایت الله خان در عهد سلطنت شاه عالم بهادر بود که خود میر عنایت الله خان میر سامان و پسرش هدایت الله صوبیدار کشمیر بود۔

میر عنایت الله خان سه بار به مرتبهٔ صوبیداری کشمیر فائز گشت ۔ بار اول در سنه ۱۱۲۴ھ مطابق سنه ۱۷۱۲ء در عهد جهاندار شاه ۔ این مرتبه مدت صوبه داری او هفتگی هشت و نه روز ۔ بقول خواجه اعظمی درین مرتبهٔ قدومش در کشمیر در اواخر ربیع الاول سنه هزار و یک صد و بیست و چهار بود۔

در سنه ۱۱۳۲ھ مطابق سنه ۱۷۱۹ء در عهد محمد شاه عنایت الله خان بار دوم به مرتبهٔ صوبیداری سرفرازی یافته ۔ سه سال در کشمیر ماند ۔ این مرتبه اکثر اوقات او در حل قضیه‌ہائے محتوی خان و شیعه و سنی صرف شد۔

در سنه ۱۱۳۷ھ مطابق سنه ۱۷۲۴ء عنایت الله خان بار سوم از تغیر اعظم خان به صوبه داری کشمیر رتبهٔ اعتبار یافت ۔ و هنوز یک سال نه گذشته بود که واقعهٔ ناگزیر عنایت الله خان در حضور رو داد ۔ وکان ذلک فی شهور سنة الف و مائة و سبع و ثلثین (۱۷۲۴ء) (بقیه بر صفحه آینده)

خادمان میاں ہاشم چشتی (۱۱۱۰) در محلہ خانیار بہ ترتیب عجیب آباد کردہ بود۔ الآن معدوم

جامع بارہ مولہ۔ بنای اولش از بڈھ شاہ بود و در عہد چغت مرمت

(مسلسل) خواجہ محمد اعظم کہ ہمعصر عنایت اللہ خاں بود می نویسد :۔

"عنایت اللہ خاں در حسن صورت و سیرت و کمال و قر و مکنت

امتیاز تمام داشت . . . . الا اکثر خدمات

صوبہ با قارب او تعلق داشت۔"

(واقعات کشمیر ص ۲۴۱ و ص ۲۱۲)

۱۱۰۹ سنہ ۵۲ھ (۱۶۴۲ء) غالباً از سہو کاتب است ورنہ صحیح آنست کہ بنائے خانقاہ خانیار برائے خادمان میاں ہاشم درمیان یکے از سال ہائے ۱۱۲۴ و ۱۱۳۰ھ شدہ باشد کہ وقت نظامت عنایت اللہ خاں بہ دفعہ ہا در کشمیر است ۱۰۵۲ھ بنا بریں صحیح تسلیم نتواں کرد کہ دریں ایام سلطنت ہند تعلق بہ شاہ جہاں داشت و صوبہ داری کشمیر بہ پسر خوردش شاہ زادہ مراد متعلق بود۔ . . . . . . عنایت اللہ خان مزبور از امرائے عالمگیری و زیادہ تر از امرائے جہاندارشاہ و محمد شاہ محسوب می گردد۔ برائے درستی سال مزبور (۱۰۵۲ھ) قول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری نیز ملحوظ باید داشت کہ می گوید :۔

نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم

کافی مقرر کردہ گذاشت۔

۱۱۱۰ تقوی شعار میاں محمد ہاشم چشتی خانیاری کہ از قبیلہ سوداگران بود۔ در عنفوان جوانی مسافر شدہ بہ پٹنہ رفت۔ از انجا بخدمت میاں چشتی کشمیری کہ از قبیلۂ کونوالاں بود مرید شد میاں محمد ہاشم چشتی بعد از مدت مدید از خدمت پیر مرخص شدہ بہ وطن خویش رسیدہ در خانیار توطن گرفت بعد چندے تاہل بہم رسانیدہ صاحب اولاد شد و خانہ و خانقاہ ساخت۔ نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم کافی مقرر کردہ گذاشت۔ در حدود سنہ ہزار و یک صد و ہشردہ رحلت نمود و در جوار خانہ کہ احاطہ نمودہ بودند مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۲۰۶)

یافت و شیخ محی الدین[۱۱۱۱] بام آن درست نمود و در ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۲] به حادثهٔ زلزله باخاک آمیخت و در ۱۳۱۳ھ[۱۱۱۳] خواجه عبدالصمد ککرو تجدید آن فرمود۔

خانقاه سوپور۔ سلطان سکندر به تجویز میر محمد همدانی احداث کرده بود بعد آن معتقدان ایشان مرمت آن می کردند و به حادثه زلزلهٔ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۴] از پا در افتاده خواجه عزیز الله ککرو در تجدید بنای آن بسیار کوشید۔

جامع سوپور۔ از تعمیرات اورنگ زیب یادگار بود به سبب عدم مرمت مدروس۔

خانقاه مخدومی متصل روضه حضرت مخدوم برکات خان ایداع کرده بود و در ۱۲۸۸ھ[۱۱۱۵] خواجه محی الدین گندر و تجدید تعمیر آن نموده۔ در وسعت و رفعت آن افزود۔

اما به سبب واقعهٔ بلوای شیعه و سنی خواجه محی الدین متهم شده تعمیر خانقاه ناتمام ماند پس خواجه ثناء الله شال که همشیره زادهٔ خواجه محی الدین بود بعد وفات خالو مبلغ ۵ هزار روپیه از خود خرچ کرده تعمیر خانقاه با تمام رسانید۔ تاریخ آن از بجّید این است۔ فرد

دل پئے تعمیر نو تاریخ گفت
"خانقاهِ سدره جاهِ پیرِ ما"[۱۱۱۶]

جامع شوپیان۔ از تعمیرات سلطان زین العابدین بارها ترمیم یافت

جامع اسلام آباد۔ یکے از تاجران بنیاد آن ترصیص نمود۔ شیخ غلام محی الدین مرمت آن افزود۔

[۱۱۱۱] شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر ؛ [۱۱۱۲] ۱۸۸۴ء ؛ [۱۱۱۳] ۱۸۹۵ء ؛ [۱۱۱۴] ۱۸۸۴ء ؛

[۱۱۱۵] ۱۸۷۱ء ؛ [۱۱۱۶] ۱۲۸۸ھ (۱۸۷۱ء) ؛

بجیشور خانقاه - سلطان سکندر بت شکن مندر روزبہ ایشری کہ از تعمیرات راجہ وزیابند در بیج باره بود قلع کرده از سنگہای آں برای خادمان سید محمد قریشی خانقاہے بناساخت آں را دیا شر خانقاه جی گفتند در سنہ ۱۱۱۲ھ گلاب سنگھ خانقاه مذکور را برانداختہ از احجار آں بر لب دریا بت خانهٔ نو آباد ساخت۔

جامع بیج باره - از تعمیرات سلطان سکندر یادگار است. در سنہ ۱۱۱۸ھ ۱۱۱۹ھ حاجی غفار شاه مرمت آں افزود۔

خانقاه شیخ العالم - بنای اولش از بڈھ شاہ بود۔ و در عہد چکاں بہ حادثهٔ آتش افروختہ شد و یعقوب چک تجدید تعمیر آں نموده از قبلہ منحرف ساخت۔ بعد اتمام آں نیکی ریشی با عانت باطنی خانقاه را بہ نوک دوش متحرک ساختہ قبلہ اش راست نمود۔ و در عہد چینت سنہ ۱۱۲۰ھ بہ حادثهٔ آتش باز مشتعل شده۔ خواجہ نظام درابو و خواجہ محمود کہ از اکابران دہر بودند تجدید تعمیر خانقاه و روضہ حضرت ریشی بہ کمال محبت و خلوص نمودند تاریخ آں چنیں یافتہ اند ۱۱۲۱ھ

سنہ ۱۱۱۲ھ ۱۸۶۰ء۔ غالباً سنہ مزبور از سہو کاتب است زیرا کہ سہ سال قبل ازیں مہاراجہ گلاب سنگھ ازیں دنیا بعالم دیگر شتافتہ بود۔ جملہ مؤرخین کشمیر سال جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ سنہ ۱۸۵۷ء قرار می دہند۔ ثابت شد کہ برکندن خانقاه بیج باره از دست گلاب سنگھ بجائے سال سنہ ۱۸۵۶ء در سال دیگر کہ اغلب سال سنہ ۱۸۴۷ء است وقوع شده باشد۔

سنہ ۱۱۱۸ھ واقعات کشمیر ص ۲۳۔ تاریخ کشمیر ملک چندرچاڈوره قلمی ص ۷۸۔

سنہ ۱۱۱۹ھ ۱۷۰۸ء ؛

سنہ ۱۱۲۰ھ ۱۷۲۲ء در عہد محمد شاه غازی در نظامت عقیدت خاں پسر خلیل اللہ خاں

(۲۷ ــــ ۱۷۲۴ء = ۴۰ ـ ۱۱۳۷ھ) ؛

سنہ ۱۱۲۱ھ البیاض فی الاصل ؛

خانقاہ جیلانی۔ سید بزرگ شاہ کہ از احفاد سید شاہ محمد فاضل قادری است از فتوحات مریدان و آمدنی جاگیرات دو طبقہ احداث نمود۔ تاریخ۔

شد بنا خانقاہ جیلانی سنہ ۱۲۱۸ [۱۱۲۲]

دو سال گذشتہ بار دوم آں را بہ کمال وسعت و رفعت تجدید فرمود۔ تاریخ خانقاہِ نوازشہ جیلاں [۱۱۲۳]۔

خانقاہ خواجہ شاہ صاحب۔ از تعمیرات حضرت خواجہ شاہ نیاز نقشبندی درمحلہ سیدہ واری ضلع خانیار۔ تاریخ "عقل زیبا مسجد پر فیض گفت سنہ ۱۲۲۰ [۱۱۲۴]"

خانقاہ غوثیہ۔ بانی آں میر حسین شاہ قادری است تعمیر اولش در سنہ ۱۲۶۱ھ [۱۱۲۵] ترصیص شدہ۔ تاریخ آں "خانۂ خدا" [۱۱۲۶] بود۔ بعد آں در سنہ ۱۲۷۱ توسیع و ترفیع آں دو چند ساختہ بہ کمال متانت و سنگینی و تزئین و ترتیب و رنگینی آراستہ نمود و تاریخ آں "خانۂ خدائے [۱۱۲۷] فرمود۔ فقط۔

تہنگہ مسجد۔ در تھنگہ محلہ ضلع خانیار عاقل میر کہ آبدار باشی شاہ جہان بُود آباد نمود و بہ تقاعد ایام مندرس شدہ۔ در سال سنہ ۱۲۹۷ [۱۱۲۸] خواجہ ثناء اللہ شال زر بسیار خرج کردہ تعمیر آں مجدداً بہ حمام و خانقاہ و کنگرۂ بام بہ کمال تمتین و تزئین ترصیص نمود۔

خانقاہ ڈانگر پورہ۔ در سنہ ۱۳۰۳ [۱۱۲۹] نور شاہ سادھو بہ اخلاص تمام در محلۂ ڈانگر پورہ معمور ساخت۔

مسجد جامع بانڈی پور۔ از تعمیرات اعیان پاستان برہم خوردہ

[۱۱۲۲] ۱۸۰۳ء ؛ [۱۱۲۳] ۱۲۲۰ھ (۱۸۰۵ء) ؛ [۱۱۲۴] ۱۸۰۵ء ؛

[۱۱۲۵] ۱۸۴۵ء ؛ [۱۱۲۶] ۱۲۶۱ھ ؛ [۱۱۲۷] ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۴ء)

[۱۱۲۸] ۱۸۷۹ء ؛ [۱۱۲۹] ۱۸۸۵ء ؛

بُود۔ اندریں جزو زمان به اہتمام احمد ڈار ملک التجار سوپور تجدید یافت تاریخ از جید فرد۔

یکے از قدسیان از روی الہام
"عبادت خانۂ قدسیہ"[۱۳۰] فرمود

ایضاً از مصنف
ہاتف از بہر سال تاریخش
گفت "پُر فیض مسجد جامع"[۱۳۱]

پشمینۂ کشمیر

از نفائس بدیعہ مخترعۂ کشمیر ہمگی اقمشۂ پشمینہ تحفہ عجیب و غریب است که نظیر آں باں صنعت و ملاست و نزاکت و خوش نمائی و زیبائی و دیرپائی و نرمی و گرمی و سنگینی و رنگینی در بلاد و امصار دیگر منسوج و متصور نتواند شد که شاہان زمان و امرای دوران به لباس آں تفاخر و توقیر پندارند۔ و تاجران بلاد و امصار از تجارت آں امید حصول ثروت و مکنت می دارند و در اشاعت صنعت و حرفت آں بیان محققان پاستان ایں است که در ۷۸۱ھ قطب ربانی حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی به قدوم میمنت لزوم خود بار دوم خطۂ کشمیر را نضارت بخشیده دو سال و چند ماه در سیر و سیاحت ایں دیار رواج و رونق اسلام افزود۔

و در ۷۸۳ھ[۱۳۲] براه لداخ به خواہش سیاحت ترکستان لوای نہضت افراختہ عرصۂ سه سال دراں سواد میمنت مواد دین قویم را توفیر و توقیر بخشیدند۔ و در حالت سفر برفانی کوہستان یک موزه که از پوست بزگالۂ

۱۳۰ھ ۱۳۱۳ (۱۸۹۵ء) ؎ ۱۳۱ھ ایضاً ؎

۱۳۲ھ ۱۳۸۱ء ؎

پشمینہ و آئینہ دار تیار شدہ بود۔ در پاکشیدند و گرمی و نرمی آں دیدہ خیال کردند
کہ ہرگاہ از صوف بنگالہ مذکور رخت و تماش ساختہ شود البتہ نرمی و گرمی آں
مفید خواہد بود۔ موجب آں ہنگام مراجعت چند آثار پشم شال ہمراہ داشتند
و در ۸۵۵ھ[۱۳۳] رونق افزای ایں دیار گشتہ صوف مذکور را مُوکشی ساختہ رسیدہ
یک تُہان[۱۳۴] پٹو[۱۳۵] بافت کنانیدند۔ صافی و گرمی و نرمی آں دیدہ سلطان قطب الدین
متعجب گشت فوراً بہ معرفت تاجران اقصای تبت پشم شال طلبانیدہ ازیں جا
تہان پٹو برای پوشش خود ہر سال تیار می کرد۔ بعد آں عہد میرزا حیدر حکام
و امرای ایں جا پٹوی پشمینہ بہ فرمائش درست کردہ ملبوس می داشتند[۱۳۶]
و در ۹۴۷ھ میرزا حیدر والی کشمیر شدہ از اہل خوقند[۱۳۷] نغز بیگ نام
شخصے کہ او را مردمان خطا نقد بیگ می گویند خان سامان او بود حرفۂ نساجی بخوبی
میدانست۔ وے برای پوشش میرزا حیدر یک جوڑہ پشمینۂ سادہ بہ عرض یک
نیم درعہ تیار کردہ موکشی و صفائی نمودہ بہ نظر او گذرانید و میرزا حیدر گفت
ایں چیست؟ گفت شال (مردمان خوقند و تشکنتان وغیرہ شال چادر پوشیدنی

۱۳۳؎ ۱۴۸۱ء ؛ ۱۳۴؎ توپ ؛ ۱۳۵؎ جامۂ پشمین (توزک جہانگیری ص ۳۰۵)
۱۳۶؎ پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۲) کہ معلوماتش مبنی بر رسالۂ
درفن شال بافی" تصنیف حاجی مختار شاہ اشائی مطبوعہ کوہ نور پریس لاہور ۱۸۸۳ء است
ادعا نمودہ است کہ صنعت شال بافی در کشمیر بسیار قدیم است۔ ایں صنعت در عہد کورو و
پانڈواں در کشمیر موجود بود۔ ہمچناں در زمان سینز ردجی و اشوک اعظم پوشیدن شال برائے
درباریاں مایۂ فخر و مباہات بود۔ ۱۳۷؎ خوقند دار الخلافۂ فرغانہ اکنوں شہریست در جمہوریہ
ازبکستان در دولت شوروی روسیہ واقع برلب دریائے سیر۔ دریں ایام ایں شہر مرکز مصنوعات
چاقو و ریشم و پنبہ بشمار می رود۔ در ۱۹۲۶ء شمارہ آبادیش ۶۹,۳۲۴ نفر بود (کشمیر جلد دوم ص ۵۶۳ حاشیہ ۲)

را گویند) چنانچه از ممالک کوهستان وسط ایشیا نوعے از چادر می آید۔ آں را شالکی می گویند۔ میرزا حیدر پرسید ایں یک شال است یا دو شال است۔ گویند وجہ تسمیه دوشال همین است میرزا حیدر به نظر اختراع او را انعام بخشیده برای تیاری آں باز تجویز داد۔

روزے شاگردے فرد پشمینه بافت می کرد نغز بیگ او را به کدام سبب طپانچه بر رو داد و بصدمهٔ آں قطرات خون از بینی او چکیده بر صفحهٔ پشمینه قطرات از ترشحات خون ظاهر شد و نغز بیگ نقطهای خون بر ورق پشمینه زیبا دیده از روی بیدار مغزی تار پشمینه را رنگ های سرخ و سبز و زرد داده بر سیخهای شاخے پیچیده در بافتن پشمینه نقطهای ملوّن منسوج ساخت۔ هم چنانکه بز شالکی نقطه های سرخ و سبز منسوج می باشند چه اختراع اول همان قسم بوده است۔ رفته رفته تیز طبعان کشمیر آں را روز بروز ترقی داده شال زنجیر دار و کناره دار اختراع نمودند و نقطها و خطها وغیره نسیج می کردند۔ آنگاه شاهان دهلی متصرف ایں بلاد گشته۔ در قلمرو هند چنداں احتیاج پشمینه نه بود۔ باز هم برای پوشش زمستانی آں را پسند می داشتند۔ و مردمان ایں جا در نزاکت و صفای آں هم چنان صنعت و تیز دستی بکار بردند که یک فرد پشمینه به عرض یک نیم درعه عندالامتحان از حلقهٔ انگشتری گذرانیده اند و در عهد محمد شاه جنت تیز دستان ایں جا بر حواشی شال به انواع رنگها در بافتن گلها اختراع کرده به نظر پادشاه گذرانیدند۔ پادشاه[۱۳۸]

۱۳۸؎ محبت شال منحصر در محمد شاه نبود بلکه همه سلاطین مغلیه او را ستوده اند۔ ابوالفضل در آئین اکبری می نویسد "اعلی حضرت محبت شدیده به شال می دارد"۔ جهانگیر در تزک جهانگیری ص ۳۰۵ قریب همین خیال متعلق به جلال الدین اکبر ظاهر کرده است۔ عبارتش ایں است:—
"شال کشمیر را حضرت عرش آشیانی پرم نرم نام فرموده اند۔ از فرط اشتهار حاجت به تعریف نیست"

آں را پسند کردہ در سال قریب چہل پنجاہ ہزار را شال بوتہ دار برای اُو فراش تیار می کردند۔ مردمان این جا آں قسم را بوتۂ محمد شاہی نام کردہ بودند۔ و در ۱۱۶۵ھ[۱۱۳۹] ملک کشمیر در قبضۂ شاہان افاغنہ رفت از روی برودت بلد کسوت پشمینہ را طلب گار شدند۔ و مردمان این جا بہ ابداع انواع رنگ ہا در صنعت و حرفت آں روز بروز نزاکت و زیبائی پیدا کردہ جامہ وار[۱۱۴۰] خط دار و بوتہ دار و جورہ ہای دور دار و غیرہ اقسام

۱۱۳۹ھ مطابق ۱۷۵۵ء لیکن صحیح ۱۷۵۲ء است (ملاحظہ کنید دیلی آف کشمیر ص ۱۹۶ و کشمیر ص ۲۹۷)

۱۱۴۰ھ مورکرافٹ و ٹریبک (سیاحان انگلیسی در کشمیر ۲۵ــ ۱۸۱۹ء) کہ مطالعۂ صنعت پشمین بالاستیعاب نمودہ اند اقسام شال درج ذیل نوشتہ اند:ــ

۱۔ قصابہ یا دا ہانہ است کہ در نقاب استعمال می شود۔ این قسم شال مربعہ باشد و در طول و عرض از ۱½ گز یا ۲½ گز باشد۔ این نیز بہ اقسام ذیل باشد:ــ

(الف) خط دار قیمت از سہ صد تا پانصد روپیہ۔

(ب) چہر مت۔ از ۵۰ تا ۳۰۰ روپیہ۔

(ج) اسلمی مع سیزدہ اقسام جما دار۔ علاوہ ازیں اقسام ذیل نیز داخل قصابہ است:ــ

(د) چہار باغ از ۳۰۰ تا ۳۵۰ روپیہ۔

(س) حاشیہ از ۱۰۰ تا ۱۷۵ ایضاً

(ص) چاند از ۵۰ تا ۲۰۰ ایضاً

(ط) چھوناہی از ۱۰ تا ۴۵۰ ایضاً

(ع) شش منتہی از ۲۵ تا ۲۰۰ ایضاً

(ف) فرنگی از ۱۰۰ تا ۵۰۰ ایضاً۔ بملک روس را برآمد می شود۔

(ق) تارا آرمینی از ۱۰۰ تا ۲۵۰ ایضاً۔ با ایران و آرمینیہ برآمد می شود

(ل) تارا رومی از ۱۲۰ تا ۳۰۰ ایضاً۔ ایضاً بہ ترکی۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

اختراع نمودند و تجارت آں بجدے رواج یافت کہ در ایران و افغانستان و ترکستان مشہور گشتہ در قلمرو روس پسند کردند۔ تاجران روس نقشہای جورہ و قصابہ اختراع کردہ۔ تجارت آں باقصی الغایت رسیدہ۔

(شال) (م) سادہ از ۱۲ تا ۱۵ ایضاً۔ در خانہا مستعمل می شود

۲۔ شملہ باطوق کمر مستعمل در اہالیان آسیا۔ طول ہشت گز و عرض ½۱ گز۔ رنگ ہائے مختلف دارد۔ قیمت از ۵۰ تا ۲۰۰۰ روپیہ۔

۳۔ دوشالہ از ۱۰۰ تا ۱۵۰ ایضاً۔ برآمد بہ تبت فقط۔

۴۔ گاش زیج یا پٹکا یا دستار۔ طول از ہشت تا دہ گز و عرض یک گز۔ رنگ مختلف یک قسم دو پل و دو زنجیر و دو حاشیہ دارد۔ از ۱۵۰ تا ۸۰۰ روپیہ۔

۵۔ سندیلہ۔ یک قسم آں زنجیر می دارد و دیگر بغیر زنجیر۔ مؤخر الذکر در طول از ہشت گز تا دہ گز و در عرض دوازدہ گرہ و بقایا اقسام پشمین علی سبیل الاختصار بال[۱] پوش قیمت از ۳۰۰ تا ۱۰۰۰ روپیہ۔ گلوبند[۲] از ۱۲ تا ۳۰۰ روپیہ۔ پستان بند[۳] از ۵ تا ۳۰ ایضاً۔ لنگوٹہ[۴] از ۱۵ تا ۳۰ ایضاً۔ پوستین[۵] از ۵۰ تا ۱۰۰۰ ایضاً۔ ازیچ[۶] از ۲ تا ۱۰ ایضاً۔ ازار بند[۷] از ۱ تا ۱۵ ایضاً۔ تکیہ[۸] مثل قیمت جموار۔ غلیلہ[۹] از ہشت آنہ تا دہ روپیہ۔ طاق[۱۰] پوش مثل قیمت جموار۔ خوان[۱۱] پوش از ۳۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

بقول آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳۳) اکنوں اشیاء ذیل از قسم پشمین مروج اند:—

۱۔ سادہ پشمینہ۔ ۲۔ جامہ وار یک رخہ و دو رخہ مختلف اقسام ۳۔ شال طور بغیر حاشیہ و پل و کنج۔ ۴۔ ساری (چادرے کہ زنان بجائے ازار و قمیض بجسم خود می پیچند۔ ۵۔ کلاہ ہا و چوغہ ہا

پل۔ کشیدہ کاری را گویند کہ بہر دو سرہائے شال می باشد۔

ڈھور۔ کشیدہ کاری ایست کہ بر چہار گوشۂ شال باشد۔

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

د درعہد عبداللہ خان سید یحییٰ نام شخصے اعمیٰ از بغداد تشریف آمدہ بود۔ عبداللہ خان اورا بوقت رخصت یک جورہ نارنجی عطا فرمود سید موصوف در مصر رسیدہ جورۂ مذکور والیٔ مصر بطور تحفہ گذرانید۔ دراں ایام پولین سکرٹر بوناپارٹ در مصر

(مسلسل) کونج۔ گلدستہ ہا کہ برگوشہ ہائے شال بافند۔

بوتہ۔ ہماں کونج است کہ مذکور شد۔ قیمت از ۴۵ تا ۷۰ روپیہ

۶۔ نعالین پشمینہ از ۲۰ تا ۴۰ ایضاً

۷۔ انقش از ۲۰۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

۸۔ چہار خانہ۔ طول غیر متعین۔ طول ½ ۱ گز۔ از ۵ تا ۱۰ ایضاً

۹۔ گلبدن۔ طول غیر معین۔ عرض از چہاردہ گرہ تا یک گز۔ از ۵ تا ۶ ایضاً۔

۱۰۔ لنگی۔ طول ½ ۳ گز۔ عرض ½ ۱ گز۔ از ۵۰ تا ۷۰ ایضاً۔

۱۱۔ تخین یا کلاہ۔ از ہشت آنہ تا چہار روپیہ۔

۱۲۔ جراب یا موزۂ خورد از یک روپیہ تا چہار روپیہ۔

۱۳۔ موزۂ پشمینہ۔ از ۵ تا ۲۵ ایضاً

۱۴۔ سکاب پوش (شامیانہ ہا) از ۳۰۰ تا ۱۵۰۰ ایضاً۔

۱۵۔ در پردہ (پردہ) بقیمت جمادار۔

۱۶۔ کجاری اسپ ۔ ایضاً۔

۱۷۔ کجاری فیل۔

درعہد سکھاں صنعت شال برعروج بود۔ مورکرافٹ سیاح کشمیر در ۱۸۲۳ء می گوید:—

"آمدنی کہ از صنعت شال کشمیر را حاصل گردد تقریباً سی و پنج لک روپیہ سالانہ است۔"

رسیده والی مصر جورهٔ تارنجی به او پیشکش ساخت۔ اهل فرانس آن دیده پسند خاطر نمودند و به موجب خواهش مردمان آن جا تاجران فرانس در کشمیر رسیده نقشه های جوره و قصابه وغیره بانواع گوناگوں فرمایش دادند۔ و بازار پشمینه به حدے رواج یافت تا آنکه میرزا محمد علی کارخاندار یک جورهٔ پشمینه بقیمت دوازده هزار و پانصد روپیه چهره شاهی فروخت نمود۔ کارخانداران دولت و ثروت حاصل نموده موجب پست فطرتی دَم فرعونی دادند۔ چنانچه در کلیان تماکو بجای آب شیر خام استعمال کردند و شب و روز در نغمه و عیش و شراب خوری و ارتکاب افعال شنیعه مشغول می بودند۔

منتقم حقیقی سببے ساخت که در ۱۲۸۶ھ[۱۱۴۱] جنگ فرانس و پروشه[۱۱۴۲] واقع شده۔ اهل فرانس را دو صد کروڑ روپیه جرمانه و هرجانه گرفتند۔ و همه مفلس و بے نوا گشته از هوس پشمینه در گذشتند۔ سوای آں مردمان یورپین را خواهش آں به خاطر نمانده۔ فی الحال کساد بازاری پشمینه به حدے رسید که جوره و قصابه بافتن موقوف کردند۔ تاجران پشمینه یکسر دیوالی[۱۱۴۳] شدند۔

کیفیت داغ شال[۱۱۴۴]

در عهد شاهان افاغنه زعفران و غلّات که از مال سرکاری بود۔ حکام از کردهٔ

۱۱۴۱ھ مطابق ۱۸۶۹ع۔ امّا لارنس سال نامبرده ۱۸۷۰ع نوشته است و نیز بقولش صنعت شالبافی را صدمهٔ دیگر در ۱۸۷۷ع (وقتیکه قحط سالی مردمان کشمیر را بے حال نمود) پیش آمد (ویلی آف کشمیر ص ۳۷۵)؛ ۱۱۴۲ھ جرمنی؛ ۱۱۴۳ھ مفلس و قلاش؛ ۱۱۴۴ھ صنعت شالبافی [illegible] سابقاً در حاشیهٔ گذشت بذریعه محکمهٔ منضبط بود (حالا؟) که اورا داغشال می گفتند۔ هر شال [illegible] در کشمیر تیار می شد مهر این محکمه داشت۔ بقول پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۸) دفتر داغشال در حویلی مجلس رائے (که در ۱۶۸۵ع از پنجاب آمده به کشمیر آباد شده بود (بقیه صفحه آینده)

نرخ بازار قیمت آں افزودہ ساکنان شہر را طرح می دادند چنانچہ باشندگان شہر را تاوان ونقصان آں باعث خرابی وسبب ویرانی می شد۔ خصوصاً طایفہ شال بافان کہ در آں زمان چہار صد دوکان سہ نفری بودند۔ بہ سبب طرح غلات زیادہ تر پریشان می گشتند۔

و در عہد حاجی کریم داد[۱۱۴۵] طرح زعفران و غلات موقوف شدہ بدل آن طایفہ شال بافان را سر ہر دوکان قلیلے نقدی گرفتن بطور ٹیکس[۱۱۴۶] تجویز یافت و آں را قصور شالی نام نہادند۔ بعد آں بصلاح پنڈت دلارام قلی[۱۱۴۷] کہ پیش کارۂ او بود بر تھان پشمینہ باج مقرر کردند چنانکہ تھان پشمینہ را بر کچہری[۱۱۴۸] داغ شال آوردہ آں را قیمت کردہ فی روپیہ نیم پائی باج مقرر نمودند۔

گویند روز اوّل یازدہ فلوس آمدنی داغ شال بود۔ انگاہ بابت دزدی و کارسازی تھانہا شقداران یعنی محافظان بہ ہر طرف مقرر شدند۔ ہمیں کہ یک دو گرہ ٹکڑہ[۱۱۴۹] بافت می شد بریدہ در کچہری داغ شال می بردند و ہنگام درستی تھان

(مسلسل) و جاہ داد قیمتی دہ بلیون روپیہ می داشت۔ لیکن در عہد ابراہیم خان ناظم کشمیر از طرف عالمگیر در غارت گری و فساد از دست داد) واقع بود ۔ در ۱۸۵۵ء چناں کہ معلوم خواہد شد بعہد مہاراجہ پرتاب سنگھ ایں در تخفیف آمد ؛

۱۱۴۵ ناظم کشمیر در عہد افغاناں از ۱۷۷۶ تا ۱۷۸۳ء ؛

۱۱۴۶ ٹیکس لفظ انگلیسی بہ معنی محصول سرکاری ؛

۱۱۴۷ آنند کول ایں نام دیا رام دادہ است ؛ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۹)

۱۱۴۸ کچہری داغ شال بمعنی عدالت داغ شال ۔ لیکن مراد مصنف ایں جا محکمۂ داغ شال است ؛

۱۱۴۹ ٹکڑہ بضم تاء ہندی و فتح راء ہندی بمعنے پارہ باشد ؛

داغ کردہ حوالۂ نوردی کہ ضامن شالباف می بود میکردند و محصول تھان گرفتہ برای فروختن آن واگذار نوشتہ می دادند و ضبطی پشمینہ بہ نوعے کردہ بودند کہ اگر کسے را بغیر داغ پشمینہ ظاہر می شد بہ حبس دوام و تاراج تام او را سزا می دادند مصرعہ۔ ہر کہ آمد براں مزید نمود۔

در عہد مختار الدولہ[۱۵۰] فی روپیہ یک پائی محصول داغ مقرر گشت۔ و در عہد عطا محمد خان[۱۵۱] ہژدہ ہزار دوکان بود۔ در عہد عظیم خان[۱۵۲] بیست و چہار ہزار دوکان شمار کردہ سر ہر دوکان دہ دہ خروار شالی برای سال یک بار طرح دادہ قیمت آن بعد تیاری تھان شامل باج وصول می کردند۔

و در عہد رنجیت سنگھ ہمگی شش ہزار دوکان بود۔ فی روپیہ سہ آنہ باج مقرر شدہ سوای آن بدعات بسیار رواج یافت و سر ہر دوکان دوازدہ خروار شالی بہ قیمت سہ روپیہ طرح شالی مقرر کردند کہ در قیمت آن دو روپیہ از کردہ نرخ بازار علاوہ بود۔ این قدر است کہ دراں وقت جواہر مل مرد فہیم و رسا داروغہ داغ شال شدہ بود۔ وے برای پرورش رعایا و ترقی قیمت پشمینہ تھان پشمینہ را از کردہ رائج بازار چہارم در قیمت افزودہ محصول و قیمت شالی وضع کردہ مابقی قیمتش برات بنام دیگر شالباف کہ باقی دار می بود می داد وے چہار آنہ سر روپیہ کم کردہ روپیہ نقدی وصول می یافت۔ دریں صورت شالبافان تھان ہای خود عمداً بدست داروغہ می فروختند و تاجران بلا علاجے از داروغہ تھان ہا خرید می کردند۔ دریں صورت باوجود ترقی باج و بدعت ہا شالبافان

۱۵۰ شیر محمد خان مختار الدولہ یکے از ناظمان کشمیر در عہد افغانان در ۱۷۸۶ء ۔

۱۵۱ ناظم کشمیر (۱۸۰۶ـــ۱۳) ۔

۱۵۲ ایضاً (۱۸۱۳ء) ۔

آسودگی یافتند و در اندک زمان شانزده هزار دوکان آباد شدند۔

و در عهد کرپا رام[۱۵۳] مصر بولاناتهه که برهمن او بود داروغهٔ داغ شال شده سر دوکان سه نفری ۷۵ روپیه باج مقرر کرده طرح شالی بدستور جواهرمل معمم داشت۔ و باج داغ شال مع محصول گذر آن دوازده لک روپیه داخل خزینه می ساخت۔

و در عهد میان سنگهه[۱۵۴] به سبب ظلم بولاناتهه و طغیان قحط همگی یک هزار و دو صد دوکان باقیمانده نرخ شالی فی خروار یک روپیه بود۔ و میان سنگهه سال اوّل سر دوکان بیست خروار شالی به حساب دو روپیه طرح داده در سال دوم آئین جواهرمل مروج ساخت و در عرصهٔ چهار سال شش هزار دوکان سه نفری آباد شدند۔ بعد آن رام دیال داروغگی یافته شالبافان سپرد کارخانداران نموده سال اوّل سر دوکان [illegible] و طرح شالی بیست خروار به حساب دو روپیه و مبیعهٔ خوش رضا پنج خروار به قیمت [illegible] مقرر نمود۔ و قطعی حکم داد که شاگرد کسی کارخاندار بر دوکان دیگر کارخاندار نه رود۔ یعنی بروز تقسیم اوّل بر دوکان هر کس که بنشست تا ابد غلام اوست۔ شال بافان به سبب انتظام بندش نهایت مظلوم شده مفلوک گشتند۔ کارخانه داران به نسبت آن ها تعدی بسیار جایز داشته خود دولت مند و مال دار شدند۔ سال دوم سر دوکان دو نیم خروار طرح افزوده یعنی بیست و هفت خروار و هشت ترک که قیمت آن [illegible] مقرر نمودند سر هر دوکان مع باج داغ شال و طرح شالی یک صد و پنجاه روپیه مشخص کرده که آن را آئین نام نهادند۔ مدعا که شاگرد کار کنند یا نه کنند

---

۱۵۳ ناظم کشمیر در عهد سکهان از ۱۸۲۷ الغایت ۱۸۳۱ء

۱۵۴ میان سنگهه ۱۸۴۱ ـــ ۱۸۳۴ء

آئین معمولی بدہد۔

: در حکومت شیخ غلام محی الدین[۱۱۵۵] دلبث[۱۱۵۶] داروغگی یافت و بر آئین مقررہ میان سنگھ نوزدہ روپیہ در باج افزودہ طرح شالی بدستور میان سنگھ مقرر داشتہ دوکان دونیم نفری مشخص کردہ یک صد و ہفتاد روپیہ سر دوکان باج مقرر نہاد۔ دراں زمان ہمگی پنج ہزار دوکان بود و بیست و دو نفر شال بافان بہ خوف ظلم نرانگشتان خود قطع کردہ از شال بافی خلاص شدند۔ از کردۂ ظلم حاکمان آسیب کارخانہ داران بہ نسبت آن ہا جانکاہ بود و شیخ امام الدین در حکومت مستعارۂ خود بند خلاص کردہ شال بافان را آزادی بخشید و از طرح شالی فی نفر دو آنہ تخفیف نمود۔ و از کارخانہ داران سر نفر سہ روپیہ انعام دہانیدہ : بر منہ دوری چہارم افزون کردہ از طرح شالی حصّہ سوم بہ ذمۂ کارخانداران گذاشتہ کارخانہ داران را نعل در آتش افگندہ شاگردان دل خوش گردانید۔

: در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ بیست و ہفت ہزار نفر و یازدہ ہزار دوکان بود۔ پنڈت راجہ کاک در بہ مساوی دوازدہ لک روپیہ بمعہ طرح شالی ٹھیکہ دار محال داغ شال شدہ شال بافان را سر نفر چہل و ہشت روپیہ چلکی باج مقرر نمود و بدستور سابقہ باز بندش ساختہ شاگردان ذمۂ کارخانہ داران کردہ یکے را بر دوکان دیگرے رفتن منع کلی نمود۔ موجب آن شالبافان مقہور و مجبور ماندہ و از صبح تا شام کار کردہ فی ہزار سیخ را۔ چہار و نیم دمڑی مزدوری می یافتند۔ ازاں جملہ بعض شاگردان در ماہ ہفت ہشت روپیہ کار کردہ منجملہ آں پنج روپیہ خراج شاہی وضع نمودند بر دو سہ روپیہ قناعت می کردند و

[۱۱۵۵] از ۱۸۴۱ء تا ۱۸۴۶ء ؛

[۱۱۵۶] صحیح "دلپت" است و آں چہ در کتاب است غالباً از سہو کاتب است ؛

بعضے شاگردان شست کار در ماه دو سه روپیه کار کرده باقی دار سرکار مانده از کاسهٔ گدائی نان می خوردند۔

و در سنه ۱۹۲۴ب مطابق سنه ۱۲۸۴ھ مهاراج رنبیر سنگه از باج معلقه چلکی یازده روپیه تخفیف نمود و در سال سنه از طرح شالی که فی نفر پانزده خروار بحساب دو روپیه چهار آنه چلکی معمول بود چهار آنه معاف فرمود۔ و در بدل ماهوارهٔ نقدی جنس پشمینه دادن تجویز داده که تا عرصهٔ ده سال عوض باج شاهی و طرح شالی جنس پشمینه از کارخانداران می گرفتند و به سبب کساد بازار مهاراجهٔ مذکور را در تهان های پشمینه نقصان کلّی عاید گشت و اهل کاران هم بسیار خورد برد نمودند۔ چونکه کارخانه داران به سبب کساد بازار روز بروز خراب شدند بدین وجه در سنه ۱۹۳۳ بکرمی سنه ۱۲۹۳ھ مهاراجه نامدار از باج ۲۷ ۱۱ روپیه معاف نمود و در سنه ۱۲۹۴ همگی یازده روپیه فی نفر باج مقرر شده طرح شالی سر بسر تخفیف یافت۔

و در سنه ۱۲۹۵ھ مطابق سنه ۱۹۳۵ب[۱۵۷] به سبب قحط و کساد بازار شالبافان تباه شده باج داغ شال سر بسر معطل گشت و به جای آن روانگی پشمینه سر صد بیست روپیه و شال فروشی و پرمٹ سر صد یازده روپیه جمله سر صد سی و یک روپیه مقرر گشت و در سنه ۱۳۰۳[۱۵۸] هجری آن هم حسب منشای گورنمنٹ تخفیف یافت۔

زبان کشمیر[۱۵۹]

در عهد اوّل زبان مردمان کشمیر خاص تلفظ سنسکرت بوده است و به مرور

---

۱۵۷ ۶۱۸۷۸ ؛ ۱۵۸ ۶۱۸۸۵ ؛

۱۵۹ نزد اهالیان کشمیر این زبان بنام "کوشر" شهرت دارد۔ لارنس در ویلی آف کشمیر ص ۴۵۴ ازیں رائے اتفاق کرده است که اصل کشمیری از سنسکرت است۔ لیکن این امر محل (بقیه بر صفحهٔ آینده)

دہور در الفاظ آں فتور آمدہ کیفیتے دیگر پیدا نمود۔ چنانچہ اکنوں ساگ را "ہاک" و مُنگ را "مہنیو" می گویند۔ سوای آں بسبب تقرب بلاد دیگر آمد و رفت مردم اطراف و امصار و تسلط فرمان روایان ممالک غیر مردمان ایں جا۔ الفاظ زبان آں ہا آموختہ بہ سبیل تکلم استعمال نمودند۔ چنانچہ در عہد حکومت ترکان الفاظ ترکی و در زمان شاہان ہند الفاظ ہندی و در وقت شاہان دُرّان الفاظ فارسی و پشتو و بموجب مہارت علمی الفاظ عربی شامل آں کردہ زبانے ریختہ اختراع نمودند۔

و بموجب تحقیقات ایں صاحب معلوم می شود کہ از یک صد لفظ زبان کشمیری پنجاہ حرف از سنسکرت و دہ لفظ از فارسی و پنج لفظ از ہندی و دو لفظ از عربی می باشند و از الفاظ مخترعہ کشمیری و تبتی و داردی و ڈوگری سی و سہ لفظ مخلوط خواہند بود۔ ۱۱۶۰

{مسلسل} بحث است کہ زبان کشمیری در نوشتن و خواندن گاہے معمول ایں دیار بود یا نہ؟ و اگر بود رسم الخط اش چہ نام داشت۔ جواب ایں ہر دو سوال ابوالفضل دادہ است چنانچہ می گوید:-

"اگرچہ اہل کشمیر زبان خود می دارند۔ لیکن اہم کتب شاں بزبان سنسکرت باشد۔ علاوہ ازیں ایں قوم رسم الخط دیگر دارد کہ در نسخہ ہائے قلمی استعمال کنند"۔ (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۵۱)

از قول ابوالفضل "ایں قوم رسم الخط دیگر دارد" قیاس می رود کہ مراد ازیں خط "شارداً" است کہ بقول لارنس منزبور از قسم دیوناگری (ہندی) است وقتے در کشمیر مستعمل بود۔

فی الحال خطِ نسخ بہ اختراعِ نشان ہا کہ مناسب حال نظم صوتی زبان کشمیری است مروج است۔ ۱۱۶۰ در ہیں ضمن قول صحیح راقم ایں است:-

من از شخصے باسند صحیح خبر دادہ ام کہ زبان کشمیری در ہر یک صد بیست و پنج الفاظ سنسکرتی چہل فارسی {بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید}

و در زبان کشمیری مثل عربی و انگریزی وسعت الفاظ بسیار دارد۔ و نیز در تلفظ آن آوازہای عجیب معمول است کہ در ہیچ زبان ہمچنان یافتہ نمے شود۔ چنانچہ یک حرف بہ چند آواز ادا می کنند و یک لفظ بہ چند معنی استعمال می نمایند۔ حروف تہجی کشمیر تا شصت و پنج حرف یافتہ اند۔ و قاعدۂ صرف و نحو آں بعض دانشمنداں خیال می داشتند لیکن درست نمی شود۔

تواریخ ملک کشمیر

تاریخ حالات ملک کشمیر بسیار یادگار است۔ امّا بہ وقوع حوادث و طوارق زمانہ نام بعضے تواریخ پیشین از لوح زمانہ محو شدہ است۔ اکنون نام بعضے تواریخ مشہورہ یاد کردہ شود۔

تاریخ شاستری۔ تاریخ رتناکر۔ پنڈت رتناکر در زمانہ راجہ اونتی ورما از ابتدای دور کلجوگ تا عہد خود احوال راجہ ہا مشرحاً درج کردہ است۔ دریں زمان نقل آں عنقا۔ لیکن بعضے قصص آں را ملّا احمد در زمان سلطان زین العابدین ترجمہ کردہ است اثر آں در ملک موجود خواہد بود۔

راجہ ترنگنی۔ پنڈت کلہن[۱۶۱] در عہد راجہ جے سنگھ بہ دقت الفاظ منظوم

(مسلسل) پانزدہ ہندوستانی دہ عربی و بقیۂ آں الفاظ تبتی دارد۔"

(سفرنامہ وائن جلد اوّل ص ۳۶۸)

[۱۶۱] پنڈت کلہن پسر چمپک وزیر ہرش (۱۰۸۹ - ۱۱۰۱ء) است۔ بقول ڈاکٹر صوفی کلہن از قبیلۂ برہمنان است۔ نامش کلہن در پراکرت (زبان مروجہ) ماخوذ از کلیان است کہ در سنسکرت خوشی و مسرت را گویند۔ کلہن بلحاظ مذہب متبع "شیو" بود۔ لیکن مع ایں ہمہ مداح "بدھ" نیز بشمار می رود۔ چیزیکہ او را مشہور آفاق گردانید کتابش راجہ ترنگنی است (بقیہ برصفحۂ آیندہ)

کردہ است مضامین آں کم تر بفکر می آیند۔ وے در دیباچۂ کتاب می نگارد کہ من دوازدہ جلد پوران ہا جمع کردہ این نسخہ تصنیف کردہ ام و از پوران ہای مذکورہ دریں ملک نام و نشان پیدا نیست۔ دریں وقت ہمیں نسخہ راجہ ترنگنی در ملک مشہور است

{مسلسل} کہ بہ حوالی سنہ ۴۹ — ۱۱۴۸ء در عہد راجہ جے سنگھ باختتام رسید۔ سیرا ویل سٹائن مترجم راجہ ترنگنی متعلق وے چنیں رائے دارد:—

"کلہن را با تنقید نگاہ باید کرد زیراکہ سلسلۂ تاریخش غیر معتبر و ماخذہاش غیر صحیح و دلش نذر و تہدیہ گرائیدہ است۔"

راجہ ترنگنی مزبور بہ ہشت ابواب منقسم است کہ ہر یکے ازاں بہ ترنگ (موج) موسوم است تفصیل مصرعہا در ہر یک ترنگ درج ذیل است:—

۱- ۳۷۳ مصرع ہا۔
۲- ۱۷۱ ایضاً
۳- ۵۳۰ ایضاً
۴- ۷۲۰ ایضاً
۵- ۴۸۳ ایضاً
۶- ۳۶۸ ایضاً
۷- ۱,۷۳۲ ایضاً
۸- ۳,۴۴۹ ایضاً

بقول آر۔ ایس پنڈت راجہ ترنگنی قریباً پنجاہ سال قبل از شکست پرتھوی راج چوہان و دو صدی قبل از دودمان شاہ میری در کشمیر نوشتہ شد۔

اولین ترجمۂ راجہ ترنگنی بر فارسی بہ حکم سلطان زین العابدین کردہ شد۔ دریں وقت نامش "بحر الاسمار" بود۔ بعد ازاں در عہد جلال الدین اکبر ملا عبد القادر بدایونی بہ تکمیل (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

مُصنّف آں بعدم وثوق خبر رجہای ادایل کل جوگ ترک نمودہ است و ہمگی احوال دو
ہزار و پانصد سال تا عہد جے سنگھ می نگارد۔ البتہ غنیمت است۔ غیر ازیں
نام تاریخ چھولاکر و بھولا راج و پدمہ مہر و کھیم اندر ۱۱۶۳ھ و سورت و شریور و پراجہ بٹ ۱۱۶۴ھ

مسلسل) نظر ثانی وے متعین گردید۔ در عہد جہانگیر ملک حیدر چاڈورہ راج ترنگنی را بہ غایت
مختصر نمودہ بتاریخ کشمیر موسوم کرد۔ در ۱۸۳۵ء ادارہ "رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ"
نسخۂ راج ترنگنی کہ بر مخطوطۂ ولیم مورکرافٹ مبنی بود بار اول اشاعت کرد۔ در ۱۸۵۲ء راج ترنگنی
مع ترجمۂ در فرنچ زیر اہتمام ادارۂ ایشیاٹک سوسائٹی پیرس شائع گردید۔ در ۱۸۹۲ء سر اورل سٹائن
نسخۂ راج ترنگنی با تنقید از چاپ خانۂ بمبئی شائع کرد۔ ہشت سال بعد ہمیں کس راج ترنگنی
را بزبان انگلیسی ترجمہ کردہ در ۱۹۰۲ء حلیہ انطباع پوشانید۔ بقول رنجیت پنڈت ایں ترجمہ نیز
ناکمل بود۔ چنانچہ در ۱۹۳۵ء رنجیت پنڈت داماد موتی لال نہرو دقتیکہ در قید بود راج ترنگنی را
مکمل ترجمہ نمود۔ ڈاکٹر صوفی ایں ترجمہ را بسیار ستودہ است۔ یک ترجمۂ راج ترنگنی در "اردو" از
پنڈت ا چھر چند شاہ پوری نیز یادگار است۔ ایں ترجمہ سنہ ۱۹۱۲ء کردہ شدہ است و مطبوع است۔
۱۱۶۳ھ کھیم اندر پسر پرکاش اندر برہمن است۔ در عہد راجہ اننت جائیکہ اکنوں نشاط باغ
واقع است پیدا شد۔ مورخاں اگرچہ از صحیح تاریخ ولادتش خاموش اند۔ لیکن از کارنامہائے
ادبی اش قیاس نمودہ اند کہ وے مابین سنہ ۹۹۰ء لغایت سنہ ۱۰۶۰ء پیدا شد۔ کھیم اندر یکے از
سہ پسران پدرش بود۔ کھیم اندر مع دانستن صرف و نحو و موسیقی و مصوری از صنعت و دستکاری
مثل نجاری و آہنگری نیز حظ وافر داشت۔ بعمر ۲۵ سال در حلقۂ ازدواج داخل شد و یک
پسر سوم اندر کہ اتالیق پسر راجہ اننت بود از و یادگار ماند۔
کھیم اندر صاحب تصانیف کثیرہ است کہ مشہور ترین ازاں درپ دلن (برمی نشاندن
غرور) و دیش اپدیش (نصائح متعلق حکومت) و برہت کتھا (قصص و روایات) است۔ کیتھ
از و مصنفاتش بہ تفصیل بحث نمودہ است۔ (کشیر جلد اول ص ۶۰) ۱۱۶۳ھ (بر صفحۂ آیندہ)

در ملک مشہور است شاید کہ اثر آں ہا در ملک موجود خواہد بود۔ نوکر صاحب جستجو کردہ نسخۂ کعیم اندر بہم نمود۔ امّا بہ علّت اغراق پسند نہ فرمود۔

زینۂ ترنگنی ضمیمۂ راژہ ترنگنی است کہ پنڈت زونہ راج[۱۱۶۴] بہ فرمان سلطان زین العابدین از عہد جے سنگھ تا زمان بڈھ شاہ حالات راجہ ہا و سلاطین مفصل ضبط کردہ است و پنڈت شری بوز تکملۂ آں نمودہ است۔

تاریخ اودھ بٹ[۱۱۶۵] ضمیمۂ زینہ ترنگنی است کہ از عہد بڈھ شاہ تا زمان اکبر شاہ حالات درج نمودہ است۔

۱۱۶۳ھ شری در یکے از مؤرخان عہد بڈشاہی است۔ بوجہ تکمیل تاریخ جونراج کہ بفوتش نامکمل ماندہ بود شہرت تاریخی حاصل کردہ است۔ ڈاکٹر صوفی اورا نقال پنڈت کلہن نوشتہ است۔ از کارنامۂ شری در ایں است کہ بعد وفات بڈشاہ ایں مرد "یوسف زلیخائے جامیؒ" را در ۱۵۰۵ء بہ سنسکرت آورد و بنام "کتھا کوتکا" موسوم کرد۔ کتاب مزبور در چھاپ خانۂ نرنے ساگر بمبئی در ۱۹۰۱ء مطبوع گردیدہ است۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۴ھ جونراج یکے از عالمان بزرگ و محقق زبان سنسکرت است۔ در تاریخ دانی ثانی کلہن بود و تمام کتاب راژہ ترنگنی را در الفاظ خود خلاصہ نمودہ بہ ترتیب موجودہ آورد۔ بادشاہ اورا انعام کثیر داد۔ جونراج در ۱۴۵۹ء وفات یافت۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۵ھ یکے از محققان زبان سنسکرت است کہ بہ دربار سلطان زین العابدین جمع آمدہ بودند۔ محبت علم بحدے داشت کہ برائے تعلیم اتھر وید بہ مہاشترا رفت و از انجا واپس آمدہ بحکم شری بٹ مہتمم دار المصنفین بڈشاہی در اشاعت تعلیم وید در کشمیر مصروف شد ؛

تواریخ فارسی

وقایع ملک کشمیر۔ کہ در زمان سلطان زین العابدین ملّا احمد ترجمۂ راجہ ترنگنی و رتناکر مع احوال سی و پنج راجہ گم شدہ کلہن پنڈت مطابق رتناکر برابر ضبط کردہ است و از تعصب و جانب داری معرّا و عبارتش مصفّا۔

تاریخ ملّا نادری۔ در زمان زین العابدین تصنیف کردہ است اسمش معلوم و جسمش معدوم۔

تاریخ قاضی حمید۔ در زمان بڈھ شاہ تصنیف کردہ است نقل آن نایاب۔

تاریخ ملّا حسین قاری[۱۱۶۶]۔ در افواہ مشہور است و کیفیت آن غیر معلوم۔

منتخب التواریخ حسن بیگ[۱۱۶۷] در عہد[۱۱۶۸] ... تصنیف کردہ است بہ نظر نامہ نگار نرسید۔

تاریخ سید علی[۱۱۶۹]۔ خواجہ اعظم نقل کردہ است شاید در ملک موجود باشد

۱۱۶۶ھ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری در تمہید واقعات کشمیر ص ۳ نام این تاریخ ذکر نمودہ است بقولش معلوم می شود کہ تاریخ ملّا حسین قاری قبل از تاریخ ملک حیدر چاڈورہ تصنیف شدہ بود

۱۱۶۷ھ حسن ابن محمد الخاکی شیرازی ؛

۱۱۶۸ھ البیاض فی الاصل۔ لیکن از بیان ڈاکٹر صوفی در کشمیر جلد اوّل در بیان مخطوطات فارسی معلوم می شود کہ منتخب التواریخ مصنّفہ حسن بیگ در عہد جہانگیر ۱۰۱۹ھ مطابق ۱۶۱۰ء نوشتہ شد۔ یک نسخۂ این کتاب در کابل نزد ایم غبار معرفت آریانہ جادہ ابن سینا زیر نمبرہ ۲۳ یافت می شود ؛ ۱۱۶۹ھ یک نسخہ ازین کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن محلہ نوہٹہ سری نگر موجود است۔ (کشمیر جلد اوّل)

تاریخ حیدر ملک[۱۱۷۰]۔ در عہد جہانگیر شاہ مطابق راجہ ترنگنی ترجمہ کردہ است لیکن از خودستائی و تعصب مذہبی سراسر مملو است۔

بہارستان شاہی[۱۱۷۱]۔ معروف بہ راجہ ترنگ مصنف آن از روی شیعگی نام خود پوشیدہ داشتہ است۔ احوال آں نیز مطابق ترجمۂ راجہ ترنگنی تا عہد جہانگیر شاہ مشروح است لیکن از تعصب و خودستائی خالی نیست۔ میر شمس عراقی را ستایش از حد متجاوز می سازد۔

واقعات کشمیر[۱۱۷۲] از تصنیفات خواجہ اعظم دیدہ مری است۔

۱۱۷۰ خواجہ محمد اعظم نیز ہمیں رائے متعلق ملک حیدر چاڈورہ و تصنیفش ظاہر کردہ است

۱۱۷۱ تاریخ کشمیر است از آغاز تا ۱۰۲۳ھ مطابق ۱۶۱۴ء۔ بقول اے۔ سی۔ سٹوری از عہد مسلمانان در کشمیر مکمل بحث نمودہ است۔ نسخہ ہائے وے در کتاب خانہائے ریو نمبرہ ۲۹۷ (a) و ۲۹۷ (b) ایٹے نمبرہ ۵۰۹ ۔

۱۱۷۲ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری پسر خیر الزمان خاں کشمیری مجددی است۔ در ۱۱۰۰ھ مطابق ۱۶۸۹ - ۹۰ یا ۱۱۰۲ھ مطابق ۱۶۹۰ - ۱ پیدا شد۔ خواجہ اعظم شاگرد ملّا عبد اللہ و مراد بیگ و کامل بیگ و میر ہاشم وغیرہ است۔ در طریقت مرید با اخلاص ملا مراد نقشبندی متوفی ۱۱۳۴ھ مطابق ۱۷۲۱ - ۲ است۔ در ۱۱۸۵ھ مطابق ۱۷۷۱ - ۲ء از درد گردہ فوت شد۔ خواجہ اعظم مزبور صاحب تصانیف کثیرہ بود۔ موسیو سی۔ اے۔ سٹوری (پرشین لٹریچر حصہ دوم ص ۶۸۳) کتب ہائے ذیل را و منسوب کردہ است:-

۱۔ فیض مراد در سوانح حیات و اقوال پیر خود۔

۲۔ فوائد المشائخ در فقر۔

۳۔ رسالہ اصابۃ الجبر۔

۴۔ تجربات الطالبین

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

احوال راجہا و سلاطین و تذکرہ حضرت اولیا و علما و فضلای کشمیر مخلوط و مربوط بطور اختصار و ایجاز تا عہد افراسیاب بیگ خان بہ عبارت سادہ ضبط کردہ است اہل ملل آن را پسند نمی دارند لیکن مفید اہل اسلام است۔

تاریخ نافعی[۱۱۷۳]۔ محمد زمان نافع تا عہد محمد شاہ غازی احوال سلاطین اسلامیہ درج کردہ است و ذکر حضرت شیخ حمزہ قدس سرہ حالات میر حمزہ کبری بہ کمال توضیح و تشریح نوشتہ است۔

تاریخ مولوی ہدایت اللہ متّو۔ تا عہد میر داد خان ضمیمۂ واقعات کشمیر است ذکر سلاطین و حضرات مخلوط درج کردہ است۔

واقعات نظامیہ[۱۱۷۴]۔ مصنّفہ مولوی نظام الدین محمد تا عہد دیوان کرپارام ضمیمۂ واقعات کشمیر است احوال سلاطین و تذکرہ حضرات دین بہ تتبع خواجہ اعظم درج کردہ است۔

شاہنامۂ کشمیر۔ راجہ سوکہ جیون در عہد خود از شعرای وقت متین[۱] و نوید[۲] و سامی[۳] و توفیق[۴] و راجح[۵] و حسن[۶] و شایق[۷] ہفت کس انتخاب کردہ بر

[مسلسل] ۵۔ اشجار الخلد

۶۔ ثمرات الاشجار

۷۔ شرح کبریت احمر

مخطوط ہائے واقعات کشمیر در اکثر کتب خانہ ہائے اوردیا ایشیا یافت می شوند۔

۱۱۷۳ بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد اوّل ص ۵۷ تمہید) یک نسخۂ ایں کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن نوہٹہ سری نگر کشمیر موجود است ؛

۱۱۷۴ بقول ڈاکٹر صوفی مزبور یک نسخۂ ایں کتاب نزد خواجہ غلام محمد نقشبندی احراری مجددی خانیار سیدواری سرینگر موجود است ؛

نظم کردن تاریخ کشمیر مامور ساخت و ہر یک شاعر را یک یک حصّہ تفویض نمود۔ ہمیں که در تصنیف آں شروع کرده بودند سکھ جیون رام چشمان از حدقہ بیروں کشیدند اکنوں از تصنیف ملاّ توفیق قریب ده ہزار بیت و از طبع زاد سامی تخمیناً یک نیم ہزار بہ نظر می آید و از تصنیف عبدالوہاب شایق[۱۱۷۵] که تذکرهٔ اولیا ذمّهٔ او بود۔ قریب شصت ہزار بیت غیر منتظم موجود است باقی مفقود۔

باغ سلیمان[۱۱۷۶]۔ میر سعدالله شاه آبادی منظوم کرده است به متابعت خواجه اعظم حالات سلاطین و حضرات دین بطور اختصار و ایجاز تا عہد جمعه خان[۱۱۷۷] ضبط

[۱۱۷۵] ایں جزو از شاه نامه در خاندان میرزا غلام مصطفیٰ مرحوم وزیر وزارت سری نگر موجود است (ملاحظه کنید تذکره مخطوطات فارسی کشمیر جلد اول) ؎

[۱۱۷۶] "باغ سلیمان" به حساب ابجد ۱۱۰۴ اعداد می دہد و غالباً ہمیں سال آغاز ایں کتاب است زیرا که ورود جمعه خاں در کشمیر بحیثیت ناظم در ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ء شده است۔ یک خصوصیت قابل ذکر در وجه تسمیهٔ ایں کتاب "به سلیمان باغ" ایں است که مؤرخین فارسی کشمیر را "باغ سلیمان" می نامند زیرا که ایں سرزمین نزد ایشاں محل ورود سلیمان علیه السلام است۔ نقول "باغ سلیمان" در کتاب خانه محکمهٔ ریسرچ اینڈ پبلیکیشن حکومت جموں و کشمیر و کتاب خانهٔ آصفیه حیدر آباد دکن یافت می شود۔ اوراق نسخهٔ ریسرچ لائبریری ۲۵۲ عدد است ؎

[۱۱۷۷] جمعه خاں ہوتک زئی یکے از ناظمان کشمیر در عہد افغانان درّان (۱۷۵۲ء—۱۸۱۹ء) بود۔ بقول مفتی عزیزالدین مصنّف "احسن التواریخ" جمعه خاں بتاریخ ۲۷ ماه شعبان المعظم ۱۲۰۲ھ (۱۷۸۷ء) کابل را به عزم پکھلی الوداع نموده در ماه رمضان داخل کشمیر گشت جمعه خاں مسلسل چہار سال بر صوبیداری کشمیر فائز بود۔ بالآخر در ۱۷۹۳ء بعارضهٔ اسہال درگذشت۔ اولاً در احاطهٔ سید قمرالدین خوارزمی (متوفی ۹۰۷ھ = ۱۵۰۱ء) مدفون شد بعده نعشش را به قندهار بردند ؎

کردہ است۔ اہل ملل را مرغوب نیست۔

لُبّ التواریخ[۱۱۷۹]۔ ملا بہاؤالدین تا عہد شیخ غلام محی الدین احوال راجہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ است۔

تحقیقات امیری۔ خواجہ امیرالدین پکھلیوال حالات حکام و سلاطین و حضرات دین بہ عبارت خواجہ اعظم و مولوی ہدایت اللہ و مولوی نظام الدین محمد تا عہد شیخ محی الدین تالیف کردہ است و غیر منتظم ماندہ است۔

منتخب التواریخ[۱۱۸۰]۔ منشی نراین کول تا عہد عالمگیر حالات راجہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ منصفانہ گفتہ است۔

مجموعۂ تواریخ[۱۱۸۱]۔ مصنفہ آں بیربل پنڈت کاچرو۔ احوال راجہا و

۱۱۷۸ یک نسخۂ آناں در برٹش میوزیم و دیگر در فہرست ریو جلد سوم ص ۹۵۷ (a) موجود ست

۱۱۷۹ یعنی ۱۸۴۵ء (۱۲۶۱ھ)؎

۱۱۸۰ در سبب تالیف کتاب خود نارائن کول عاجز چنیں می گوید ما حصلش ایں است:-

"در سنہ چہارم جلوس اعلیٰ حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی مطابق سنہ ہزار و یک صد و بیست و دو ہجری عارف خاں نائب دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مؤلف بزبان سنسکرت کہ راجہ ترنگ می گویند بایں ہیچمدان را گفت کہ ترجمۂ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طبایع خاص و عام نہ افتادہ با تاریخ کلہن پنڈت و مورخان دیگر کہ اعتماد را شاید مقابلہ کند۔ و ترجمۂ مزبور را بہ فارسیٔ خالی از تکلفات مترسلانہ بقلم آورد تا طبع مطالعہ کنندگاں ملال نیارد۔" (ورق ۳ و ۴)

۱۱۸۱ یک نسخۂ آناں در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و دیگر در کتاب خانۂ سری رنبیر سنگھ جموں موجود است؎

سلاطین تا زمان شیخ غلام محی الدین مطابق تاریخ خواجہ اعظم وغیرہ ضبط کردہ است۔
و در بسط عبارت و رنگینی الفاظ و طوالت کلام رو انفصل را مات نمودہ است
لیکن محققانہ و منصفانہ نیست قصص و حکایات سرراہی درج کردہ است۔ ہمگی اہل
ہنود را مفید و مرغوب۔
گلزار کشمیر۔[۱۸۳] تصنیف دیوان کرپا رام کہ تا عہد مہاراجہ گلاب سنگھ
مختصر و موزون بہ عبارت رنگین و الفاظ سنگین مع حالات زاید مبسوط است
خلاصۃ التواریخ۔[۱۸۴] میرزا سیف الدین بہ کمال عرق ریزی نسخۂ تازہ رنگینی

۱۸۲؎ درسنہ ۱۸۷۰ء وسنہ ۱۸۷۱ء در لاہور مطبوع شدہ است۔ در ابتدا سنہ ۱۸۴۶ء و در اختتام سنہ ۱۸۴۸ء وسنہ ۱۸۴۹ء درج است (پرشین لٹریچر سیکشن ۲ مؤلفہ سی۔ اے سٹوری ص ۶۸۲)

۱۸۳؎ یک نسخہ این کتاب نزد میرزا کمال الدین شیدا بی۔ اے صدر بلدیہ سری نگر و دیگر اذاں درکتابخانۂ جامعہ ایڈن برگ در فہرست مخطوطہ ہائے عربی و فارسی زیر نمبرہ ۲۳۴ موجود است۔ مطابق روایت صاحب "کشیر" جلد اول ص ۵۸ میرزا سیف الدین وقایع نویس از ابتدا تا سنہ ۱۲۷۸ھ مطابق سنہ ۱۸۶۱ء تاریخ کشمیر دریں درج نمودہ است۔ اوراق ۱۷۱۔ حجم "۵ × "۸ سطور ۱۳۔ ہر سطر سہ انچ در طول۔ نوشتہ در نستعلیق عمدہ۔ در آخر نام مصنف میرزا سیف الدین مع سنہ ۱۲۷۸ھ درج است۔ میرزا محی الدین برادر میرزا سیف الدین کار برادر خود جاری داشتہ بتاریخ ۲۲ اکتوبر سنہ ۱۸۶۱ء ختم نمود۔

۱۸۴؎ مطابق روایت ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۵۶) کتاب مزبور در سہ جزو است و بحیثیت مجموعی باین تفصیل ۲۰۴ صفحات دارد۔ جزو اول ۵۰ صفحات۔ جزو ثانی ۵۴ صفحات جزو ثالث ۱۰۰ صفحات و جیز التواریخ در سنہ ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ باختتام رسید۔ یک نسخۂ این کتاب در قبضۂ مفتی محمد شاہ صاحب سعادت موجود است

را سر نو ترجمہ کنانیدہ مختصرے تا عہد مہاراج گلاب سنگھ مرتب کردہ است لیکن ابنای روزگار از مطالعۂ آں محروم اند۔

دجیز التواریخ[1184] ۔ ملّا عبد النبی خانیاری تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ مع تذکرۂ حضرات مختصر مرتب کردہ است۔

تاریخ کشمیر ۔ پنڈت دیارام کاتب مختصر و منظوم تا عہد مہاراج ؟ مرتب کردہ است۔

تواریخ کشمیر بزبانِ انگریزی

ناردرن باریا[1185] مسٹر ڈرو صاحب احوال تمی قلمرو مہاراج از جموں و کشمیر و لداخ وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

تاریخ انس صاحب[1186] ۔ مسٹر انس چہاردہ سال کیفیت کشمیر تحقیق کردہ احوال سلاطین وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

۱۱۸۵ مراد از ناردرن بیریر آف انڈیا تصنیف فریڈرک ڈریو صاحب - FREDERIC EDWARD DREW است ۔ کتاب مزبور در ۱۸۷۵ء باہتمام اڈورڈ سٹینفورڈ EDWARD STANFORD در لندن مطبوع گردیدہ است۔

۱۱۸۶ مراد از "ویلی آف کشمیر" تصنیف سر والٹر لارنس صاحب معتمد خصوصی نائب السلطان ہند است. در ۱۸۹۵ء کتاب مزبور باہتمام ہنری فورڈ در چاپ خانۂ جامعہ آکسفورڈ لندن مطبوع گردیدہ است۔

حسن در ہر مقام لارنس صاحب را انس صاحب نوشتہ است ۔ شاید ایں امر مبنی بر عادت قوم است کہ مطابق تسہیل شاں با الفاظ سلوک می کنند ۔ چناں کہ در تلفظ مروجہ کشمیر عیاں است۔

گلدستۂ کشمیر[۱۱۸۷] - پنڈت ہرگوپال بزبان اردو تصنیف کردہ است و تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ حالات راجہا و سلاطین بہ کمال تعصّب و جانب داری مختصر گفتہ است - اہل ملل آں را پسند نمی کنند - غیر ازیں حالات حکّام و سلاطین کشمیر در تواریخ امصار و بلاد دیگر مثل تاریخ رشیدی و تاریخ آئین اکبری و ناسخ[۱۱۸۸] التواریخ و جام جہاں نما وغیرہ مشروح و مبسوط است -

سنۂ کشمیر

صاحب وقایع کشمیر رقمطراز است کہ در خطۂ کشمیر تا عہد راجہا سنۂ ہفت رکھیشران[۱۱۸۹] مروّج بود - وقتے کہ رینچن شاہ خلعت اسلام پوشید - سنۂ ہجری در تحریرات و احکامات و معاملات معمول ساخت امّا اسمائے شہور در ملک

۱۱۸۷ - در مطبع فارسی آریہ - لاہور ۱۸۸۳ء چاپ سنگی گردیدہ است ؛

۱۱۸۸ - یک نسخۂ ازاں در کتاب خانۂ "سری رنبیر سنگھ" جموں موجود است ؛

۱۱۸۹ - سنۂ "سپت رشی" یا لوکک تاحال نہ صرف مابین - برہمنان کشمیر متداول است بلکہ در تمام علاقۂ کوہستان جنوبی مثل چمبہ و کانگرہ و منڈی نیز باستعمال می رود ؛ (تمہید راج ترنگنی جلد اول ص ۵۸ مترجمہ سٹاین)

پروفسور بوہلر از حوالۂ "الھند" ج - دوم - ص ۸ تصنیف ابو ریحان بیرونی ثابت کردہ است کہ آغاز سنۂ لوکک از یکم ماہ چیت شُدی (نصف ماہ روشن) از اختتام سنہ ۲۵ کالی یا بقول دیگر از سال ۷۶ - ۳۰۷۵ ق - م - شد -

بقول سٹائن از آغاز دریافت سنۂ لوکک وقائع نویسان ہند بیانات خود را باین سنہ منضبط دارند - در کشمیر حساب سنۂ لوکک از ابتداء نصف روشن ماہ چیت کردہ می شود - ازیں سنہ تاحال (۱۹۵۲ء) ۵۰۲۶ سال گذشتہ اند و اکنوں سال ۵۰۲۷ لوکک جاری است (تمہید مزبور ص ۵۸) ؛

مشہور شد پس سلطان شمس الدین در عہد خود سنہ کشمیری ایجاد نمود و مبدأ آں از جلوس ریخن شاہ سنہ ۰۰ھ ابداع فرمود و اسماء شہور بہ زبان کشمیری موافق سنہ یزد جردی[۱۱۹۰] معمول داشت چنانچہ ماہ حمل ۔ وہک ۔ ماہ ثور، جیٹھ ۔ ماہ جوزا، ہار ۔ ماہ سرطان، شراون ۔ ماہ اسد، بادرپت ۔ ماہ سنبلہ، اَشت ۔ ماہ میزان، کارتک ۔ ماہ عقرب، مونجہر ۔ ماہ قوس، پوہ ۔ ماہ جدی، ماگ ۔ ماہ دلو، پھاگن ۔ ماہ حوت، چیتر ۔

و نوروز این سنہ در شروع ماہ حمل بہ ذرچیت سودی سوم مقرر ساخت و آں روز را سونت[۱۱۹۱] نام نہاد کہ مردمان کشمیر مراسم آں روز مثل عیدین بجا می آوردند ۔ ماہ قمری کشمیریاں را با ماہ قمری ہندیاں ہمگی سیزدہ روز مسابقت دارد و با ماہ شمسی غالباً از بیست روز تا سی روز متفاوت یعنی ماہ شمسی ہندیاں ہرگاہ ہار می باشد اہل کشمیر آں را شراون می گویند ۔

باید دانست کہ ایام ہای سال شمسی سہ صد[۱۱۹۲] و شصت و پنج روز و سہ ... زدہ

۱۱۹۰ سنہ یزد جردی بتاریخ فارسی مطابقت دارد ۔ مبدأ این تاریخ از اول پادشاہی یزد جرد ... ست تعداد ایام سال یزد جردیاں برابر سال رومیاں است ۔ لاکن ہر ماہ را سی روز گیرند ۔ پنج روز ... ند در آخر اسفندار زیادہ کنند و آں روز را "خمسہ مسترقہ" گویند (حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم ۔ ص ص ۔ ۵ ، ۱۱ ؛)

۱۱۹۱ "سونت" بضم سین و سکون بقیہ حروف و نون غنہ در کشمیری "بہار" را گویند ؛

۱۱۹۲ یک گھڑی مساوی ۲۴ دقیقۂ انگلیسی (منٹ) یا ۲½ گھڑی مساوی یک ساعت انگلیسی باشد ازین قرار یک سال شمسی بہ حسابیکہ حسن نوشتہ است عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و شش ساعت و سی و شش دقیقہ باشد و این خلاف آنست کہ مولوی محمد صادق علی در حاشیۂ اکبرنامہ جلد دوم ص ۱۱ نوشتہ است ۔ نزد وے یک سال شمسی عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و ربع روز باشد ؛

ونیم گھڑی معمول است و ایام ہای سال قمری سہ صد و پنجاہ و چہار یوم و بست و دو گھڑی[۱۹۳] معروف و بدین صورت سال قمری را از کردہ سال شمسی یازدہ روز شش گھڑی کم و زاید می شود چنانچہ در ایام ہای سہ سال غالباً یک ماہ اضافہ می گردد و آن ماہ را ماہِ لود نام نہادہ اند سلطان شمس الدین برای حفظ موسم و اوقات تخم ریزی زراعت سال قمری را با سال شمسی تعدیل و مساوات نمود۔ بناں براں حکم داد کہ عرصۂ دو سال و نیم ماہ گذشتہ ماہ لود باسم ہمان ماہ نہم از حساب ساقط سازند یعنی دو ماہ بہ یک نام و شرع نمایند مطابق فرمان او سنۂ کشمیری در حساب و کتاب و نوشت و خواند و عرس اولیا وغیرہ در ملک رواج کلی یافت لیکن مردمان کشمیر موجب سلیقۂ خود در سنۂ مذکور ہمگی آحاد می نوشتند و آت ساقط می کردند۔ چنانچہ از بر آن بعضے ذرح مقابر و تعمیرات آں وقت موجود است۔ زیرا کہ بر ستون بت خانۂ کوہ سلیمان سال پنجاہ و چہار نوشتہ است حالانکہ تا آں وقت یک صد و پنجاہ و چہار سال از سنۂ کشمیری گذشتہ بود یک صد ساقط کردہ ہمگی پنجاہ و چہار نوشتہ اند وقتے کہ زمام اختیار حکومت ایں دیار در دست شاہان چغتہ افتاد آں ہا سنۂ کشمیری نسخ کردہ سنۂ ہجری و سنۂ جلوس خود مروج کردند۔ اما اسماء شہور عربی در السنۂ عوام مشتہر نہ گشت۔ تاحال زمینداران ایں جا اسماء شہور بہ زبان کشمیری مستعمل می دارند۔

از ابتدای عہد سنگان لاہور باز سنۂ بکرمی درین ملک رواج یافت حالا حساب ہندیاں و کشمیریان خلط ملط می رود۔ مردم عموم را ایں قدر لیاقت نیست کہ ماہ لود ساقط کردہ حساب خود برابر می دارند۔ لہذا در سال سوم بابت ماہ لود فتور و قصور واقع می شود خصوصاً در بعضے میلہ ہای آستانہ جات کہ بہ حساب کشمیری

---

[۱۹۳] "نزد مولوی محمد صادق علی سال قمری عبارت از سہ صد و پنجاہ روز و بست و دو گھڑی باشد۔"

مقرر اند بسبب عدم اسقاط ماہ نود اختلاف سخت واقع می شود کہ منجر بخصومت می گردد۔ بنا برآں بابا آیت اللہ ستر کہ منجم کامل بود موجب حساب زیچ مطابق قاعدہ اصلی سنہ کشمیری استخراج کردہ است کہ ہرگاہ در تاریخ اصلی فتور افتد بر تاریخ ہندیاں عمل سازند بوجہے فرق نخواہد شد۔ چنانچہ نامہ نگار عرصہ سی سال امتحان ایں قاعدہ نمودہ گاہے منحرف نشد۔ بعضے مردم جہول بنا بر تعصب آں را پسند نمی دارند۔

میلہ عرس حضرت شیخ العالم	۲۶ پوہ	۱۱۹۴ گرگنہ ژیچ	میلہ عرس حضرت ہردی ریشی	غرہ پوہ	کاٹک زونہ پچ
میلہ بابا نصیب الدین غازی	۱۴ ہار	جیٹھ گٹ ژیچ اول	میلہ عرس زین الدین ریشی	۱۲ ویہک	چھتر زونہ ژیچ چہاردہم
میلہ بابا حنیف الدین در ریمبگام	ہفتم ویہک	چھتر زونہ ژیچ نہم	میلہ میر بابا حیدر تولہ مولہ	۸ بادہپت	ساون زونہ ژیچ دہم
میلہ شوگ بابا صاحب پانپور	۲ پوہ	مگر گٹ ژیچ ہشتم	میلہ عرس بابا پیام الدین ریشی	۳ ویہک	چھتر زونہ ژیچ پنجم
میلہ عرس بٹہ مالو صاحب	۱۴ جیٹھ	بدراہ گٹ ژیچ یازدہم	میلہ عرس شیخ بہاؤ الدین گنج بخش	۳ جیٹھ	چیت سودی پنجم

۱۱۹۴ گٹ ژیچھ (گٹ در کشمیری بمعنی تاریکی و ژیچھ بمعنی پانزدہ روز) کہ بہ ہندی اور اکشن پچھ و ودی نیز گویند عبارت از تاریخ پانزدہم تاسی ام یا بست و نہم ہر ماہ قمری ہندی باشد کہ ایام تاریکی است و مقابل او زونہ ژیچ (زونہ در کشمیری بمعنی مہتاب و ژیچ مثل سابق) یا شکل پچھ یا شدی است کہ از تاریخ اول ماہ ہندی تا تاریخ چہاردہم باشد۔

خانہ ہای کشمیر

درسالف زمان ساکنان این گلستان خانہ ہای دو آشیانہ و سہ آشیانہ و پنج آشیانہ از چوب[۱۱۹۵] ہا تراشیدہ بہ کمال متانت تعمیر می کردند۔ امّا در واقعات آتش تباہ می شدند انگاہ خانۂ دو طبقی ہمگی از سنگ و خشت برافراشتند و بہ حادثۂ زلزلہ ویران گشتند۔ پسانہ بہ تدبیر میرزا حیدر کاشغری خانہ ہای سہ آشیانہ و چہار آشیانہ دار مرکب از چوب و سنگ و خشت برافراختند تا کہ از آسیب زلزلہ و آتش کم تر ضرر می دیدند ازاں باز ہمیں مروج است و طاق ہای غرفہ و پنجرہ و بنای حمام و فرش بوریا از مخترعات میرزا حیدر[۱۱۹۶] است و بام خانہای این جا دو طرف سلامی دار می باشند و درمیان شہر بام خانہا را اول تختہ نشانیدہ بالای آں نوز فرش گستردہ خاک می ریزند و در اطراف دہات خانہای دو طبقی و سہ طبقی از خشت خام اکثر تعمیر می سازند کہ در طبقہ سفلی چہار پا و در طبقہ اوسط بود و باش خود و در طبقۂ بالا اسباب زمستانی و اثاث می گذارند و بام ہا را خس پوش می سازند

سفاین کشمیر

کشتی ہای این دیار بہ چند قسم می باشند کہ بہ سواری آں ہا از اننت ناگ تا بارہ مولہ میان بہت می گذرند و بابت بار برداری و غیرہ سیاحت و تماشا درمیان تالاب ڈل و ولر و غیرہ بسیار بکار می آیند۔ ازآں جملہ :-

قسم اوّل۔ پرناو[۱۱۹۷]۔ کہ طول آں از سی درعہ تا چہل درعہ و عرض چہار۔ پنج

[۱۱۹۵] بنائے خانہ ہا از چوب در عہد جہانگیر نیز در رواج بود (توزک جہانگیری ص ۳۰۳)

[۱۱۹۶] واقعات کشمیر ص۔ ۸۲ ؛

[۱۱۹۷] دریں ایام "ہاؤس بوٹ" (کشتیٔ خانہ نما) انگلیسی یکے از قسم ترقی یافتہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

درعہ می باشد دو طرف نوکدار از سطح آب بالا می ماند۔ و درمیان آں بقدر قد آدم آشیانہ یعنی سقف مرتفع سازند و فراز آں آشیانہ یا در زیر آن حکّام وسلاطین می نشینند و از دو جانب ملازمان پہل و پنجاہ کس نشستہ بہ مجدا فہا متحرک ساختہ می دوانند۔

قسم دوم۔ پرندہ طول آں از بیست درعہ تاسی درعہ و عرض سہ چہار درعہ می باشد و بر نوک آں بنگلہ[۱۱۹۸] مربع گنبد دار مثل گنبد جنبان تیار می سازند کہ حکّام و سلاطین دراں می نشینند و درضمن آں تا نوک دوم ملّاحان نشستہ در آب می دوانند از کردہ قسم اوّل بزودی می شناید۔ ایں دو کشتی خاص برای سلاطین و حکّام است فقط۔

قسم سوم۔ ڈونگہ طول آں از بیست درعہ تاسی درعہ عرض سہ چہار درعہ تخمیناً می باشد کہ برای سواری و باربرداری[۱۱۹۹] مقرر است و درمیان آں یک نشیمن

(مسلسل) "لِرہ ناؤ" (لِرہ بمعنی خانہ د ناؤ بمعنی کشتی) است۔ بانیٔ وے مسٹر کین راڈ انگلیسی است (کشمیر اِن سن لائٹ اینڈ شیڈ مصنّفہ ریو۔سی۔ای ٹنڈیل بسکو۔چاپ سیل لی بروس اینڈ کمپنی لنڈن ۱۹۲۲ ص ۱۰۸)؛

مولوی محمد حسین آزاد در دربار اکبری ص ۱۱۲ می نگارد کہ اکبر بادشاہ چوں بمرتبۂ اوّل بہ کشمیر رسید از ملاحظہ کردن کشتی ہائے ایں جا خوشنود نہ شد۔ حکم داد کہ آئندہ کشتی ہا بطرز بنگال ساختہ شوند۔ درچند روز دریائے کشمیر ازیں قسم کشتی ہا پُر شد۔ از آئین اکبری معلوم می شود کہ دراں ایّام ہم تجارت کشمیر منحصر بہ کشتی ہا بود۔

۱۱۹۸ بنگلہ لفظ انگلیسی بمعنی "کوشک"؛

۱۱۹۹ ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۵۰۷) تخمینۂ باربرداریٔ ڈونگہ قریب ۲۰۰ من ہندی کردہ است؛

خاص برای نشست گاه خاصان مخصوص می دارند و بر دو جانب نشیمن دو صندوق تختہ بند کردہ برای اسباب می گذارند و خدمت گاران برآں می نشینند و از یک سمت آں متصل صندوق برائے مطبخ مکانے مقرر است و بر دو نوک آں ملاحان نشستہ کشتی را بہ مجدافہا متحرک می سازند و بالای آں بام سلامی دار بقدر قامت حسب مناسب مرتفع می باشد کہ از بوریا ہا پوشیدہ می دارند و ملاحان درمیان آں ہمیشہ بود و باش خود می گذارند۔ فقط۔

قسم چہارم۔ شکاری و آں بہ ترتیب و تقطیع ڈونگہ ہمی باشد۔ نصف کم جای مطبخ وغیرہ بدستور۔

قسم پنجم۔ شکاری خورد و آں برای آمد و رفت متفرقہ بوضع ڈونگہ سوای صندوق و مطبخ می باشد و در ضمن آں پنج شش کس و دو سہ نفر ہانجیاں می نشینند و بعضے خورد تر ازاں می باشد ہمگی دو سہ کس دراں می نشینند۔

قسم ششم۔ بہتری کہ ہمگی برای بار برداری ہمہ و شالی وغیرہ اشیا می باشد و آں سہ گونہ است کلاں۔ اوسط۔ خورد۔ اما بہتری کلان طول آں از چہل درعہ تا پنجاہ درعہ و عرض آں پنج شش درعہ نوک ہای آن کشادہ کہ از یک جانب کشتی سلامی دار است و در زیر آں دو سہ حجرہ کہ ہانجیاں[۱۲۰۰] برای بود و باش و اثاث خود می دارند و سمت دیگر برای برداری معرا می گذارند۔ و درمیان آن از یک نیم ہزار من تا دو نیم ہزار من پختہ بار ہمی کنند۔

[۱۲۰۰] ہانجیاں جمع ہانجی معنی ملاح و کشتی بان۔ در کشمیری این لفظ "ہانز" بہ نون غنہ تلفظ می شود۔ این قوم نسب نامۂ خود را بحضرت نوح علیہ السلام می رسانند۔ و کشتی ہا کہ در و سکونت می کنند بہ "ارک" (کشتیٔ نوح) نسبت می کنند۔ (کشمیر ج۔ دوم۔ ص ۵۸۰)۔ شمارہ کسانیکہ در کشمیر در کشتی ہا بود و باش می کنند بہ سی و دو ہزار نفر تخمینہ کردہ اند۔

بهئری درجهٔ اوسط نیز بهمیں وضع می باشد - اما از یک هزار من تا یک نیم هزار من بار می تواند برداشت - بهئری خورد نیز بدین نوع می باشد - اما از دو صد من تا یک هزار من بار بردارد که آں شره واری می گویند و درمیان این کشتی ها هانجیاں همیشه سکونت می دارند۔

قسم هفتم - کچهو - که همگی بابت بار برداری است طول آں از هشت درعه تا ده درعه و عرض تا دو درعه از بام و صندوق ها معرا از شصت من تا یک صد و پنجاه من بار می تواند برداشت۔

قسم هشتم - که ناؤ که بسیار خورد می باشد تا بیست من بار می تواند برداشت - برای شکار ماهیاں و برداشتن سنگار ها وغیره بکار می آید و آں را کم ناؤ هم می گویند۔

قسم نهم - ڈینبه ناؤ خورد تر درمیان آں دو کس می نشینند و برای فروختن ترکاری ها و میوه جات وغیره هانجیان میربحری زبتاره می باشند۔

قسم دهم - بندوق شکاری که درمیان آں همگی دو کس می نشینند و نوک های آں نازک است که بر جبههٔ نوک آں همگی جای گذاشتن بندوق می باشد و درمیان آں شکار مرغانِ آبی می کنند که به یک ضرب بندوق ده بیست مرغ شکار می کنند و آں بندوق کلاں می باشد فقط۔

قلعه جات کشمیر

درخطهٔ دلپذیر راجها و سلاطین پیشین قلاع سنگین و حصن متین بسیار استوار کرده بودند به تطاول زمانه همه ها معدوم شدند - ازاں جمله - نیاد بعضے حصن پیشین که تا حال موجود است ایراد کرده شود۔

قلعۂ سیبر - در سنہ ۱۶۵۵ گاجوت راجہ اشوک شہر سیبر[۱۲۰۱] در پرگنہ کھاورپارہ آباد ساخت و حوالی شہر مذکور قلعۂ شہر پناہ در غایت متانت و استواری احداث نمود - اکنون شہر و قلعۂ معدوم -

قلعۂ آہنین پرسپور - راجہ للتادت[۱۲۰۲] در پرسپور از خشت ہای آہنین کہ بہ ملاط سرب چسپانیدہ بود - قلعۂ آہنین استوار نمود - اکنون مردمان آں جا زمین کاویدہ خشت ہای آہن ہمی کشند -

قلعۂ ناگام - از تعمیرات راجہ بالادت -

قلعۂ ہرش - از تعمیرات چیٹ جیاپیڈ[۱۲۰۳] -

قلعۂ ہانجک - از تعمیرات ...[۱۲۰۴] ؟

قلعۂ گگنہ گیر - از تعمیرات گگنہ چندر در پرگنہ لار در سنہ ۵۵۰[۱۲۰۵] ہجری -

قلعۂ سلر - بلاد چندر پسر رکھلہ چندر در موضع سلر پرگنہ دچھن پارہ در سنہ ۶۲۰[۱۲۰۶] ہجری -

قلعۂ سوپور - از تعمیرات ریگی ہیک بود - عطا محمد خان تجدید آں نمود - و در سنہ ۳[۱۲۰۷] بہ سبب زلزلہ منہدم شد -

قلعۂ ناگرنگر - اکبر پادشاہ در سنہ ۹۹۶[۱۲۰۸] شہر ناگرنگر باسواق و دکاکین و کوٹھی ہای[۱۲۰۹] رنگین و دولت خانۂ خاص زیر دامنۂ کوہ ماران احداث فرمود و حوالی

۱۲۰۱ بنائے شہر سیبر از راجہ ترنگنی محقق نہ شد ؛

۱۲۰۲ (۷۵۳ — ۷۲۵ء) ؛ ۱۲۰۳ (۷۸۲ — ۷۵۱ء) ؛

۱۲۰۴ البیاض فی الاصل ؛ ۱۲۰۵ ۱۱۵۵ء ؛ ۱۲۰۶ ۱۲۲۳ء ؛

۱۲۰۷ ۱۸۸۵ء ؛ ۱۲۰۸ ۱۵۸۷ء ؛

۱۲۰۹ کوٹھی ، جمع کوٹھی ہندی یعنی "کوشک عالی شان" ؛

آں قلعہ شہر پناہ موسوم بہ قلعۂ ناگر نگر تا دہ سال ترخیص نمود ایں ابیات بر سنگ دروازۂ جنوبی آں منقوش است۔ تاریخ

بنائے قلعۂ ناگر نگر شد　　　بہ حکم پادشاہ دادگستر
سر شاہان عالم شاہ اکبر　　　تعالےٰ شانہٗ اللہ اکبر
شہنشاہے کہ در عالم مثالش　　　نبود است و نخواہد بود دیگر
کروڑ و نہ لک از مخزن فرستاد　　　دوصد استاد ہندی جملہ چاکر
نکردہ ہیچ کس بیکار اینجا　　　تمامی یافتند از مخزنش زر
چل و چار از ظہور پادشاہی　　　ہزار و شش ز تاریخ پیمبر

ایضاً

بنائے قلعۂ ناگر نگر بہ عون اللہ　　　بہ حکم حضرت ظل اللہ اکبر شاہ
بسعی خواجہ محمد حسین گشت تمام ۱۰۱۰ھ　　　حقیر بندۂ از بندہائی اکبر شاہ
بقای دولت ایں شاہ تا اید بادا　　　بحق اشہد ان لا الٰہ الا اللہ

۱۰۱۰ھ کہیر، برادر قاسم خاں میر بحر است۔ سال پنجم جلوس عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت۔ چوں میاں غنی خان پسر خانخاناں و حیدر محمد خاں آختہ بیگی (کہ خانخاناں ہر دو را بہ کابل گذاشتہ بود) ناسازگاری بہم رسید۔ پادشاہ فرمانِ طلب بہ حیدر محمد خاں آختہ بیگی فرستادہ، ابوالفتح برادرزادۂ خانخاناں را بہ کابل برائے کمک غنی خاں روانہ فرمود۔ نام بردہ باتفاق مومی الیہ لعین کابل گشت و چندے در آنجا گذرانیدہ باز بحضور رسید، درسفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود۔ چوں در راستی و درستی کم ہمتا بود۔ ساز موافقت با مزاج عرش آشیانی کوک شد۔ آخر بخدمت بکاول بیگی سرفراز و بہ منصب ہزاری ممتاز گردید۔

سال پنجم جہانگیری چوں حکومتِ صوبۂ کشمیر بہ ہاشم خاں برادرزادۂ او (کہ عمر زیادی اوڈلیسہ داشت) مقرر شد۔ پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بند و بست صوبۂ مزبور روانہ فرمود۔ سال ششم بحضور رسیدہ دولت پابوس یافت و او آخر ہمیں سال مطابق (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مہاراجہ گلاب سنگھ ترمیم آن شروع کردہ بود۔ امّا چناں کہ بعدسہ چہار سال فرو ریخت۔

قلعۂ شیرگڑھ۔ امیر خاں جوان شیر در ۱۱۸۴ھ[۱۲۱۱] آباد نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ و رنبیر سنگھ در تعمیرات آن بسیار ترقی فرمود۔ اکنون دارالسلطنت کشمیر دراں جاست۔ رنبیر سنگھ آں را نرسنگھ گڑھ[۱۲۱۲] نام نہاد۔

گڈھی کٹھائی۔ در ۱۱۴۵ھ[۱۲۱۳] امیر جواں شیر تخصیص نمود۔

گڈھی بیروہ۔ در ۱۲۰۸ھ[۱۲۱۴] لعل محمد خاں[۱۲۱۵] تعمیر ساخت و در ایّام بغاوت دراں جا محصور گشت۔

گڈھی بیروہ بعہد اللہ خان استوار نمود در ۱۳۰۲ھ[۱۲۱۶] بہ حادثہ زلزلہ فرو ریخت۔

(مسلسل) ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست۔ فرزندے ازو نماند۔ پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ کوسہ بود (مآثر الامراء جلد اوّل ص ص ۶۷۱ و ۶۷۲)؛

۱۲۱۱ ۱۷۷۰ء۔ ہمچنیں باغ امیر آباد و تعمیر جدید سود لانک (سونہ در کشمیری زرو لانک جزیرہ) در کولاب ڈل از یادگارہمیں امیر خاں است (چہار گلزار کشمیر ص ۲۳۷)

۱۲۱۲ ڈاکٹر صوفی (کشیر ج ۱، ص ۳۱۴) در انتساب نام نرسنگھ گڑھ بمہاراجہ ہری سنگھ موجود غلطی کردہ است؛

۱۲۱۳ ۱۷۳۲ء۔ سال ۱۱۴۵ھ غالباً از سہو کاتب است زیراکہ دریں ایّام کشمیر زیر خاندان چغتائیہ بود و امیر جوان شیر از صوبیداران عہد افاغنہ دراں است کہ مدت حکومت شاں در کشمیر از سنہ ۱۱۶۶ھ تا ۱۲۳۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء تا ۱۸۱۹ء بود اغلب ایں است کہ تعمیر گڈھی کٹھائی در وقتے مابین ۱۱۸۴ھ تا ۱۱۹۰ھ (کہ مدت حکومت امیر خاں است در کشمیر) واقع شد؛ ۱۲۱۴ ۱۷۹۴ء؛ ۱۲۱۵ لعل محمد خاں خٹک؛ ۱۲۱۶ ۱۸۸۴ء؛

گڈہی شیوہ پورہ۔ منصور خاں در ایام بغاوت خود آباد ساخت۔

قلعہ کوہ ماران۔ در ۱۲۲۷ھ عطا محمد خان در تعمیر آں کوشش بسیار نمود و در حکومت مستعارۂ شیخ امام دین ... سنگھ درمیان آں متحصن گشت بنا براں مہاراجہ موصوف در استحکام و مرمت آں سعی بسیار نمود۔

قلعہ بارہ مولہ۔ سردار عطا محمد خان در ایام بغاوت آباد نمود بحادثۂ زلزلۂ ۱۳۰۳ھ فرو ریخت۔

گڈہی اوڑی۔ سردار ہری سنگھ در ۱۲۳۷ھ تعمیر آباد ساخت۔

قلعۂ مظفر آباد۔ مظفر خاں بمبہ آباد کردہ است۔

بت خانہ ہائی کشمیر

در زمان باستان راجہ ہائی دوران بت خانہ ہای فرواں درمیان ایں گلستان آباد کردہ بودند۔ ازاں جملہ بعضے ہا از دست سلطان سکندر مسمار شدہ۔ بعضے ہا بطوارق زمانہ فرو ریخت۔ میرزا حیدر در تاریخ رشیدی می نگارد کہ در عہد من دو صد و پنجاہ بت خانہ متین و سنگین از عجائبات روزگار در ساحت کشمیر موجود بود۔ من جملہ آں ہا فی زماننا علامات و امارات بعضے نیابش کدہ عبرت افزا است کیفیت آں ہا مختصر یاد کردہ شود۔

مارتانڈے شور۔ راجہ رام دیو در ۹۵ کلجوگ برکریوہ مٹن آباد کردہ بود

۱۲۱۶ھ ÷ ۱۸۱۲ء ÷ ۱۲۱۸ھ ۱۸۸۵ء ÷ ۱۲۱۹ھ ۱۸۲۱ء ÷

۱۲۲۰ھ ۲۹۴۶ ـــــ ۳۰۰۵ ق۔م۔ ڈاکٹر سٹاین نسبت ایں بت کدہ چنیں نوشتہ است:-

"تقریباً یک میل جنوبِ بامزوؔ مابہ پرستش گاہ بزرگ مارتنڈ

کہ از زمانۂ قدیم تا امروز متبرک بہ شمار می رسیم۔ ایں بت خانہ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تعمیر آں نہایت حیرت افزاست میرزا حیدر در تاریخ خود توصیف آں ثبت کرده
باین عبارت نوشتہ است کہ در عمارت آں در زیر و زبر سنگہای تراشیده
است چنانچہ مطلقاً ملاط در وے نیست بے رخنہ و سا روخ سنگ را بالای ہم دگر

(مسلسل) بہ سبب یک چشمہ عالی شان کہ بنا بر روایات قدیمہ بدو حقہ بملا و کملا
منقسم است خصوصیتے بزرگ دارد۔ یک روایت مذہبی ہنود این ہر دو را
بہ پیدائش "معبود آفتاب" یعنی مارتنڈ منسوب کرده است۔ معبد مذکور
وقتاً فوقتاً محل ازدحام زائرین است و در سائر ہند شہرت دارد۔
مارتنڈ در حصۂ جنوبی کشمیر ضلعۂ اسلام آباد (اننت ناگ) واقع است۔
شک نیست کہ مقام مذکور برائے تعمیرش بنا بر اہمیت خاص منتخب گردید۔
کلہن دریں الفاظ ادرا ستوده است:—

"عجوبۂ روزگار۔ مارتنڈ مع دیوارہائے فراخ وسیع۔ درمیان
احاطۂ بزرگ۔"

آثار و بقایائے این معبد اگرچہ از زلازل و امتداد زمانہ تباہ شد
لیکن تاہم یک نمونۂ عمده از فن تعمیر قدیم کشمیر است۔ اکثر سیاحان یورپ
در تعریف و توصیف آثار مارتنڈ پرداختہ اند۔

"اہمیت مارتنڈ ازین معلوم تواں کرد کہ راجۂ کیلاش در وفات یافتن
زیر دیوارہائے این معبد شادمانی محسوس کرده است (۲۰۰۸ء) ہمچنیں پسرِ وے
ہرش اورا تعظیم بسیار می کرد۔ در عہد کلہن صحن و دیوارہائے فراخ و
عالی شان مارتنڈ بحیثیت فصیل استعمال می شد۔ للتادتیہ در عہد خود
نزد مارتنڈ نہرے جاری کرد و سلطان زین العابدین بقول پنڈت جونراج
ادرا باز مرمت فرمود۔

(بقیہ بر صفحہ آینده)

گذاشتہ اند بہ حدے تنگ درز کہ کاغذ درمیان او نمی رود۔ و طول ہر سنگ از سہ گز تا ہشت گز و حجم آں یک گز و عرض آں از یک گز تا پنج گز کہ عقل بر آوردن و بر عمارت برآوردن البتہ امتناع می کند۔

اکثر آں بر یک طرح واقع است مخلوط و مربع مخطوط و مربع کہ ارتفاع آں در بعضے مواضع تا سی گز باشد و ہر ضلع آں کما بیش صد گز و در طرف دروں ستون ہا گذاشتہ در بالای ستون مفرشہا کلہ مرصع نہادہ و بر بالای آں بغلچہا ماندہ۔ اکثر ستون و بغلچہ بہ التمام از سنگ یک پارہ و مدار طاق ہا بر ستون ہا گذاشتہ و عرض ہر طاقے از سہ گز تا چہار گز باشد و پیش طاقے دروازہ دار دراں جا نصب

(مسلسل) نام قصبہ مارتنڈ اکنوں (۱۸۹۹ء) بنام پرگنہ مٹن زندہ است۔ جنرل اوراجہ مارتنڈیشن گفتہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری مع تذکرہ بت کدہ مٹن چاہے را نیز ذکر کردہ است کہ نزد مسلمانان کشمیر بچاہ ہاروت و ماروت شہرت دارد" ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۶۷ تا ۱۶۸ ؛

پنڈت آر۔ سی۔ کاک در قدامت بت کدہ مزبور چنیں می گوید:۔

"بنا بر شکوکیت کلہن در ذکر مارتنڈی شور تاریخ منسوب بہ وے غیر یقینی شدہ است۔ اغلب ایں است چنانکہ از طرز تعمیرش ہویدا است۔ بنیاد مارتنڈ از دست راجہ للتادتیہ در وسط قرن ہشتم میلادی نہادہ شدہ است (ابن شنٹ مانومنٹس آف کشمیر ص ۱۳۵)

قریباً ہمیں رائے جنرل کننگھم نسبت ایں بتخانہ اظہار کردہ است چنانچہ گوید:۔

بنائے مارتنڈ از دست راجہ رانادیتہ نہادہ شد لیکن تکمیل احاطہ اش از دست للتادتیہ شد۔

(حاشیہ ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۶۷)

کردہ و درون و برون طاق ستون ہا گذاشتہ و چہل گز و پنجاہ گز بلندی آں بغنچہ و مقرنس یک پارہ بر بالای آں چہار ستون سنگ یک پارہ گذاشتہ۔ ایں کہ پیش طاق درون و برون شکل دو ایوان داشتہ باشد بر یک سنگ یا بدو سنگ پوشیدہ شدہ۔ ایوانے را طول بیست گز و عرض ہفت ہشت گز و سر ایوان کہ سنگ یک پارہ است مقرنسہا و منبط ہا و شرفہ و سگ دنداں و پس پوشہا و پیش پوشہا ہمہ متفرق بہ نقوش و تصاویر کہ بر شرح راست نیاید و بعضے صورت ہا بر ہیئات خندہ دگر بہ ساختہ اند کہ کس حیران ماند و درمیانہ کرسی عالی از سنگ تراشیدہ و بالای آں گنبدے بہ تمام از سنگ چنانچہ در شرح او تقریر عاجز و بیان او قاصر است در عالم ایں چنیں عمارتے دیدہ و شنیدہ نہ شدہ چہ جای صد و پنجاہ بت خانہ دیگر کہ در ملک موجود است فقط۔

راجہ للتادت در ایام راجگی خود آں بت کدہ را مبلغات کثیر صرف کردہ مرمت نمود و بہ طلا تلمع فرمود۔ سلطان سکندر[1221] در انہدام آں یک سال کارخانہ جاری ساخت و دیوارہای آں فرو ریخت۔ امّا در انہدام اصل بت خانۂ درون عاجز آمد۔ عاقبت جوف آں از ہیزم پر ساختہ آتش افروختند و تصاویر آں درہم برہم کردند۔ نامہ نگار آں عبرت خانہ معاینہ کردہ بر بعضے ستون ہا تلمیع طلا ہنوز اثری می داد۔

وزیہ البشری[1222]۔ راجہ وزیانند[1223] در اوایل کلجوگ ۳۴ سنہ تعمیر آں کردہ

[1221] سنہ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۲ء) ؛

[1222] مرکب از وجے و ایشور سنسکرتی۔ وجے بمعنی فتح و ایشور بمعنی خداوند۔ قصبۂ وج بر رود ویجبارہ کہ تاحال در کشمیر جنوبی بر فاصلۂ پنج میل از اسلام آباد واقع است مخرب وزیہ البشری برنام ہمیں بت کدہ آباد است۔ مسٹر سٹاین در اینشیئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ص ۱۶۳، ۱۶۴، دید

(بقیہ بصفحہ دیگر)

بُود سہ صد درع ارتفاع داشت در جوف گنبد آں گاوے بہ طلسم معلّق ایستادہ بُود کہ کالبد او از فلزات صنعت کردہ بُودند دہ لک اشرفی در ملمع قبہ آں صرف شدہ بُود. اہل ہنود آں بت کدہ را نہایت متبرک می دانستند۔ راجہ دنتی ورما در عہد خود آں را مرمت نمود[۱۲۲۴]۔ سلطان سکندر بر انہدام آں متوجہ شدہ ۔ ہنگام شکستن از سنگ ہای آں شعبدہ ہا برنہاست ہنود آں را حمل بہ کرامات معبودان خود می کردند تا کہ از بنیاد آں سنگے ظاہر شد کہ بر آں منقوش بُود۔ (بسم اللہ منتری نہ نشنت وزیہ البشری)[۱۲۲۵] یعنی بسم اللہ افسونے است کہ ویران می کند وزیہ البشری را۔ سلطان سکندر از سنگ ہای آں

(مسلسل) توصیف وے چنیں می نویسند:۔

"قدیم قصبۂ کہ ذکرش در سابق رفت۔ در شکل وجے ایشور یا وج برور موجود بہ ظہور آمد۔ مقام آخر الذکر کہ تقریباً دو میل بالائے "چکر دھرا" واقع بود نامش از نیائش گاہ قدیم "شیو وجے ایشور" می گیرد۔ ایں معبودہ تا بایں وقت در وج برور پرستیدہ می شود معلوم می شود کہ ایں مقام از عرصۂ قدیم بکشمیر مرجعٔ عوام ہنود بود ہچنیں ذکرش در کلہن (راج ترنگنی کتاب اول ص ۳۸ مترجمہ سٹاین) رفتہ است۔ روایتے کہ تعلق اشوک بایں معبودہ ظاہر کند۔ یک ثبوت پختۂ قدامت ایں است۔ اکثر مورخان کشمیر قدیم ذکر ایں معبودہ کردہ اند۔

۱۲۲۳ راج ترنگنی کتاب دوم ص ۶۱ مترجمہ سٹاین ؛

۱۲۲۴ (۸۸۳ ـــــ ۶۸۵۵/۶) ؛

۱۲۲۵ بقول سٹاین (حاشیۂ ین شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ۱۹۵) اصل عبارت آں سنگ ایں بود:۔ "ایکا دسشے شتم ورشم سکیندرہ مھابل بسم اللہ یت" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

یابیش کدہ خانقاہے بنا نمود کہ آں را دجاشر خانقاہ می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ خانقاہ ویران کردہ بت خانہ خود برلب دریا آباد ساخت۔

زیشٹی شور ۱۲۲۴ھ - بر قلۂ کوہ سلیمان راجہ سندیمان در ۳۸ک آباد کردہ است و در ۶۶۷ک راجہ کویادت ترمیم آں کردہ بود و در ۱۸۵۱ب بار دوم راجہ

(مسلسل) منترین نہ مشلنت و بجے شیراۂ"

یعنی در قرن یازدہم سکندر اعظم "وجے شیراہ" را تباہ خواہد کرد۔ ظاہراً قابل اعتماد نیست۔ مزید برآں ڈاکٹر سٹاین در صداقت ایں کتبہ کہ بعد از واقعۂ انہدام رو داد محل شک قرار دادہ است بقول او موید ایں عبارت غالباً یکے از قبیلۂ "باچہ بٹ" (عالم سنسکرت) بودہ است :

۱۲۲۴ھ مراد از جیشٹیشور است یکے از اسماء شوجی معبودہ اہل ہنود است۔ سٹاین (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۵۶)۔ ایں بت خانہ تا امروز مرجع خاص و عوام اہل ہنود است

تعمیر ایں بت خانہ مابین محققان آثار قدیمہ موضوع بحث و مباحثہ است۔ جنرل کننگھم وافنسٹ کول او را بہ زمانۂ جلوکا (۲۲۰ ق م) منسوب کردہ اند۔ لیکن قول ایشاں بنا بریں مقبول نیست کہ تعمیرش جدید معلوم می شود۔ و نیز روایتے کہ دریں ضمن وارد است محل شک و شبہ است۔

فرگوسن (صفحہ ۲۲۵ جلد ا) مندر زیشٹی شور را از زمانۂ جہانگیر ثابت کردہ است دریں ضمن بیانش ہمیں طور است :۔ "بت خانہ کہ ما می بینیم تعمیرش بدست یک ہندوئے گمنام بہ اعزاز شیوجی در شاہ وسیع مشرب حضرت محمد نور الدین عہد جہانگیر پادشاہ شروع کردہ شدہ بود۔ در ۱۰۲۹ھ چنانکہ بر یکے از دیوارشے کندہ می بینیم تعمیر مزید شے متروک شد۔ ۱۰۶۹ھ اوّل سال تخت نشینی اورنگ زیب است۔ از ہماں وقت تا ایں دم بنائے ایں بت خانہ ناتمکمل ماند۔ امروز ایں بت خانہ یکے از آثار ہائے بسیار قدیم در کشمیر بشمار می رود۔

جسوبیٹ کار نو کہ در ۱۹۶۲ء "تاریخ خود ہسٹری آف دی مغل ایمپائر" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

للتادت مرمت آں نمود۔ چوں سلطان محمود در صحن آں نماز پیشین خوانده بود بنا برآں سلطان سکندر در انہدام آں تردد نمود۔ لیکن بحادثہ زلزلہ سنگ مدار سقف آں شکستہ شد۔ سلطان زین العابدین در ۸۴۲ھ[۱۲۲۶] چہار ستون سنگین و قابہ سقف آں استوار نمود۔ چنانچہ بر یک ستون دو سطر منقوش است۔ سطر اوّل۔ ایں سطور بر داشت خواجہ اکم بن مرجان سال پنجاه و چہار کشمیری سطر دوم معمار ایں ستون راجی ہشتی زرگر پنجاه و چہار۔ و نیز بر دیوار شمالی بر نردبان سنگین آں منقوش بود (دریں وقت یوذ اسپ نام جوانے از مصر آمده دعوای پیغمبرزادگی می کند۔ سال پنجاه و چہار[۱۲۲۸]) در حکومت گلاب سنگھ

(مسلسل) را شائع نموده است باشندگان کشمیر را از قوم یہود شمار کرده است۔ اقتباس ذیل مؤید ایں رائے است:۔

دریں جا موسیٰ نام عام است۔ از آثار قدیمہ کہ تاکنوں دریں سرزمین دستیاب شده اند تائید ایں نظریہ می شود کہ کشمیریاں از قوم اسرائیل تعلق دارند۔ فے المثل اثر یکہ بر کوه بلند است تا ایں روز بنام "تخت سلیمان" خوانده می شود۔

سیاح فرانسیسی موسیو برنیر کہ با اورنگ زیب بہ کشمیر آمده بود بت خانہ مذکور را از عمارات قدیمہ "بر تخت سلیمان" گفتہ است کلہن در راج ترنگنی (کتاب اوّل مصرعہ ۳۴۱) بتخانہ مذکور ضمناً از تعمیر گوپادت قرار داده است۔ در زمان ابوالفضل نیز ہمیں روایت مابین سکان کشمیر متداول بود۔ (آئین اکبری جلد دوم ص ۳۸۳)؛ ۱۲۲۷ھ ۶۱۴۶۹ ؛

۱۲۲۸ھ اغلب است کہ یوز آسپ در اصل "بوذاسف" یا "بوذ آسپ" بود۔ چوں در املاد فارسی حرف باد با حرف یاد بآسانی مختلط می گردد، در محاوره عوام از غلطی "یوز آسپ" شد۔

ابن ندیم (در فہرست ص ۳۴۵ مع حواشی فلوگل) می گوید:۔

"نزد محققین دریں امر ہیچ شکے نیست کہ اہل عرب "بدھ" را "بوذاسف" می گویند۔"

مسعودی (در مروج الذہب ج ۴، ص ۴۹ چاپ پیرس) می نگارد:۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

اہل خلاف آن را محو کردہ اند۔ ہنوز اثرش باقی است۔ شیخ غلام محی الدین گنبد آن را مرمت نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نردبان کوہ را ترمیم ساخت۔

نبجی شور۔[۱۲۲۹] راجہ نجی مطابق سنہ ۲۹۸۶ ک در بیج بارہ بہ کمال رفعت و متانت آباد کردہ بود سلطان سکندر ویران ساخت۔

بوتی شور۔[۱۲۳۰] مندر آدت در موضع ...... [۱۲۳۱] آباد کردہ بود سلطان سکندر ویران فرمود۔

بقیہ مسلسل} محققان بیان کردہ اند کہ ایشان بر دروازۂ نوبہار (بت کدۂ معروف در بلخ) لوحے دیدہ بودند کہ برو نوشتہ بود:۔ "قول بوذآسف است کہ در ہائے بادشاہان محتاج سہ خصلت اند یکے عقل دوم صبر و سوم مال۔ کسے در ذیلش بہ عربی نوشت:۔
"ہر کہ یکے ازین سہ خصلت دارد محتاج درہائے شاہان نیست"۔
مولانا سید سلیمان ندوی ("عرب و ہند کے تعلقات" ص ص ۱۷۰، ۱۷۱ چاپ ہندوستانی اکاڈیمی الہ آباد، ۱۹۳۰ء) در تحقیق لفظ "بوذآسف" می نگارد:۔
دریں امر ہیچ شک نماندہ کہ مراد از "بوذآسف" بدھ است۔ در فارسی قدیم بجائے دال ذال می نوشتند۔ ازیں جہت ایں لفظ بجائے "بوداسف" "بوذآسف" گردید۔ بقول پروفیسور زخاؤ حرف "سف" دریں بنا در اصل "ستو" است۔ ایں لفظ از "بدھی ستو" "بوذآسف" گردیدہ است"۔
وآنکہ دریں کتاب مذکور است کہ شخصے "یوذآسپ" نام از مصر آمدہ دعوئ پیغمبری می کرد۔ کلیتہً محقق نگشتہ است بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۴۰) یوذآسف مزبور بہ حیثیت سفیر در زمان بڈشاہ در کشمیر وارد گشت۔ قرین قیاس این است کہ "یوذآسپ" در اصل "بوذاسف" (بودھی ستو) است۔ تاریخ شاہد است کہ کشمیر تا ظہور اسلام مانند بلخ و بخارا و افغانستان و ترکستان یکے از مراکز دین بودا بہ شمار میرفت و بسیارے از دہارائے (معبد ہائے) این دریں سرزمین بودند مشابہت اسمی مابین این ہر دو چیزے دیگر موید این خیال است:۔ روایتے عام کہ "بوذاسف" در اصل حضرت مسیح علیہ السلام بودند ظاہراً ضعیف است ؛ [۱۲۲۹] ہمان "نذیہ اینسری" است کہ مذکور شد۔ غالباً حسن از غلطی مکرر نوشتہ است۔ [۱۲۳۰] مندر بھوتیش یا موجودہ بھوتیشور نزد بت خانۂ نندی کھیشتر زیر دامن کوہ ہرمکٹ واقع است از راج ترنگنی و نیلمت پوران معلوم می شود کہ بھوتیشور از قدیم ترین زیارت گاہ کشمیر است (رینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۱۱ ؛

[۱۲۳۱] کذا فی الاصل محل نقوش در حاشیہ ؛

ایشی شور - راجہ سندیمان دوم در موضع ایشہ براری آباد ساخت سلطان سکندر منہدم فرمود۔

بھیما دیوی - در موضع تھید راجہ سندیمان آباد کردہ بود۔

میگہ مٹ - از تعمیرات میگواہن[۱۲۳۲] در موضع بارشو پرگنہ اولر سنہ ۳۴ بکرمی

مہاشری - از تعمیرات پرورسین[۱۲۳۳] متصل مسجد جامع بود۔ سلطان سکندر مسمار کردہ از مصالحے آں بنیاد مسجد جامع معمور ساخت۔

سدہ بادہ شری - از عمارات راجہ پرورسین در صحن پیر حاجی محمد۔ مدفن سلطان قطب الدین است۔

کالی شری - از تعمیرات پرورسین بود سلطان قطب الدین[۱۲۳۴] ویران کردہ از سنگ ہای آں بنیاد خانقاہ محلّے ترسیص نمود۔

ٹوکی شری - از تعمیرات پرورسین است در ضمن آں حرم ہای سلطان سکندر مدفون شدہ۔ اکنوں بہ گنبد بڈھ شاہ مشہور است۔ و در احاطۂ آں مزار سلاطین کشمیر حیرت افزا است۔

پرورپشور - از تعمیرات پرورسین متصل دولت خانۂ اکبرشاہ بہ مقام پوکرہ بل[۱۲۳۵] در و یادگار بود۔

وشنو شورما - معمورۂ پرورسین بہ مقام درگجن بود۔ سلطان سکندر برہم زد۔

درونس سوامی - آباد کردۂ پرورسین در محلہ سورہ۔ مدفن ملک بیگی ڈار است۔

۱۲۳۲ھ از ۲۲ قبل مسیح تا ۱۳ء ؛ ۱۲۳۳ھ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۶۷۹) ؛

۱۲۳۴ھ (۹۸ ـــــ ۱۳۷۳ء) ؛ ۱۲۳۵ھ یعنی چھتری بل ؛

بوتی شور - ساختہ کانجوک [۱۲۳۶] از تعمیرات راجہ جلوک [۱۲۳۷] در موضع وانگت پرگنہ اُر بر چشمہ نراین ناگ تاحال موجود است - توصل سنگ های آن اصلا معلوم نمی شود گویا از یک دو سنگ مخلوق است محرر این شگرف نامہ چوب چراغ سوختہ بسوراخ سنگی رفروختہ گذاشت قطرات آہنک از محل وصل سنگ جوشیدن گرفت حقیقت اینکہ تمامی سنگ ها بملاطہ آہنک مضبوط شدہ است سارہ رخ و پیچ بالکل ندارد در میان آن سنگ بارہ پیٹ "اعجوبۂ روزگار است متصل آن راجہ نرندرادت [۱۲۳۸] پنج بت خانۂ خورد آباد کردہ است -

باہیشور - از تعمیرات راجہ رنادت برکوہ ماران در سنہ ۱۲۱۴ بکرمی -

ہرتی شور - امرت بربھا زوجۂ رنادت [۱۲۳۹] در موضع امرت بھون آباد ساخت -

بکرمی شور - از عمارات راجہ بکرمادت [۱۲۴۰] متصل وچارناگ بود - سلطان سکندر ویران کردہ از سنگ های آن مسجد و مدرسہ احداث نمود - علامات ہر دو ہنوز موجود سنہ ۵۲۱ بکرمی -

بھتی شور - در موضع رٹ سون از تعمیرات بالادت سنہ ۵۶۳ بکرمی -

[۱۲۳۶] ہمان بھوتیش یا بھوتیشور است کہ مذکور شد ؛

[۱۲۳۷] ۳۴ ——— ۱۳۱۴ ق م ؛

[۱۲۳۸] (۱۹۱ ——— ۱۴۸ ء) ؛

[۱۲۳۹] پنڈت آنندکول امرتی بربھارا بجائے رنادت زوجۂ میگواہن (۱۳ء ——— ۲۲ ق م) نوشتہ است - نیز پنڈت مذبور بجائے ہرتی شور نام بت خانہ امرت بھون می نویسد - بقول آنندکول حالا این مقام را "دانتا بھون" می گویند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۶) ؛

[۱۲۴۰] (۶۱۲ - ۶۵۲ء) ؛

دُرلب سوامی - درمحلہ زینہ کدل سمت جنوب از تعمیرات دُرلب درون بود بت شکن مسمار ساخت۔

نریندری شور - درموضع ناپر - پرتاپ پیڈ[۱۲۴۱] آباد کردہ بود سلطان سکندر برہم زدہ - زین العابدین[۱۲۴۲] سنگ ہای آں سد نابد کھی تا سوپور صرف نمود - ۶۳۴ بکرمی۔

نر بھون سوامی - از تعمیرات چندراپیڈ[۱۲۴۳] متصل مزار ٹھگ بابا صاحب معروف ۶۸۴ بکرمی۔

تاراپیٹ - راجہ تارپیٹ متصل مسجد جامع آباد کردہ بود - سلطان سکندر مسمار کردہ مسجد و مدرسہ پیش روے مسجد جامع آباد ساخت۔

سورج مکھی - از تعمیرات راجہ للتادت[۱۲۴۴] درموضع لتہ پور بود سلطان سکندر منہدم ساخت۔

مُوکتا کیشو - درموضع پرسپور[۱۲۴۵] بربلندی کربوہ للتادت آباد نمود۔

۱۲۴۱ پرتاپ پیڈ دوم (۶۸۴ — ۶۶۴) - آنند کول بانی این بت خانہ نریندر پربھا ملکہ پرتاپ پیڈ نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۴) قریۂ ناپر دوازدہ میل از بارہمولہ جانب سرنگر واقع است ؛ ۱۲۴۲ (۴۷ — ۱۴۲۳ء) ؛

۱۲۴۳ از ۶۸۴ تغایت ۶۹۳ - آنند کول محل وقوعش پائین نوکدل بر کنار چپ دریائے جہلم نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۵)

۱۲۴۴ از ۶۹۰ تغایت ۷۳۴ء ؛

۱۲۴۵ قریباً پنج میل از تولہ مولہ بطرف مغرب قریۂ پرسپور کہ در زمانۂ قدیم بنام پری ہاسپور معروف بود واقع است۔ راجہ للتادتیہ بزمانۂ خود شہر پری ہاس پور آباد کردہ دار السلطنت خود ساخت۔ درحکومت خود بسیارے از بت خانہا ئے کہ تا اکنوں آثار آنہا از زمین می برآید تعمیر نمود۔ بقول سٹاین (رین شُنٹ جوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۴) (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

سی و دو لک و شانزده هزار توله نقره بر فرق آن تلمیع ساخت. بشمه[۱۲۴۶]

پرهاسه کیشو متصل پرسپورللتادت تعمیر کرده بود. هشتاد و چهار[۱۲۴۷]

هزار پل طلای احمر بر قبهٔ آن تلمیع ساخت. تصویر مهاد[۱۲۴۸] راه هیکلی کلان درست

نموده آن را نفسان طلا در بر کرده بود. و در صحن سنو نے از یک لخته سنگ به

طوالت پنجاه و چهار دست. و بروایت بعضے پنجاه و چهار گز بر فرق آن

صورت گورُوجی رسم کرده قایم ساخت وسی صد و بیست و هشت خروار

شالی برنجے را چهار هزار صورت بودهه[۱۲۴۹] او نار مصنوع کرده در میان بت خانهای

پرسپور موجود داشت۔

و غیر ازین اشکال و تصاویر زر و سیم دران جا بسیار نصب کرده بود

سلطان سکندر هر دو بت خانه مسمار کرده سنگ های آن در سد بندی صرف نمود

(ش۔ ل) صحیح محل وقوعش تا سنه ۱۸۹۲ء دریافت نه شد۔ حالا پرگنهٔ پرسپور از نام این شهر معدوم خبر می دهد کلهن (راج ترنگنی۔ ترنگ چهارم۔ مصرعه ۱۹۴) نسبت پرسپور می نویسد که این شهر در خوبصورتی بر اقامت گاه اندر (خدائے هنود) چشم می زد۔ معابد تعمیر کردهٔ للتادیتہ بعض از دست جانشینانش راجه دیجرادتیه و راجه اونتی ورما و راجه شمکر ورما (از ۸۴۳ء تا ۹۰۲ء) تباه کرده شد۔ (این شننٹ جیو گرافی آف کشمیر ص ۱۹۵)

[۱۲۴۶] در راج ترنگنی بیان کلهن این است :-

"او (للتادتیه) در مجسمهٔ مکتا کیشو هشتاد و چهار هزار تولک (توله) زر داخل نمود۔" (راج ترنگنی۔ ترنگ چهارم مصرعه ۲۰۱)

[۱۲۴۷] کلهن از ذکر تعداد خاص خاموشی نموده است (ایضاً مصرعه ۲۰۲)

[۱۲۴۸] ویشنو (ایضاً۔ مصرعه ۱۹۷)۔ (رب هنود)

[۱۲۴۹] ازین معلوم می شود که در عهد للتادتیه مکتاپیڈ مذهب بدهه در کشمیر اوج کمال بود۔

و از بنیاد پری ہاسپور صندوقے برآمده بر ورقے از مس نوشته یافتند که بعد این قدر مدت ہادم این بت کده سکندر نام پادشاہے خواہد بود و صورت بدھ اوتار خواہد شکست۔[۱۲۵]

۱۲۵ـه انتساب انہدام بت خانۂ پرہاسپور و دیگر بہ سلطان سکندر۔ از روئے شواہد تاریخی محقق نشده است۔ خواجہ محمد اعظم و نارائن کول باتفاق تہدیم بُت خانۂ مزبور بہ سلطان سکندر کرده اند۔ لیکن خلاف این ہر دو ملک حیدر چاڈوره که قریباً یک صد سال پیشتر ازینان زیسته است شکستن بت خانۂ پرہاسپور منسوب بہ میر شمس الدین عراقی کرده است چنانچہ می گوید:۔

"چنانچہ اکثر بت خانہائے کشمیر را انہدام و معدوم ساخته نوبت تخریب و شکست بُت خانۂ موضع پرسپور رسید۔ بت ہا را شکسته و بت خانہ ہا را برباد کرده بودند که طاقچہ از میان دیوار ظاہر شد و دران طاقچہ صندوقچہ ریو بین ظاہر گشت۔ و چون صندوقچہ وا کردند لعلے و یک شیشہ و کتابتے بخط قلم کشمیری دران صندوقچہ بود و مضمون کتابت آنکہ صاحب بُت خانۂ از منجمان تحقیق کرده بود که بعد یک ہزار و پانصد سال شخصے با کشف و کرامات از عراق آمده این بت خانہ را ویران خواہد ساخت و لعل را فروخته خانقاه میر سید علی ہمان بنا کند"۔ تاریخ کشمیر قلمی ص ۷۵ ، ۷۶

ڈاکٹر سٹائن (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵) نیز در قبول کردن انتساب انہدام بت خانۂ پرہاسپور بہ سلطان سکندر۔ در حقیقت این کتبہ شک کرده است چنانچہ گوید که واقعہ انہدام بت خانۂ پرہاسپور شش صد سال بعد از تاریخ کتبہ واقع شد حالانکہ مطابق تحریر یا سینے کہ انہدام مزبور بعد عرصۂ یازده صد سال بہ ظہور آمدے زیراکہ باتفاق مؤرخان راجہ للتادتیہ بانی بت خانہ شش صد سال قبل از سکندر بوده است بنا برین (بقیہ بر صفحۂ آینده)

چنتر نما کیشو۔ شیشہ شاہی کیشو۔ امرت کیشو۔ ہر سہ بت خانہ جیاپیڈ[۱۲۵۱] در اندرکوٹ[۱۲۵۲] احداث کردہ بود۔ سلطان سکندر مسمار نمود۔ زین العابدین از سنگ ہای آں سدِ سوپور استوار فرمودہ سنہ ۱۲۸ھ۔

اونپل مندر۔ اجتاپیڈ[۱۲۵۳] در پانپور آباد کردہ بود۔

شیرہ دامس سوامی۔ در موضع مرہامہ از تعمیراتِ اونتی ورما۔

مارگی شور۔ در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹہار بر سرِ چشمہ از تعمیرات راجہ درنا سنہ ۲۲۰ کلجوگ۔

اونتی سوامی۔ در موضع اونتی پورہ از تعمیرات ونتی ورما۔[۱۲۵۴]

شیرہ مٹ۔ زیر دامن کوہ اولر از عمارات ونتی ورما از ونتی پورہ پنج میل بالا۔

پربھاکر سوامی۔ در موضع زبون از ونتی ورما ؟

جادہ براری۔ از تعمیرات شیر ورما[۱۲۵۵] از ونتی پورہ یک میل بالا ہمگی دروازہ موجود دارد۔

بت خانہ کلن۔ از تعمیرات شنکر ورما[۱۲۵۶] در پرگنہ لار سنہ ۲۷۹ ہجری۔

(مسلسل) صحیح این است کہ انہدام بت خانۂ مزبور آیا بنا بر زلازل قدیمہ یا بنا بر غفلتے کہ از طرف سکان این دیار بر قبولیت مذہب اسلام سرزد شد بہ ظہور آمد ؛

۱۲۵۱ھ از ۷۵۱ تا ۷۸۲ ؛

۱۲۵۲ھ اندرکوٹ۔ جیاپورہ نزد سنبل از تعمیرات ہمیں جیاپیڈ است ؛

۱۲۵۳ھ از ۸۳۰ تا ۸۵۰ ؛

۱۲۵۴ھ ۸۵۵ تا ۸۸۳ ؛

۱۲۵۵ھ ؟ ۱۲۵۶ھ از ۸۸۳ تا غایت ۹۰۲ ؛

ہر اِشور و نگی شور۔ از تعمیرات شنکر ورما در موضع پٹن تا حال موجود بود به حادثهٔ زلزلهٔ سنه ۱۳۰۲ھ ۱۲۵۷ھ هر دو فرو ریخت۔

پرده گستی شور۔ از تعمیرات پرده گیت ۱۲۵۸ھ در محله خندان بھون۔

۱۲۵۷ھ ۱۸۸۴ء :

۱۲۵۵ھ از ۹۴۹ تا ۹۵۰ء ۔ سکنده بھون و ہار حالا "خنده بھون" محله سرینگر است واقع بر کنار راست دریائے جہلم مابین نوکدل و عیدگاه۔ خنده بھون از روئے قواعد صوتی اصلاً و بالذات از سکندبھون سنسکرتی ماخوذ است۔ جزو اول سکنده بھون اشاره به سکندگپت بانی "وہار" (بزبان سنسکرت بنائے مقدس) مزبور است۔ خنده بھون در ترنگ ہشتم مصرعه ۱۴۴۲ بحیثیت مقامے مذکور است که در انجا رانیان (بیگمات) راجه سوسالا وقتیکه باغیان ملک مقام سوزانیدن مُردگان "ماک شنک سوامن" موجوده مائی سیمه را غیر محفوظ ساخت۔ قیاس است که دریں جا در زمانهٔ قدیم میدانِ فراخ و وسیع باشد۔ بوقت موجوده چنانکه از خریطه معلوم می شود به شمال مشرق و مشرق بسیارے از زمین خراب و بے آباد افتاده است۔ عموماً ایں مقام برائے گورستان مسلمانان استعمال می شود ہمیں نتیجه از شری ور فصل چہارم ۱۲۳ و ۶۲۸ که خنده بھون را معسکر افواجِ مسلح در زمانِ پر آشوب حکومت محمد شاه (۸۶ — ۱۴۸۴ء) بار اول ذکر کرده است می تواں اخذ نمود۔

اغلب ایں است که "وہار" سکنده بھون گوشه ایست بر اختتام حصّهٔ جنوبی محله خنده بھون۔ چنانچه تا امروز مابین برہمنانِ ایں دیار گوشهٔ مزبور بنام "سکنده بھون" یاد کرده می شود۔ مقام مزبور بعد طے ۲۵۰ گز راه بازار شمال نوکدل می تواں رسید۔ دریں جا بجانب چپ بنائے آستانی ملا محمد باصر ایستاده است۔

رام چند ریشی پسر صاحب رام برہمن عمر ۶۰ سال بیان کرده است که در عہد طفولیت یک آشنائے وے گوردھن داس یزید که دراں وقت مردے عمر رسیده بود برائے نیائش دریں جا آمد و رفت می کرد۔ بروز شنبه قدرے از زندور زیر درخت توت (بقیه بر صفحه آینده)

مندر رنچھامہ - از تعمیرات پیتر شرما وزیر للتادت -

مناور بونیار - از تعمیرات راجہ ۱۲۵۹ . . در پرگنہ کھاورہ -

مندر سہم پورہ متصل پیسرنی راجہ ۱۲۶۰ . . آباد کردہ ، ست ذر پرگنہ دچھنہ

بین مت - از تعمیرات ۱۲۶۱ . . زنت رانی در بیجبہارہ -

کالشی شور - از تعمیرات کلش دیو ۱۲۶۲ در بیجبارہ -

زنی شور - در موضع پاندریتھن ۱۲۶۳ میان تالاب از تعمیرات جے سنگھ ۱۲۶۴

ہرشی شور - در موضع زیپورہ بیگر بو آباد ساخت -

پرتی شور - در پرگنہ پھاک متصل نیل بل از تعمیرات راجہ پرتاپ آدت

۱۲۸۶ ۱ کا ہوتی -

در متصل ، بزرگ برائے تماپیشی می کرد - درخت مزبور در عہد شیخ غلام محی الدین (۱۸۴۶ - ۱۸۴۲ء) بدست ملائے زیارت قطع کردہ شد - گویند کہ از تنہ درخت خون جاری گردید - گوردھن داس و دیگران در ایام عرس در ینجا چراغ می افروختند -

ازیں جا معلوم می شود کہ مقام سکنہ بھوانی تا عہد جدید محل پرستش ہنودان کشمیر بودہ است (ملخص از راج ترنگنی جلد دوم نوٹس K ۔ ص ص - ۳۳۹ و ۳۴۰)

۱۲۵۹ کذا فی الاصل - بت خانہ بونیار بر شارع جہلم - دو میل بالائے رام پور واقع است درمیان ہمہ بت خانہ ہا مندر بونیار بہ حالت درستی در کشمیر موجود است - بقول آنند کول بامزئی نام بانی بت خانہ مزبور معلوم نہ شد - قیاساً بنائے تعمیرش بہ قرن پنجم میلادی می توان نسبت داد و معنوں بہ بھوانی بود - ۱۲۶۰ البیاض فی الاصل ؛ ۱۲۶۱ ۱۰۹۴ و ۱۰۲۸ء)

۱۲۶۲ راج ترنگنی - ترنگ ہفتم مصرعہ ۵۲۷ لیکن از ہمیں کتاب محل وقوع ایں بت خانہ محقق نگشتہ

۱۲۶۳ قدیم تجیر نو دھرتی" (راج ترنگنی ج - ۸ مصرعہ ۲۴۸۰) ؛

۱۲۶۴ از ۱۱۲۸ء لغایت ۱۱۴۹ء ؛

منادر جدیده

مندر گدادھر۔ در سنه ۱۹۰۵ب مهاراجه گلاب سنگھ میان شیرگڑھی آباد ساخت۔ قبهٔ آن به طلا ملمع کرده۔ رسوم[۱۲۶۵] آن فی خروار یک پاؤ مقرر نمود۔

مندر گنپت یار۔ در سنه ۱۹۱۱ بکرمی مهاراجه گلاب سنگھ احداث نمود۔

مندر بیج بهاره[۱۲۶۶]۔ مهاراجه گلاب سنگھ در سنه ۱۹۰۰ بکرمی از سنگ های وزیر ایشری احداث نمود۔

رنبیر سوامی۔ در سنه ۱۹۳۲ب مهاراجه رنبیر سنگھ به کمال رفعت و متانت در محله ڈل حسن یار آباد ساخت۔

مندر سمادھ۔ در سنه ۱۹۱۴ب مهاراجه رنبیر سنگھ به مقام رام باغ بر شمشان پدر خود تعمیر ساخت۔

پرتاپ سوامی۔ در سنه ۱۹۳۳ب میان پرتاپ سنگھ ولی عهد ریاست در محله رعناواری ترصیص نمود۔

بت خانهٔ کرپا رام۔ در سنه ۱۹۲۷ب دیوان کرپا رام مدار المهام ریاست بالای فتح کدل آباد ساخت۔

بت خانهٔ وزیر پنوں۔ در سنه ۱۹۲۰ب متصل حبه کدل وزیر پنوں حاکم تعمیر ساخت۔

بت خانهٔ امیرا کدل۔ در سنه ۱۹۳۶ب دیوان اننت رام[۱۲۶۷] مدار المهام سلطنت

۱۲۶۵ه خراج۔ یک پاؤ حصه چهارم یک سیر می باشد ۞ ۱۲۶۶ه ڈاکٹر سٹاین (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۶۴) انتساب تعمیر بت خانهٔ بیجباره به مهاراجه رنبیر سنگھ (متوفی سنه ۱۸۸۶ء) کرده است ۞ ۱۲۶۷ه دیوان اننت رام پسر دیوان کرپا رام مذکور الصدر است۔ بعد پدر خود حاکم شد (کشمیر جلد دوم۔ ص ۸۰۳) ۞

ترصیص نمود۔

مندر گنیشور گنیش پنڈت[۱۲۶۸] درمیان موضع راموہ کہ جاگیر او بود ترصیص نمود سنہ ۱۸۹۴ب۔

مندر صفاکدل۔ در سنہ ۱۲۹۱ پنڈت راجہ کاک در کہ داروغۂ داغشال بود تعمیر ساختن ابتدا۔ وفات او پسرش رام چند باتمام رسانید۔

بت خانہ کرنیل۔ کرنیل بیجا سنگھ محاذی شیرگڑھ آباد کردہ است۔

درآمد و برآمد تجارت کشمیر

در ملک کشمیر درآمد و برآمد مال تجارت در سال تمام تخمیناً تا چہل لک روپیہ سکۂ کشمیری خواہد بود۔ اشیای تجارت پیداوار این دیار ہمگی در بنادر یورپ و ایشیا ہند و خراسان و یارکند و لاسہ و لداخ و اسکردو می رود و اسباب تجارت بلادہای مذکورہ بہ ملک کشمیر می آید تشریح آں از نقشۂ ذیل واضح خواہد شد۔

آنچہ کہ مال تجارت کشمیر بہ اطراف ممالک ہند و خراسان وغیرہ می رود				
اقسام پشمینۂ کانی	تخم شنشم	چار جامۂ اسپان	سنگ یشم	ابریشم خام
بطہا	چادرہا	حقۂ تماکو	زیرۂ سیاہ	اقسام چرم
کشتوش	گیلاس	صندوقچۂ چوبین	مغز سنگارہ	بوراہا
زرد آلو	روغن	شطرنج و نرد	پوست بھنگ	تار پشمینہ
توز	وج	اقسام پشمینۂ سادہ	سوہاگہ	سیب عنبری
قلمدان	تخم نیلوفر	گبہ ہای فرشی	سنگ بالائے بلور	چوب قسط
پرہای کاغذی	ظروف نقاشی	بہی دانہ	پوست جانوران جنگلی	خمیر بنفشہ

۱۲۶۸ مراد از پنڈت گنیش کول شاستری یکے از مصاحبان مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی است۔

آنچه که مال تجارت کشمیر به اطراف ممالک هند و خراسان وغیره می رود				
ادویات	نعلین چوبین	برنج	پتوب دیودار	زرنشات تبتی
اقسام پٹو	اسپان گونٹ [1269]	گرد بنگ	حاشیه پشمینه کانی	نافه چینی
انگور	اقسام پشمینه عملی کار	پوست کوکنار	گجری اسپان برہدار	سنگ زہر مہرہ
کاغذ سفید	چوغه پٹو	قبله نُما	زعفران	سوزنی ہا
افتیمون	بوز	ڈبہ ہای چوبین	گل بنفشه	دسوانہا
شمع زرد آلو	شہد	کتاب ہای فارسی وغیرہ	تخم بادنگ	تھانہای چکیتی
عرق بید مشک	کنه گچھ	اقسام پشمینه ڈورنگی	تماکو	ناک ؟
اقسام اسلحه				•

آں چه که مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ به کشمیر می آید				
بزازی انگریزی	بزازی دیسی	زریفت کمخواب	سوت ریسیده	کلابتون
جواہرات	چای بمبئی پہاری	نمک پنجابی	شکر ترین	نبات
شکر سرخ	قند سیاه	مصالح رنگها	تیزآب گوگرد	مربای رنگ نگاری
مربای گلناری	اقسام ادویات	لاکھ	اشیای بساطی انگریزی	ظروف چینی
مس	ردی	قلعی	ظروف مس	ظروف ردی
جست	سرب	آہن ولایتی	پیاله چینی	میوہ کابلی
نسوار پشاوری	حمص	اسپان ولایتی	پاپوش پشاوری	بوریای پشاوری
کریانه	تیل کنجد	اشجار ہندی	رودنگ	روپیہ ہای سکه مختلف
قالین ملتانی	ظروف ہای گجراتی	طلا و نقره	کمل از پنڈی	انار دانه
ساوگی	منقی	چایدانی	مرجان	ابریشم رنگین

[1269] رجوع شود به حاشیه سنه ۸۶۲ھ ص ۲۶۹ از ہمیں جلد ؛

آں چہ کہ مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ بہ کشمیر می آید				
پشم گوسفند	کرم دانہ	پختہ	زیفون	شالکی کابلی
دو حصّہ کابلی	نگین ہا	زلو	منیاری	چرم خام و پختہ
کتاب ہا	تماکو قندہاری	برنج بارہ	نمدہای فرشی	قلمہای ایرانی و پشاوری
پاپوش زری	پوستین ہا	عطر	چوب چینی	باروت
انگوزہ	زاگ	خرمہرہ	خرما	.

مال تجارت آں چہ کہ از یارکند و لداخ و لاسہ بہ کشمیر می آید				
پشم شال	پشم توسہ	فرد پشمینہ سادہ	پٹوی پشمینہ	تہرمہ
نمدہای یارکندی	پارچہ ہای خطائی	زنفوس	لنبری	لانکہ یارکندی
اسپان یارکندی	گل دار چینی	بادبان خطائے	پیالۂ چینی	چائی سبز
چائی سیاہ	تنسر دی خطائی	مامیراں چینی	ریوند چینی	گلر پتھر
قولی	کاٹن بن یارکندی و تبتی	چرس	گوگرد	نافہ
فیروزہ	جدوار	سنگ	قرص ہای نقرہ	سنگ یشب
بتوہای نقرہ	زہر مہرہ	سوہاگہ	بلور	لاجورد
ظروف ہای یشم (یشب)	ابریشم کورہ	کلاہ یارکندی	رگج گاؤ	طلاء سلطانے
کرم دانہ	ماہوت	قالین یارکندی	دستانہ یارکندی	شنگرف
نمک تبتی	.	.	.	.

اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و یارکند می رود				
زعفران خالص	زردۂ زعفران	بزازی ہر قسم	تماکو	شکر ترین
قند و نبات	قند سیاہ	شکر سرخ	زیرۂ سیاہ	کریانہ [۱۲۷۰]

[۱۲۷۰] لفظ کشمیری بمعنی توابل کہ در اطعمہ استعمال می کنند ؎

اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و یارکند می رود					
نسوار کشمیری و پشاوری	برنج	پوست سگ آبی	سخنانہ	اقسام اسلحہ	
پٹوی رنگین	لجری اسپ پردار	تھانہائے چکنے	زربفت و کمخواب	جوراب ہا	
تیل سیاہ	روغن زرد	شہد	ادویات عطاری	تیل گنجد	
تیل سیاہ	ظروف مس	پاپوش	اسپان گونٹ	گاوان	

اشیای تجارت آں چہ از اسکردو بہ کشمیر می آید				
کشمش خشک	زیرہ سیاہ	فرد شال سادہ	گل سنجد	توت خشک

اقسام پشمینہ کشمیر

آں چہ کہ مال پشمینہ در کشمیر ساختہ شود اقسام آں این است :-[۱۲۷]

پشمینہ کانی - جوڑہ کانی - قصابہ کانی - رومال ہای کانی - شاہ پسند - جامہ وار - حاشیہ -

پشمینہ عملی کار - قصابہ - رومال - گلوبند - پٹکہ - دوشال - چوغہ ہا - انگرکہ - کمربند - سینہ بند - لنگوٹہ -

۱۲۷ - بقول ڈاکٹر صوفی از اقسام شال ہمگی دو قسم کانی و عملی کار اہم بودہ است - اول الذکر پشمینہ بود منسوج مانند جامہ ہا بغیر کشیدہ کاری - و ثانی الذکر مع کشیدہ کاری عملی کار - اوسطاً در مدت یک سال مکمل می شد - بنا بر تحقیق پنڈت آنند کول شخصے سعید بابا در عہد آزاد خاں صوبیدار کشمیر از ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء است - گویند سعید بابا این صنعت را از جامۂ سفید کہ بروی داغ پائے کنجشک شدہ بود ایجاد کرد - سعید بابا در دل اندیشید کہ اگر داغ ہمچنیں ماند موجب تباہی جامہ گردد - بنا بریں داغ ہا را بعد کشیدہ کاری پوشید و کامیاب گشت -
(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۹)

پشمینہ چکنی۔ جوڑہ عملی دور۔ جوڑہ کناری دار۔ جوڑہ حاشیہ دار۔ دستار دوپٹہ۔ الوان سفید۔ توسہ سفید و خود رنگ۔

پشمینہ داوکار۔ قصابہ۔ میز پوش۔ چوغہ۔ کرتی۔ واسکٹ۔ گلوبند۔ ٹوپی ہا۔ قصابہ۔ رومال۔ میز پوش۔

اقوام مردم کشمیر

ذیل فرقۂ اہل اسلام

مسلماناں متوطن کشمیر در حفظ مراتب انساب خود چنداں پرداخت نمی کنند و تکمیل شجرۂ انساب مطلقاً مرعی خاطر نمی گذارند۔ چرا کہ دریں ملک شرافت و رزالت را استحکامے و اعتبارے نیست کہ ابعد در بعضے امور شرافت شرفا خود بخود زایل می شود و بہ وقوع بعضے فتور رزالت بہ شرافت مبدل گردد۔ و درضمن آن چند وجوہات است۔

اوّل ایں کہ ہرگاہ کسے شخص کمینہ پیشہ را احیاناً حسب تقدیر تا انقضای عرصۂ یک دو پشت مال و دولت و جاہ و حشمت پایدار ماند اورا ابنای ایں ملک شریف پندارند و اگر کسے انسان را از قوم شریف بہ گردش فلکی مال و دولت و جاہ و حشمت نماند و مسکین و فقیر گردد او را کمینہ انگارند۔ دریں صورت شرافت مردم کشمیر متعلق است بہ مال و رزالت ملحق است بہ مسکنت و ابتذال۔

وجہ دوم ایں کہ اگر کسے از مردم شریف برای اکتساب معیشت حرفہ از حرفہای معمولہ مثل نجاری و گلکاری و حلاجی وغیرہ بیاموزد۔ شرافت او فے الحال زایل گردد۔ و اگر کسے از مردم رذیل در عمل شرفا مثل خواندن علم و اعمال صالحہ شریک گردد اورا شریف پندارند۔

وجہ سوم آں کہ بعضے مردم رذیل مثل ڈوم و ہانجی وغیرہ برای استحصال

شرافت در اقوام شریف لاحق می شوند و خود را بخطاب سید یا خان یا گنائی یا شیخ نامزد می سازند در عرصۂ یک دو پشت رذالت اصلی او زایل می شود و شرافت فرعی حاصل می کنند۔

وجہ چہارم آں کہ در سابقہ زمان شوخ طبعان کشمیر ہر کسے را از قوم خاص و عام موافق کیفیت و حیثیت واقعی و مطابق عیب و ہنر ذاتی لقبے مقرر می داشتند و آں لقب را بزبان کشمیری کرام[۱۲۰] می گویند۔ چنانچہ بعضے کساں را از روی درشت مزاجی سیہہ یعنی شیر و ہاپت یعنی خرس و سور یعنی خوک میگفتند۔ و بعضے کساں را از روی گزندگی سرف یعنی مار و بچھو یعنی عقرب می گفتند و بعضے کساں را از روی پست فطرتی داند یعنی بقر و ہنڈو یعنی گوسفند و ککر یعنی مرغ می گفتند و بعضے کساں را بہ صدور عیب و ہنر یا بہ وقوع افعال نیک و بد لقبے معین می داشتند مثلاً ہرگاہ کسے کار دزدی می کرد او را چور یعنی دزد میگفتند و ہرگاہ کسے صاحب صلوٰۃ می بود او را نمازی می گفتند و اگر کسے پاپوش خوب می پوشید او را پیزار می گفتند و اگر کسے دستار کلاں می بست او را دستار لقب می کردند و اگر کسے احیاناً چیزے فعل نیک یا بد می کرد او را بہماں نام نامزد می ساختند۔

مدعا کہ از نام ہای جانوران چرندہ و پرندہ و دوش و حشرات و بہایم و از لغات عیب و ہنر و افعال نیک و بد و کارہای شایستہ و ناشایستہ ہیچ نامے خالی نماندہ است کہ بنام مردمان این دیار لاحق نہ کردہ اند و ہر حرفے کہ بنام کسے کرام مقرر کردہ اند آں لفظ بر قوم و قبیلہ آن ہا مدام مستقل ماندہ است۔ و لقب اصلی آن ہا بالکل زایل و مفقود و نابود شدہ است۔ از این رو شرافت و رذالت

---

[۱۲۰] کرام یعنی نام بیستہ از اشارہ بحقارت کنند۔

مردم کشمیر اصلاً یافتہ نمی شود و اصبیت قوم تحقیق محققاں نمی گردد۔ امّا در دہاقین نام قوم وقبیلہ بر زمینداراں باقی ہست۔

وجہ پنجم۔ آں کہ بعضے مردم کشمیر بہ وطن اصلی خود موسوم کردہ اند۔ چنانچہ پکھبیوال وکاوسہ وایشہ بری وغیرہ موجب آں لقب اصلی قوم آں ہا معلوم نمی شود۔ فقط۔

وجہ ششم۔ آں کہ در اقوام مسلمانان کشمیر بہ کثرت حادثات زمانہ بسیار تغیر وتبدل واقع شدہ است۔ چنانچہ جمعے کثیر از قوم سادات بہ انقلاب دوران بے سروپا ماندہ درکار زمینداری افتادہ اند وفے الحال نام سیادت ازاں ہا رفع شدہ با اقوام زمینداراں لاحق شدہ اند وبا زمینداراں خویشی وقربت می سازند غرض کہ بہ وقوع ایں چنیں واقعات اقوام ملک کشمیر را حیثیتے وکیفیتے نماندہ است اکنوں تشریح بعضے اقوام زمینداراں وشہر باشان کہ تاحال بر صرفت خود مستقل ہستند گفتہ شود۔ وبرائے تشریح آں چہار زمانہ قابل یادگار است یکے زمانۂ سابقہ راجہای ہنود۔ دوم زمانۂ سلاطین کشمیر۔ سوم عہد شاہان چغتائیہ۔ چہارم وقت حکومت شاہان افاغنہ۔ فقط

اکنوں باید دانست کہ در اقوام مردم کشمیر مثل مردم ہندوستان چہار قوم بہ نظر می آیند سید[۱] مغل[۲]۔ پٹھان[۳] شیخ[۴]۔ امّا بہ انقلاب دورِ زمانہ ازیں اقوام در کشمیر قومے دیگر منفک شدہ است کہ آنہا را طائفہ داری گویند وآں مردم حرفت سازی وپیشہ ور ہستند۔

قبائل فرقۂ سادات

زمرۂ سادات ایں دیار در عہد سلاطین کشمیر از روی قدرت امیر تیمور وبعضے

از روی قدر دانی سلاطین دریں ملک آمدہ بود و باش ایں جا اختیار کردہ اند و شجرۂ انساب آنہا تا حال برابر می گذرد و درحالت موجودہ ہرکس کہ بر طریقۂ شیخیت و پیر مریدی مستقل ماندہ است شرافت و سیادت او معتبر است و ہرکس کہ با فنان دیگر مشتغل شدہ است سیادت او را چنداں اعتبارے نیست و از زمرۂ سادات عالی تبار فی زماننا ہشت قوم یادگار است اوّل سادات قادریہ از احفاد حضرت محبوب سبحانی[۱۲۷۳] رضی اللہ عنہ - دوم سادات نقشبندیہ از اولاد حضرت خواجہ خاوند محمود[۱۲۷۴] رحمۃ اللہ علیہ - سوم سادات اندرابیہ از احفاد میر میرک اندرابی رحمۃ اللہ علیہ چہارم سادات منطقی و بیہقی از احفاد سید حسین بن سید تاج الدین بیہقی رحمۃ اللہ علیہم پنجم سادات دہ بیدی ششم سادات دوابیکی از ذریت سید داؤد دوابیکی رحمۃ اللہ علیہ ہفتم سادات ہمدانیہ از احفاد سید تاج الدین کہ عموی حضرت امیر است قدس سرہ - ہشتم سادات متفرقہ کہ از امصار دیگر آمدہ دریں جا سکونت می دارند و ازاں جملہ بعضے ہا کار زمینداری سازند -

و دریں جزو زمان بعضے جہلا برای حصول شرافت خود دعوای سیادت ثابت می دارند و نسب نامہ ہا اختراع می سازند - از روی عدم امتیاز ہیچ کسے باز پرس آنہا نمی کند -

قبایل فرقۂ مغلان

مردم ایں طایفہ در زمان سلاطین کشمیر از خراسان و ترکستان دریں جا آمدہ

۱۲۷۳ مراد از محبوب سبحانی حضرت شیخ سید عبد القادر جیلانی رض است بہ سنہ ۵۶۱ھ مطابق ۱۱۶۱ء واصل بحق شدند ؎

۱۲۷۴ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء ؎

بود و باش اختیار کردہ اند۔

قوم میر۔ لفظ میر در اصل میرزا است کہ مردم زمانہ آن را ترخیم کردہ اند و اکنو میرزا را میر می گویند و لقب میر در میان سادات و مغلان مشہور گشت این قدر فرق است کہ مردم سادات را لقب میر اول گویند چنانچہ میر مبارک و میر مقبول و مغلان را لقب میر بعد اسم می خوانند۔ چنانچہ عزیز میر و غفار میر لیکن بعض مغلان را از روی تعظیم نام میر اول می گویند چنانچہ میر نازک قادری۔

قوم بیگ۔ در عہد سلاطین کشمیر یادگار زمان شاہان چغتائیہ درین جا آمدہ اند۔ اکثر ہا منصب دار و رئیس عالی مقدار بودہ اند اکنون احفاد آن ہا پیشہ دری چاکری اختیار کردہ اند۔ شرافت آن ہا برزالت مبدل گشتہ است۔

قوم اشائی۔ در زمان سلاطین کشمیر درین جا آمدہ اند۔ گویند جد آن ہا از مقام عیشاورکہ دہے است در ممالک خراسان آمدہ در مصاحبت بڈھ شاہ سرفراز شدہ بود۔ حالا مردم کشمیر عیشاور را اشائی مخفف کردہ اند۔

قوم بانڈے۔ در عہد شاہان چغتہ از ترکستان آمدہ صاحب ثروت حکومت بودہ اند و کشمیر متوطن شدہ موضع بانڈ۔ پورہ جاگیر یافتند موجب آن آن ہا را بانڈے می گویند۔

قوم بچھ۔ جد آن ہا در عہد سلاطین از ترکستان آمدہ موضع بچھ پورہ در کشمیر جاگیر یافتند و دران جا سکونت می کردند۔ موجب آن قوم آنہا را بچھ خطاب دادہ اند۔[۱۲۰]

قوم گانی۔ گویند جد آن ہا از محال گورگان آمدہ درین جا متوطن شدہ۔ موجب آن گورگان را مردم خطۂ کشمیر ترخیم کردہ گانی نام نہادہ اند۔

---

[۱۲۰] نزد لارنس (ویلی آف کشمیر ص۔ ۳۰۹) این پنج قوم یعنی میر۔ بیگ۔ اشائی بانڈے۔ بچھ مغل ہستند۔

قوم کنٹھ۔ گویند جدّ آن ہا خواجہ حسین کابلی در عہد اکبر شاہ تعمیر باشی قلعۂ ناگرنگر شدہ بود پادشاہ بر موقعۂ ملاحظہ قلعۂ ایک عدد کنٹھہ کہ زیورے است مشہور شامل خلعت شاہی بوے عطا فرمود موجب آن او را کنٹھ خطاب کردہ اند۔

فرقہ پٹھان۔ اکثر مردم پٹھان در عہد شاہان [illegible] آمدہ در کشمیر متوطن شدہ اند ہمگی دو فرقہ دریں جا موجود اند یکے خان دوم نیمبری لیکن لقب خانی را دریں دیار ہیچ اعتبارے نماندہ است چرا کہ اکثر مردم ڈوم و بانجی کہ ملازم پیشہ ہستند یا نسوار فروش کہ چند گاہ در کابل و پشاور می روند بر خود خطاب خانی لازم می دارند۔

قبایل قوم شیخ[۲۷۶]

اصلی باشندگان کشمیر کہ در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ اند ہمہ ہا را شیخ می گویند و دریں قوم وسعت بسیار است چہ تمامی اقوام طائفہ داران شاخہای این فرقہ است۔

قوم پیرزادہ۔ از جمیع اقوام شیخ فرقۂ پیرزادہ اول است بہ ہمیں سبب کہ اسلاف آن ہا بعد قبولیت اسلام خدا پرستی اختیار کردہ و مریدان و معتقدان

---

[۲۷۶] لارنس نام لئے آن قبایل افغان کہ در کشمیر متوطن گشتہ کوکی خیل (شاخے از آفریدیاں) یوسف زئی و بوگو خیبری (ختک) نوشتہ است مردمان خیبری یا آفریدی کہ در رنگ ہامہ بود و باش می کنند تاحال روایات قبیلۂ خود برقرار داشتہ در پشتو گفتگو می کنند و بوقت روانگی تیغ و خنجر با خود می دارند۔ محل اقامت یوسف زئی قریہ جمل است و سوائی دنیمبری حوالی دیہات بیروہ را آباد کردہ اند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نیز بسیارے از افغاناں را برائے محافظت سرحدات از افغانستان و پشاور طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ افغانان مچھی پورہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بہم رسانیدہ اند و اولاد آن ہا تاحال پشت در پشت بر صلاحیت و تقوی و اعمال صالحہ مستقل ماندہ شیوۂ پیر و مریدی می سازند یا بر تولیت مقامات و زیارات مساجد مستقیم اند و بر موقع صلاحیت و تقوی با مردم سادات خویشی و قرابت پیوند می دارند و ہم زانوی آن ہا می نشینند و کسانیکہ از شیوۂ پیر و مریدی درگذشتہ بکارہای دیگر عامل می شوند بر حیثیت خود نمانند۔

قوم بابا یا شاہ۔ ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ لقب فرعی است یعنی کسے کہ بہ اعمال صالحہ و افعال شایستہ مقبول خلایق گردد او را بابا یا شاہ می گویند۔ رفتہ رفتہ احفاد و ذریت آن ہا نیز بہمین لقب نامزد می شوند پیشتر ازین مردم پیرزادہ را نیز بابا می گفتند۔ اکنون شاہ گفتن بہ نسبت پیرزادہ ہا مروّج شدہ است فی الاصل شاہ لقب عام است۔ یعنی ہر کس کہ ذرۂ از قوت ظاہری یا باطنی پیدا نمود او را شاہ می گویند۔

قوم ملّا یا مولوی۔ ہم لقبے است فرعی یعنی ہر کس کہ بخواندن علوم معقول و منقول کمال حاصل نماید او را ملّا یا مولوی می گویند۔ و درین ملک چند خاندان عالی شان بود کہ آن ہا را پشت در پشت مولوی می گفتند۔ اکنون ہمگی خاندان مولوی ابوالخیر کہ ہمیشہ آفتاب علم در خاندان آن ہا روشن می بود موجود است۔

(مسلسل) بنا بر عقد و مواصلت با کشمیریان یا باشندگان قدیم مدغم شدہ اند (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۹) مردمان یوسف زئی در حمل سکونت می کنند۔

بقول لارنس بسیارے از افغانان را مہاراجہ گلاب سنگھ برائے محافظت سرحدات حکومت خود طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ در بیروہ اکثر دیہات در قبضۂ افغانان سواتی و بیزی تاحال موجود است۔ افغانان مچھی پورہ بہ سبب عقد و مواصلت با کشمیریان اصلیت خود را فراموش کردہ اند ؛

قوم ملّہ۔ لقبے فرضی بر چہار طایفہ مقرر کردہ اند۔ یکے[1] ملّای مسجد کہ مسلمانان را در شہر و دہ ہمیشہ امامت می سازند و طفلان را تعلیم می دہند و بر خیرات و نذورات مردم گذران می سازند۔ دوم[2] مردم گورکن کہ مردگاں را دفن ہمی کنند۔ سوم[3] غسّال کہ میت را غسل می دہند۔ چہارم[4] قبیلۂ در زمینداران شہور است و آں اصلی است[۱۲۷۷]۔

اکنون تشریح قبایل زمینداراں کہ بہ نسبت آنہا لقب اصلی ہنود موجود است کردہ آید۔ ماگرے۔ ڈانگر۔ نبایک۔ تانترے۔ ڈامر یعنی ڈار بٹ۔ لون[۱۲۷۸] راتھر۔ ایں ہشت قوم در عہد راجہا صاحب سیف و سنان جنگی و پہلوان شاید از قوم کھتری بودہ اند۔ بارہا بغی و فساد ورزیدہ ریاست ہا برہم کردہ اند چنانچہ تذکرۂ آں در تواریخ قدیم مشروحست۔

و در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ لقبے قدیمی بر قبیلۂ آن ہا بدستور موجود ماندہ است۔ ہنوز ہم شرارت ذاتی در نہاد آنہا باقیست و بعضے صنادید ایں اقوام تا عہد شاہان چغتائیہ صاحب حکومت و رئیس ملک بودہ اند کہ در تواریخ ہا مشروحست۔

قوم رینہ۔ دو گروہ اند۔ گروہ اول[1] از قبیلۂ براہمہ است آں ہا را راز داں ہم می گویند۔ بعد اسلام رینہ لقب قدیمی باقی داشتند۔ گروہ دوم[2]

۱۲۷۷ء بقول لارنس بسیارے از ملاحاں و ڈوم نیز لقب "ملّہ" بر خود اختیار کردہ اند۔ نزد ایشاں ایں لفظ مخرب "ملاح" عربی است کہ در پنجاب بر کشتی بان اطلاق می شود (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۸)۔

۱۲۷۸ء لارنس قبیلۂ لون را از ویشں و ڈامر را از شودراں (رذیل ترین مرداں در ہنود) محسوب کردہ است (ایضاً ص ۳۰۹) دہقانان میگویند کہ لونہا از چیلاس آمدہ اند (ایضاً ص ۳۰۶ حاشیہ ۲)

از قبیلۂ راجہای چندر بنسی راجپوت ہستند کہ جدّ آنہا راجہ سوسرم چندر اوایل ۵۰۰[۱۲۷۹] ھ از نگرکوٹ آمدہ دریں جا تا سال ۸۲۵[۱۲۸۰] ھ بر عہدہ سپہ سالاری و مدار المہامی نسلاً بعد نسلٍ ممتاز بودہ اند۔ بعد آں راون چندر مسلمان شدہ بہ خطاب ریبنہ یعنی مدار المہامی سرفراز گشت چنانچہ احفاد او تا عہد اکبر شاہ بر عہدۂ ریاست و مدار المہامی مستقل بودہ اند۔ ایں کہ قوم لون خطاب ریبنہ گی با خود شامل می دارند غلط است و آں قبیلہ علیحدہ است۔

پنڈت۔ از قوم برہمن صاحب شرافت و تمکین است لقب قدیمی باقی دارد۔

قوم کول۔ از احفاد دتاتری رکھی برہمن بودہ اند لقب قدیمی باقی دارند۔ امّا اقوام[۱۲۸۱] یتو و مانتو۔ ٹھکر و پرے۔ وانی پرہ پڈر تری کنبی مسند صوفی وغیرہ درعہد ہنود شاید زمیندار پیشہ از قوم شودر یا کایت بودہ اند و بعد اسلام ہم بہماں نام مشہور اند۔ ذکر آنہا جائے در تواریخ یافتہ نہ شد۔ ہمگی ملک احمد یتو و سیدہ مانتو و جہانگیر پڈر در زمان سلاطین رئیس بودہ اند۔ فقط۔

قوم چک۔ جدّ آنہا لنگر چک[۱۲۸۲] از دارد و آمدہ۔ در عہد سلاطین احفاد او بر عہدۂ کوکرگی و مدار المہامی مستقل بودہ اند در سنہ ۹۶۰[۱۲۸۳] ھ خودسر شدہ مدت سی و پنج سال در کشمیر شاہی کردہ اند۔

[۱۲۷۹] مطابق ۱۱۰۶ء ؛ [۱۲۸۰] مطابق ۱۴۲۲ء ؛

[۱۲۸۱] بعض گویند کہ یتو و ٹھکر از کشتواڑ آمدہ اند (حاشیہ ا دبی آف کشمیر ص ۳۰۲)
رائے اکثر مسلماناں ایں است کہ اصل مردمان قبیلۂ پنڈت و کول و بٹ و ایتو و ریشی و مانتو برہمن است (ایضاً صفحہ مذکور)

[۱۲۸۲] چیلاس (ایضاً ص ۳۰۸) ؛ [۱۲۸۳] ۱۵۵۲ء ؛

قوم ملک۔ ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ خطاب شاہی است چنانچہ در زمان سلاطین کشمیر نامی رؤسا و مصاحبان و جاگیرداران و افسران فوج را ملک خطاب می دارند و محافظان راہ ہندوستان و ترکستان را ہمین لقب بخشیدند۔ در اصل قبیلۂ ملکان ہمہ ہا شیخ ہستند۔ دریں وقت مردم ڈوم خود را ملک می گویند۔

قوم گنائی۔ بزبان کشمیری منشی را گویند و قبیلہ گنای از قوم برہمن نیکو کار و ذو الاقتدار بودہ است و از صفا دید این قبیلہ اکثر ہا رئیس نامدار و اولیای کبار یادگار۔ از انجملہ ہمت گنائی تام شخصے نیکوکار مشہور روزگار است۔ وے کار گوسفند قصابی بر خود قبول نمود۔ اکنون ذریت او تمام کار گوسفند قصابی می سازند و در زمرۂ طایفۂ داران داخل شدہ اند۔ سوای آن قوم ڈوم کہ نہایت ارزل ہستند برای خود لقب گنائی پسند می دارند۔ ازین رو قبیلۂ گنائی را ہیچ اعتبارے نماندہ است۔ اکنون مردم قوم گنائی خود را گنائی گفتن عیب می دانند۔

قوم ریشی۔ ذاتی قومے نیست اما ہر کس کہ بر مجاورت مقابر حضرات ریشیان کشمیر تا یک دو پشت مستقیم مقیم ماند او را ریشی می گویند۔

اقوام طایفہ داران

در اقوام طایفہ داران دو گروہ اند۔ ازان جملہ گروہ اوّل مثل نجار و گل کار و آہنگر و کمہار و قصاب و دباغ و زرگر و گاذر و خباز و قنبر گوجر و غیرہ اہل حرفہ در شرافت و رزالت میانہ روی اختیار کردہ اند۔ ہمیشہ با اقوام خود خویشی می سازند۔ چنداں بے حیائی و بے شرمی مرعی نمی دارند۔ گروہ دوم قوم ڈوم و گلیان و ہانجی و چوپان و بکت از جمیع اقوام ارزل الناس و بدکردار

ہستند۔

قوم ڈوم[۱۲۸۴] - می آرند کہ راجہ پرورسین ہنگام تسلط ہندوستان از قوم ڈوم وچنڈال پلیچ وسانسی و ہیٹغ کہ ہمہ ہلاک خواہستند پلاٹن سفر برای تصفیۂ شوارع و بار برداری وغیرہ ملازم کردہ بعد اختتام ایام محاربہ و مجادلہ من جملۂ پلاٹن مذکور یک نفر برای محافظت مال و دولت مردمان ونگہبانی چارپایان دہ بدہ مقرر ساختہ ماکول ومشروب آنہا خانہ بہ خانہ راتبہ مشخص گذاشت چنانچہ تاحال معمول است وتاعہد سنگان ہرگاہ کسے را مال بہ دزدی می رفت از ڈوم دہ تاوان می گرفتند مدعا کہ ذریات آن ہا دریں ملک کثرت پذیرفتہ تسلطی حاصل کردند و درعہد سلطان کشمیر مسلمان شدہ ترک ہلاک خوری نمودند و با قوم مسلماناں در ماکول ومشروب مخلوط شدند۔ وسیاہی چہرہ وتیرہ درونی خصلت ذاتی دارند و درہر کار ستند وچالاک ہستند بالفعل پرورش گاوان دہات وانصرام احکامات حکام وتشقداری وسزادلی وچوکیداری وسایسی ومحافظت خرمن ہا و بردن قسط بہ توشہ خانہ ورسانیدن خطوط حکام بہ مکتوب الیہ بذمۂ آنہاست و در دزدی وحرام خوری وبے حیای ممتاز اند و در قحبہ گی و حرام کاری بے انباز۔ اکنون کوشش شرافت بسیار می سازند و بر خود لقب شیخ وگنائی و خان و ملہ وغیرہ ملزوم می دارند۔

قوم ہانجی[۱۲۸۵] - مجازاً دریں قوم سہ گروہ اند۔ امّا در رزالت و بدخوی و

[۱۲۸۴] بعض گویند کہ اقوام ڈوم از اولاد قدیم چک اند (حاشیہ ویلی آف کشمیر ص ۳۱۱)

[۱۲۸۵] ملاحان کشمیر از اہم ترین اقوام کشمیر است۔ اگرچہ اطلاع صحیح نسبت اصلیت شان محال است لیکن از ادّعائے شان کہ بلحاظ تاریخ بسیار قدیم است می توان گفت کہ راجہ پربت سین این قوم را از سنگل دیپ آورد۔ ہانجیاں اصلاً از "ویشی" بودند وہمین است (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بجهالت و بدگوئی ممتاز و در فریب و دغابازی و مال خوری بے انبار۔ ازاں جُملہ گروهِ اوّل بهتره هانجیاں اند که غلات و هیزم در کشتی های کلان به شهر می رسانند۔ البته این فرقهِ در بے شرمی و بے حیائی چنداں مبادرت مرعی نمی گذارند۔ و گروه دوّم ماهی گیران تالاب اولر و ڈیمبه هانجیاں جهیل ڈل وغیره معروف اند۔ امّا از گروهٔ بهترهِ هانجیان در امور رزالت و جهالت زبردست هستند۔ گروه سوّم ڈونگه هانجیاں

(مسلسل) کسیکه در کشتی رانی اظهار ناقابلیت خود کند۔ دیگر هانجیاں او را طعنهٔ "شودر" می دهند بوقت سوال هانجیاں خود را به نوع منسوب می کنند۔ لیکن درست این است چنان که از نمائندهٔ این قوم معلوم شده که هانجیاں اصلاً شباناں بوده اند ؛

بقول لارنس پدر هانجی در عیال خود مرتبهٔ بزرگ دارد۔ اولاد نرینه اموال مکتبه بدست پدر می نهند و او چنان که رضایش باشد به عیال خرچ کند۔ پسر هانجی تا وقتیکه پدر او را اجازت نمی دهد متاهل نمی گردد۔ لارنس هانجیاں را به طوائف ذیل منقسم کرده است :۔

(الف) ڈیمبه هانز۔ ایشاں مع کشتی رانی در کولاب ڈل در بن جا کاشت سبزی نیز می کنند ؛

(ب) گری هانز۔ ایشاں در کولاب ولر سنگهاڑا چینی می کنند ؛

این هر دو طائفه درمیان هانجیاں سرهائے خود را بلند می دارند۔

(ج) ملّاحان بهت

(د) ڈونگه هانز۔ که از دختر فروشی و دیگر افعال نازیبا باکے ندارند۔ ازیں میان بدترین ملّاحانِ ناله مار اند که بنام "مار هانز" شهرت دارند ؛

(ہ) هاک هانز۔ این طائفه در دریاها شهتیر رانی می کنند۔

(س) گاڈ هانز یعنی ملّاحانِ ماهی گیر۔ زنانِ این طائفه در دشنام طرازی و بدزبانی شهرتِ بزرگ دارند (ویلی آف کشمیر ص۔ ص ۳۱۳ و ۳۱۴)۔

است. و ایں قوم از اقوام دیگر نہایت بدخواست در بے شرمی و بے حیای یکتا و در دیوثی و قحبہ گی بے ہمتا شب و روز زبان فحش و دشنام کاری وا می دارند۔ از دختر فروشی و قحبہ گی عار نمی دارند۔ چنانچہ باشندگان دیار کشمیر بہ سبب بدکرداری و ناہنجاری قوم ڈوم و ہانجیاں در ربع مسکون ہمیشہ بدنام۔

قوم گلبانان[۱۲۸۶]۔ بدخصلت قومی است کہ اسپان زمینداران برائے کاہچرائی در یلاق ہا می برند و در غارت گری و قزاقی چالاک ہستند۔ کرنیل میان سنگھ ایں قوم را بہ قطع بینی و گوش و قتل سخت تنبیہ کردہ بود۔ گلاب سنگھ تمامی قوام گلبانان در حبس خانہ مغلول ساخت۔ رنبیر سنگھ ہمہ ہا مع عیال و اطفال در گلگت نظر بند گذاشت۔ تاکہ مردمان اندک آسودند۔

قوم چوپان[۱۲۸۷]۔ مویشیاں مردمان برای کاہ چرائی در مرغزار ہا می برند۔ در حرام خوری و دزدی شریک گلبانان ہستند و با قوم گلبانان خویشی می سازند۔

قوم بکت۔ برای کسب معیشت تشبیہ ہر قوم می سازند۔ طفلان خود را رقص و سرود آموختہ از بچہ بازی و لواطت عیب نمی دارند با قوم خود خویشی ہمی کنند۔

قوم کنجراں۔ ذاتی قومے نیست ہر کس کہ بریں کار اصرار نمود داخل ایں قوم شد۔

قوم پارہ دوز۔ در اصل چمار ہستند از پنجاب آمدہ دریں جا متوطن شدہ اند۔ و در زمان سلاطین مسلمان گشتہ ہلاک خوری ترک کردہ اند۔

قوم چوہڑ۔ ایں قوم ہم از پنجاب آمدہ اگرچہ مسلمان شدہ اند ہنوز

[۱۲۸۶] لارنس اصل گلبانان از ڈوم خیال کردہ است (ویلی آف کشمیر ص ۳۱۲)۔

[۱۲۸۷] در کشمیری "پہل" نیز گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

ہلاک خوری می سازند۔

مذاہب کشمیر

دریں وقت باشندگان خطۂ کشمیر ہمگی سہ فرقہ است۔ ہنود مسلمان سکھ کیفیت ہریکے بدفعات مستقلہ گفتہ آید۔

مذہب اہل ہنود۔ مؤرخان باستان خطۂ کشمیر را از ابتدا شامل آریہ ورت[۱۲۸۸] می دارند چنانچہ در زمان نخستین دریں ملک مذہب آریہ بودہ است بلکہ بعضی ہا ناگ پرستی[۱۲۸۹] می کردند۔ آنگاہ بہ تعلیم و تربیت بزرگ پیغمبران مذہب شیو[۱۲۹۰]

۱۲۸۸ھ "آریہ" بمد الف وسکون را و فتح یا وسکون ہا بمعنے قوم نجیب و "ورت" بفتح واؤ وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے حلقہ باشد۔ مراد از آریہ ورت (اقامت گاہ آریہ) سرزمین ہند است۔ بنا بر تحقیق مؤلفہٗ انسائیکلوپیڈیا آف برٹینکا جلد دوم ص ۶۷۲ (شمارہ نہم مطبوعہ ایڈن برگ) آریہ لفظ سنسکر نیست بمعنے شخص عالی نسب۔ ابتداء ایں لفظ بحیثیت قوم استعمال می شد۔ لاکن نزد وید آریہ کسے را می گویند کہ در معبود ہائے اندر و اگنی دارائے اعتماد و اعتقاد کلی باشد۔

در زمان مابعد معنیٔ آریہ کلیتہً تبدیل شدہ بمعنے شخصے شد کہ بہ یکے از سہ قوم یعنی برہمن وکھتری و ویش منسوب باشد۔

از امرکوش کہ کتاب مہم لغت سنسکرت است معلوم می شود کہ آریہ از "ار" کہ بہ معنے زمین است ماخوذ است۔ دریں صورت قیاس است کہ اطلاق آریہ بر مردمان دہقین و مزارعین می باشد۔ ۱۲۸۹ھ "ناگ" بفتح نون وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے مار بزرگ باشد۔ ڈاکٹر نالنکشادت در "مقدمۂ گلگت مینوسکرپٹس" جلد ۱ ص ۱۰ می نویسد کہ "مار پرستی" در کشمیر از قدیم موجود بود و از ہمیں ایں اعتقاد باطراف ہند شائع و منتشر گشت۔ تائید ایں امر کہ کشمیریاں "ناگ پرستی" می کردند از راج ترنگنی و نیلمت پوران ہم می شود۔ ازیں کتب ایں امر بپایۂ ثبوت رسیدہ است کہ کشمیر از آب پیدا کردہ شدہ است و از مار ہا کہ اہم آنہا نیلہ بود محفوظ ماند۔ ۱۲۹۰ھ بر صفحہ دیگر۔

درین جا رواج یافت لیکن چہار ورن مقرر شدند یکے برہمن دوم کھتری سوم ویش چہارم شودر۔ ازان میان برہمنان این جا براکل کاسنی دشتی وغیرہ اعلاف در لباس حقیر قناعت کردہ بوفور ریاضات شاقہ و ترک لذات و شہوات مہذب الاخلاق و مشہور آفاق شدہ بودند پس بہ مقتضای مشیت ایزدی پیش از سنہ بکرمی پانصد سال در ملک اودھ زیر دامنۂ کوہ ہمالیہ راجۂ پیدا شدہ کپل وست نام و فرزندے داشت موسوم بہ شاکیمنی کہ در آغاز عنفوان جوانی ترک حکمرانی کردہ از لذات شہوانی مجتنب گشتہ بہ تعلیم و تلقین برہمنان ریاض فوراً بدرجۂ کمال رسیدہ خود را بودھ یعنی عارف خدادان نام نہاد و بجای چیندے بہ حرارت ذاتیہ خود ملت جدید یعنی مذہب بودھ اختراع نمودہ عقیدۂ

(مسلسل) ۱۲۹۱ھ مذہب شیو در کشمیر معروف بہ "ترکاشاستر" یا "ترکا شاستر" یا مخففاً "ترکا" است قسمے از تثلیث ویدی است۔ بقول ڈکٹور جگدیش چندر چٹرجی مصنف "کشمیر شیوازم" حصّہ اول ص۳ چاپ سرینگر ۱۹۱۴ء "مذہب شیو در کشمیر در ابتداء قرن نہم یا در آواخر قرن ہشتم میلادی شیوع پذیر گشت۔ کتب مذہبی این کیش از سہ انواع درج ذیل اند:—

یکے آگم شاستر کہ مجموعہ الواح الہامی شمردہ شود و قواعد علم لدنی و عملیات می بندد۔

دوم سپند شاستر کہ اصول کیش شیو را تفصیلاً در عبارت سہل بیان کردہ از موشگافیہائے فلسفیانہ اغماض می کند۔

سوم پرتی بگیا شاستر است کہ اصل الاصول و خلاصۂ فلسفۂ دین شیو است۔ بانی فرقہ پرتی بگیا در کشمیر سوم اند بشمار می رود۔ لاکن شخصیکہ قواعد اورا بہ ضبط آورد شاگردش ادیاکر است مویدان فلسفۂ پرتی بگیا نظریہ ہائے آفرینش و تعلقات مخلوق با خالق حسب اقوال سپند شاستر تسلیم می کنند معتقدان سپند شاستر یقین دارند کہ ذات خداوندی درحالت ریاضت و زہد بر قلب طالب منعکس می شود۔ فرقۂ پرتی بگیا در وحدت خدا یقین دارد؛ ۱۲۹۱ھ کردہ؛

بہم رسانیدہ کہ آفرینش نوع انسان فی الحقیقت یکسان است کہ در مادہ ذاتی یکدیگر را تفاوت، و تجارت ندارند۔

پس سبب نجات انسانی ہمان است کہ مخلوقات را یکسان دانستہ از جمیع تلذذات شہوانی و ہوا و ہوس و مرادات نفسانی اجتناب کردہ بر صداقت و پاکیزگی و خلوص و یگانگی راسخ ماندہ بہ نسبت جمیع مخلوق خیر و صلاح و نیک اندیشی و مہربانی مبذول داشتہ خود را نروان یعنی فانی بہ خدا پندارند ہمچنیں تعلیم ہای شائستہ بہ شاگردان خود آموزش دادہ ہر کسے را برای نشر ایں ملت بہ اطراف و اکناف مامور ساخت۔ ساکنان بہار[۲۹۲] و مگدھ دیش را در زندگانی خود منقاد ایں ملت گردانید و پیش از سنہ بکرمی دو صد و ہشت سال راجہ اشوک تاج حکومت ہندوستان بر سر نہادہ برای خود مذہب بودھ اختیار نمود در اندک فرصت ساکنان اقلیم ہندوستان و ملک برہما و چین و ختا را مطیع و منقاد ایں ملت گردانید۔ ہمدراں عرصہ راجہ کشمیر کہ ہمنام راجہ اشوک[۲۹۳]

۲۹۲ نام قدیم اطراف ولایت "بہار" ہند شرقی بود ؂

۲۹۳ نزد محققان ایں امر محل نظر است کہ بلحاظ تاریخی آیا دو اشوک (یکے کشمیری و دیگر ہندی) بودند یا یک۔ از راج ترنگنی دو آشوک مفہوم می شوند و اینکہ آشوک کشمیری از آشوک موریا قریباً یک ہزار سال مقدم بودہ است۔

دکتور سٹاین در مقدمہ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۶۴ دریں ضمن روایت کلہن را ناقابل اعتبار قرار دادہ است و ہمیں از بیان دکتور نلی نکش دت (مقدمہ گلگت مینوسکرپٹس ص ۷۔ چاپ سنہ ۱۹۳۹ء سرینگر) مفہوم می شود۔ بروایت اُں آشوک موریا در اواخر زندگانی خود کشمیر را فتح نمود و از مشورہ وزیرش "موگلی پت تسا" داعیان مذہب بدھ با طراف عالم روانہ کرد۔ مجھنتکا کہ یکے از عالمان بزرگ ایں مذہب بود بصوب کشمیر منتعین گشت ؂

بود برای خود مذہب بودھ پسند بدہ باشندگان خطۂ کشمیر ہم بہ انقیاد امراء مذہب بودھ اختیار کردند و رسم و آئین آن مروج نمودند۔ بعد آن شاکھ سہم و ناگ سین کہ از فضلای بودھ بودند ترویج این مذہب در این جا بہ خوبی نمودند۔ و پس از عرصۂ چند گاہ چندرا چارج با علمای بودھ بحث و مناظرہ کردہ مذہب شیو را باز فروغ بخشید۔ انگاہ شنکر آچارج کہ فقیرے مرتاض بود با علمای بودھ مذہب بحث و مناظرہ ہا کردہ مردماں را باندازنصایح راہ ہدایت نمودہ بہ شیو مذہب را درہند و کشمیر باز رواج داد۔

بعد آں بہ مرور دہور در ملک کشمیر مذاہب مختلفہ واقع شدہ۔ بعض ناگ پرست۔ بعضے آفتاب پرست۔ بعضے آتش پرست۔ بعضے دیوتا پرست شدہ از فرقۂ برہمنان قلیلے بر خدا پرستی راسخ ماندہ بودند۔

و در ۷۲۴ھ[۲۹۴] در واقعۂ ذوالقدرخان تمامی ساکنان کشمیر زیر تیغ آمدہ در نفس شہر ہمگی یازدہ کس بہ مذاہب مختلفہ موجود ماندہ بودند۔ کسانیکہ در کمین گاہ جبال متواری شدہ بودند برآمدہ در اطراف دہات بود و باش اختیار نمودند و بہ موجب عدم انتظام حکومت و بہ سبب کثرت حوادث و شداید ہر کسے از صرافت ملت خود معرا ماندہ کا الانعام شدہ بودند ہمدراں ایام رینچن شاہ طوق مذہب اسلام زیب گردن ساختہ اکثرے از باشندگان این جا طوعاً و کرہاً در حصن متین دین محمدی درآورد۔

بعد ازاں سلطان سکندر بت شکن[۲۹۵] لوای تغلب افراشتہ و ہر جا بت شکنی کردہ اکثرے از اہل ہنود مسلمان نمود۔ اما بعضے برہمناں کہ در

---

[۲۹۴] ۱۳۲۳ء ؛

[۲۹۵] رجوع شود بہ حاشیہ ص ادہم تاریخ حسن جلد اول ؛

اطراف و اکناف گوشہ نشین و خلوت گزین شدہ بودند بہ تحمل حوادث و
نوایب بر ملت خود راسخ ماندہ سرمایۂ عقیدت از دست ندادند تا کہ سلطان
زین العابدین در حکومت خود فرقۂ برہمنان را بہ وفور مرحمت و احسان نواختہ
و بہ خواندن علم فارسی مشغول ساختہ بکار و بار ملکی دخیل شدند۔ و کسانیکہ بہ خواندن
علم سنسکرت مستقیم ماندند۔ الحال عام فرقۂ ہنود را بہ منزلۂ پیر و مرشد و رہنما
و مفتی ہستند و باشتہار شہرت خیر اندیشی بڈھ شاہ بسیارے از مفروریان
این جا و اکثرے از برہمنانِ ہندوستان کہ شوق سکونتِ این دیار تیمناً
بہ خاطر می داشتند معاودت نمودہ درین ملک بود و باش اختیار نمودند۔ چونکہ
بہ سبب واقعہ ذو القدر خان ملل و مذاہب این جا بہ اختتام رسید۔ ازاں
وقت باز از فرقۂ ہنود ہمگی برہمن۔ ویش و شودر درین ملک بود و باش می
دارند۔ ازاں جا کہ برہمنان این جا یک فرقہ اند امّا مجازاً دو فرقہ شمردہ شوند۔
یکے ملماسی یعنی باشندگانِ قدیمی این دیار دوم بانہ ماسی یعنی نو آمدۂ اطراف
دیگر و درین دو فرقہ ہمگے برای یک امر اختلافست مردم ہنود را کہ بہ حساب
سال قمری ایّام ہائے لوند بعد عرصۂ سہ سال یک ماہ قمری زاید می شود و آں
ماہ زاید را ہر گاہ ملماسیان دو جیٹھ وضع کنند پس بانہ ماسیان برخلاف
این ہا دو ہار وضع خواہند کرد۔ و فرقۂ ملماسیان در ماہ جیٹھ دوم و
گروہِ بانہ ماسیاں در دوم ماہ ہار برای رہایش ارواح مردگانِ خود بر
چشمۂ چھچھ بون نذر و خیرات می سازند فقط :۔

این کہ پنڈتان این جا از دست برہمنان بلاد دیگر اکل و شرب نمی
سازند وجہ این است کہ در سابقہ زمان یکے از ہلاک خوران درین جا وارد
شدہ ہمراہ برہمنان این جا مدتے شریک ماکول و مشروب شدہ بود

عاقبت خباثت باطنی او معلوم شده ازاں وقت باز برہمنان این جا با برہمنان ممالک دیگر اکل و شرب و خویشاوندی نمی سازند و اختلاف در رسومات مذہبی ہمیں سبب واقع است که لوگاگر رکھیشر رکھیشر باشندۂ این دیار در پیش بیاس منیشر برای استفادۂ علوم رفته بود و در آں جا بلا اجازت او از جمیع کتب ہای وید و شاستر و پوران وغیره برای پنڈتان کشمیر موافق موسم و طبیعت آنہا یک پوستک[۱۲۹۶] موجز انتخاب کرده آورد که مطابق آں پنڈتان این جا رسومات مذہبی ادا می سازند فقط۔ و عطاران این جا تمام از فرقۂ شو در باکھتری ہستند و عورات آنہا قِمابه[۱۲۹۷] سرخ بر سر می بندند و حلقۂ زر در بینی می اندازند و طور و طرز آنہا با مردم ڈوگره[۱۲۹۸] مشابہت دارد۔

اشاعت مذہب اسلامیہ

تا عہد راجگان ہنود در کشمیر مذہب محمدی صلی اللہ علیہ وسلم بالکل شایع نه بود۔ بعد واقعۂ ذوالقدر خان که راجه ہای کشمیر بے استقلال شدند و از نوع بشر جمعے قلیل به مذاہب مختلفه در این جا بقیۃ السیف موجود ماندند لیکن ہیچ کسے بر ملّت خود به صرافت نه بودند۔

رینچن شاه که به مذہب بودھ بود وقتیکه بر حکومت کشمیر استقلال

۱۲۹۶ه پُستک بضم بای فارسی و سکون سین و فتح تاء و سکون کاف در سنسکرت بمعنی کتاب باشد ؛

۱۲۹۷ه درست "کستابه" در زبان کشمیری بمعنے رومال باشد که زنان از برنجان خورد و ریزه مزین کرده بر سر دارند ؛ ۱۲۹۸ه ڈوگره قومے است مشہور از نواح کوہستان شوالک و مضافات تحصیل سانبه و رام نگر در صوبۂ جموں (ریاست کشمیر) ؛

یافت بہ کثرت اختلاف ملل مذہب اصلی را خلل دیدہ خواست کہ در قلمروِ خود یک ملت مروج سازد۔ چوں کہ دخول بہ مذہب شیوہ غیر ممکن بُود و در مذاہب دیگر متردد ماندہ با دل خود قرار داد کہ با غدادان ہر کہ را اول بسح می بینم بمذہب ادمی گرایم علی الصباح جناب سید شرف الدین معروف بہ بلبل شاہ کہ بر ساحل آں روی دریای بہت نماز ادا می کرد بہ چشم خود دیدہ نماز و نیاز او پسندیدہ بہ کمال خلوص او را طلبیدہ بہ مذہب او گروید و بہ متابعت او طوعاً و کرہاً خلقت بسیار کہ بہ مذہب مختلفہ بودند مسلمان گردید ہمگی برہمنان و بیدخوان بر دین خود استوار ماندہ از خوف کسے نتر سیدند بعد آن سلطان سکندر در ایّام حکومت خود جم غفیرے بہ مذہب خود شامل کردہ بہ بُت شکنی اشتہار یافت۔

و نیز حضرت میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ و حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ رونق بخش ایں دیار شدہ از فرقۂ ہنود جمعے کثیر بہ تالیف قلوب و اظہار کمالات خود مسلمان نمودند۔ پس ازاں تا عرصۂ پانصد سال دریں ملک حکومت شاہان اسلامیہ نافذ بُود بہ مقتضائی اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِہِمْ روز بروز فرقۂ محمدیہ را ترقی بہ وقوع آمدہ مذہب ہنود سستی پذیرفت چنانچہ فی زماننا دریں ملک دو حصّہ مسلمانان و یک حصّہ ہنود خواہند بود۔ اکنون در فرقۂ محمدیاں سہ گروہ شدہ اند یکے اہل سنت و جماعت دوم اہل تشیع سوم وہابیۂ خارجیہ۔

اشاعت مذہب شیعہ

مورخان می نگارند کہ در سنہ ۸۹۲ھ (۱۲۹۹) در عہد سلطان حسن شاہ میر شمس عراقی

۱۲۹۹ مطابق سنہ ۱۴۸۶ء

که از فضلای اہل تشیع عالم اجل و دانای بے بدل بود از جانب سلطان حسین[۱۴۰۰ھ] میرزا والی خراسان به کشمیر آمده مکتوبے از سلطان معه یک پوستین کهیشی که از پوشش خاص سلطان بود برای حسن شاه آورده و اظهار فرمایش بعض تحایف نمود۔

همدراں ایام حسب مشیت آله سلطان حسن شاه پوستین حیات دریده از جهان فانی درگذشت ۔ و میر شمس عراقی تا عرصهٔ هشت سال دریں جا اقامت نموده و خود را بنا بر تقیه در سلک مریداں بابا اسماعیل کبروی که شیخ وقت بود درآورد و ارادت خاص به او ظاهر کرده حیثیتے بهم رسانید ۔ چون بر تقیهٔ ذاتی و وضع شایستگی و آهستگی ظاهرش که زبانے و حسن بیانے داشت بعض علوم غریبه هم می دانست شاید بابا اسمعیل به مریدان خود گفته باشد که مصاحبت ایں مرد را غنیمت پندارند بموجب آں بابا علی نجار که از خلفای برجستهٔ حضرت بابا بود برابط ظاهری و باطنی با وے پیوست با همدیگر خلوص و یگانگی ظاهر نموده متحد گشتند تا که میر مذکور عقیدهٔ خود به خاطرش موثر گردانید بذریعهٔ او بعضے کسان را اغوا نمود ۔ و درمیان امرای کشمیر طرفه نفاقے انداخته باز بطرف خراسان رجعت کرد۔

چونکه سلطان حسین میرزا[۱۴۰۰ھ] از خلل باطنی او آگاه گشته از نوکری خودش معزول نمود بنا بریں بعد عرصهٔ دوازده سال باز عازم کشمیر شد ۔ پیش از آمدن خود کسے را برای تحقیق احوال به کشمیر فرستاد و معلوم ساخت که خدمت بابا اسماعیل به کبر سن رسیده و دامن از صحبت خلق کشیده بازار بابا علی گرم است و خطے برای بابا علی نوشت که من ترک دنیا کرده خلافت از سید محمد نوربخش

---

[۱] سنه ۱۴۰۰ھ (۱۵۰۶--۱۴۶۹ء) ؛ سنه ۱۴۰۰ھ صحیح "چون" است ؛

یافتہ بہ کشمیر می آیم و بابا علی بکثرت و ہنگامۂ تمام بہ استقبال او برآمدہ و اعتقاد تمام بہم رسانیدہ در خانقاہ خود نشانید۔ و مریدان خود حوالۂ او میکرد و اظہار نسبت سید محمد نوربخش برای فریب عوام می نمود و میر شمس عراقی در اندک فرصتے بازار خود گرم کردہ با ہر کسے اختلاط و ارتباط فرمود رفتہ رفتہ مذہب شیعہ را بہ تدریج رواج داد و بہ سعی و ترغیب بابا علی بعضے امرای کشمیر مطیع و منقاد او گشتہ در محلۂ جڈی بل خانقاہ دو طبقے بنا ساخت۔ و دران جا سکونت نمودہ و خلوت ہا بجا آوردہ بریاضت شاقہ درمیان شہر شہرت یافت و با ملازمان سلطان معرفتے بہم رسانیدہ بظہور خوارق و کرامات مزورہ سادہ دلان را فریب دادہ بہ مذہب خود گردانید۔ و درمیان شہر و اطراف دہات بہ اعانت مخلصان بابا اسماعیل در انحراف مذہب حتی الامکان کوشیدہ پنہانی سادہ دلان و پست فطرتان را تعلیم و تلقین می داد لیکن تا حیات محمد شاہ ہیچ کسے اشاعت مذہب تشیع اصلاً نہ توانست کرد۔ دران اثنا ملک کاجی چک کہ خالوی محمد شاہ و مدار المہام سلطنت بود بہ اتفاق غازی خان و ملک موسی رینہ رجوع بہ شمس عراقی نمودہ بہ مذہب او گردیدند و مطیع و منقاد او شدند و شمس عراقی باطاعت آن ہا تقویت یافتہ بہ اجرای مذہب خود علانیۃً مشغول شد و کتابے احوط نام در مذہب شیعہ تصنیف کردہ شایع ساخت و بابا علی در محلۂ حسن آباد بیشتر باعث ترویج گشتہ مذہب خود را فروغ بخشید۔ و ہمہ بابا ہای حسن آباد و بابا پورہ وغیرہ از اولاد بابا علی مذکور اند۔

بعد ازاں در وقت خود بابا خلیل و بابا طالب[۱۳۰۲] و شیخ حسن جڈی بلی

۱۳۰۲؎ بابا طالب اصلش از اصفہان است۔ در زمان حکومت چکاں کشمیر رسید (بقیہ بر صفحہ دیگر)

این مذهب را تائید نموده شیوع ساخت. انگاه در حکومت چکان مذهب شیعه را قوت پیدا شده مردمان جوق در جوق جبراً و کرہاً داخل این ملت شده ند و در عهد امیر خان جوان شیر نیز تقویت پزیرفتند۔

اشاعت مذهب وہابیّه

محمد نصر شامی در تاریخ شام رقمطراز است که عبدالوہاب[۱۴۰۳] نام شخصی بود در کوہستان نجد از احفاد حضرات شاذلیه[۱۴۰۴] به علوم غریبه آراسته و به فنون عجیبه پیراسته. شاید به ہجوم وساوس شیطانی یا برای انجاح ہوای نفسانی یا به نظر حصول شوکت و حکمرانی برخلاف مذاهب اربع مذہبی دیگر از خود ابداع نمود و برای اشاعت احکامات فروع و اصول آن کتابی جدید مسمی به کتاب التوحید تسوید نمود. و بجمیع مجتهدان و مسلمانان سلف را حکم تکفیر داده از بلاد یمن و مسقط و نجد جم غفیری مطیع و منقاد خود گردانید ایضاً برای ترویج مذهب خود خارخار تسخیر ممالک ہمواره به خاطر

(مسلسل) چوں به فنون علوم آراسته بود قبولیتی بہم رسانید. نزد سلاطین و امراء زمان خود اعتبار بسیار داشت. چوں رحلت نمود در محلّهٔ بابا پور (محلّهٔ از سرینگر) در مزار بابا خلیل آسود از شعر و سخن بہرهٔ وافر داشت (واقعات کشمیر ص ۱۱۴)

[۱۴۰۳] درست محمد بن عبدالوہاب رح متوفی ۱۲۰۶ء قائد تحریک نشاة ثانیه ملت اسلامیه است که به حسن مساعی آن جناب در عرب و دیگر ممالک اسلامی رواج یافت. آنجناب نہضت خود را نام "مذهب التوحید" داده در احیاء کتاب و سنت سعی بلیغ نمودند. در ممالک غربیه این تحریک بنام "وہابیت" شہرت دارد. "تحریک وہابیه" حقیقتهً تحریک جدید نیست بلکه ہماں تحریک و نہضت است که امام ابن تیمیه حرانی رح قریباً پنج و نیم صد سال قبل در ۱۳۲۸ء برائے احیاء ملت و استیصال کفر و شرک آغاز فرمودند۔

خلاصهٔ تحریک وہابیه این است که عبادت و بندگی محض سزاوار ذات (بقیه بر صفحه دیگر)

می داشت حسب تقدیر در ۱۲۰۳ھ[۱۳۰۵] سلطان سلیم[۱۳۰۶] در روم خروج کردہ فرزندان عبدالحمید خان[۱۳۰۷] متوفی را از سلطنت معزول داشتہ تا عرصۂ پانزدہ سال در بلاد روم طبل حکومت نواختہ از دست مصطفیٰ خان کشتہ شد و در سلطنت روم فتنہ و فساد و بغی و عناد روی داد۔ عبدالوہاب موقع غنیمت دانستہ در

(مسلسل) باری تعالےٰ است۔ عقیدۂ شفاعت و وسیلہ جوئی نوعے از شریک است ہمچناں استعانت از مقابر اولیاء شرک است۔

نہضت وہابیہ در ابتداء قرن نوزدہم میلادی در عرب و شام منتشر گشت و در عرصۂ قلیل بیشتر از مردماں متبعین ایں جماعت شدند۔

(اسلامک ریویو، انگلستان شمارۂ نومبر ۱۹۵۱ء)

۱۳۰۴ھ شاذلیہ فرقہ ایست از مسلماناں منسوب بہ الشاذلی بانی او ابوالحسن علی بن عبداللہ الجبار الشریف الزرویلی (۱۱۹۶ — ۱۲۵۰ھ) یکے از صوفیان مراقش و بانی فرقۂ شاذلیہ بود۔ از تالیفاتش اوراد و وظائف حزب البحر والبر و حزب الفتح و "حزب الکبیر" یادگار است (جامع اللغات اردو ص ۲۴۲ چھاپ جامع اللغات کمپنی لاہور)

۱۳۰۵ھ مطابق ۱۸۸۸ء؛

۱۳۰۶ھ سلطان سلیم ثالث پسر مصطفیٰ ثالث سلطان روم است۔ در ۱۷۸۹ء بعد وفات عم خود سلطان احمد رابع تخت نشین شد۔ در عہدش محاربہ عظیم مابین فرانسیسیاں و روسیاں افتاد۔ فرانسیسیاں از دست انگلیسیاں شکست خوردند۔ در ۱۸۰۶ء برخلاف او بغاوت شد و از تخت معزول کردہ شد (جامع اللغات اردو ص ۳۸۷ چھاپ جامع اللغات کمپنی لاہور) ۱۳۰۷ھ عبدالحمید خان اوّل بن احمد ثالث (۱۷۲۵ — ۱۷۸۹ء) در ۱۷۷۴ء بر تخت خلافت نشست۔ در عہدش محاربہ ہائے عظیم مابین ایرانیاں و روسیاں افتاد بکووینیہ کہ در مقبوضۂ سلاطین عثمان بود در تسلط آسٹریا رفت و روسیہ بر کریمیا و بسریبیہ قابض شد (ایضاً ص ۵۷۸)

۱۳۰۸ھ
۱۲۱۸ھ بروز جمعہ بر منبر بر آمدہ تقریر کرد کہ "در سلطنت روم ہرج و مرج واقع شدہ۔ اکنون سزاوار سلطانی کسے را نمیدانم شما را برای تنسیق مملکت پادشاہے ضرور باید بود ہر کس کہ از ابنای جنس خود افضل می دانید او را بر جہانبانی و حکمرانی مستقل بگذارید"۔ حاضراں بدیہہ در جواب گفتند کہ بغیر ذات گرامی شما دیگرے سزاوار این نامی نیست فی الحال او را بیعت نمودہ بہ خطاب امیر المومنین ملقب کردند۔

پس عبدالوہاب بر مسند حکومت نشستہ مطابق منشای خود اجرای احکامات کردن گرفت و دلایل الخیرات و قصیدہ بردہ و بعضے کتب ہای فقہ بسوزانید و در شان انبیا و اولیا رطب و یابس گفت۔ و درمیان مساجد ذکر و اوراد منع نمود و عید مولود شریف بدعت دانست و بر منارہای کعبہ و مدینہ درود و سلام ہر کہ می خواند از تیغ گذرانید۔ و زیارت روضۂ مطہرہ و استمداد از اولیا بدعت دانست و تفسیر قرآن را موافق منشای خود تجدید نمود و مقابر اولیا را مسمار ساخت۔ می گفت یا رسول اللہ گفتن کفر است علم صرف و نحو و لغت بدعت است اماتت۔ اللہ یا ولی اللہ نام کردن و در گورستان قرآن خواندن و پیغمبر خدا را وسیلہ دانستن و ولی اللہ را در قبر ندا کردن و نذر و ہدیہ بہ نام اولیاء دادن و از بزرگان استمداد خواستن و تبرک جستن عین کفر است۔ می گفت از کردۂ پیغمبر این عصا بما بسیار مدد کند۔ پسران و خویشان خودش کہ ہر کسے لائق و فائق بودند برائے حکومت و قضایا بہ اطراف و اکناف فرستادہ حکم داد ہر کس کہ متابعت مذہب ما نہ کند و بر کتاب التوحید عمل نہ سازد او را بہ قتل رسانند۔ موجب آں در کوہستان نجد و یمن وغیرہ متابعان مذہب اربعہ و مذہب خود را رواج دادند۔

۱۳۰۸ھ ۱۸۰۳ء ؛

و در سنہ ۱۲۲۱[۱۳۰۹] عبدالوہاب بہ قضای خود از جہان درگذشت۔ و پسرش سعود کہ بسیار طرار و ہشیار بود بر مسند خلافت او جلوس نمود فوراً علم تجبر افراختہ صمصام خون آشام از نیام آختہ قوم بنی سعد و بنی ثقیف را در شہر طایف قتل عام ساختہ دراں جامسجد حضرت ابن عباس[۱۳۱۰] از بنیاد بر انداختہ بہ ہر جا شطرنج نہب و غارت باختہ ارادہ بطحا نمود۔ و پیش از یورشش خود کتاب التوحید با تہدید و وعید شدید نزد شریف مکہ رسانید۔ و شریف مکہ محرم بروز جمعہ کتاب مذکورہ در پیش علمای وقت کہ دراں جا برای طواف مجتمع بودند گذرانید۔

و بعد مطالعہ و مزاولۂ آن مولوی عمر ابن عبدالرسول کہ از علمای نامدار بود جواب آن بدیہہ تصنیف کردہ بر مصنف آں احکام تکفیر تحریر نمود۔ و مولوی عقیل و مولوی حسین مغربی و مولوی عبدالملک مہر تصدیق براں ثبت فرمود۔ دراں حالت مجروحان طایف وارد مکہ شدہ خبر ورود سعود بہ مسامع مجامع رسانیدند۔ و بہ خوف او اہل مکہ و حاجیان اطراف در بیت اللہ در آمدند و ابو حامد خطیب مکہ بر منبر برآمدہ مرداں را تحریص و ترغیب غزا نمودہ۔ خون سعود ہدر فرمود۔ روز شنبہ ہشتم محرم سعود داخل مکہ شدہ صمصام خون آشام بر قتل عام از نیام برکشید و در زمین حرم بلکہ در بیت اللہ اہل اسلام را از خاص و عام کار بہ اتمام رسانید و در خزینہ بیت المال کہ طلا و نقرہ و اسباب و قماش و دولت بیحد و عد موجود

۱۳۰۹ مطابق ۱۸۰۶ء ۰

۱۳۱۰ حضرت عبداللہ ابن عباس رض عمزادۂ نبی اکرم صلے اللہ علیہ وسلم سہ سال قبل از ہجرت بہ مکہ مکرمہ متولد شدند۔ در تفسیر قرآن مجید مہارت تامہ داشتند۔ عرصۂ چند در خلافت حضرت علی کرم اللہ وجہہ حاکم بصرہ بودند۔ آخر بعمر ہفتاد سالگی در ۶۸ھ مطابق ۶۸۷ء واصل بحق شدند (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۷۰) ۰

بود در تصرف خود نمود و شریف مکه با خیل و خدم در جدّه گریخته رفت و بعضے اہالیانِ مکہ بہ خوف جان در مغارہای کوہستان پنہان گشت۔

وسعود بعد نہب و غارت آن بلاد رُو بہ مدینۂ طیّبہ نہادہ دستِ تطاول دراز کرد و ساکنان شہر را مثل واقعۂ حرّہ قتل عام نمود و جمیع مساجد و مقابر منہدم ساخت بلکہ بیل و کلند آوردہ اساس فیض اقتباس روضۂ مطہرہ کشیدن گرفت۔ ناگاہ ثعبانے عنید از سوراخ زمین ظاہر گردید کہ بہ تخویف و ترہیب اُو مردماں ترسیدند و در شعاب اختفا خزیدند پس ازاں عراق و حجاز و یمن را متصرف شدہ متابعان مذاہب اربعہ بہ ہر جا زیر تیغ آوردہ اکثر ہا مطیع و منقاد خود گردانید۔

و در سنہ ۱۲۲۳ھ [۱۳۱۱] پنجم جمید الثانی سلطان محمود [۱۳۱۲] بر تخت روم جلوس فرمودہ اطراف و بلاد را ضبط و ربط نمود۔ و محمد علی پاشا [۱۳۱۳] با جیش برطیش بہ سبیل اگن بوٹ [۱۳۱۴] برای گوشمالی

۱۳۱۱ھ مطابق روز آدینہ ۲۹ ماہ جولائی ۱۸۰۸ء ؛

۱۳۱۲ھ سلطان محمود ثانی (۱۷۸۵ — ۱۸۳۹ء) پسر احمد چہارم است۔ بعد معزولیٔ عم خود سلطان سلیم سوم در ۱۸۰۸ء سی و یکم سلطان گردید۔ در ۱۸۲۱ء یونان از ترکاں آزاد گردید و در ۱۸۲۸ء جنگے مابین حکومت برطانیہ و فرانس رونما گردید (جامع اللغات ص ۴۸۴) ؛

۱۳۱۳ھ محمد علی پاشا (نائب) در ۱۷۶۹ء متولد شد۔ وقتیکہ مابین انگلیسیاں و فرانسیسیاں در مصر جنگ برپا می بود، محمد علی با افواج ترکیہ۔ داخلِ مصر گردید تا در مقابلۂ فرانسیسیاں معاونت انگلیسیاں کند۔ در ۱۸۰۱ء چوں فرانسیسیاں شکست خوردند و از مراجعت انگلیسیاں در مصر ہرج و مرج واقع شد۔ محمد علی موقع را غنیمت شمردہ اعلان استقلال کرد۔ از روئے معاہدۂ ۱۸۴۱ء انگلیسیاں حق اولادش نسلاً بعد نسلٍ بر سلطنت مصر تسلیم کردند۔ محمد علی پاشا در ۱۸۴۹ء فوت شد و بجائش نبیرۂ او محمد اسمٰعیل پاشا خدیو مصر شد (بقیہ بر صفحہ دیگر)

سعود تعیین فرمود و ہمدران ایام سعود در مکہ ورود کردہ ساکنان مکہ از صغیر و کبیر حاضر نمود و گفت شما بگوئید کہ کدام کس از شما بر تکفیر من حکم فرمودہ است ہمہ ہا اشارہ بہ مولوی عمر نمودند او را پیش خود استادہ کردہ گفت "السلام علیك یا شیخ المکۃ والعرب" مولوی در جواب گفت "وعلیك السلام یا شیخ النجد" سعود گفت مرا تشبیہ بہ ابلیس دادی۔ مولوی گفت ہمچنانکہ تو مرا بہ وطن یاد کردی من ہم ترا بوطن یاد کردم۔ گفت بہ کدام دلیل مرا کافر میدانی گفت بہ دلیل کتاب التوحید۔ گفت چگونہ گفت پدرت می نویسد کہ ہرگاہ کسے بہ یای ندا حضرت را یاد کند وے کافر است۔ ای سعود نا حال ہیچ کسے مگر در دنیا مسلمان نہ بود کہ جمیع صحابہ و تابعین و تمامی مسلمانان روی زمین "السلام علیك ایہا النبی" ہمیشہ در نماز می خواندند مگر بزعم شما ہمہ ہا کافر بودہ اند ہر کس کہ حلال را حرام پندارد وے کافر است۔ مدعا کہ بہ دلائل بسیار او را ملزم ساخت سعود خشم آلود شدہ بر قتل مولوی عمر فرمان داد مولوی نعرۂ شدید برکشید (یا احکم الحاکمین) ہمان وقت بریدے از جدہ رسیدہ خبر رسانید کہ جنود مسعود سلطان محمود در ینبوع ورود نمود بہ استماع این خبر سعود نا محمود را دست و پا گم شدہ مولوی عمر از قتل نجات یافت۔ آنگاہ سعود در جدہ فرمود آمدہ تلاقی فریقین روداد و بعد قتال و جدال بسیار سعود مفرور شد۔ ہرب السعود الخارجی[۱۳۱۵] تاریخ یافتند۔ ابراہیم پاشا[۱۳۱۶] تا نجف تعاقب نمودہ ہیجان

(مسلسل)　　　(قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۹۷)

۱۳۱۴ قسمے است از کشتی کہ بہ زیب تیز رو می رود۔

۱۳۱۵ ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء۔ ۱۳۱۶ ابراہیم پاشا پسر محمد علی پاشا خدیو مصر بود۔ در ۱۷۸۹ء متولد شد۔ در ۱۸۱۹ء از محاربات وہابیہ و فتوحات دیگر (بقیہ بر صفحہ دیگر)

وے را بہ ہر جا قتلِ عام کردہ تخم وہابیان از جہاں برداشت لیکن در حدودِ مسقط و یمن بعضے کساں را اعتقاد مذہبِ او بہ خاطر پنہاں ماندہ بر کتاب التوحید عمل می کردند۔
دریں اثنا سید احمد بیخان ۱۳۱۷ کہ از اعاظم ہندوستان بود بہ بہانۂ حج چند سال

(سلسلہ) تمام پیدا کرد۔ در ۱۸۴۸ء چوں محمد علی پاشا از حکمرانی معذور شد، ابراہیم پاشا بہ قسطنطنیہ رفت۔ باب عالی او را نائب محمد علی تسلیم کرد۔ بتاریخ ۹ ماہ نومبر ۱۸۴۸ء بعد از مراجعت از انگلستان در قاہرہ فوت کرد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۴)

۱۳۱۷ھ حضرت سید احمد شہید رح پیشرو ے تحریک نشاۃ ثانیہ اسلامیہ ہند قرن نوزدہم میلادی بودند۔ در ماہ صفر ۱۲۰۱ھ مطابق نومبر ۱۷۸۶ء در شہر رائے بریلی (ولائت اُتر پردیش ہند) متولد شدند۔ نام والد بزرگوار آنجناب مولانا سید محمد عرفان بود۔ از عہد طفولیت از شخصیت حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی متاثر بودند۔ چوں حاضر بارگاہ شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح برائے تعلیم و تعلم بہ شاہ عبدالقادر دہلوی کہ برادر خورد بودند سپرد کردند۔ حضرت سید احمد شہید رح بعد از تکمیل علوم متداولہ در سلسلہ نقشبندیہ قادریہ بدستِ حق پرست حضرت شاہ عبدالعزیز رح بیعت کردند۔ الّا در مسئلہ تصورِ شیخ کہ طریق سلاک نقشبندیہ است معترض شدند کہ از کتاب و سنت مستند نیست۔ حضرت شاہ عبدالعزیز از ایں استقامت ایمان مرید خود شاد شدند و آفرین خواندند حضرت سید شہید رح چند سال در سیاحت ممالک عربیہ مصروف گشتند، در ۱۲۳۹ھ مطابق ۱۸۲۳ء بعد از حج بیت اللہ مراجعت فرمائے ہند شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح مرد قوی و توانا بودند۔ قریباً دہ سال در مصاحبت امیر خاں والی ٹونک (۱۷۶۸ء — ۱۸۳۴ء) بودہ از استعمال آلات حرب تفنگ و گولہ اندازی کما حقہ واقف شدند چوں امیر خاں بتاریخ ۱۵ دسمبر ۱۸۱۷ء معاہدہ با انگلیسیاں نمود، حضرت موصوف ترک مصاحبتش کرد۔ چوں در ہند زوال مسلماناں شروع گردید و اقوام جاٹ و راجپوت و مرہٹہ و سکھ برائے استیصال مسلماناں سر برافراختند، حضرت موصوف نہ جذبۂ احیائے حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

در بلاد یمن و مسقط و نجد سیر و سیاحت می کرد۔ و بہ مطالعۂ کتاب التوحید مذہب وہابیہ بر خود قبول ساختہ بہ جانب ہند باز رجعت نمود۔ دراں جا مولوی اسماعیل دہلوی کہ

(مسلسل) الہیہ سرشار گشتہ پیروان خود را تبلیغ جہاد و سرفروشی کردند۔ فی الفور پنج صد افراد دعوت آنجناب را لبیک گفتند۔ چوں مظالم سکھاں بر مسلمانان پنجاب و سرحد از حد گذشتہ بود حضرت جہاد با سکھاں مقصد اولین تحریک خود قرار دادند۔ در ۱۸۲۶ء حضرت سید شہیدؒ از راہ خیر پور (سند) وارد غزنی و قندھار شدند۔ قبیلۂ بارک زئی کہ از ساکنان این خطہ اند بہ سردمہری و بے اعتنائی پیش آمدند۔ امّا یوسف زئیاں کہ مابین پشاور و دریائے سندھ سکونت کنند حضرت موصوف را وعدۂ امداد نمودادند۔ افراد این قبیلہ کہ از جنگجویان آں ولایات محسوب می شوند وجود آنجناب را بہ مقابلۂ یار محمد خان حلیف مہاراجہ رنجیت سنگھ غنیمت شمردہ معاون و مددگار آنجناب شدند از پشاور این لشکر مجاہدان اولوالعزم اسلام براہ چارسدہ و نوشہرہ وارد اکوڑہ (خٹک) شدند۔ درین جا حضرت موصوف بلغار سکھاں کہ بہ سرداری بدھ سنگھ سندھیانوالہ بود، در ماہ نومبر ۱۸۲۶ء پس پا نمودند۔ گویند کہ درین اثناء یار محمد خان کوشش زہر دادن آنجناب کرد۔ لاکن ناکام شد۔

بعد چندے در ۱۸۲۹ء در جنگ یار محمد خان ہزیمت خوردہ فوت شد۔ در نتیجۂ این جنگ سلطان محمد برادر یار محمد خان بر شہر پشاور قابض شد۔ در ۱۸۳۰ء جنگ سوم مابین افواج خالصہ (سکھاں) و مجاہدان اسلام وقوع یافت۔ سپہ سالاری سکھاں بدست ہری سنگھ نلوہ و جنرل الارڈ بود درین جنگ حضرت سید شہیدؒ بنا بر غفلت افراد پسپا شدند۔ لاکن ازین صدمہ بد دل نشدہ بعد از چند ماہ لشکر خویش را ترتیب نو دادہ بعد از معرکۂ خونین سلطان محمد خان حلیف سکھاں را ہزیمت کردہ قابض پشاور شدند۔

حضرت سید احمد شہیدؒ یکے از ائمہ اسلام و اعاظم ملت اسلامیہ ہند شمردہ می شوند۔ بحکم آنجناب در پشاور　　کانہائے شراب بند شد۔ در عرصۂ قلیل افعال نازیبا (بقیہ بر صفحہ دیگر)

از اقربای مولوی عبدالعزیز[۱۳۱۹] بود اولاً مرید او شده بہ طفیل او جمعے کثیر در حلقۂ متابعت او در آمدند۔ و مولوی اسمٰعیل کتاب تقویۃ الایمان[۱۳۲۰] و تا ابد کتاب التوحید تصنیف

مسلسل) غیر مشروع کلیۃً ممنوع گردید و شرک و بدعات را قلع قمع شد حضرت موصوف اطاعت کتاب و سنت و اثبات توحید باری تعالےٰ را مقدم داشتہ تلقین کردند۔

در ۱۸۳۱ء حضرت موصوف برمشورۂ مولوی شاہ اسمٰعیل شہیدؒ کہ یکے از تابعین آنجناب بودند خواستند کہ مسلمانان کشمیر را کہ در جور و تعدی سکھاں بودند خلاصی دہند۔ چوں بہ بالاکوٹ کہ چہل و پنج میل شمال ایبٹ آباد برلب رود کنہار واقع است رسیدند، فوجے از سکھاں کہ در سرکردگی شہزادۂ شیر سنگھ بود معاندتہً بر مجاہدین یلغار آورد و حضرت موصوف با دیگر غازیانِ اسلام جام شہادت نوشیدند۔ ایں حادثہ در ماہ ذیقعدہ ۱۲۴۶ھ مطابق مئی ۱۸۳۱ء واقع شد۔ (قاموس المشاہیر جلد اول ص ۳۱۴ دہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸ اکشمیر جلد دوم ص ۷۳۴) :۔ ۱۳۱۸ حضرت مولوی شاہ اسمٰعیل شہید (۱۷۸۱ — ۱۸۳۱ء) خلف الصدق مولانا عبدالغنی و نبیرہ حضرت شاہ عبدالعزیز محدثؒ دہلوی بودند۔ در آخر حلقہ بگوش ارادت حضرت سید احمد شہیدؒ شدہ و در جنگ سکھاں ہمراہی آنجناب کردند و ہماں جا شہید شدند۔ از تصنیفات شاہ اسمٰعیل شہیدؒ رسالہ در اصول فقہ و تقویۃ الایمان معروف است (جامع اللغات اردو ص ۱۹۸) ۱۳۱۹ عبدالعزیزؒ (شاہ) محدث دہلوی خلف الصدق حضرت امام شاہ ولی اللہ محدثؒ دہلوی بودند۔ پیدائش آنجناب در ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء در دہلی شد و نام تاریخی "غلام حلیم" نہادہ شد۔ بعد از تحصیل علوم از پدر بزرگوار در تدریس و ارشاد مشغول شدند حضرت شاہ عبدالعزیزؒ عالم باعمل و محدث مشہور بودند۔ از تصانیف آنجناب کتب ئے سر الشہادتین و بستان المحدثین و تفسیر فتح العزیز معروف است۔ بتاریخ ۷ ماہ شوال المکرم ۱۲۳۹ھ مطابق جون ۱۸۲۴ء واصل بحق شدند۔ شاعرے در بیت ذیل تاریخ وفات آنجناب یافتہ است :— ع

بے سرو پا گشتہ انداز دست بیداد اجل عقل و دین لطف و کرم فضل و ہنر علم و عمل (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۶۴)

بقیہ بر صفحہ دیگر

کردہ شائع ساخت بلکہ بہ خیال حصول جاہ و ثروۃ و اشاعت این ملت سید احمد خان را بر خلافت برانگیختہ فوجے کثیر فراہم آوردند و بہ نیت غزا با فوج رنجیت سنگھ در حدود پیشاور و ڈیرہ غازی خان و ہزارہ بارہا مقابلہ نمودند عاقبت ہمہ ہا در بالاکوٹ حدود پیشاور مقتول شدند۔ ازاں باز در ہند و پنجاب رسم و آئین این ملت روز در ترقی است چنانچہ اکثرے از علمای نامدار آں دیار این طریق را شعار خود دانستہ تاحال چہل کتاب در تائید آن تصنیف کردہ اند۔

خصوصاً فی زماننا سید صدیق حسن خان نواب بھوپال کہ از علمای برجستہ روزگار است در اشاعت این ملت مجتہد وقت شدہ در وثوق این ملت و توہین مذاہب اربعہ و تردید مقلدان دفترہا نوشتہ است و با چندکس از ساکنان این دیار بہ تسبیل رسل و رسایل ابواب مواخات و مواسات مفتوح داشتہ کتبہای

۱۳۲۰ کتاب تقویت الایمان بہ زبان اردو است و در کلکتہ مطبوعہ شدہ است۔ اول کمتر است این کتاب بدو حصہ منقسم است حصہ اوّل از تصنیف مولانا شاہ اسمٰعیل و حصہ ثانی کہ در مرتبہ از کردہ غیر خیال کردہ میشود۔

در تمہید کتاب حضرت شاہ اسمٰعیل تردید این امر می کند کہ "کلام خدا" را فقط دانایان می توان فہمید۔ خدا خود می گوید کہ ما قرآن مجید را بہ طرف "امی" مرسول داشتہ ایم۔

بقول شاہ اسماعیل مرد موحد را اعتقاد در دو شئی ضروری و لابدی است۔ یکے اعتقاد وحدت خدا و دیگر معرفت رسول۔ بسیارے از مرداں اقوال بزرگاں را ہادی و رہبر دانند ولے برائے ہدایت صرف کلام خدا کافی و شافی باید دانست: تا وقتیکہ اقوال بزرگاں موافق قرآن نباشند موجب عمل نیستند۔

باب اوّل از تقویۃ الایمان از وحدت ربانی بحث می کند و استمداد از بزرگاں و اولیاء و فرشتگاں بخلاف شرعیت حقہ گرداند۔ (خاتمہ ہسٹری آف دی سکھس صنفہ کننگم ص ص ۱۸۴ تا ۱۸۶)

مصنّفہ خود بہ نظر ایشاں می رساند و نشر مذہب خود می سازد۔ ازاں جملہ حسین بطکو نام شخصے از کمینہ مردمان ایں جا چندے پیش غلام رسول و نذیر حسین وغیرہ رابطۂ ایں ملت حاصل کردہ برائی اشاعت آں تشریف بہ کشمیر آورد چوں در شہر گرمئی بازار خود ندید در قصبۂ شوپیاں اعلام ایں ملت افراختن فرزند ولد سہ صد کس داخل مذہب خود ساختہ رواجے بہم رسانید خصوصاً عطا محمد خان فرزند شیر احمد خان ہمہ بدل وجان با اعوان و انصار خود مطیع ایں ملّت گردانید مہاراجہ رنبیر سنگھ دریں باب تشدد ساختہ حسین بطکو را ازیں ملک اخراج کردند۔ بعد آں بستار شاہ نام شخصے از مریدان صدیق حسن خان طوق ایں ملّت درگردن انداختہ در محلۂ نردرہ بہ اشاعت ملّتِ خود ساعی شد۔ فی الحقیقت آتشگر ایں ملّت در چمن خاطر اکثر کسان افتادہ است۔ امّا بہ توقف حاکم نامدار شررِ آں در زیر خاکستر پنہاں است۔ عنقریب شعلۂ آں سر بر فلک خواہد کشید

اشاعت مذہب سنگان

صاحب قصص الہند می نگارد کہ در ۸۳۸ھ[۱۳۲۱] کالو مل نام شخصے از قوم کھتری[۱۳۲۲] پٹواری[۱۳۲۳] موضع تلونڈی[۱۳۲۴] بود۔ گورو نانک از صلب او ظہور نمود۔ چوں بہ سن

[۱۳۲۱] مطابق ۱۴۸۳ء ؛ [۱۳۲۲] "کھتری" گروہ دوم از قوم ہنود باشد۔ پدرش کالو مل از بیدیاں کہ طائفہ از کھتریان است بود (دبستانِ مذاہب چاپ نولکشور پریس لکھنؤ ص ۲۲۳)
[۱۳۲۳] "پٹواری" بفتح پاء وسکون تا ہندی بہندی مردے را گویند کہ شجرہ کش مردمان دیہات باشد۔ در سیر المتاخرین (مترجمہ برگس ج ۱ ص ۱۱۰) مذکور است کہ پدر نانک تاجر غلہ بود۔ و صاحب "دبستان مذاہب" ص ۲۲۳ نوشتہ کہ نانک خود حفاظت غلّۂ دولت خاں لودھی می کرد
[۱۳۲۴] تلونڈی دہے است دہ میل در شمال گوجرانوالہ (ولائت پنجاب پاکستان) (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

(بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بلوغ چہرہ افروخت از علم فارسی و حساب رسمی بہرہ آموخت[۱۳۲۶]۔ روزے پدرش چہل روپیہ ہمراہ دادہ بدہے دیگر فرستاد و در اثنای راہ جماعتے از فقیران درخواست نان از و نمودند۔ نانک چہل روپیہ بہ آنہا بخشید۔ فقیران گفتند مارا احتیاج نان است نقد را چہ کنیم۔ نانک بدہ رفتہ چہل روپیہ را آرد خرید کردہ بہ فقیران رسانید۔ ازاں جا واپس بہ خانہ آمد۔ پدرش گفت چہ تجارت کردی گفت تجارت آخرت پدرش آشفتہ بہ زجر و توبیخ او را زدن گرفت یکے از اہل اسلام کہ ہمسایۂ او بود از زدن نگاہ داشت۔ مختصر کہ نانک بہ اشتغال دنیا خیال نہ کردہ بہ خدا جوئی مصروف ہمی بود و پدرش بنا بر عدم قابلیت چندان التفات نمیکرد۔ امّا مادرش بہ شفقت باطنی پرورش ہمی ساخت و داماد کالومل در سلطان پور علاقۂ کپورتھلہ در پیش دولت خان پٹھان[۱۳۲۷] کہ از خویشان سلطان ابراہیم[۱۳۲۸] لودی بود ملازمت میکرد۔ باو نانک ہم بطفیل بزنۂ خود برمودی خانہ[۱۳۲۹]

(مسلسل) در ایام نانک این قریہ در قبضۂ "رائے بھوا" بھٹی بود۔ (سکیچ آف دی سکھس تصنیف میلکم ص ۷۸ و سفرنامہ فاسٹر جلد اوّل ص ۲۹۲-۳)

۱۳۲۵ بروایت کننگھم سال پیدائش "بابا نانک" ۱۴۶۹ء میلادی است (ہسٹری آف دی سکھس ص ۳۹)۔

۱۳۲۶ مصنف سیرالمتاخرین (جلد اوّل ص ۱۱۰) نوشتہ است کہ معلم گورو نانک مرے سید حسن ہمسایۂ اش بود۔ این مرد لاولد نانک را مانند پسر خود تربیت کردہ تعلیم میفرمود۔

۱۳۲۷ دولت خان از یکے سرداران خاندان لودی بود۔ این دولت خان ہمیں است کہ بابر بادشاہ را ترغیب فتح کردن دہلی نمود۔ مردے عالم شاعر نغز گو بود۔ در ۱۵۲۶ء چندے قبل از فتح دہلی فوت کرد (قاموس المشاہیر جلد اوّل۔ ص ۲۴۲)

۱۳۲۸ مدت سلطنت از ابتدائے ۹۱۵ھ مطابق ۱۵۱۰ء لغایت ۹۳۲ھ مطابق ۱۵۲۶ء۔

(بقیہ بر صفحہ دیگر)

دولت خان مختار شدہ بہ خواہش طبعی و مسکینان را بذل و ایثار می کرد۔ خانقان خیال غبن کردہ او را بہ محاسبہ گرفتند۔ و بہ ارادۂ خدا در حسابش توفیر دیدند دران ایّام در علاقۂ پٹیالہ تزویج نمود۔ و دو پسر یکے سری چند[۱۳۳] دوم لچمن ازو متولد شدند۔ عاقبت بہ زن و فرزند و مال و ملکنت بایل برگشتہ از ہمہ قطع علائق نمودہ بہ خدا پرستی مشغول شد و در کوہ و صحرا زیر درختان بے خور و خواب بریاضات شاقہ اوقات بسر می بُرد۔

گویند سہ روز در آب دریای راوی بہ یاد خدا مخفی نشستہ بُود۔ ہنود و مسلمانان را بہ صلح کل یکساں می دانست و با ہر کسے خوردنی ہا می خورد۔ اگر مسجد می دید فی الحال بہ نماز اقامت می کرد و اگر در بُت خانہ می رسید اصنام را پرستش می ساخت۔

می گویند کہ در ربع مسکون سیاحت کردہ زیارت مقابر و مساجد و تیرت ہا و مناور از ہر جا نمودہ بہ عبور دریا بہ طواف حرمین الشریفین رسیدہ فنای کل ہر سُو جلوۂ خدا می یابد۔

روزے پایہای خود بہ طرف بیت اللہ کردہ او را خفتہ دیدند گفتند چرا پائے خود بہ سوئی خانۂ خدا کردی۔ گفت من از ہر سو خدا را می بینم ہر

---

[۱۳۲] "مودی خانہ" یعنی مخزن غلہ۔ و مُودی بضم میم آن است کہ غلات بدست او باشد (دبستان مذاہب ص ۲۲۳)

[۱۳۳] این سری چند ہماں کس است کہ در تاریخ بہ حیثیت بانی فرقۂ اوداسی "مشہور است اما لچھمن چون ایّام زندگانی خود را در عیش و عشرت صرف نمود در گمنامی مرد و جز نام چیزے ازو معلوم نشدہ۔ ملا محسن فانی (دبستان مذاہب ص ۲۲۵) فرزندان نانک را کرتاری گفتہ است۔ شاید سبب او این باشد کہ پدرش در قریۂ کرتارپور فوت شد و تعظیماً سکھان آنان را کرتاری گفتہ باشند

سُوکہ خدا نباشد اقدامِ من بدانسو بکشید[۱۳۳۱]۔ مختصر کہ مُوحّدِ کامل بُود و از خرق عادات اُو دفترہا نوشتہ اند۔

می گویند کہ روزے نواب دولت خان نماز می خواند و نانک از دُورے دید نواب بہ اُو عتاب کرد کہ چرا نماز نہ کردی گفت تو درعین این نماز در قندھار خرید اسپان می کردی بہ طفیل تو چگونہ نماز درست می شد ہمچنان یک روز قاضی را در نماز خواندن مجبور ساخت۔ چُون قاضی از نماز فارغ شد اورا ہمچنان استادہ دید و تہدید نمود کہ چرا نماز نہ کردی۔ گفت۔ تو در فکر بیماری فرزند و در خیال غلطیدن کرّہ مادی) در چاہ پریشان بُودی من طفیل کہ نماز می گذارم۔

و در میلہ ہردوار چندکس از برہمناں دید کہ رُو بہ مشرق کردہ ارواح مُردگانِ خود را آب می دادند۔ بابا نانک[۱۳۳۲] رُو بہ مغرب کردہ آب افشاندن گرفت برہمناں اورا بے خبر انگاشتہ گفتند کہ چرا رُو بہ مغرب کردہ آب می اندازی گفت۔ در کرتار پُور زراعتِ من خشک شدہ آں را آب پاشی می کنم گفتند۔ تا کرتار پُور صدہا میل مسافت دارد آب در آں جا چگونہ خواہد رسید! گفت پس ازیں عالم بعالمِ دیگر ارواحِ مردگانِ شما را چگونہ آب می تواند رسید۔

و دوکس از رفقا ہموارہ ہمراہ اُو می بُودند یکے بالا از قوم ہنود دوّم

۱۳۳۱ء این واقعہ در تواریخ معتبرۂ اسلامیہ مذکور نیست معلوم نہ شد کہ حسن از کجا نوشتہ است نیز بہ قول گیبرٹ محشی (ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم ص ۱۴) سیاحت گورو نانک بہ طرف عرب و مکہ محقق نہ شدہ است ؛

۱۳۳۲ء بقول ملا محسن فانی ("دبستانِ مذاہب" ص ۲۲۳) نانک قائل توحید باری تعالےٰ بود بہ نوعیکہ منطوق شرع محمدی است و بہ تناسخ نیز ایمان داشت۔ و خمر و گوشت و خوک را حرام شمردہ ترک حیوانی کردہ بہ اجتناب آزار حیوانات امر می فرمود ؛

مردانہ[۱۳۳۳] از قوم ڈوم۔ مردانہ ہمیشہ در نواختن سبتارہ و سرود مامور بود۔ و بالاخدمت بالا می کرد۔ اوایل سنہ نہصد[۱۳۳۴] ہجری باوا نانک در ایمن آباد چندگاہ مقیم شدہ بود۔ و دراں ایام بابر شاہ برای تسخیر ہندوستان عزم کردہ در ایمن آباد رسید۔ باوا نانک بمع چیلہ ہا بہ بیگاری گرفتار کردہ پیش بابر رسانیدند و بابر آں دم شراب کشی می کرد۔ گفت بابا را ایں دم شراب بہ نوشانند۔ بابا گفت نشاء ایں شراب آنی است و من شرابے نوشیدہ ام کہ نشاء آں جاودانی است بابر گفت در حق من دعا بکند گفت سلطنت ہندوستان فرزندان ترا تا ہفت پشت مبارک باد۔[۱۳۳۵]

بعد آں باوا در گورداس پور رفتہ دراں جا دھرم سال[۱۳۳۶] تعمیر ساخت و آں را کرتار پور نام نہاد۔ عیال و اطفال خود دراں جا طلبیدہ کافۂ انام از اہل ہنود و اسلام مطیع خود نمودہ بہ عمر ہفتاد و یک سال سموت ۱۵۹۶[۱۳۳۷] بکرمی از دنیا نقل نمود۔ مسلماناں خواستند کہ او را دفن کنند و ہندواں عزم کردند کہ او را

۱۳۳۳ے نسبت مردانہ بجز ایں امر معلوم نہ شدہ کہ او قوالے بود مسلمان کہ در نواختن رباب ید طولی داشت۔ ایں کس بخدمت گورو نانک بوقت عروسیٔ وے آمدہ ہدیۂ از گورو نانک طلبید۔ نانک در جوابش حسن لحن از خدا خواست و مستجاب شد۔ ہمہ عمر در رباب نوازی گذاشت (ٹن ماسٹرز مولفۂ پورن سنگھ ص ۲۴)؛

۱۳۳۴ھ مطابق ۱۴۹۴ء؛

۱۳۳۵ھ بقول گیبرٹ محشیٔ "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۰ از روی گرنتھ یعنی از ابواب "اسا رگ" و "تیلانگ" نسبت ایں پیشین گوئی صرف ہمیں قدر معلوم شدہ کہ بابا نانک خبر تباہی دہے (۹) و حملہ ہائے بابر بحیثیت فاتح دادہ بود۔ ۱۳۳۶ھ "دھرم سال" در ہندی بمعنے رباط و مسافرخانہ باشد؛ ۱۳۳۷ھ ۱۵۳۹ء؛

بسوزانند تاکہ فریقین را باہمدیگر بہ قتال و جدال نوبت رسید۔ دراں حالت دیدند کہ از تابوت لاشۂ بابا غائب شدہ بود و ہر کس را تحیر افزود عاقبت بالاپوش جنازہ دو حصہ کردہ یک حصہ مسلماناں در گور دفن کردند و حصۂ دوم ہندواں در آتش بسوزانیدند و بعد چندے دریای راوی طوفان کردہ ہر دو جا طغیانی شدند۔

پس از وفات باوا نانک گورو انگد[۱۳۳۸] جانشین شدہ سیزدہ سال گذرانید۔ و بعد وفات او گورو امرداس[۱۳۳۹] ببیست و دو سال و گورو رام داس[۱۳۴۰]

۱۳۳۸ نام اصلی گورو انگد لہنا (در پنجابی کسے را گویند کہ محصل مواجب از مردماں باشد) بود چوں انگد خدمت گورو نانک بہ دل و جان کردہ بود۔ لہنا خود را بنام انگد کہ عبارت از و اصل نانک باشد موسوم کرد (دبستان مذاہب ص ۲۲۵)

بقول کننگھم ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۹) گورو انگد از قوم تیہان کہ شاخے از قوم "کھتری" است بود۔ در ۱۵۵۲ء بمقام کڈور کہ نزد رود بیاس (پنجاب) است فوت شد۔ و تصنیفات او ہمیں قدر است کہ او روایاتیکہ از بالا رفیق نانک شنیدہ بود در حیطۂ تحریر آورد۔ مع ہذا بعض منظومات خود را کہ در تعریف مرشد گفتہ بود جزو گورو گرنتھ صاحب (کتب مقدس سکھاں) ساخت ۔ ۱۳۳۹ گورو امرداس جانشین سوم گورو نانک است۔ بروایت کننگھم در تاریخ مزبور صفحہ ایضاً گورو امرداس از قوم بھلہ شاخ کھتری بود۔ در ۱۵۰۹ء (سمت ۱۵۶۶) متولد گردید بیست و دو و نصف سال خلافت نانک کردہ در ۱۵۷۴ء (۱۶۳۱ بکرمی) فوت کرد از کارنامہ ہائے بزرگ ایں گورو (خلیفہ) تفریق اُداسیاں (تارکان دنیا) از فرقۂ سکھاں است۔ در عہد گورو امرداس پیروان دین سکھی خیلے ترقی نمودند جلال الدین محمد اکبر کہ وسیع المشربی در خمیر خویش داشت نصائح گورو موصوف را بغور می شنید ۔ ۱۳۴۰ گورو رام داس از قبیلۂ سودھی قوم کھتری بود۔ در ۱۵۲۴ء متولد گردیدہ در ۱۵۸۱ء فوت شد۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

داماد امرداس ہفت سال و گورو ارجن[۱۳۴۱ھ] بست و پنج سال و گورو ہر گوبند[۱۳۴۲ھ] ہشت سال و گورو ہر رائی[۱۳۴۳ھ] سیزدہ سال و گورو ہر کشن[۱۳۴۴ھ] سہ سال بعد یک دیگر جانشینی کردہ دولت و جمعیت بہم رسانیدہ درگذشتند۔

مسلسل) گوبند نزد جلال الدین محمد اکبر پادشاہ خیلے احترام و اعزاز داشت۔ (ہسٹری آف دی سکھس" ص ۵۱) ؛

۱۳۴۱ھ گورو ارجن دیو پسر خورد ترین رام داس گوروئے چہارم سکھاں است۔ در سال ۱۵۶۳ء بمقام گووندوال (پنجاب) متولد شد۔ برادر کلانش پرتھی چند کہ میلان دنیوی داشت نظر انداز کردہ شد و ارجن دیو در ۱۵۸۱ء گورو منتخب گردید۔ این سانحہ تخم عداوت پرتھی چند خلاف گورو کاشت۔ زوجۂ پرتھی چند ہم این کینہ را ہوا داد۔ دریں اثنا چندو کہ از حکام آں زمانہ بود خواست کہ دختر خود را در عقد پسر گورو ارجن آورد۔ امّا مؤخر الذکر از قبول این نسبت ابا کرد۔ پس پرتھی چند و چندو ہر دو خلاف گورو در حسد و دشمنی کمر بستہ شدند۔ از شومی قسمت دراں ایام گورو ارجن دیو شہزادہ خسرو را کہ پسر حضرت نور الدین جہانگیر پادشاہ غازی بود و دراں آوان رایت بغی افراشتہ بود پناہ داد و درحق او دعائے فتح و کامرانی کرد۔ پرتھی چند و چندو کہ چنیں موقعہ از خدامی خواستند۔ از سازش ہائے منافقیہ و شکایت ہائے مسلسلہ پادشاہ را بریں داشتند کہ گورو ارجن دیو در معرض ہدف عتاب شاہی شود۔ عمال ہوا خواہ چندو بغیر علم پادشاہ گورو را رنج و تعذیب کردند۔ چوں گورو دید کہ از دست شاں مفر نیست از شاہ اذن طلبیدہ از بہانۂ غسل بہ رود راوی رفت و حسب اعتقاد سکھاں در انجا از چشم مردماں نہفتہ شد (ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد ص ۱۴۸) ؛

۱۳۴۲ھ گورو ہر گوبند بعمر یازدہ سالگی بعد از وفات پدر در ۱۶۰۶ء بر مسند خلافت متمکن شد ملّا محسن فانی می نویسد کہ گورو ہر گوبند وضع سپاہیانہ پیش گرفتہ برخلاف پدر شمشیر بست و نوکراں نگاہ داشت و شکار کردن گرفت۔ نور الدین محمد جہانگیر (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بعد ازاں در عہد عالم گیر تیغ بہادر متمکن و سادۂ حکمرانی شدہ با اورنگ زیب مخالفت نمود۔ و پادشاہ اورا چند گاہ حبس کردہ قتل[۱۳۴۵] فرمود۔ بعد انتقال گورو گوبند سنگھ[۱۳۴۶] خیال ملک داری بہ خاطر آوردہ جمعیت بہم رسانید۔ چوں در

(مسلسل) بنا بر جریمۂ پدرش گورو ارجن مل اورا دوازدہ سال بہ قید گذاشت دلیعدہ از راہ شفقت رہا کرد۔ سکھاں گورو ہر گوبند را بالوہیت می پرستند۔ اعتقاد شاں بود کہ خدا ست بروز یک شنبہ سوم محرم الحرام ۱۰۵۵ھ (۱۹ فروری ۱۶۴۵ء) گورو سفر آخرت گزید:

(دبستان مذاہب ص ص ۲۳۵ - ۲۳۷)

۱۳۴۳ھ گورو ہر رائے نبیرۂ گورو ہر گوبند است۔ در ۱۶۴۵ء گورو مسلم شد۔ سکھاں ایں گورو را محل ہفتم می دہند۔ بہ قول ملا محسن فانی گورو ہر رائے آخریں گورو بود کہ با (محسن فانی) بسیار آشنا بود و مکاتبہ می داشت۔ گورو ہر رائے در ۱۶۶۱ء بمقام کرتار پور فوت شد

("دبستان مذاہب" ص ۲۳۸ و ہسٹری آف دی سکھس ص ۶۱)

۱۳۴۴ھ گورو ہر کشن در ۱۶۵۶ء متولد گردیدہ در ۱۶۶۱ء باستصواب رائے حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر پادشاہ غازی جانشین پدر گردید۔ در ۱۶۶۴ء چوں از دہلی مراجعت نمود در عرض راہ بعارضۂ چیچک وفات یافت ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۲)

۱۳۴۵ھ سبب قتل گورو تیغ بہادر ایں بود کہ او پیشۂ بغی و عناد و قطاع الطریقی در متابعت مسلمانے آدم حافظ نام اختیار کردہ بود و تونگران مسلم را غارت می کرد۔ بنا بریں فوج شاہی بہ مقابلۂ تیغ بہادر روانہ شد۔ تیغ بہادر بعد از محاربۂ بسیار مع تعداد کثیر از رفیقانش گرفتار شد۔ اغلب است کہ در سال ۱۶۷۵ء بحکم شاہی بہ پاداش بغی و عصیاں مقتول شد (ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ۶۵) ولے در الفاظ سوہن لال مصنف عمدۃ التواریخ گورو تیغ بہادر در نتیجۂ اعلانے کہ برائے مبارزت دادہ بود از دست یک نفر جلاد کشتہ شد (کشمیر جلد دوم ص ۷۰۳) :

۱۳۴۶ھ گورو گوبند سنگھ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

حکومت شاہان دہلی دہن دستی دبد براطراف و بلاد پنجاب رایت بغاوت افراشت۔

باید دانست کہ باوا نانک و گورو انگد درفقر و فنا وصلح وصفا عمر خود بسر بردند و از ابداع ملت و خصومت خود حرفے نہ گفتند۔ بعدازاں امر داس و رام داس مخترع ملت گشتہ امر ونہی آں ظاہر کردند و بسیارے از ساکنان پنجاب داخل ایں ملت گردانیدند۔ و تا عہد ہرکشن ہر کسے بہ لباس فقیری و متابعت گورو نانک جی در نشر ایں ملت کوشیدند و مردم بسیارے در حلقۂ متابعت خود درآوردند۔

پس ازاں تیغ بہادر و گورو گوبند سنگھ از فقر و فنا معرا ماندہ در

(مشسل) پسر گورو تیغ بہادر دہم گوروئے سکھان است۔ در ۱۶۶۶ء بمقام پٹنہ ولایت بہار (ہند) متولد گردید۔ بعد وفات پدر بمقام آنندپور جانشین شد۔ از بزرگ کارنامۂ گورو گوبند سنگھ این است کہ ایں گورو رسم خلافت و جانشینی منسوخ ساختہ بجائش "جماعت خالصہ" کہ مراد ازاں مردان پاکیزہ است قائم نمود۔ ہمچناں در سکھاں وجود طائفہ اکالی (سپاہیان خدا) از ایجادات ایں گورو است۔ در سکھاں اعتبار شعائر پنج گانہ کہ ہر یکے در زبان پنجابی بہ حرف کاف شروع می شود یعنی کیس[1] (موئے دراز) و کنگا[2] (شانہ) و کرپان[3] (خنجر) و کچھا[4] (زیر جامۂ خورد کہ بالائے زانو باشد) و کڑا[5] (حلقۂ از آہن کہ در ساعد کنند) بہ طرف ہمیں گورو منسوب است۔ گورو گوبند سنگھ در ۱۷۰۸ء از دست گل خاں پٹھان کہ گورو پدرش را کشتہ بود مقتول گردید۔ ایں گورو از ادائیگی رقم کہ بعوض خریداری اسپاں ذمہ اش بود انکار کردہ ؛ و نوبت بمنازعہ افتادہ در قتل پدر گل خاں انجامید۔ گورو گوبند سنگھ بمقام ناندید (دکن) کہ نزد سکھاں بنام ابچالہ نگر شہرت دارد مدفون است۔ نظام حیدرآباد برائے اخراجات خانقاہ گورو گوبند سنگھ و گرنتھی (شارح گرنتھ) وقف پنج دیہات نہاد (کشمیر جلد دوم ص ص ۲۰۳ و ۲۰۴)

اطراف پنجاب اقتدار حکومت بہم رسانیدہ مذہب خود را فروغ دادند و حیلہ ہائے آنہا ہمراہ شاہان درانیہ بارہا علم بغاوت افراشتہ محاربات[۱۳۴۷] عظیم کردہ اند۔

و بعد تنزل شاہ زمان[۱۳۴۸] نیر اقبال رنجیت سنگھ از لاہور طلوع کردہ پنجاب و پشاور و ملتان[۱۳۴۹] و کشمیر در قبضۂ اقتدار در آوردہ در استحکام مذہب خود کوشیدہ شہر بانامداز مشہور روزگار گردید۔

و در سنہ ۱۲۳۴ھ[۱۳۵۰] سایہ سکو منتش بر دیار کشمیر افتاد۔ جمعے کثیر از سنگان پنجاب کہ ہمرکاب عسکر ظفر انتخاب بود معہ عیال و اطفال سکونت این محال اختیار کردہ عوض تنخواہ زمین زرعی جاگیر یافتہ از دست خود آباد کردہ حقوق ملازمت ادا می کردند۔ موجب آں این گروہ را سنگان جنسی نام کردہ اند۔ بعد انتقال رنجیت سنگھ راجہ گلاب سنگھ قابض این ملک شدہ بعض سنگان جنسی را

۱۳۴۷ء تفصیل این محاربات در "ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم باب سوم و چہارم ملاحظہ شود ؛ ۱۳۴۸ء شاہ زمان کہ ہمیشہ عزم فتح ہندوستان در دل داشت۔ در سال ۱۷۹۳ء در کابل بر تخت نشین شد۔ در سنہ ۱۷۹۵ء حسن ابدال را فتح کرد ولے در نتیجۂ واقعات کہ در مرکز رونما شدہ بود مراجعت فرمائے کابل شد۔ شاہ زمان در سنہ ۱۷۹۸ء دوبارہ عازم ہند شدہ بلا مزاحمت غیرے بر لاہور متصرف گردید۔ امّا بعد یک سال بہ سازش برادر خود محمود لاہور را گذاشتہ بہ کابل رفت۔ رنجیت سنگھ کہ ستارۂ اقبالش در طلوع بود فرصت را غنیمت دانستہ قابض لاہور گشت۔ شاہ زمان در سنہ ۱۸۰۰ء از دست برادر مزبور نابینا کردہ شدہ بعد از چند سال از موت طبعی درگذشت ("ہسٹری آف دی سکھس" از صفحہ ۱۱۹ تا ۱۳۲) ؛

۱۳۴۹ء فتح پشاور و ملتان بر دست مہاراجہ رنجیت سنگھ بالترتیب در سنہ ۱۸۲۳ء و سنہ ۱۸۱۸ء میسر گشت (ایضاً ص ۱۶۱ و ص ۱۵۶) ؛ ۱۳۵۰ء مطابق ۱۸۱۸ء۔ رنجیت سنگھ سہ مرتبہ ساعی فتح کشمیر شد یکے در سنہ ۱۸۱۴ء و دوم در سنہ ۱۸۱۶ء و سوم کہ کوشش آخرین است کشمیر را در سنہ ۱۸۱۹ء از دست جبار خان درانی فتح کرد (ایضاً ص ۱۵۴) ؛

در لشکریان خود بدستور ملازم ساخت ہمہ ہا متوطن ایں دیار شدند۔

و در ۱۲۹۰ھ[۱۳۵۱] قریب سی و دو ہزار زن و مرد نفر شماری ایں فرقہ مقرر شدہ در پرگنہ اولر و کامراج و بیروہ وغیرہ اکثر جاہا بود و باش می دارند و کار کشاورزی می سازند و بر احکامات ملّت خود راسخ ہستند۔

پوشاک مردم کشمیر

در دور دیرینہ مردمان کشمیر در تابستان و زمستان سراپا کسوت پٹو[۱۳۵۲] پنج لباس می پوشیدند کرتہ۔ پاجامہ۔ درمہ۔ کاٹرن۔ لونگی۔ اما کرتہ جامہ بود مثل پیشواز دامن فراخ و از سینہ تا بند دست چسپان مثل جامہ مردم کشتواڑ و پاجامہ ہم مثل کشتواڑیان تنگ و چست می پوشیدند۔ و درمہ طول آں ہفت ہشت درعہ و عرض یک نیم درعہ تا دو درعہ از پٹوی مالیدہ دوختہ گرداگرد آں ڈوری[۱۳۵۳] چسپانیدہ سہ پیچ بر بدن می پوشیدند۔ پیچ اول بر سر۔ پیچ دوم بر کتفین۔ پیچ سوم زیر بغل راست۔ پس طرفین را بر گردن گرہ می دارند۔ و کاٹرن پٹوی مہین[۱۳۵۴] دہ دوازدہ درعہ کہ عرض آں پنج شش گرہ می بود بر سر می پیچیدند۔ و لونگی بہ درازی شانزدہ درعہ بر کمر می بستند و پولہ کہ از ریسمان کاہ معمول است زن و مرد در پا می انداختند۔

و در زمان سلاطین کشمیر کہ مردمان ہندوستان و ترکستان در ایں جا وارد شدند و باشندگان ایں جا دستار شصت درعی و کفش اوزبکی یعنی میخ دار

۱۳۵۱ھ مطابق ۱۸۷۳ء ۔ ۱۳۵۲ء پٹو بہ زبان کشمیری جامہ پشمین را می گویند۔

۱۳۵۳ھ ڈوری بمعنے رشتہ باشد و ایں جا بہ معنے رشتہ است کہ بچند رشتہ مالیدہ باشند۔ ۱۳۵۴ھ باریک۔

و پیراہن فراخ و طویل سینہ کشادہ و آستین بہ درازی یک نیم درعہ چوڑی[۱۳۵۵] دار مروج نمودند و آستین را برابر مرفق چاکے دربدند برای کشیدن دست کہ آں را قورابہ می گفتند ہمدراں ایام کانگری در بغل گرفتن رواج یافت۔

و درعہد میرزا حیدر مسلماناں ایزار فراخ آستین پسند نمودند و پنڈتاں بر وضع قایم ماندند و نیز درعہد افاغنہ محمدیاں آستین پیراہن فراخ کردند و بہ جائے کفش زیر پائی در پا کشیدند و پنڈتاں[۱۳۵۶] آستین جامہ بدستور چوڑی دار گذاشتہ قورابہ موقوف نمودند امّا آستین ہای جامۂ زنان فراخ گردانیدند و درعہد سِنگاں چادری بجای دُرمہ پوشیدن شروع نمودند و در تابستان چادر کرپاس مروّج ساختند و دستار را تقلیل نمودند۔ دریں زمان پوشاک ہندو مسلمان یکسان است ایں قدر فرق می دارند کہ پنڈتاں پیراہن آستین دراز و چوڑی دار و ایزار[۱۳۵۷] چست معمولی قایم و پگڑی[۱۳۵۸] کہ طوالت آں غالباً تا بیست درعہ و عرض آں تا یک فٹ می باشد می پوشند برخلاف آں محمّدیاں آستین جامہ و ازار فراخ می دارند و نصفۂ ململ بر سر بندند عموماً چادری پٹّو و یا پشمینہ یک بری یا دو بری برای زمستان معمول است۔

و از چند سال کرتنی و سینہ بند پختہ دار درون پیراہن می پوشند و کفش ہای میخ دار بعضے شرفا ہنوز در پا می اندازند ورنہ عموماً پاپوش رواج یافت و نیز از چند سال اہلِ دربار و دولت منداں پیرایش چوغہ و انگرکہ وغیرہ بر وضع ولایت می سازند۔

۱۳۵۵ یعنی تنگ و چست ؛ ۱۳۵۶ برہمنان کشمیر ؛

۱۳۵۷ پاجامہ ؛

۱۳۵۸ پگڑی بہندی عمامہ باشد ؛

خورش مردمان کشمیر

چوں کہ در خطۂ کشمیر برنج وافر پیداوار است موجب آں اکثر از ساکنان این جا ہمیشہ براں عادی ہستند۔ امّا مردم زمیندار و کسانیکہ محتاج ہستند عند الفروۃ مکائی و گال و ارزن وغیرہ اجناس می خورند و ہانجیاں متعلقہ تالاب اولر مغز سنگارہ آرد کردہ تناول کنند۔ و نیز پنڈتاں بروز فاقہ برت[۱۳۵۹] بجائی پھل ہار[۱۳۶۰] مغز سنگارہ غنیمت پندارند۔ و نان گندم ہمگی ہمراہ چائی مسلماناں جایز می دارند عند الضرورۃ والرغبتہ عموماً میل ہمی کنند۔

سالن۔ گوشت گوسفند و گوشت مرغان و ماہیان می خورند و برای دوام ساگ کرم احیاناً شلغم و قرع و بادنجان و ثملیہ و اسفاناخ و سرمن وغیرہ ترکاری ہا معمولست گاہ گاہ ہندبای دشتی و کاہو و کاسنی و لبقولات کوہی ہم می خورند۔

چائی[۱۳۶۱]۔ در پاستان معدوم بود۔ و در عہد میرزا حیدر چائی سبز از راہ

[۱۳۵۹] برت در ہندی بہ معنی روزہ ؛

[۱۳۶۰] "فلوہار" لفظ کشمیری است مرکب از "پھل" بہ معنی میوہ و "ہار" بمعنے خوراک۔ پس نزد ہنود "فلوہار" خوراکے است کہ کلیتہً مشتمل بر میوہ جات باشد ؛

[۱۳۶۱] محقق است کہ اصل چائی از مملکت چین است۔ گویند کہ در عہد شاہ۔ چی۔ ننگ (۲۷۳۷ ق۔م) چائے نوشی در سرزمین چین مروّج بود۔ چنانکہ از کتاب تاریخی کہ قبل پانصد سال از مسیح نوشتہ شد و محشی کان فیوکس است ظاہر می شود۔ پیشتر خیال می رفت کہ در چین چائے در تداوی و معالجہ استعمال می شد۔ امّا از سنہ ۸۰۰ء از کتابے کہ یولو نام شخصے کہ بر چائے نوشتہ است این امر محقق گردیدہ است کہ چائے در کشمیر یکے از عقاقیر معروف بودہ است۔ در سرزمین اروپا وجود چائے از قرن شانزدہم میلادی نشان دادہ اند۔ امّا عمومیت چائے نوشی در (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

یار کنند ظاہر شدہ اعلیٰ درجہ مردم بداں رغبت می کردند و در عہد افاغنہ چائی صورتی و چائی سیاہ دو گلی وارد گشت کہ بسبب ارزانی بعضے انام می نوشیدند و خاصاں در نوشیدن آں عیب و ضرر می دانستند و بعضے عوام بہوس چائی پوست درخت عرعر پختہ کردہ آب آں بدل چائی رغبت می کردند و بعضے برگ ہای درخت بہی کوفتہ جوشندہ آں مثل چائی می نوشیدند۔

نورہ صاحب پٹوان فقیرے کامل بود۔ وے ریشۂ رنگ راچ [۱۳۶۲] کہ از قسم حشیش است بترکیب چائی جوشانیدہ بدل چائی می نوشید و از بیخ مذکور چائی خوب می شود۔ درد کمر و تپ را مفید است۔ ہمچنیں چائی معمولی مرداں بہ چند قسم می نوشیدند۔

بسلسلہ) انگلستان در وسط قرن ہفدہم میلادی وقتیکہ ملاحان ولندیزی چائے را در مقدار قلیل از ممالک شرقیہ بہ انگلستان بردند۔

در سنہ ۱۸۲۰ء شجرۂ چائے در مبادین ولایت آسام (ہند) دریافت گردید۔ در ۱۸۳۴ء وفدے از "شرکت شرقی ہند" کہ در آں ایام در ہندوستان تغلب غاصبانہ داشت۔ برائے آوردن تخم چائے بطرف مملکت چین روانہ کردہ شد۔ ولے چوں معلوم شد کہ بے آوردن تخم چائے چینی در آسام بتواں روئید، وفد مزبور را واپس آوردند۔ دریں سال شرکت متذکرہ صدر کاشت چائے در موضع "کماؤں" آغاز کرد۔ در ۱۸۳۵ء اولیں باغ چائے بمقام لکھیم پور (آسام) تحت شرکت مذکورہ قائم شد۔ در عرصۂ قلیل ہند در پیداوار چائے چناں اہمیتے حاصل کرد کہ حالا اکثر ممالک دنیا از ہند چائے می گیرند۔ ولایت ہائے ذیل از مراکز چائے ہندی است:۔

۱۔ آسام ۲۔ بنگال ۳۔ بہار ۴۔ اوڈیسہ ۵۔ یو۔پی۔ ۶۔ پنجاب

(ملخص از چیمبرز ان سائیکلوپیڈیا ج ۹۔ ص ۴۔ ۸۹)

۱۳۶۲ھ تاریخ اخبار:۔

و در عہد گلاب سنگھ بہ توجہ برٹش گورنمنٹ چائی پہاڑی وافر شدہ از عرصہ چند سال مردمان عموماً در نوشیدن آں رغبت ہمیکنند۔

قہوہ[۱۳۶۳]۔ ہم در اواخر سنہ ۱۳۰۰ھ[۱۳۶۴] ہجری رواج یافت پیشتر بعضے اکابراں می نوشیدند۔

نسوار[۱۳۶۵]۔ پیش ازیں تا عہد سنگان بعضے کساں نسوار کشمیری استعمال می داشتند۔ و در عہد گلاب سنگھ نسوار پیشاوری عام شدہ در شہر و دہ اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد ہمیکشند۔

تماکو[۱۳۶۶]۔ ہم دریں صد سال مروج شدہ عموماً ہمی کشند۔

افیون۔ بعضے کساں احیاناً می خورند۔

شراب۔ پیشتر بحکم رنبیر سنگھ ممنوع بود۔ لیکن عیاشاں مخفی طور شغل آں می داشتند۔ بالفعل عام شدہ مردمان ہنود کم و بیش بداں رغبت می دارند۔

حوادث و شدائد کشمیر

مؤرخان دوران پیشین تا عہد سلاطین در تحریر حوادث و نوائب ایں سر زمین مثل قحط و وبا و زلزلہ وغیرہ ہا کہ شیوۂ تاریخ نویسی است چنداں نہ پرداختہ اند اما وقایع نگاران متاخرین برخے از آفات و حادثات ایں جا انشا کردہ اند۔ املا کردہ شود۔

۱۳۶۳ مراد از قہوہ قہوۂ ترکی نیست بلکہ در کشمیر چائی شیریں بے شیر را ہم قہوہ گویند۔

۱۳۶۴ ۱۸۸۲ء۔ ۱۳۶۵ قسمے است از سفوف کہ مردمانِ عادی بوقتِ ضرورت در بینی می کنند از حوالۂ انسائیکلوپیڈیا مصنفہ چیمبر ص ۱۵۲ معلوم می شود کہ استعمال نسوار از سنہ ۱۵۶۱ء در دنیا موجود بودہ است۔ ۱۳۶۶ یعنی تنباکو۔

قحط سالی ہای کشمیر

واقعۂ اوّل۔ در حکومت راجۂ تونجین ۳۰۰۰ کلجوگ بہ حادثۂ برف و باران کہ در ماہ بہادروں دو سہ ہفتہ متواتر بود بہ وقوع تمامی فصل قحط عظیم برخاست کہ مردماں گوشت انسان غنیمت می دانستند۔ راجۂ مزبور بنا بر انصاف اولاً غلات موجودی وقف محتاجاں کردہ بعد آں خزاین و دفاین مصرف نمودہ مردماں الجوع الجوع می گفتند۔ راجۂ مذکور مجبور ماندہ از چارہ و تدبیر معذور گشت و از تیمار بیماران جوع رنجور شدہ شبانگاہ در شبستان خود درآمدہ بر غرق و حرق جان خود اقدام نمود زوجۂ او کہ واکپشٹا نام داشت شوہر خود را از اتلاف و سوختن مانع شدہ گفت کہ بحر محیط فضل و رحمت آفریدگار بیکران است و سفرۂ لطف و کرمش بے پایان بہتر آن است کہ امشب من و تو از ما و من درگذشتہ بہ عجز و زاری بہ جناب حضرت باری ملتجی گشتہ از تلاطم امواج رحمت و خواری رستگاری می خواہیم۔ شاید کہ بہ پذیرائی التجای بے ریا از ما ایں بلا رفع گردد۔ راجہ بہ رہنمونی زوجۂ خود تمام شب بدرگاہ کبریا التجا کردہ۔ فردا بسان قوم موسیٰ مَن و سلوی از سما نازل شد یعنی ہر انسان را دو کبوتر بریان ہر روز در کنار مے رسید تا مدامیکہ غلات پختہ شد و ایام سختی درگذشت۔

واقعۂ دوم۔ در عہد راجۂ پارتھ ۱۳۶۷ کہ بہ کثرت باران رودبارہا طغیانی شدہ مزروعات تلف گشت و قحط عظیم واقع شد۔ مردگان بعدم اندفان طعمۂ ماہیاں شدند۔

واقعۂ سوم۔ در حکومت راجہ ہرش دیو ۱۳۶۸ ۱۱۷۹ بکرمی بہ باعث کثرت بارش و سیلاب محصولات تلف شدہ قحط شدید واقع شد کہ یک خروار شالی

۱۳۶۷ (۹۰۶ — ۹۳۰ء) ؛ ۱۳۶۸ مطابق ۱۱۲۲ء ؛

بہ قیمت پانصد فلوس سکۂ ہر شش دبو ارزش یافت و پشم گوسفند و آرد جو ہم
مس می فروختند و نام و نشان نمک و مصالح نابود بود۔

واقعۂ چہارم۔ در عہد سلطان علاء الدین ۷۵۸ھ (۱۳۶۹) ہجری بہ سبب
بے وقت قحط واقع شدہ مردمان بسیار تلف شدند۔

واقعۂ پنجم۔ در زمان سلطان زین العابدین در ۸۷۴ھ (۱۳۷۰) ہجری بہ عاد
بارش محصولات خام ماندہ قحط ظاہر گشت۔ سلطان خزاین و دفاین فراوا
محتاجاں کردہ جان بخشیٔ قحط زدگاں فرمود۔

واقعۂ ششم۔ در حکومت سلطان محمد شاہ ۹۳۹ھ (۱۳۷۱) سلطان سعی
والی کاشغر چہار ہزار سوار برای تسخیر کشمیر تعیّن ساختہ، تمامی زمستان در
قتال بسر رسید۔ و در ماہ بہار معرکہ بہ صلح انجامید۔ و بہ موجب فساد زراعت
نشدہ قحط و سختی بہ مرتبۂ روئید کہ پدر از دہان پسر و مادر از دست دختر
بزور می گرفت و تا عرصہ دو سال بسیارے از خلق خدا ضایع شدند۔

واقعۂ ہفتم۔ در حکومت علی شاہ چک ۹۸۴ھ (۱۳۷۲) ہجری در ماہ اس
بارش برف شدّت نمودہ در ملک کشمیر قحط غلہ بہ مرتبۂ افتاد کہ گوشت مُ
قحط زدہ زندگان می خوردند۔ علی شاہ خزینۂ معمورۂ خود بہ محتاجاں صرف
غم و غصۂ خلق خدا بر خود گرفت تا کہ دو سال بدین منوال درگذشت و در سال
زینی شاہ (۱۳۷۳) مجذوب در راہ دید ازو پرسید کہ اے مستانہ این حادثہ تا چند

۱۳۶۹ھ ۱۳۵۶ء ؛ ۱۳۷۰ھ ۱۴۷۰ء ؛ ۱۳۷۱ھ ۱۵۳۲ء ؛ ۱۳۷۲ھ ۱۵۷۶ء

۱۳۷۳ھ زینی شاہ چک برادر مسعود چک دیوانۂ مجذوب بود۔ می گویند بخدمت حضرت مخدوم
کشمیری رح اللہ تعالیٰ حاضر آمدن معمول می داشت۔ مقبرۂ زینی شاہ در منتہائے کامراج
درگولہ مشہور است (واقعات کشمیر ص ۱۱۳) ؛

بود گفت تا تو زندہ باشی۔
و در سنہ ۹۸۶ھ[۱۳۷۶] علی شاہ بروز عید بہ چوگاں بازی مشغول بود ناگاہ در وقت کج شدن خللے در رودۂ خود دریافتہ فی الفور چوگان حیات از دست دادہ در ملک عدم آسود آنگاہ قحط رفع شد۔[۱۳۷۵]
نقل است۔ کہ پیش از وقوع قحط زیتی شاہ مستانہ در راہ می رفت وچند دانۂ طعام از مزبلہ برداشتہ گفت اے عزیز جہاں چرا خود را ایں قدر بے حرمت کردۂ؟ چندے پنہاں باش؟ ناگاہ بہ سبب بارش غیر موسم در کشمیر سہ سال قحط افتاد و زیتی شاہ مجذوب کہ از قوم علی شاہ بود ہر روز بہ مطبخ امی رفت و می گفت کہ دیگداں گرم بکنید۔ روزے در شبستان علی شاہ در آمد زوجۂ او را ہم زانو نشستہ بود۔ علی شاہ از در در آمدہ۔ او را بہ زجر بیرون کشید تا کہ مستانہ در مطبخ در آمدہ تمامی دیگ ہا واژگون کردہ گفت۔ آتش سرد نمائید۔ آنگاہ در عیدگاہ بر آمدہ بر چوب دستی کہ براں سوار شدہ می دوید ہماں چوب را بہ ریسماں گرفتہ ہمی کشید و می گفت (مَت کُر گُنگُل ہَت بِرَج کھار) یعنی دیوانہ شروع قلبہ رانی کردہ خروار بہ یک فلوس ارزش یافت۔ دراں ایّام قحط رفع شد۔ و در عہد لوہر چک یک فلوسہ را یک خروار شالی فروختن بود۔[۱۳۷۶]
واقعۂ ہشتم۔ در ایّام سلطنت اکبر شاہ سنہ[۱۳۷۷] کہ میرزا علی اکبر

۱۳۷۴ ۱۵۷۸ء ؛

۱۳۷۵ طبقات اکبری چاپ نولکشور ص ۶۲۹ و فرشتہ جلد دوم ص ۳۶۵۔ لاکن مؤخر الذکر سال وفات علی شاہ ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ء نگاشتہ است ؛

۱۳۷۶ (۹۸۷ھ۔۔۹۸۸ھ = ۱۵۷۹ء۔۔۱۵۸۰ء) ؛

۱۳۷۷ ۱۶۰۳ء ؛

نائب صوبہ شدہ بود بہ باعث بارش غیر موسم قحط عظیم برخاست ملک رو بہ ویرانی نہاد تعلق خدا بسیار ضایع گشت۔ اکبر شاہ غلات موفور از پنجاب و لاہور مرسول داشت۔ کفایت نہ کرد دو سال بدین منوال در گذشت۔

واقعۂ نہم۔ در عہد سلطنت شاہجہان سنہ ۵۷ھ[۱۳۷۸] ہنگام صوبداری تربیت خان بہ باعث برودت ہوای خریف نقصان کلّی بہ غلہ روی آوردہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و مردمان بعدم قوت فوت شدند۔ شاہجہان غلات موفور از گجرات و ملتان و لاہور فرستادہ و بطور خیرات از امراء و حرم خانۂ خود مبلغ بسیارے گرفتہ قحط زدگان را عطا فرمود۔

واقعۂ دہم۔ در وقت حکومت عالمگیر کہ حفظ اللہ خان[۱۳۷۹] حاکم کشمیر بود نقصان فصل شدہ بہ سبب قحط غلات مردمان طعمۂ نہنگ اجل گشتہ ملک برہم خورد۔

واقعۂ یازدہم۔ در حین جہان بانی محمد شاہ غازی[۱۳۸۰] و نیابت اعظم خان سنہ ۳۶ھ[۱۳۸۱] بہ باعث کثرت باراں قحط واقع شدہ خروار شالی تا ہشت روپیہ ارزش یافت و یرنج حکم طلا گرفت و خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند تا شش ماہ قحط بہ شدت بود۔ اثر آں تا دو سال باقی ماند۔

واقعۂ دوازدہم۔ در عہد محمد شاہ و حکومت احترام خان سنہ ۴۴ھ[۱۳۸۲] بہ سبب خامی فصل آتش قحط افروختہ شد احترام خان بہ ترغیب رئیسان

۱۳۷۸ھ ۱۶۴۷ء :

۱۳۷۹ھ درست نواب حفیظ اللہ خان (از ۱۶۸۶ء تا ۱۶۸۹ء) است :

۱۳۸۰ھ (۱۱۳۱ھ — ۱۱۶۲ھ = ۱۷۱۹ء — ۱۷۴۸ء)

۱۳۸۱ھ ۱۷۲۳ء : ۱۳۸۲ھ ۱۷۳۱ء :

این جا بجہتہ غلات بہر کس متعرض شدہ طرفہ شہر آشوبے بعمل آمد مردم عوام بہ سبب اضطرار نفس و تحریک اہل فساد شورش برداشتہ فضیلت خان داروغۂ عدالت و محمد اشرف خان مفتی برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ بہ مسجد جامع بُردند و دراں جا ہنگامہ و غوغا کردہ ہر دو فاضل بہ قتل رسانیدند و خانہ ہای بسیار بہ تہمت غلہ داری غارت کردہ بہ آتش افروختند۔ ہم دریں سال بمبہ ہای منظفرآباد شورش کردہ ملک کشمیر غارت کردند۔

واقعۂ سیزدہم۔ در ایّام پادشاہی محمد شاہ و نیابت افراسیاب خان ۱۱۵۹ھ[۱۳۸۳] بہ سبب تاراج بمبہ ہا مردمان خستہ حال و پامال شدہ بودند علاوہ براں در موسم بہار بہ سبب بارش باراں آبادی مزرعات مطلقاً نہ شدہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و غلہ فروشاں بہ موجب بے رحمی غلات غائب کردہ تند باد قہر الٰہی وزیدن گرفت۔ روپیہ را دو آثار برنج بدست کسے نیامدہ زیور و آلات و ملبوسات خاک بہا فروختند۔ مردگان قحط زدہ را اوایل کاہ پوشیدہ دفن می کردند بعد آں بدریا انداختند چنداں کہ بکثرت موتے آب دریا ہم متغیر گشت۔ عاقبت سگ و گربہ و طیور بہ خوردن مُردگان بر زندگان منت نہادند و بعضے گرسنگاں طفلان خود نوش جان کردند۔ ہزاراں دختراں و طفلاں کہ قیمت آں ہا زیادہ از دو سہ تنگہ نمی بود بہ فروخت آمدند۔ ثلثے بہ ہلاکت رسید و ثلثے مفرور گشت و ثلثے باقی ماندہ ہفت ماہ زیادہ تر شدت داشت۔ بعد آں فصل پیدا شد و در سال دوم قحط فریاشی بود کہ ہفت روپیہ را خرداری فروختند "قہر مردم کشمیر" تاریخ است۔[۱۳۸۴]

[۱۳۸۳] ۱۷۴۶ء

[۱۳۸۴] ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء

واقعۂ چہاردہم۔ در زمان سلطنت احمد شاہ درّانی ~~۱۳۸۵~~ سنہ ۱۱۶۹ھ کہ راجہ سوکھ جیون مل حاکم شدہ بود۔ بسبب کثرت بارش گرانی غلہ واقع شد۔ و خواجہ ابوالحسن خان بانڈی کہ مختار مالیہ بود متکفل این امر گردیدہ ذخیرۂ غلات کہ اندکے بود بہ حسن تدبیر بہ قدر کفاف ہر کس را خانہ بخانہ رسانید۔

چوں اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم بے کار ماندہ بودند خواجہ مامدار یک لک خروار از غلہ کشیدہ رعایا را بطور مساعدہ تقسیم نمود کہ سال نو بہ جنس خواہم برد رفتہ رفتہ تا سال ~~۱۳۸۶~~ سنہ ۱۲۵۰ھ نزد مردمان آن مقدار دوام باقی ماندہ بود کہ سال بہ سال فی خروار یک ترک و فی روپیہ یک آنہ بالائی می گرفتند۔ آنگاہ معاف شد۔

واقعۂ پانزدہم۔ در زمان حکیم نوردین خان ~~۱۳۸۷~~ سنہ ۱۱۷۹ھ نقصان مزروعات و قلت محصولات بہ حدے رسید کہ خواص و عام در دام بلا گرفتار شدند شش ماہ قحط بہ شدت بود۔

واقعۂ شانزدہم۔ در عہد سردار عظیم خان ~~۱۳۸۸~~ سنہ ۱۲۲۹ھ بہ سبب خامی فصل قحط سرکشیدہ خروار شالی بہ شانزدہ روپیہ می فروختند و زندگان گوشت مردگان حلال دانستند۔ باب دو سال بہ شدت گذشتہ تا پنج شش سال اثر گرانی باقی بود۔ "قحط سال عظیم" ~~۱۳۸۹~~ تاریخ است۔

واقعۂ ہفدہم۔ در ایام حکومت رنجیت سنگھ و صوبہ داری شیر سنگھ در ~~۱۳۹۰~~ سنہ ۱۲۴۷ھ سموت ۱۸۸۹ ب اوایل بہار مہاراجہ رنجیت سنگھ برای سیر کشمیر در حدود پونچھ خیام احتشام افراخت و جمعدار خوشحال سنگھ و شیخ غلام محی الدین پیشتر

~~۱۳۸۵~~ھ ۶۱۷۵۵ ؛ ~~۱۳۸۶~~ھ ۶۱۸۳۴ ؛

~~۱۳۸۷~~ھ ۶۱۷۶۵ ؛ ~~۱۳۸۸~~ھ ۶۱۸۱۳ ؛

~~۱۳۸۹~~ھ ۱۲۲۸ھ مطابق ۶۱۸۱۳ ؛ ~~۱۳۹۰~~ھ ۶۱۸۳۲ ؛

برای تیاری ضروریات به کشمیر مامور ساخت۔ آنها به کمال جوش و خروش ضبطیٔ غلات بهر جا نمود نایرهٔ قحط شعله به آسمان رسانید۔ رنجیت سنگھ به استماع اخبار قحط از پونچھ مراجعت به لاهور نمود و خوشحال سنگھ به سبب تظلم و تعدی و ضبطی غلات باروت خانهٔ قحط را آتش افگند مردمان مثل بقر به آتش جوع سوختند و در ماه کتک که شالی هنوز درود نه شده بود برف به کثرت بارید فصل زیر برف ضایع گشت و تنگی قحط همچنان شدت نمود که مردمان زیورات و آلات و اسباب خاک بها فروختند لاشهٔ مردگان زندگان بے تحاشا می خوردند اکثرها طفلاں به فلوس و لقمه ها بدیگراں بخشیدند دو آثار برنج روپیه را دستیاب نمی شد۔

در ۱۲۵۰ھ کرنیل میان سنگھ بر نظامت کشمیر مامور شد وقتیکه در شیر گڑھ رسید شبانه بر سر تالار قصر برآمده در تمامی شهر جائے روشنی چراغ به نظرش نرسید و آواز مرغ صبح از هیچ سو نه شنید و در میان اسواق و بازار برنج و شوکراں روئیده دید در ورطهٔ غم و اندوه مستغرق گردید۔ پس به کمال جد و جهد قلیلے از شالی وغیره از پنجاب و پهاڑ دستیاب کرده تخم ریز کنانید و تخم مرغاں از پنجاب طلبانید و به احسان فراواں آبادی ملک نمود آتش قحط اندک سرد شد و در سال دویم ارزانی رو داد۔

واقعهٔ هجدهم۔ در عهد حکومت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنون در ۱۲۸۱ھ[۱] سموت ۱۹۲۱ ب در فصل شالی اندک خامی شده هیچ کسے را خیال قحط بخاطر نه رفت۔ در ایام بهار تنگیٔ غله واقع شد که باوجود موجودی غلات مردماں را بغیر رشوة و کارسازی و صعوبت و جاں بازی دانهٔ امکان نمی شد۔ مهاراجه

[۱] ۱۳۹۱ھ ۶۱۸۶۴ ؟

رنبیر سنگھ بہ استماع اخبار دیوان کرپارام را برای انتظام قحط روانہ کشمیر ساخت و ناظم غمگسار پیش از ورود آن نامدار یکبار غلات موجودی را در وجہ طلب و تنخواہ ملازماں فروخت . متوسلاں در عرصہ چند روز صرف نمود و ہنگام ورودِ دیوان در ماہ جیٹھ ہمگی شصت ہزار خروار موجود بود ۔ دیوان موصوف بنا بر نیک نیتی خود باوجود تقلیل ذخیرہ در بازار و اسواق غلات وافر کردہ کہ ہیچ کسے را آثار قحط معلوم نہ شد ۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ غلات موفور از پنجاب و لاہور خرید کردہ بہ مؤنت خرچ کثیر در کشمیر رسانیدہ درین جا بہ نرخ کشمیر ارزاں ساخت و یک لک روپیہ را غلات پنجاب بہ محتاجاں و مسکیناں مفت بخشید ۔ دیوان در ماہ کتک شصت ہزار خروار از فصل نو در شہر رسانیدہ سر ہر خانہ یک یک خروار یکبار دادہ قحط برطرف نمود ۔ درین واقعہ ہیچ کسے را آزارِ جاں نرسید ۔

واقعہ نوزدہم ۔ در زمان ایالتِ رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در سنہ ~~۱۲۹۴~~ ۱۲۹۲ھ سمت ۱۹۳۴ بکرمی در ماہ کتک کہ فصل شالی در صحرا در و طلب بود باراں مثل نار از آسماں باریدن گرفت کہ تا عرصہ دو نیم ماہ متواتر و منتراکم بود ۔ دریای بہت طغیانی گشت و نالاب اولر سیلابی شد و فصل شالی با خاک آمیخت آں چہ بہ در رسیدہ بود در خرمن ہا پوسیدہ گشت ناظم را خیال قحط بہ خاطر نرفت و ذخایر موجودی دہ لک خروار در کار سازی از دست داد تا ایام بہار آثار قحط ظاہر نہ شد ۔

اول بہار مردم زمیندار بابت تخم محتاج شدند و زیر حکم داد کہ در دہات ہر کس را خانہ تلاشی کردہ شالی بہ کشند بصدور حکم زمینداراں را سہ دفعہ

۱۳۹۲ھ ۱۸۷۷ء :

خانہ تلاشی کردند ہر جا کہ دانہ یافتند بُردند و بہ وقوع خانہ آتش قحط افروختہ شد بسا دودمان ہا بے دود گشت اکثر ہا بہ عدم اندفان طعمۂ سگاں و جانوراں شدند۔ چونکہ راہ ہای پنجاب تمام مسدود بودند موجب آں ہزار ہا مردم بر جبال و اسواق بہ سبب بندش راہ ہا ضایع گشتند و درمیان شہر فی نفر نیم آثار شالی رسیدہ بعد یک ہفتہ و یا بعد دو ہفتہ رسد می دادند فی روپیہ سہ آثار غلہ در بازار امکان نہ بود۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر علو ہمت و دریا دلی بقدر یک لک و نود و پنج ہزار و ہفت صد و چہاردہ من غلات از پنجاب آوردہ در شہر رسانید و درمیان شہر غریب خانہ ہا مقرر نمود و خزاین و دفاین خود خالی کردہ مردماں راجان بخشی داد قریب دو نیم سال آتش قحط مشتعل بود و در سنہ ۱۲۹۷ ھ ۱۳۹۳ از درگاہ الہٰی فصل کامل عطا شد آتش قحط منطفی گشت و از فرقۂ مسلماناں غالباً یک حصّہ تلف شدہ دو حصّہ باقی ماندند و از اہل ہنود ہیچ کسے را بہ این حادثہ چشم زخم نہ رسید۔ فقط

حادثۂ وبای کشمیر

در زمان سابقہ حادثۂ وبای عام جائے بر زبان نمی آرند۔ شاید واقع نہ شدہ باشد۔ ۱۳۹۴ ابتدای حکومت شاہان چغتہ آں چہ بوقوع آمدہ است حوالۂ قلم گردد۔

۱۳۹۳ ۱۸۷۹ء

۱۳۹۴ بقول پنڈت آنند کول بامزئی یک حادثۂ وبای طاعون در عہد راجہ ہرش (۱۰۸۹ء — ۱۱۰۱ء) در کشمیر پدید آمد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱۰)

حادثۂ اوّل - در زمان حکومت احمد بیگ خان[۱۳۹۵] سنہ ۲۴[۱۳۹۶] ھ واقع گشتہ حالتے گذشت کہ بغیر تکفین و تجہیز مردگاں را بدریا انداختند و حسن شال نام مردے متموّل بود تمامی متعلقانش باخاک آمیختند او مواشی بسیار داشت ہیچ کسے پرداخت آنہا نکرد روبہ جنگل نہادند ایں حادثۂ تا چہل روز در تزاید بود

حادثۂ دوم - در عہد آزاد خان[۱۳۹۷] سنہ ۱۱۹۸ ھ بر ساکنان ایں دیار طاری شدہ ہمگی در نفس شہر ہزاراں مردم بہ وادی فنا درگذشتند و در اطراف دہات ہیچ کسے ضایع نہ شد۔

حادثۂ سوم - در ایّام حکومت دیوان موتی رام[۱۳۹۸] سنہ ۱۲۳۵ ھ از کاتبۂ انام ایں مقام انتقام کشیدہ ہزاراں خاص و عام را بہ ازدحام تمام دریں ہنگام در خیام عدم رسانید۔

حادثۂ چہارم - در وقت شوکت دیوان کرپارام[۱۳۹۹] سنہ ۱۲۴۳ ھ بر متوطنان

۱۳۹۵ھ احمد بیگ صوبیدار کشمیر در عہد حضرت نورالدین محمد جہانگیر پادشاہ غازی از سنہ ۱۶۱۵ء تا سنہ ۱۶۱۸ء بود :

۱۳۹۶ھ ۱۶۱۵ء :

۱۳۹۷ھ آزاد خاں (۱۱۹۸ھ ـــ ۱۲۰۰ = ۱۷۸۳ء ـــ ۱۷۸۵ء) صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ درانی (۱۷۷۲ء ـــ ۱۷۹۳ء) :

۱۳۹۸ھ دیوان موتی رام پسر دیوان حکم چند است۔ در سنہ ۱۲۳۵ ھ مطابق سنہ ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر شد۔ در عہدش پنڈت بیربل حاکم مال شد۔ بیربل با مسلماناں تعصب تمام داشت و در ادائیگی شرائع اسلام مزاحم می شد۔ مسجد جامع کہ از بزرگ ترین مساجد کشمیر است و اہمیت تاریخی دارد بحکم ایں صوبیدار منقفل گردید۔ بعہد او ہیچ کسے را جرأت نہ بود کہ در مساجد اذان دہد۔ (نگارستان کشمیر ص ص ۲۳۹ - ۲۴۰) :

۱۳۹۹ھ ۱۸۲۷ء :

ایں گلستان استیلا نمودہ۔ مدت یک ماہ روز بروز ترقی و متزاید بود۔ ہزاراں ہزار ابرار از جادۂ روزگار بدار القرار در گذشتند۔

حادثۂ پنجم۔ در حین حکومت شیخ غلام محی الدین سنہ ۱۲۶۲ھ اوایل ماہ رجب ظاہر شد تا آخر ماہ رمضان از مردمان ایں گلستان سرمایۂ جان را غارت کردہ در بادیۂ عدم رسانید و بعدم اکفان مردگان برہنہ و گیاہ پوشیدہ اندفان پذیرفتند۔

حادثۂ ششم۔ در حالت فرماں روائی رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۷۴ھ سنہ ۱۹۱۴ب در ماہ مگھر و پوہ خلق خدا را در گورستان برف دفن کردہ ہزاراں ہزار بباد رفتند۔ آنگاہ سہ ماہ مہلت دادہ در ماہ بساکھ و جیٹھ سنہ ۱۹۱۵ب باز عود نمود مدت دو ماہ بار دیگر شور و شر برداشتہ عالمیاں را از سر گذرانید۔

حادثۂ ہفتم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۸۴ھ سمت ۱۹۲۴ب دبا واقع شدہ تا عرصۂ سہ چہار ماہ ہزاراں نوع بشر در گورستان عدم رسانید۔

حادثۂ ہشتم۔ ایضاً در عہد شوکت مہاراجہ موصوف در سنہ ۱۲۸۹ھ در ماہ ساون سمت ۱۹۲۹ب دبا ظاہر شدہ تا عرصۂ سہ چہار ماہ آدمیاں را طعمۂ اژدہای اجل نمود۔ ہمدراں ایام تاراج شیعہ ہم واقع شد تاریخ ایں حادثہ "جگر سوخت" گفتہ اند

حادثۂ نہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۳ھ سمت ۱۹۳۳ب دبا مزاحم مردم گشتہ تا عرصۂ سیزدہ ماہ بہ مرور کار خود کردہ بسیارے از خلق خدا در زاویۂ عدم گذرانید۔

حادثۂ دہم۔ ایضاً در حکومت مہاراجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۶ھ سمت ۱۹۳۶ب

۱۴۰۰ھ ۱۸۴۵ء ؛ ۱۴۰۱ھ (۱۸۵۷ء — ۱۸۸۵ء)

۱۴۰۲ھ مطابق ۱۸۵۷ء ؛ ۱۴۰۳ھ ۱۸۶۷ء ؛ ۱۴۰۴ھ ۱۸۶۷ء ؛

۱۴۰۵ھ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء ؛ ۱۴۰۶ھ ۱۸۷۶ء ؛ ۱۴۰۷ھ ۱۸۷۸ء ؛

مدت چہل یوم ہمگی در نفس شہر ہنگامۂ خود گرم کردہ اکثرے از خلقِ خدا بعدم رسانید ہمدرین سال آسیب قحط ہم بشدت بود۔

زلزلہ ہای کشمیر

سانحۂ اوّل۔ وقتے کہ بجائے تالاب اولر شہر سندمت نگر آباد بود ساکنان آں جابہ ازتکاب افعالِ شنیع مورد عتاب گشتہ در عہد سندر سین (۱۴۰۵) شبانہ زلزلۂ عظیم واقع شد کہ تمام شہر ویران گشت و سطح زمین کفیدہ چشمۂ آبے ہمچناں جوشید کہ تمامی شہر را در یک آن طوفان ساخت۔ الحال آں چشمہ را "اولر ناگ" می گویند پیشتر مشہ وجا گفتہ شد۔

سانحہ دوم۔ در عہد راجۂ اونتی ورما (۱۴۰۹) سمونت ۹۴ بہ شبانہ زلزلۂ عظیم واقع شد۔ پارۂ از کوہ کھادہ نیار کہ بطرف بارہ مولہ است در قعر دریای بہت غلطیدہ منفذ آب مسدود گردانید و سطح زمین را تا مقام زیج بارہ غرق سیلاب نمود و تمامی دہات و مزروعات تباہ شدند۔ آنگاہ بہ تدبیر سوء دانا سنگہای کوہ از قعر آب کشیدہ آب را بدر رودادہ ساحت زمین نمودار شد۔

سانحۂ سوم۔ در ایّام حکومت فتح شاہ سنہ ۹۰۷ھ (۱۴۱۰) ۱۲ ماہ اسوج پاسے از شب گذشتہ زلزلۂ عظیم واقع شدہ خلق خدا بسیار ضایع گشت و خانہ ہا بہ باد رفت۔ تا عرصۂ سہ ماہ زمین و زمان در ولولہ بود۔ آنگاہ بہ مرور قرار یافت۔

سانحۂ چہارم۔ در وقت اسماعیل شاہ سنہ ۹۶۰ھ (۱۴۱۱) زلزلۂ سخت واقع گشت گویا زلزلۂ قیامت بود عمارات مردم با مردم در زمین فرو رفت

۱۴۰۵ (۲۰۸۲ ق م — ۲۰۴۱ ق م)

۱۴۰۹ ۸۵۵ — ۸۸۳ء ؛ ۱۴۱۰ ۱۵۰۱ء ؛ ۱۴۱۱ ۱۵۵۲ء ؛

وخانہ ہا با خاک یکسان گشت سطح زمین راشگاف ہای وسیع ظاہر شدو بعضے سرچشمہ ہای قدیم غایب گشتہ سرنوچشمہ ہا جوشید تا عرصۂ یک ہفتہ یک زلزلہ در جنبش بود و تا دو ماہ زمین قرار گرفت حالات عجیبہ رو داد۔ می گویند در پرگنہ آڈون متصل نندہ مرگ حسن پورہ و حسین پورہ نام دو موضع بر کنارہ دریای ویشو مقابل یک دیگر بہ مسافت یک میل بودند نیم شبے زمین معمورۂ ہر دو دہ متغیر گشتہ بجای حسین پورہ حسن پورہ رسیدہ و بمقام حسن پورہ حسین پورہ پدیدار شد۔ چنانچہ الحال زمین زرعی حسین پورہ بطرف حسن پورہ است و آراضی باشندگان حسن پورہ بجانب حسین پورہ واقع میان ہر دو دہ دریای ویشو می گذرد۔ این سخن ضرب المثل کشمیر است و در پرگنہ کامراج ضلع مادر کوہ پارہ غلطیدہ ششش صد کس ہلاک ساخت۔

سانحۂ پنجم۔ در عہد حکومت سیف خان ۱۰۸۰ھ[۱۴۱۲] ۳ ماہ صفر حادثۂ زلزلہ رو داد از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گہوارہ در تزلزل و حرکت بود لیکن چندان نقصان جان نہ رسید۔

سانحۂ ششم۔ در ایام صوبہ گی ابراہیم خان[۱۴۱۳] اولاً سیلاب طغیانی نمود بعد آں بہ حادثۂ زلزلہ سخت خانہا برباد رفت و جان ہا بہ قضا پیوست مدتے مدید بہ مداومت زلزلہ احوال مردم در تزلزل بود۔ مردمان زلزلہ خانہ ہا جداگانہ

۱۴۱۲ ۱۶۶۹ء؛

۱۴۱۳ ابراہیم خان صوبیدار کشمیر در عہد حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی بود۔ باوقات مختلف چہار مرتبہ (اولاً در ۱۶۶۲ء و ثانیاً از ۱۶۷۸ء تا ۱۶۸۶ء و ثالثاً از ۱۶۹۸ء تا ۱۷۰۱ء و رابعاً در ۱۷۰۹ء بعہد محمد معظم شاہ بہادر) صوبیدار کشمیر شد۔ سانحہ متذکرہ در سال ۱۰۹۴ھ مطابق سال ۱۶۸۲ء واقع شد چنانکہ از تاریخ این زلزلہ مفہوم می شود؛

تیار کردہ بودند" طغیانِ بے حد" تاریخ است۔

سانحۂ ہفتم۔ در زمان نیابت دل دلبر خان ۱۱۹۸[۱۲۱۴] ھ ۲۲ ماہ ذیقعدہ زلزلۂ عظیم کہ نشان قیامت کبریٰ بود ظہور نمود در شہر و رستاق بہ یک جنبش خانہ ہا افتادہ بنیاد ہستی عالمے بہ باد رفت قریباً سہ ماہ ایں زلزلہ در ولولہ بود اما مثل دفعۂ اوّل شدت نداشت و در شب و روز چند بار جنبش می نمود بحدے کہ مردمان مایوس از جان می شدند تاریخ ایں زلزلہ از آیۂ کریمہ (ابتلی المؤمنون و زلزلوا زلزالاً شدیداً) اقتباس کردہ اند۔

سانحۂ ہشتم۔ در ایام حکومت کریم داد خان ۱۱۹۳[۱۲۱۵] ھ ساعت زمین ہم چناں بہ لرزید کہ خانہای مردم کشمیر از شہر و دہ بہ یک جنبش غلطانید و از نوع بشر بیشتر از سر گذشت مدت یک نیم ماہ سخت جانکاہ بود مردماں در صحرا زلزلہ خانہ ہا افراشتہ بودند فقط

سانحۂ نہم۔ در عہد آزاد خان ۱۱۹۹[۱۲۱۶] ھ ایں وقوع آمدہ در نفس شہر بیشتر زیر و زبر نمود تا دو سہ ماہ متراکم بود خانہ ہای بسیار و جانہای بے شمار ضایع گشت۔

سانحۂ دہم۔ در حکمرانی سردار عبداللہ خان ۱۲۱۸[۱۲۱۷] ھ پنجم ماہ محرم زلزلۂ عظیمے واقع گشت۔ اکثر جاہا زمین ترقید و خانہ ہا را شکست و ریخت گردید۔ بعضے عورات حاملہ را وضع حمل شد و جمعے در زیر دیوار و جدار یداً الفرار

۱۲۱۴ھ مطابق روز جمعہ ۲۴ ماہ مارچ ۱۷۳۶ء ؛ ۱۲۱۵ھ ۱۷۷۹ء ؛

۱۲۱۶ھ مطابق ۱۷۸۴ء۔ آزاد خان صوبیدار کشمیر بود از طرف تیمور شاہ درانی از ابتدا ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء ؛

۱۲۱۷ھ مطابق ۲۷ر اپریل روز چہار شنبہ ۱۸۰۳ء ؛

درگذشت و خانقاہ معلّٰی را کلس کنگرہ بام غلطید۔

سانحۂ یازدہم۔ در دوران حکومت کرپارام ۱۲۴۳ھ بہ تاریخ ۲۲ ماہ ذوالحجہ[۱۴۱۸] پاسے از شب گذشتہ زمین و زمان در ولولہ آمدہ شور محشر برخاست اکثرے از خلق خدا بدار البقا در گذشت۔ زمین ہا خسف شدہ خانہ ہا با خاک آمیخت و خانقاہ معلّٰی را کلس کنگرۂ بام بر زمین افتاد تا عرصۂ سہ ماہ بہ شدت بود و تا نُہ ماہ گاہ گاہ عود می کرد۔

سانحۂ دوازدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ ۱۲۸۰ھ[۱۴۱۹] سمت ۱۹۲۰ بتاریخ ۲۰ ماہ بھادروں[۱۴۲۰] بوقت پاس اخیر زمین بہ جنبش آمد۔ در حدود کروہن و بانگل اکثر جا ہا زمین ترقید لیکن خانہا و جان ہا را چنداں آسیب نہ رسید تا عرصۂ سہ ماہ باقی بود در اطراف شرقی کمتر محسوس می گشت۔

سانحۂ سیزدہم۔ ایضاً در آخر حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۳۰۲ھ سمت ۱۹۴۲ بہ تاریخ ۱۹ ماہ جیٹھ مطابق ۱۵ شعبان[۱۴۲۱] در شب برات بوقت ۳ بجے صبح۔ ناگاہ زمین در زلزلہ آمدہ شور محشر برخاست بواقعہ جنبش نخستین درمیان قصبۂ سوپور و بارہ مولہ و حدود بانگل[۱۴۲۲] و کروہن[۱۴۲۳] زیر و بالا کردہ تمامی خانہا فرو ریخت۔ دراں نواح بیشتر طوفان کردہ زمین بہ ہر جا ترقید و بعضے

[۱۴۱۸] مطابق ۵ جولائی روز شنبہ ۱۸۲۸ء

[۱۴۱۹] مطابق ۱۸۶۳ء

[۱۴۲۰] بھادروں یعنی ماہ بھادوں تقویم ہندی مطابق ستمبر و اکتوبر انگلیسی

[۱۴۲۱] مطابق ۳۰ مئی روز شنبہ ۱۸۸۴ء

[۱۴۲۲] بانگل پرگنہ ایست در کامراج (مغربی کشمیر) این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۲۱)

[۱۴۲۳] ایضاً ایضاً ایضاً ایضاً

جاہا ییک سبز آب سبز ظاہر شد بوئی گوگرد تا یک ماہ باقی بود۔

و در موضع لرہ ڈورہ پرگنہ کروہن زمین ترقید بخارات اجزائی ارضی کہ بہ قول حکما باعث زلزلہ است بیشتر دراں جا نفوذ کردہ تراب مہین و عجیب سفید و نمایاں گردید و بہ صدمۂ نفوذ ابخرہ قطعۂ زمین آں جا بہ طوالت ہفت صد و عرض سہ صد فٹ و بقدر ہفتاد فٹ در عمق فرو رفتہ و در جوف آں پنج شش خانۂ زمیندار نابود شدند و درمیان ایں خسف بعضے قطعات زمین مثل ستون ہا بر ہیئات اصلی استادہ ماندہ بودند اکثر جاہا تبدل زمین واقع گشت و در نفس شہر چنداں زور نہ کردہ باز ہم سہ صد خانہ از جا برکندہ مابقی ترقیدہ و خرقیدہ ساخت و در دولت خانہ شاہی ہم چشم زخم رسید و چھاونی ہا فرو ریخت بیشتر بہ جانب شیر گڑھ خرابی ساخت و در اطراف و پرگنات دیگر چنداں نقصان نہ رسید۔

و در بعض دیہات حادثہ زلزلہ محسوس نہ گردید تا عرصہ سہ ماہ شدت بیشتر داشت کہ درمیان شب و روز چند بار تزلزل می شد پس ازاں یک دو مرتبہ در ہفتہ لرزہ می کرد تا چہاردہ ماہ اثرش باقی بود مردماں در صحرا بوریا خانہ ہا قرار دادہ از خوف می لرزیدند۔

و بہ وقوع ایں حادثہ در کل قلمرو کشمیر سی و پنج ہزار ۳۵۰۰۰ جاندار بے جان گشت ازاں جملہ مواشی بیست ہزار اسپاں و گاواں دہ ہزار و از نوع انسان ہزار و پانصد کس۔ ازاں میاں در وزارت کامراج ہزار و دو صد و در شہر دو نیم صد و در پرگنات پنجاہ کس۔ بقول مورخان در کوہستان کامراج کان گوگرد بیشتر است شاید کہ بہ ہماں سبب در علاقۂ کامراج ہر دفعہ سخت تر زلزلہ می آید چنانچہ در السنۂ عوام لفظ (وتر ہنل) ۱۳۰۴ مشہور است

رنبیر سنگھ بنا بر رعیت پروری و دریا دلی ستم رسیدگان زلزلہ را
ازبابت ترمیم قصور و بیوت سی ہزار روپیہ نقد و جنس عطا و مرحمت فرمود
زمینداران وزارت کامراج را دو لکھہ روپیہ از مالیۂ معمولی تخفیف فرمود۔ و در
بارہ مولہ و سوپور باج گذر چوب و چکل کہ معمول بود معاف فرمود = زلزلۂ شدید
شب برات = "طغیان کبیر"[۱۴۲۵] تاریخ است۔

سیلاب ہائے کشمیر

طغیان اوّل۔ گویند در پیشینہ زمان[۱۴۲۶] بہ حادثۂ زلزلہ کوہ کھادنیار
غلطیدہ سرچشمۂ اولرناگ اززمین جوشیدہ شہر سندمت نگر غرق کردہ
تا نیچ بارہ سیلاب نمود۔ قصۂ آن گذشت۔

طغیان دوم۔ در ایام سلطنت راجہ دُرلب درون[۱۴۲۷] سنہ[۱۴۲۸] ھ بہ
سبب کثرت بارش شہر سرینگر غرق آب گشتہ ستد و تالن مرگ کہ

[۱۴۲۴] صحیح وُتر بنیول ترکیب کشمیریست بہ معنے زلزلۂ شمالی۔ وُتر بمعنے شمال و
بنیول بمعنے زلزلہ و این جا مراد زلزلۂ شدید است ؎

[۱۴۲۵] ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۴ء۔ پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱)
ماسوائے این دو زلزلہ ذکر زلزلۂ سوم کردہ است کہ بموضع کوندہ بل نزد مانسبل در سال
۱۸۷۸ء رونما شد۔ بروایتش درین زلزلہ شانزدہ مکانات بہ زمین آمدند و جملہ سکان
آنہا بہ ہمان وقت زندہ مدفون شدند ؎

[۱۴۲۶] یعنی بعہد راجہ سندر سین (۲۰۴۱ ق م – ۲۰۸۲ ق م) ؎

[۱۴۲۷] دُرلا بھوردھن (۶۲۷ء — ۶۶۳ء)

[۱۴۲۸] مطابق ۶۳۵ء ؎

راجہ بر ورسین استوار کردہ بود ترقیدہ و تالن مرگ را طوفان نمود تا کہ ڈل واقع شد۔

طغیان سوم۔ در عہد راجہ للتادت[۴۲۹] سنہ ۷۶ ب طوفان واقع شدہ از شہر عمارات راجہ ویران شد در للتپور دولت خانۂ خود بنا نمود عمارات شہر اکثر ویران گشت۔

طغیان چہارم۔ در ایام حکومت اونتی ورما[۴۳۰] سنہ ۹۳۶ ب حادثۂ زلزلہ از کوہ کھادنیار پارہ غلطیدہ آب بہت را سد راہ گشتہ سیلاب نمود۔

طغیان پنجم۔ در عہد راجہ پارتھ[۴۳۱] سنہ ۱۰۱۵ ب واقع شدہ تمامی شہر غرق آب گردید خانہا مثل حباب بر آب می رفت۔

طغیان ششم۔ در وقت پادشاہی سلطان شہاب الدین سنہ ۱۴۳۶[۴۳۲] ب سیلاب سخت آمدہ بیست ہزار خانہ ویران گشت۔

طغیان ہفتم۔ در حکومت علی خان چک سنہ ۹۸۲[۴۳۳] ھ در موسم برسات عمارات و محصولات تلف ساخت۔

طغیان ہشتم۔ در زمان ابراہیم خان سنہ ۸۹[۴۳۴] ھ خانہ ہا درمیان آب مثل کشتی چرخ می زد خانداراں درمیان آں واویلا می کردند = طغیان بے حد = تاریخ است دراں ایام تزلزل نیز واقع شد۔

۴۲۹ھ (۷۲۵ — ۷۵۳ء)؛

۴۳۰ھ (۸۵۵ — ۸۸۳ء)؛ ۴۳۱ھ مطابق ۹۱۷/۸ء؛

۴۳۲ھ مطابق ۱۳۷۹ء؛

۴۳۳ھ مطابق ۱۵۷۴/۵ء؛

۴۳۴ھ ۱۶۶۸ء؛

طغیان نہم - در ایام صوبداری نوازش خان سنہ ۱۱۴۳ھ (۱۴۳۵ھ) بہ سبب کثرت بارش سیلاب سخت آمد - عمارات و محصولات تلف شد -

طغیان دہم - در وقت دل دلیر خان سنہ ۱۱۴۸ھ (۱۴۳۶ھ) سیلاب طغیانی نمود ہزاراں خانہا ویران و برہم شد و در صحن خانہا و میدان ہا مدتے آب موجود بود -

طغیان یازدہم - در ایام حکومت افراسیاب خان سنہ ۱۱۶۰ھ (۱۴۳۷ھ) بر باعث سیلاب دہ ہزار خانہ تلف شدہ پل ہای بہت شکستہ محصولات و عمارات را تباہی رسید = طغیان ملک = تاریخ است -

طغیان دوازدہم - در زمان حکمرانی امیر خان جوان شیر سنہ ۱۱۸۴ھ (۱۴۳۸ھ) طوفان آب پلہای بہت شکستہ عمارات برہم خورد -

طغیان سیزدہم - در عہد جمعہ خان سنہ ۱۲۰۲ھ (۱۴۳۹ھ) دریای بہت طغیانی شدہ سد قاضی زادہ را دروازہ شکستہ حصۂ شمالی شہر غرق آب گشتہ دار و عقار و مال و منال مردم تباہ شد -

طغیان چہاردہم - در حکومت عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۴ھ (۱۴۴۰ھ) دریای بہت سر بہ فلک کشیدہ محصولات بیرونی تلف شد -

طغیان پانزدہم - در عہد کرنیل میاں سنگھ سنہ ۱۲۵۲ھ (۱۴۴۱ھ) پل کھندبل و بیچبارہ و پانپور و امیرا کدل فرو ریخت -

طغیان شانزدہم - در حکمرانی شیخ غلام محی الدین (۱۴۴۲ھ) سد قاضی زادہ

۱۴۳۵ھ ۱۷۳۰ء ؛ ۱۴۳۶ھ ۱۷۳۵/۶ء ؛ ۱۴۳۷ھ ۱۷۴۷ء ؛

۱۴۳۸ھ ۱۷۷۰ء ؛ ۱۴۳۹ھ ۱۷۸۷/۸ء ؛ ۱۴۴۰ھ ۱۷۹۹/۱۸۰۰ء

۱۴۴۱ھ ۱۸۳۶/۷ء ؛ ۱۴۴۲ھ در سال ۱۸۴۱ء ؛

ترقیدہ ضلع خانیار و رعناواری تلف شد۔ از فتح کدل تا سنبل شش پُل ویران ساخت ہفت روز بارش بُود۔

واقعاتِ آتش

اشتعالِ اوّل۔ وقتیکہ راجہ پرورسین[۴۴۳] شہر سرینگر معمور ساخت گویند سی و شش لک خانہ آباد شدہ بُود۔ ناگاہ بہ حادثہ آتش سمتِ شمالی کوہ ماران نصف شہر سوختہ خاکستر گردید چنانچہ دریں زمان پنج شش درعہ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ نمونہ ہماں آتش است مردماں ہمی کشند۔

اشتعالِ دوم۔ راجہ للتادت در ایام حکومت خود راجہ بنگالہ را برخلاف عہد بر قتل رسانید و کسان او آمدہ باللتادت محاربہ عظیم نمودہ نیمہ شہر را آتش کشیدہ دو بُت خانہ بزرگ ویران کردند۔

اشتعالِ سوم۔ در حکمرانی راجہ ابھی مینو[۴۴۴] سنہ ۳۸ بسیارے از محلات شہر بہ حادثہ آتش برہم شد راجہ نندہ گپت تجدید تعمیر آں نمودہ شہر آباد ساخت۔

اشتعالِ چہارم۔ در زمان حکومت سہہ دیو[۴۴۵] سنہ ہجری ذوالقدر خان بمعہ ہفتاد و دو ہزار سوار در کشمیر آمدہ تمامی شہر را آتش کشیدہ مشتعل گردانید و ساکنان شہر را قتل عام کردہ ملک بے چراغ نمود۔

---

[۴۴۳] راجہ پرورسین دوم۔ ۶۵۵ء

[۴۴۴] (۶۹۵۸ ——— ۶۹۷۲)ء

[۴۴۵] ۶۱۳۲۲ء

اشتعال پنجم۔ سلطان محمد شاہ و سلطان فتح شاہ در عرصۂ سنہ ۹۰۰ھ [۱۴۴۶ء]
مدۃ العمر خود باہمدیگر متنازع بودہ حدود شہر را چند مرتبہ آتش کشیدہ بسوزانیدند
کیفیت آں بجای خود گفتہ شود۔

اشتعال ششم۔ در عہد سلطان حسن شاہ سنہ ۸۸۵ھ [۱۴۴۷ء] در محلہ
اسکندر پورہ تا علاءالدین پورہ آتش افتادہ قریب دہ ہزار خانہ بسوخت
مسجد جامع و خانقاہ معلے ہر دو مشتعل شدند و حسن شاہ باز تعمیر ساخت

اشتعال ہفتم۔ در ایام حکومت دلاور خان سنہ ۲۹ھ [۱۴۴۸ء] در اسکندر پورہ
آتش ظاہر شدہ تا راجوار کدل و صراف کدل وغیرہ یازدہ ہزار خانہ سوخت
شدند مسجد جامع دوبارہ با خاک آمیخت انگاہ جہانگیر شاہ آباد ساخت۔

اشتعال ہشتم۔ در حکمرانی افتخار خان سنہ ۸۶ھ [۱۴۴۹ء] از کادہ ڈارہ
آتش مشتعل گشتہ تا مسجد جامع سر کشید و دوازدہ ہزار خانہ با خاک آمیخت
عالمگیر تعمیر مسجد جامع مرتبۂ ثالث ترصیص فرمود۔

اشتعال نہم۔ در نیابت نوازش خان سنہ ۲۳ھ [۱۴۵۰ء] بعد حادثۂ سیلاب
از محلۂ صراف کدل آتش افروختہ تا محلہ پلّہ مر بیست محلہ بہ قدر چہل ہزار
خانہ بباد رفت۔ مصرعہ:- پارۂ ز آتش ببرد و پارۂ از آب برد۔

اشتعال دہم:- در زمان ابو البرکات خان سنہ ۱۱۵۰ھ [۱۴۵۱ء] آتش واقع
شدہ وجہ این است کہ ابو البرکات را با منصب داراں نزاع درمیان افتادہ
بود غرۂ ماہ رجب پلہای بہت شکستہ باہمدیگر مقاتلہ نمودند و در نفس شہر

۱۴۴۶ء مطابق ۱۴۹۴ء ۔ ۱۴۴۷ء ۔ ۱۴۸۰ء
۱۴۴۸ء ۔ ۱۶۲۰ء ۔ ۱۴۴۹ء ۔ ۱۶۷۵ء
۱۴۵۰ء ۔ ۱۷۱۱ء ۔ ۱۴۵۱ء ۔ ۱۷۳۷ء

آتش کشیدہ بیست ہزار خانہ افروختند۔

اشتعال یازدہم۔ درحکومت عطیۃ اللہ خان سنہ ۱۱۵۲ھ[۱۴۵۲] فخر الدولہ از طرف نادرشاہ ناظم کشمیر شدہ بود۔ دریں جا عنایت اللہ خان و منصب داران متابعت او نمودہ باہمدیگر بہ محاربہ پیوستند۔ پانزدہ ہزار خانہ از نفس شہر و اطراف آں بہ حرارت شرارت بسوزانیدند۔

اشتعال دوازدہم۔ درنظامت منصور خان سنہ ۱۱۵۸ھ[۱۴۵۳] ببر اللہ خان باغی شدہ کھکھہ و بمبہ و کشتواڑیاں متفق گشتہ ملک کشمیر را غارت کردند و از نفس شہر پانزدہ محلہ بہ سوزانیدند = عام التشویش = تاریخ است۔

اشتعال سیزدہم۔ در زمان افراسیاب خان قحط واقع شدہ بود خواجہ علاء الدین نقشبندی و حاجی عتیق اللہ قادری با طایفۂ عوام ازدحام کردہ بر غلّہ فروشان شورش نمودند۔ کسان نایب صوبہ متوجہ تہدید شدہ در حدود زینہ کدل مقابلہ بدی داد مردم نایب بہ اطراف زینہ کدل آتش کشیدہ دہ دوازدہ محلہ بسوزانیدند و تاراج خانہا نمودند۔[۱۴۵۴]

اشتعال چہاردہم۔ در زمان تظلم آزاد خان سنہ ۱۱۹۹ھ[۱۴۵۵] در محلہ ٹنکی پورہ آتش افروختہ چند محلہ سوختہ شدند و از کنار بہت بہ ساحل دیگر یک برگ توز بہ ہوا عبور کردہ از سد قاضی زادہ تا اَلہ مر و حبہ کدل عالمے تیرہ و تار گردانید۔ قریب ہشت ہزار خانہ تلف شدند۔

اشتعال پانزدہم۔ درعہد عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۵ھ[۱۴۵۶] از محلہ صراف کدل چند محلہ باخاک آمیخت۔

۱۴۵۲ھ ۱۷۳۹ء ۔ ۱۴۵۳ھ ۱۷۴۵ء ۔ ۱۴۵۴ھ این اشتعال در سنہ ۴۴ھ رونما شد۔

۱۴۵۵ھ ۱۷۶۵/۶ء ۔ ۱۴۵۶ھ ۱۸۰۰/۱ء

اشتعالِ شانزدہم۔ در زمان حکومت گلاب سنگھ سنہ ۱۲۶۷ھ [۱۴۵۷] از محلۂ ٹینکی پورہ آتش ظاہر شد کہ تا محلۂ زینہ دار صاحب یک دو ہزار خانہ را خاکستر نمود

اشتعالِ ہفدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۲ھ [۱۴۵۸] باز در محلۂ ٹینکی پورہ بوقت دوپہر روز آتش مشتعل گشتہ ہفت صد خانہ بباد رفت۔

اشتعالِ ہجدہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۵ھ [۱۴۵۹] در ملک کشمیر قحط واقع شدہ بود۔ مدت شش ماہ تابستان بارش باران موقوف شد در شہر دہ ہزار ہا خانہ سوختہ شدند ہیچ روزے بغیر آتش نمی بود۔ ازاں جملہ بتاریخ ۲۲ ماہ بہادروں سنہ ۱۹۳۵ از حبہ کدل آتش شعلہ ور گشتہ تا سد قاضی زادہ یک ہزار خانہ در یک دو ساعت افروخت و نیز بہ سبب تاراجہای شیعہ ہا نہہ مرتبہ خانہ ہای اہلِ تشیع را آتش کشیدہ خاکستر کردہ اند۔

تاراج شیعہ

در بلاد و امصار دیگر مردم شیعہ و سنی مانند دو برادر از بطن یک مادر ہستند عمداً بر ہیچ کسے سب و تبرا نمی کنند۔ اما گروہِ شیعۂ کشمیر در تعصب و کینہ وری مشہور اند چنانچہ گفتہ اند:۔ بیت۔ دو گروہ اند در جہاں بے پیر = سنیِ بلخ و شیعۂ کشمیر۔ کہ بہ قصد ثواب علانیہ در سب و شنعت اصحاب سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم ارتکاب می نمایند و غیر ازیں عبادتے دیگر پسندیدہ نمی دانند۔ موجب آن سنیان را آتش تعصب بہ جوش آمدہ بعد انقضای سی چہل سال ہمیشہ از دودمانہای ایشان دود ہمی کشند۔ بیت:۔

۱۴۵۷ھ ۱۸۵۰/۱ء ؛　　۱۴۵۸ھ ۱۸۷۵ء ؛

۱۴۵۹ھ ۱۸۷۸ء ؛

از مکافاتِ عمل غافل مشو
گندم از گندم بروید جَو ز جَو

تاراج اوّل۔ در ۹۵۵ھ[۱۴۶۰] میرزا حیدر بہ معاونت امرای شہر مثل عیدی رینہ[۱۴۶۱] و خواجہ حاجی بانڈے وغیرہ اعیان عوام الناس را حکم نافذ داد کہ فرقۂ شیعہ ہا را غارت سازند باشارۂ عوام الناس ہر سو تاختہ شیعہ ہا را تاخت و تاراج کردہ بیوت آن ہا را در دادہ خاکستر نمودند و خانقاہ شمس عراقی کہ در جڈی بل بُود بسوزانیدند و لاشۂ شمس عراقی از گور کشیدہ در سرگین سگاں طعمۂ آتش کردہ مقبرۂ او را مزبلۂ اہل شہر ساختند و شنگلی ریشی[۱۴۶۲] کہ از مریدان

۱۴۶۰ء ۴۸–۱۵۴۷ء

۱۴۶۱ء عیدی رینہ پسر موسیٰ رینہ از خانوادۂ رام چندر پدر کوٹہ رانی زوجۂ شاہ میر بود در تاریخ سیاسی کشمیر شخصیت اہم بود۔ در عہد سلطان محمد شاہ (۱۵۱۶ء — ۱۵۲۸ء) عیدی رینہ خواست کہ بامداد جہانگیر پڈر و لوہر ماگرے سکندر شاہ پسر فتح شاہ را بہ تخت بردارد ولے ناکام شد۔ بحکومت مرزا حیدر کاشغری عیدی رینہ بعہدۂ امارت فائز گشت۔ امّا بعد چندے از سازش اسلام شاہ برخلاف ولی نعمت خود کمر بست۔ بعدِ انتقال مرزا حیدر انتظام دیار کشمیر در قبضۂ عیدی رینہ آمد ولے بوجہ عناد دولت چک تغلب عیدی رینہ دوامے نہ پذیرفت۔ عیدی رینہ در ۱۵۵۱ء وفات یافت:

(کشمیر جلد اوّل ص ص ۱۹۵، ۲۰۶، ۲۰۹)

۱۴۶۲ء ریشی در سنسکرت بمعنے مرد مرتاض و عارف باشد۔ صوفیائے اسلام در کشمیر از ازمنۂ قدیمہ بنام ریشی شہرت داشتہ۔ محمد نور الدین جہانگیر نسبت ایں طائفہ در تزک خود (ص ۳۰۶ چاپ مطبع نولکشور لکھنو) چنیں می نویسد:۔

"و طائفۂ فقرا می باشند کہ آنہا را ریشی گویند۔ اگرچہ علمے و معرفتے

بابا علی نجار بود و در نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کوب سرش کوفتہ جسدش
بہ خواری بسوختند و مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بہ قتل
رسانیدند۔

و میر دانیال گرامی فرزند میر شمس عراقی کہ در اسکردو ترویج مذہب
خود می ساخت میرزا حیدر او را بہ سرزنش آوردہ یک سال محبوس داشت و
بگواہی چند شاہداں سب صحابہ بروے ثابت گشتہ بفتوی قاضی ابراہیم و
قاضی عبد الغفور بہ قتل رسانید تاریخ قتل او "دشت کربلا"[۹۶۳] گفتہ اند:-

تاراج دوم۔ در سنہ ۹۹۴ھ[۹۹۴] وقتے کہ میرزا قاسم خان با عساکر اکبر شاہ
برای تسخیر کشمیر در ہیرپورہ رسید و یعقوب خان چک برای مقابلہ و
مقاتلہ در ہیرپورہ پیش قدمی ساخت سید یوسف خان بیہقی از نازک بٹ
وزیر یعقوب خان چک خلعت و اسپ و اسلحہ بفریب گرفتہ در کچھامہ با
عالم شیر ماگرے و ظفر خان چک بچہ شمسی چک پیوستہ با ہمدیگر عہد و
پیمان بستہ در شہر آمدند و برسیدن این جا شمس چک و محمد بٹ کہ یعقوب خان
در زندان داشتہ بود از حبس کشیدہ اند و بہ اتفاق مردم عوام محلہ بڈی بل
را آتش دادند و خانقاہ شمس عراقی کہ دولت چک دوبارہ تعمیر کردہ بود

(مسلسل) ندارند لیکن بہ بے ساختگی و ظاہر آرائی می زیند۔ و ہیچ کس را بد
نمی گویند۔ زبانِ خواہش و پائے طلب کوتاہ دارند۔ گوشت نمی
خورند و زن نمی کنند و پیوستہ درخت میوہ دار در صحرا می نشانند
باین نیت کہ مردم ازاں بہرہ ور شوند و خود ازاں تمتع بر نمی گیرند قریب
دو ہزار کس ازیں گروہ بودہ باشند۔"

[۹۶۳] ۹۵۷ھ مطابق ۱۵۴۹ء ؛ [۹۹۴] سنہ ۹۹۴ھ ۱۵۸۵ء ؛

بسوزانیدند و میر شمس عراقی را مزبله کرده شیعه ها بسیار رنجانیدند ننگ و ناموس و مال و جان آن ها بباد داده از راه پونچھ مفرور شده با فوج اکبر شاه پیوستند۔

تاراج سوم۔ در عهد حکومت ظفر خان ۱۴۶۵ سنه ۱۰۴۵ ه مردمان شهر برای توت خوری در مابه شومه رفته بودند۔ درمیان شیعه سُنی نزاع افتاد شیعه ها از روی بے پروائی سب صحابهٔ کبار نمودند۔ مدعیان در پیش قاضی ابوالقاسم مرافعه کرده اعلام شرعی به نام سابیاں گرفتند۔ صوبدار که از اہل تشیع بود در احضار آں ها مساہله نمود و مردم عام بشورش آمده بعضے خانهای شیعه را غارت کرده بسوزانیدند۔ خواجه خاوند محمود ۱۴۶۶ که از خاندان

۱۴۶۵ ه ۱۶۳۵ ع

۱۴۶۶ ه حضرت ایشاں خواجه خاوند محمود از اکابر سادات بخارا اند۔ والد بزرگوار ایشاں میر سید شریف است که به پنج واسطه بحضرت قطب الابرار خواجه علاؤ الدین عطار قدس سرهٗ می رسد۔ در عنفوان شباب مسافرت از بخارا اختیار فرمودند و از گجرات اول به کشمیر رسیدند۔ چندے ارشاد بخشی فرموده متوجه به ہندوستان شدند و در آنجا نیز مردم را مستفیض نموده باز به کشمیر مراجعت فرمودند در محلۂ که ایں وقت مسکن اولاد ایشان ست سکونت اختیار کردند و خانقاه و اصل آں مکان خانهٔ حسین شاه پادشاہِ کشمیر بوده است تعلق به خادمانِ حضرت خواجه گرفت مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ چوں روز بروز رواج طریقه در تزاید شد اراده خانقاه وسیعی فرمودند و از قوت باطنی خانقاه حضرت میر ویسی بابا در اشم به جنبش برداشته آورده دریں موضع نصب کردند تا از ویرانی بآبادی بیامد۔ و آنجا مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ بعد ازاں بامر سلطان در لاهور توطن فرموده مرشد السالکین (بقیه بر صفحه دیگر)

نقشبندیہ بود درمیان آمدہ عوام را از غارت منع کرد و بہ حاکم شرع و
نایب صوبہ پیغام نمود۔ امّا در تنبیہ سابیاں از ناظم و قاضی توقف بہ وقوع
آمد پس حضرت خواجہ بہ ہفت چنار[۱۲۶۷] بر آمدہ نشستند ازیں رو ناظم
صوبہ بہ الحاح تمام خواجۂ مذکور را باز آوردہ سابیاں را بہ سزا رسانید لیکن
درضمن مفسدی[۱۲۶۸] خواجہ بہ حضور نوشت۔ خواجہ حسب مطالبہ حضور در دہلی
رفت و بعد زیارت مقابر شاہ جہاں آباد در لاہور مراجعت کردہ دراں جا
رحلت فرمود۔

تاراج چہارم۔ درعہد ابراہیم خان ۱۰۹۶ سنہ[۱۲۶۹] در محلہ حسن آباد
عبدالشکور و پسر او صادق نام ہمراہ یک سُنّی خصومت و نزاع نمودہ
درحق اصحاب کرام حضرت سید انام زبان شنعت کشودند۔ و اہل سنت
مرافعہ بہ قاضی نمودند۔ سابیاں بہ اعلام قاضی درپناہ ابراہیم خان کہ شیعہ
بود ماندند۔ موجب آں قاضی محمد یوسف بہ شورش آمدہ با صوبہ دار مکابرہ
فرمود۔ دراں اثنا مردم عوام حسن آباد را آتش کشیدہ غارت نمودند۔ بایں
حرکت فدای خان پسر ابراہیم خان بہ حمایت مردم حسن آباد بر آمد و ازیں

(مسلسل) خواجہ معین الدین را جہت ترویج طریقۂ خانقاہ بعد اجازت پادشاہ
بہ کشمیر فرستادہ در سال ہزار و پنجاہ (۱۶۴۰ء) ہجری رحلت آنمخدوم در لاہور
واقع شد۔ مقبرۂ متبرکہ حضرت ایشاں در انجا مرجع خاص و عام است۔
(واقعات کشمیر ص ص ۱۳۸ ــ ۱۳۹)

۱۲۶۷ہفت چنار محلہ ایست از سرینگر تقریباً یک فرلانگ فوق حضوری باغ براہ
پل رام باغ ؛ ۱۲۶۸ مراد ازیں "مفسدے" ظفر خان صوبیدار کشمیر است۔
(ایضاً ص ۱۳۸) ؛ ۱۲۶۹ ۱۶۸۲ء ؛

طرف مردم عوام و خوانین کابل با افواج خود مثل الف خان و فرید خان و میرزا محمد مقیم وغیرہ بہ اتفاق خواجہ شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر و میرزا سلیم و میرزا حلیم وغیرہ منصب داران مقابل شدہ جمعے کثیر مقتول و مجروح نمودند۔ و بہ غلبۂ عوام قاضی ہم بے حال شد۔ ابراہیم خان مجبور ماند۔ عبدالشکور و پسر و داماد وے کہ سابق بودند حوالۂ عوام کردہ بقتل رسانیدند۔ بعد ازاں قاضی در خانۂ صوبہ دار ترک آمد و رفت نمود و ملاّ محمد طاہر مفتی درمیان آمدہ۔ عوام خانہ او را ہم تاخت نمودند۔ و بابا قاسم مقتدائے شیعہ ہا در راہ گرفتہ بہ صد خواری و اہانت کشتند۔

مدّعا کہ درمیان شہر بہ خون ریزی و دست برد و غارت و احتراق شور و غوغا برداشتند۔ فدای خان برائے تدارک برآمدہ میرزا محمد سلیم با جمعی از عوام زیر تیغ گذرانید۔ دریں اثنا بقا بابا فرزند خواجہ حبیب نوشہری شورش برداشتہ خانۂ ابراہیم خان را آتش کشید و ناظم فوج خود فرستادہ بقا بابا و وقایع نگار و بخشی و رئیسان شہر مثل حاجی باندے و خواجہ قاسم و لالہ گنائی گرفتار کردہ محبوس نمودند۔ مردم عوام باین رعب و ہراس از شورش باز ماندہ۔ حقیقت حال بگوش عالم گیر رسید۔ حفظ اللہ خان بر صوبہ داری کشمیر مامور شد و ابراہیم خان سرنامۂ عزل خواندہ محبوسان مذکور ہمراہ گرفتہ روانۂ حضور گشت۔ و در لاہور رسیدہ محبوسان بہ فرمان خدیو نجات بازگشت بوطن رسیدند۔[۱۲۷۰]

تاراج پنجم۔ در حکومت میر احمد خان ۱۱۳۲ھ[۱۲۷۱] کہ از جانب عنایت اللہ خان

[۱۲۷۰] واقعات کشمیر ص ص ۱۷۵، ۱۷۶ ؛

[۱۲۷۱] ۱۷۱۹ء ؛

نائب صوبہ شدہ بود واقع شد وجہ آں این است کہ ملّا عبدالنبی ملقب بہ محتوی خان کہ چندے در پیش گاہ شاہزادہ عالم بہادر[۱۴۷۲] بہ مصاحبت و مجالست باریاب گشتہ بہ خطاب شیخ الاسلامی کامیاب شدہ بُود۔ پسانہ از خطۂ دلپذیر منصب و جاگیر یافتہ با قوم و تبار خود دریں جا توطن فرمود و با مردم عوام موافقت و موانست تمام حاصل کردہ رتبۂ خود افزود۔ یکے از پنڈتان این دیار بر تصادف موضع چندرہ سیر کہ در نفاذ جاگیر اُو بود مشخص نمود پنڈت مزبور برای رفع بعض قصور و فتور آں آں قریہ در دفتر دیوانی رفت۔ محرران دفتر کہ اہل ہنود بودند از و استدعای رسوم نمودہ وے بہ شرارت و تقویت چیزے نہ دادہ با ہمدیگر گفتگو کردند تاکہ کار بہ خشونت و دشنام رسید۔ محرران دفتر بہ طعن مذہبی او را سخت رنجانیدہ انجاح مرام نہ نمودند۔ و پنڈت مذکور در پیش محتوی خان سراسیمہ رسیدہ آشفتگئ پنڈتان زیادہ تر ازاں بیان نمودہ طبعیت او مشتعل گردانید پس محتوی خان برای تنبیہ فرقۂ پنڈتان قانون زجر و توبیخ احداث فرمود۔ یکے آں کہ ہنود در بازار بر اسپ سوار نہ شوند۔ دوم دستار بر سر نہ بندند۔ سوم بجائی پاپوش پولہ در پا اندازند۔ چہارم طفلان بہ مکتب نہ فرستند۔ پنجم جزیہ بدہند۔

انگاہ میر احمد خان را التماس اجرای آں فرمود وے نظر بر غلبۂ اہلِ ہنود کہ در حضور و کشمیر داشتند صورت پیش رفت آں نہ دید بلکہ منصدیاں و مفتیان اعیان این ملک مخالف رای محتوی خان ماندہ مجوز اجرای احکامات ملّا نہ شدند لیکن سخن بدست عوام افتادہ بُود۔ جمعے کثیر پیش میر احمد خان رفتہ برای اذن احکامات مجوزۂ شیخ الاسلام التجا کردند۔ وے بہ لیت و لعل مدافعہ

[۱۴۷۲] ابوالنصر قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر پسر دوم حضرت اورنگ زیب عالم گیر پادشاہ غازیؒ (واقعات کشمیر ۲۱۱، ۲۱۲)

نمود۔ عوام کالانعام بہ شورش آمدہ حکم حکام بربام گذاشتہ پنڈتاں مزاحمت کردن گرفتند۔ مجلس رائے کہ از کبرای جنود ہنود صاحب مکنت و صراف مداخل پادشاہی بضاعت یک کروڑ روپیہ از خود داشت و قصر دلنش در نواب بازار دکوٹھی تجارتش در صراف کدل بجای دا غشال معروف بود۔ دراں ایام عبرت انجام سوارہ در راہ می رفت مردم عوام اورا از سواری بے دخل کردہ دستارش طوق گردن انداختہ در خاک مذلت آمیختند۔ وے بہ ہزار جہد از جان رہایش یافتہ در پیش میر احمد خان پناہ گرفت و برای محافظت خانماں و مال و جان خود یک نفر سپاہاں از و گرفتہ رجعت بخانہ نمود۔ در اثنای راہ مردم عوام بنابر زجر و توہین او باز ازدحام کردند سپاہاں بہ معاونت او پای استقامت افشردہ بہ جہت تخویف عوام صمصام از نیام برکشیدند و ہنجومیان را ترس و ترہیب دادہ آشوبے برداشتند از یں غوغا مردم قلاش و اوباش بشورش آمدہ سپاہاں را یکدم بہ عدم رسانیدند و مجلس رای را مجروح و مضروب ساختہ بر خانمان او ریختند و مال و متاع و اسباب و خانہٗ او بغارت بردہ قصر و دکانش را در یک آں خاکستر نمودند۔

گویند مجلس رای دراں حالت جاں فرسای نیم جان بود۔ تمامی کاغذات داد و معاملہٗ مردماں و اسناد و حجت ہای دام داراں کہ از بیست و چہار لک افزون بود از دست خود در آتش سوزانیدہ ہر کس را بحل نمودہ از جان درگذشت بصدور این فتور مردم عوام از آتش غرور زیادہ تر مشتعل گشتہ خانہای اہل ہنود را از ہر سو آتش کشیدند و مال و متاع و اسباب و دولت آں ہا بہ غارت بردہ آشوب قیامت برپا کردند۔ بوقوع این واقعہ میر احمد خان را دست و پا گم گشتہ بہ ہمت و مشورہٗ منصدیاں افواج شاہی را برائے تنبیہ ہنجومیاں و گرفتار کردن محتوی خان مامور ساخت۔ محتوی خان درمیان خانقاہ معلی

بالای طاق پنہاں ماندہ بود و فوج شاہی در نابدکدل و صراف کدل سرکشیدہ تخویف و ترہیب مرداں می کردند۔ لیکن مردم عوام بہ غیرت آمدہ در بازار فلاش پودہ فوج شاہی را تباہی نمودند۔ یک طرف ہجومیاں باہنگ جنگ از ممبر کوچہ ہای تنگ مانند تفنگ بے درنگ سرکشیدہ لشکریاں را از گولہ ہای سنگ می زدند یک طرف بازاریاں از جان برخاستند سنگ ہای ترازو و احجار نمک وغیرہ برسر سپاہاں بے محابا می کوفتند۔ یک طرف زناں و طفلاں از دریچہ و ایوان و بام خانہا سنگ باراں افشاندہ ہاون و شالی کوب و باسن ہای[۱۴۷۳] سفالین کہ از خاکستر پُر کردہ بودند بر فرق ہنر بران و ببران جنگی انداختہ بے جان می کردند۔

میگویند کہ دو عورت نردبان خانہ کشان کشان بالای بام رسانیدہ بر تارک سرکشان انداختہ ہفت کس از جان گذرانیدند۔ دراں حالت احوال قیامت برپا شدہ شور و غوغا سر بفلک کشید و افواج شاہی را بر جسر نابدکدل ہجوم شدہ آنقدر سپاہان در نالۂ مار غرق شدند کہ آبش مسدود گردید و از ہر سو آتش عظیم واقع شدہ محلات بسیار و مال و متاع بے شمار طعمۂ اژدہای نار گشتہ فوج شاہی را شکست عظیم رسید۔ و میر احمد خان را عمل سُست گردید۔ ماجرای این بلوای جانکاہ بہ سمع بادشاہ رسیدہ عنایت اللہ خان کہ از جانب پادشاہ ناظم صوبہ مقرر بود وی میر احمد خان را از نیابت صوبہ معزول کردہ عبداللہ خان دہ بیدی را خلعت نظامت خطۂ کشمیر پوشید و از دست او تنبیہ عوام و تمشیت احکام ملکی نہ شدہ ہرج و مرج بدستور ماند و تباہی و خرابی روز افزوں گشت خصوصاً محتوی خان بصوابدید بعضی متصدیان محال صرف خاص را متصرف و منتظم شدہ متمردان و باغیان را خیرہ سری افزود۔ آنگاہ از جانب عنایت اللہ خان

۱۴۷۳ باسن لفظ ہندی بہ معنے ظرف خاکی۔ جمع باسن ہا۔

مومن خان حاکم صوبہ مقرر شدہ مشارالیہ درہیرہ پورہ رسیدہ بود کہ محتوی خان بغرض ملاقات درخانہ شاپور خان بخشی کہ ازاہل تشیع بود عجلت نمود۔ درانجا سید اظہر خان دیوان بیوتات و بعضے منصب داران باہمدیگر گنگاش کردہ محتوی خان را باجمعی از قلاش و اوباش بروز چہارشنبہ آخر روز ۲۱ ماہ ذیقعدہ ۱۱۳۲[۱۲۷۴] ھ بہ قتل رسانیدند۔ و روز دیگر عوام بشورش آمدہ برسر محلۂ جڈی بل ریختند مردم شیعہ کہ در ایام فساد با اہل ہنود اتحاد و اتفاق کردہ مورچال عظیمی بستہ مضبوط بودند الحال بگنگاش قتل محتوی خان متہم گشتہ ہجومیان برسر آنہا تاختہ بہرجا نہب و غارت ساختہ خانمان آنہا در مہلکۂ آتش انداختہ از صغیر و کبیر و زن و مرد جمعی کثیر بعدم رسانیدند و با فعال ناشایستہ پردۂ ننگ و ناموس آنہا دریدہ نامہ ہای خود سیاہ کردند و در محلہ جڈی بل طفلان و نسوان بخوف جان درمیان خانقاہ میر شمس عراقی پناہ گزین شدہ دروازہ مسدود کردہ بودند۔ اہل فساد از باز پرس یوم التناد نترسیدہ خانقاہ مذکورہ را از روی عناد آتش کشیدہ ماہرویان سیمیں بدن را بباد دادہ طفلان بے گناہ را خاکستر نمودند۔

المعظمۃ للہ این چنیں حادثۂ تباہ و واقعہ جانکاہ برمردمان شیعہ گاہے بہ عمل نیامدہ بود کہ در عرصۂ یک پہر روز تمامی خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آنہا تباہ گشت۔

بعد ازاں ہجومیاں ملا شرف الدین پسر محتوی خان کہ در واقعۂ فساد پدر مخفی شدہ بود برآوردہ بجای پدر شیخ الاسلام و مربی انام نصب کردند۔ ہمدراں روز مومن خان وارد شہر گشتہ فتنہ و فساد و بغی و عناد زیادہ از سابقہ

[۱۲۷۴] ھ مطابق ۱۳ ستمبر ۱۹ ۱۷ء؛ [۱۲۷۵] ھ بقول خواجہ محمد اعظم (واقعات کشمیر ص ۲۳۴)

"شہید سرگذشت شیخ الاسلام" بتعمیہ تاریخ ایشان ست۔

رُوداد وتنظیم وتنسیق امور سلطنت چیزے بہ وقوع نیامدہ۔ چنداں بے انتظامی بہم رسید کہ عنایت اللہ خان از نیابت صوبہ بے دخل شدہ در حضور مستعفی گردید۔ و از حضور عبدالصمد خان[۱۴۶] سیف الدولہ بہ نظامت کشمیر مامور شد۔ مشارالیہ تا ورودِ خود عبداللہ خان دہ بیدی را نایب ساخت۔ و از دست وے رتق وفتق امورات ملکی صورت نہ بست۔ آتش بغی وعناد و شعلۂ شر وفساد بدستور مشتعل بُود تاکہ در ماہ محرم ۱۱۳۴؁ھ سیف الدولہ با فوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ تاریخ "خر دجال آمد از لاہور"[۱۴۷] ملّا شرف الدین با جمعے از معاوناں بہ حسن تدبیر گرفتار کردہ بہ قتل رسانید و باغیان وطاغیان بلکہ اکثر اعیان شہر را تنبیہ مالی وجانی بواقعی نمودہ از نایدکدل تا خواجہ یار بل پنجاہ کس بدار کشید واہل ہنود را دستار بستن و بر اسپ سوار شدن ولباس فاخرہ پوشیدن کہ از یک نیم سال ممنوع بُود تجویز داد۔ بعد تنبیہ عوام وتدارک اتام تمشیت واستحکام مہام مملکت بکام دل نمودہ ایام شش ماہ دریں بسر بُردہ روانہ حضور گشت۔

تاراج ششم۔ در ایام حکومت برکات خان[۱۴۸] ۱۱۵۶؁ھ بشیر اللہ خان بہ اتفاق راجہائی کوہستان لباس بغاوت پوشیدہ شہر و رستاق را بہ ہر جا تاخت تاراج کردہ ملک بے چراغ نمودند۔ چند روز در محلہ جڈی بل ہمراہ اہل شیعہ گنگاش داشتہ علم بغاوت افراخت و

---

[۱۴۶] از ۱۱۳۴ھ تا ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۱ء۔۱۷۲۳ء)۔
[۱۴۷] ۱۱۳۴ھ = ۱۷۲۱ء۔
[۱۴۸] بقول صاحب نگارستان کشمیر ص ۲۱۸ ایں واقعہ در ایام حکومت نواب اسعد یار خاں صوبیدار (۱۱۵۴ھ۔۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۱ء۔۱۷۴۵ء) وقتیکہ ابوالبرکات خان نائبش بود رونما گردید۔

فوج شاہی را متواتر ہزیمت دادہ شہریاں را تاراج ساخت۔ عاقبت
ابوالبرکات خان با جمعیت منصب داران شہر و افواج شاہی استقامت
کردہ بعد جدال و قتال بسیار آں باغی طاغی را از شہر بدر کشیدہ در کامراج
منہزم گردانید و در تعاقب پرداخت ننمودہ ہمگی عوام الناس را بر تاراج اہل
شیعہ مجاز کرد خانہای آں ہا را از ہر محلہ در دادہ مال و دولت بغارت بردہ
در ننگ و ناموس آنہا دقیقہ فرو نگذاشتند و چند محلہ را در یک پہر روز
بباد دادند "عام التشویش"[1479] تاریخ است۔

تاراج ہفتم۔ در حکومت بلند خان[1480] مردماں برای صلوٰۃ استسقا
در عیدگاہ رفتند و شیعہ ہا کی جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب[1481] نوشہری کلام
بے ادبانہ گفتند۔ مردم عوام بشور آمدہ بجڈی بل را آتش کشیدند و شیعہ ہا را
غارت نمودند۔ بلند خان تحقیقات ایں امر نمودہ بعضے شیعہ ہا را قطع گوش و
بینی کردہ و مصادرہ ہا گرفتہ بہ سزا رسانید۔

تاراج ہشتم۔ در عہد فرمان دہی عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۶[1482] و

۱۴۷۹ ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۵ء ؛

۱۴۸۰ بلند خان بامزئی (۱۱۷۵ھ — ۱۱۷۷ھ = ۱۷۶۲ء — ۱۷۶۴ء) ؛

۱۴۸۱ خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ نجّار بودند۔ بنا بر توفیق ایزدی مرید حضرت شیخ یعقوب صرفی شدہ بامر حق قیام نمودند و مرتبۂ خلافت حضرت ایشاں یافتند در شعر و شاعری ید طولی داشتند۔ نسخۂ احوال مرشد بزرگوار در نظم و نثر از تصنیف آنجناب معروف است۔ در سال یک ہزار و بیست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمودند روضہ مطہرہ در محلۂ نوشہرہ مرجع عوام است (واقعات کشمیر ص ۱۲۸)

۱۴۸۲ ۱۸۰۱ء ؛

نیابت عطا محمد خان واقع شد۔ باعث آں ایں است کہ اہل شیعہ بروز عاشورا در ماتم سرا علانیہ سب و تبرا بہ نام اصحاب کبار ظاہر کردند و درمرثیہ خوانی و جنازہ رانی مبادرت نمودند۔ ازیں رو خاطر خاص و عام برآشفتہ و خوانین کابل را آتش غیرت بہ جوش آمد بہ موافقت اوباشان شہر و قلاشان دہر دست تطاول دراز کردہ مال و مکنت آں ہا بہ ہر جا غارت کردہ بہ آتش قہر و غضب خانمانِ آنہا را در طرفۃ العین تودہ ہائے خاکستر نمودند و در ننگ و ناموس آں ہا دست انداختہ از بے شرمی دقیقۂ نگذاشتند۔

تاراج نہم۔ در نظامت بہماں سنگھ سنہ ۱۲۴۶ھ / ۱۲۸۳ / ۱۲۸۴ بہ ظہور پیوست وجہ آں مؤرخاں چنیں بیان سازند کہ در تالاب "خوشحال سر" لوخ زارے کہ معروفست گیاہ آں را بوریا ہا منسوج کردہ از عہد ابراہیم خان معمول بود کہ نصفۂ آں برائے فرش مسجد جامع می دادند و نصفۂ دیگر را بساط ماتم سرای جڈی بل می کردند۔

دریں سال اہل شیعہ را بہ سبب حکومت سنگان خیالِ دیگر بہ خاطر راہ یافتہ بود بنا بر شرارت اندرونی بوریا ہای حصۂ مسجد جامع عمداً در ماتم سرای خود فرش کردند۔ سنیاں را ایں حرکت دشوار آمد تا کہ بروز غرۂ ماہ عاشورا باہمدیگر گفتگو کردہ پیش ناظم استغاثہ بردند۔ بہماں سنگھ حکم داد کہ بوریا ہای معمولی مسجد جامع در مسجد جامع رسانیدہ دہند۔ مردم شیعہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ بوریہ ہا از دست نہ کشیدند۔ علاوہ براں بروز عاشورا سب و تبرا و تقلید تابوت شہدا نمودند و چند کس از سنیاں در پیش بہماں سنگھ از عدم حصول بوریای مسجد عریضہ گذرانیدند۔ بہماں سنگھ دو نفر سیاہاں

سنہ ۱۲۸۳ھ جہاں سنگھ اددلی ؛ ۱۲۸۴ھ ۱۸۳۰ء ؛

ہمراہ دادہ فرمود کہ بوریا ہای مسجد از ماتم سرا کشیدہ در مسجد جامع برسانند۔ سنیاں بہ اعانت سپاہاں در ماتم سرا دست انداز بوریہ ہا شدہ بودند اہل شیعہ بہ شورش آمدہ آتش جنگ و جدل افروختہ سنیاں را ردّ و بدل گفتند۔ ہماں وقت تمام باشندگان شہر را خبر رسید از گریبان عناد سر کشیدہ خانہای شیعہ ہا را بہ آتش افروختند۔ اندوختہ آن ہا از مال و متاع و اسباب تمام بہ غارت بردہ در یک دو پہر با خاک فنا آمیختند و پردۂ ننگ و ناموس آن ہا دریدند۔ بعد مباشرت فعل شنیع شرمگاہ بعض نسوان را بہ خنجر کشیدہ ریز ریز گردانیدند۔

تاراج دہم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در سنہ ۱۲۸۹ھ سموت سنہ ۱۹۲۹ب بہ عمل آمدہ۔ وجہ این است کہ در سال ۱۲۸۵ھ دو سہ ماہ آتش وبا درین ملک مشتعل بود و خلقت بسیارے طعمۂ اجل گشت دراں اثنا مردماں در مساجد و خانقاہ برائے دفع ایں بلا بہ خدا التجامی کردند اہل شیعہ در محلہ مدین صاحب متصل خانقاہ برزمین مقام (مسجد) بنیاد مسجد اما میاں انداختہ بہ سجود و رکوع در آں جا قیام می کردند و سنیاں را ایں سخن ناگوار می شد۔ ۱۱ ماہ رجب روز عرس سید محمد مدنی ۱۲۸۶ھ خاص و عام بازدحام تمام

۱۲۸۵ھ ۱۸۶۸ء

۱۲۸۶ھ حضرت سید محمد مدنی از منسوبین میر سید محمد ہمدانی قدس سرہ بود۔ باتفاق ایلچئی امیر تیمور در عہد سلطان سکندر بہ کشمیر آمدہ چوں گوشۂ خوب و دل نشین دید بار اقامت انداختند۔ امّا برائے ادائے بعض عہود باز توجہ بولایت ماوراءالنہر فرمود و زود مراجعت نمودہ با اہل و عیال در محلۂ رانیواری سکونت کرد۔ چوں سلطان را معلوم شد بہ زیارت آمد و بعد اطلاع کمالات التماس بہ قدوم جوار خود راضی کرد (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

دراں جا جمع گشتہ دیوار ہائے مسجد اہل شیعہ از پا بر انداختند - اما میاں خروج کردہ باہمدیگر بہ جدل پیوستند و اہل اسلام را مضروب و مجروح ساختہ دوکان داراں را غارت کردند و سنیاں در محکمۂ کوتوالی و عدالت و دربار اعلےٰ استغاثہ نمودند - و در تاریکی شب ہیچ کسے از حکام پرداخت ایں امر خطیر نہ نمود و مردم مستغیث بوقت مراجعت از شیر گڑھ در شہر شہرت افترا انداختند کہ وزیر پنوں مارا بغارت شیعہ ہا تجویز داد - بہ سمع ایں خبر مردم قلاش و اوباش انگر فساد افروختہ بوقت چار بجے[۱۲۸۷] تیغ خانہای شیعہ را یکبار آتش کشیدہ بہ غارت پیوستند و تا ہنگام نہ نواخت (نو بجے) وزیر از خواب نخوت بیدار نہ شدہ تا کہ مال و متاع و خانہای شیعہ ہا بہ باد رفت -

پس وزیر بر سمند جلادت سوار شدہ بر موقع رفت و تا یک بجے دوپہر بہ تفرج و تماشا مشغول بود - پس افواج را تجویز داد کہ مفسداں را ماخوذ سازند موجب آں سپاہان قلعہ دست تطاول دراز کردہ مسلماناں را غارت نمودند ہر کہ در راہ دیدند بستہ کردہ در حبس انداختند قریب یک ہزار کس ملزم و غیر ملزم محبوس شدند - روز دوم از صنادید قوم ہنود برای تفحص و تجسس مال

(مسلسل) و آں جا خانقاہے بنا ساخت و در ہمیں اثنا رحلت فرمود - و در حوالیٔ نوشہرہ آسود - زیارت حضرت میر مرجع خاص و عام سلاطین و حکام بودہ بعضے گویند کہ در عہد سلطان زین العابدین اوّل در موضع مالہ سو پرگنہ بانگل توطن فرمودہ بود بعدہٗ بالتماس سلطان بہ شہر آمدہ در نوشہرہ سکونت نمودند و ہمانجا آسود - اقرب بصدق روایت آخیرہ است : تا عہد علی مردان خاں (۱۶۵۰ء ـــــ ۱۶۵۷ء) زیارت گاہ میر سید محمد مدنی رح مرجع خاص و عام بود و بعد آں گونہ تخفیف شد (واقعات کشمیر ص ۴۶)

۱۲۸۷ھ "بجے" لفظ ہندی بمعنے ساعت ؛

شیعہ ہا چند کس مقرر نمودند آں ہا بہ تہمت حق و باطل مال و متاع محدیاں بہ اتہام و حیل کشیدہ انبار ہا جمع نمودند۔ ازاں جملہ گراں مایہ چیز ہا مزد تصدیعہ خود گرفتہ بر سخے بہ اہل شیعہ مسترد کردند و بعضے در خزینۂ عامرہ ضبط کردند۔ سنیاں را از کردۂ آنا میاں دو چند نقصان و زحمت عاید گشت۔ مجوسان قلعہ را عموماً جرمانہ گرفتہ رہایش دادند و سہ صد کس مجرم و غیر مجرم در جموں فرستادند و بعضے علماء و صنادید قوم در حبس اوڑی[۱۴۸۸] ہا مور شدند۔ مجوسان مظلوم را مردمان سوپور بہ آب و نان پیش آمدہ بہمیں بہانہ جرمانۂ آن ہا ہزار روپیہ گرفتند۔

و خواجہ محی الدین گندرو بہ تہمت تحریص بلوا ماخوذ کردہ ہمراہ مجرمان روانۂ حضور نمودند۔ اہل شیعہ مبلغات کثیر در جموں خرج دربار کردہ اعیان سلطنت بہ خود مایل کردند و محی الدین گندرو از روی بے گناہی خود یک فلوسہ بہ کسے نہ داد۔ ازیں رو اعیان دربار شاہدان زور استادہ کردہ خواجہ محی الدین را ملزم کردند و پنجاہ ہزار روپیہ چلکی جرمانہ گرفتہ رہا نمودند۔ سوای آں بعضے صنادید اسلامیہ را جرمانہ ہا گرفتہ سیاست کلی نمودند۔

بعد تحقیقات یک صد و ہشتاد کس بہ حبس خانۂ رام نگر محبوس شدند۔ ازاں جملہ بعضے ہا بعد دو سہ سال رہا شدند بعضے ہا بہ آن جا تلف گشتند۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر انصاف و دریا دلی ستم رسیدگان شیعہ را دو لک و ہشتاد ہزار روپیہ انعام بخشید۔ تاریخ۔ ازیں حسرت جہانے را جگر سوخت = خرد تاریخ آں گفتا "جگر سوخت"[۱۴۸۹]۔

[۱۴۸۸] قلعۂ اوڑی و حالا قصبۂ خورد از تعمیرات ہری سنگھ نلوہ صوبیدار کشمیر (۱۸۲۰ء، ۱۸۲۱ء) در عہد رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ این قصبہ بلب رود جہلم بہ فاصلہ شصت میل از سرینگر بہ طرف جنوب مغرب واقع است۔

[۱۴۸۹] ۱۲۸۹ھ = ۱۸۷۲ء۔

حادثات متفرقہ

در عہد راجہ مہرمن دیو دکامن دیو ۵۹۶ کلجوگ بر بلندی چکدر متصل زیج بارہ ماہی عظیم الجثہ از آسمان افتاد کہ تا دو روز متحرک بود و تا مدت یک سال لاشہ او ضایع نہ گشت۔

ایضاً در عہد راجہ اندھ بجد شتر ۳۰۳۶ کلجوگ زیر دامن غربی کوہ ہرموکٹہ در حالت شدت برف و رعد و تگرگ و صاعقہ آن قدر باران سخت در دو سہ ساعت شبانہ بارید کہ از پرگنہ کوہامہ[۱۴۹۰] یازدہ قریہ مع مواشی و اموال از طغیان آب در تالاب اولر رسانید و در ساعت دہات مذکورہ سہ چہار درعہ زمین ہم برداشتہ خاک آن در بحیرہ ولر بر خیسانید و سنگ زارے ظاہر گردانید۔

ایضاً در ۷۲۴[۱۴۹۱]ھ ذوالقدر خان ترک کہ از احفاد چنگیز خان بود بمع ہفتاد و دو ہزار سوار جرار بر کشمیر یورش آوردہ تمام ملک را قتل عام نمود و مال و مواشی بغارت بردہ ملک بے چراغ فرمود و بعد عرصۂ شش ماہ قصد مراجعت کردہ از راہ گھوڑی بمع پنجاہ ہزار نفر محبوسان این دیار در ماہ مگھر و پوہ[۱۴۹۲] روانہ شد و بالای کوہ رسیدہ آن قدر برف بارید کہ ازاں ہا یکے بابت پیغام زندہ نماند۔

ایضاً۔ در ۹۲۳[۱۴۹۳]ھ جماعۂ از اہل ہنود بر وقت موعود استخوان ہای مردگان گرفتہ بہ ہرموکٹہ گنگا رفتند و بالای کوہ مہالشہ مرگ شبانہ بہ آواز غول برخواستہ کوچ کردند و در تاریکی شب راہ گم کردہ قریب نہہ ہزار کس زن و مرد از بالای کوہ

۱۴۹۰ پرگنہ کوہامہ یکے از پرگنات در کامراج (کشمیر غربی)

۱۴۹۱ مطابق ۱۳۲۳ء ؛

۱۴۹۲ مطابق ماہ نومبر و دسمبر تقویم انگلیسی ؛

۱۴۹۳ مطابق ۱۵۱۷ء ؛

ہیپ رڈن کہ سنگلاخ است عمیق فرادا فرادا بہ زیر افتادند و تباہ شدند۔
ایضاً در سنہ ۱۲۴ھ [1494] در نواحی شوپیان ہم چنیں بہ سبب شدت بارش باران متصل کوہ پیر پنچال کوہ پارہ بر فرق آں رود خانہ مثل آبشارے بہ زیر می افتاد از بیخ برکندہ در پرگنہ شادرہ منتشر ساخت۔
ایضاً در عہد شاہجہان سنہ ۱۰۵۵ [1495] در موضع بدرو پرگنہ آڈون [1496] ہنگام ہیجان برق و باد و رعد و تگرگ آسمان غبار ناک شد یک تختہ از آسمان افتاد کہ طول آں ہفتاد درعہ و عرض آں سی درعہ و ضخامت آں ہفت و نیم درعہ بود و تا دو سہ روز ذوبان یافت۔
ایضاً در عہد جہانگیر شاہ سنہ ۱۰۲۶ھ [1497] در موضع پانپور [1498] از یک عورتے دو دختراں پشت بہم چسپانیدہ متولد شدند کہ دنداں ہا بر آوردہ بودند۔ بعد زمانے فوت شدند۔ ہم چنیں واقعات و عجائبات بسیار بہ قدرت خالق مخلوقات اکثر بوقوع می آیند چنانچہ در تاریخ گزیدہ [1499] آوردہ است کہ در قزوین زنے دخترے آورد کہ

1494ء مطابق ۱۶۱۵ء ؛ 1495ء مطابق ۶/۱۶۴۵ ؛
1496ء پرگنہ آڈون در مراز (جنوبی و مشرقی کشمیر) ؛ 1497ء مطابق ۱۶۱۶ء ؛
1498ء پانپور قصبہ ایست مشہور برکنار رود جہلم بہ شاہراہ جموں و کشمیر ہفت میل از سرینگر بطرف جنوب بدست پدم وزیر راجہ اجتا سنہ ۸۱۲ء تا سنہ ۸۴۹ء بنا کردہ شد۔ برائے پیداوار زعفران کشمیری مشہور آفاق است ؛
1499ء تاریخ گزیدہ مصنفہ حمد اللہ مستوفی در سنہ ۷۳۰ھ (۱۳۲۹/۳۰ء) بنام خواجہ غیاث الدین محمد پسر رشید الدین فضل اللہ نوشتہ شدہ است۔ بنائے این تاریخ بر جامع التواریخ تصنیف فضل اللہ مزبور الذکر است و بلحاظ عناوین بہ شش ابواب درج ذیل منقسم است :۔
باب اول در بیان انبیا و اولیاء

(بقیہ بر صفحہ دیگر)

نیمۂ زیرین او بر شکل دختراں بود نیمہ بالا از ناف دو پیکر شدہ چہار دست داشت و دو سر متحرک بود و یک سر کلامش از سر دیگر بمردو آں بچہ قریب پنج شش ماہ در حیات بود۔

ایضاً۔ در عہد سلطان ابو سعید[۱] در ایران گوسالہ بود کہ چہار چشم داشت و دو پا۔

ایضاً۔ ہمدراں عہد مردے بود کہ تمام اندامش را موی چوں موی خرس داشت و لحیۂ او تا کمر اما کلامش مفہوم نمی شد و گدای می کرد۔

ایضاً۔ در بلاد ایران زنے ظاہر شد کہ روی و دستہایش پُر موی بود مانند خرس و دنداں زیریں نہ داشت و سخنش را کسے نمی فہمید مردماں می گفتند خرس با مادرش جمع شدہ است و ایں تحفہ غریب آوردہ است۔

ایضاً۔ در جامع الحکایات گفتہ کہ در زمان سلطان التمش[۲] ایں

(مسلسل) باب دوم در بیان شاہان ایران پیشتر از اسلام۔

باب سوم۔ از ابتدائی پیغمبر اسلامؐ لغایت عہد بنی عباس ؛

باب چہارم۔ در بیان دودمانہائے اسلامی بر دوازدہ فصول ؛

باب پنجم۔ در بیان ائمہ و مجتہدین و قراء حدیث و قرآن شعراء عصرؔ

باب ششم در خاتمہ یعنی در احوال شہر قزوین

یک ترجمۂ ایں کتاب علی السبیل الاختصار بزبانِ انگلیسی بدست دکتور گے۔ براون کردہ شدہ است۔ ایں ترجمہ مبنی بر مخطوطۂ ۸۵۷ھ (۱۴۵۳ء) است (ملخص از پرشین لٹریچر مصنفہ سی۔ اے سٹوری حصۂ دوم ص ۸۲، ۸۳، ۸۴)

[۱] یعنی ابو سعید خان بہادر بن الجایتو (۷۱۶ھ — ۷۳۶ھ = ۱۳۱۶ء — ۱۳۳۵ء)

[۲] سلطان شمس الدین التمش متوفی ۶۳۳ھ مطابق ۱۲۳۶ء ؛

نوع کسے را بدند و او را دختر ے شد نیز بر ہمیں ہیئت بود و سلطان او را نزد مستنصر عباسی [۱۵۰۲] فرستاد۔

ایضاً۔ در عہد الجائتو [۱۵۰۳] سلطان دختر ے در وقت بلوغ زہار رد کرد و بعد از چند روز آلت مردی و خصیتین از فرج او بیرون آمده مرد شد۔

ایضاً۔ در بغداد شخصے محمد نام را دختر ے بود که او را در حالت زفاف به زور دخول شوہر رجولیت پیدا شده زن خواست و بچه ہا آورد۔

ایضاً۔ مرد ے را دختر ے بود چہار ساله۔ روز ے آں دختر حرکتے عنیف بر خود کرد که زلزلۂ عظیم بر اندام او افتاد و موضع قبل را به شگافت و از انجا قضیبے با خصیتین بدر آمده آلت مردی پیدا شد۔

ایضاً۔ علامۂ قطب الدین [۱۵۰۴] در شرح کلیات قانون آورده که دختر نجم الدین حفص که از علمائے خوارزم بود فرزند ے که سرش چوں سر آدمی و بدنش چوں مار بود و خود پیش مادر آمده شیر می خورد۔ و در برکۂ آبیکه دراں جوانے بود شنا میکرد و باز بدستور نزد مادر آمده شیر می خورد۔ آخر بفتوائے فقہا بعد دو ماه مقتول شد۔

ایضاً۔ یافعی [۱۵۰۵] در تاریخ خود گفته که در سنه ۴۸۵ھ در بغداد دختر ے

۱۵۰۲ المستنصر بالله عباسی ثانی متوفی سنه ۱۲۴۲ء ؛

۱۵۰۳ مراد از محمد خدابنده الجائتو متوفی سنه ۱۳۱۶ء است ؛

۱۵۰۴ قطب الدین علامه شاعر ے مشہور ہمعصر سعدی شیرازی بود۔ وفاتش بتاریخ ۱۷ رمضان المبارک سنه ۷۱۰ھ مطابق ۷ فروری سنه ۱۳۱۱ء واقع شد۔ از تصانیفش شرح کلیات قانون و تحفۂ شاہی و شرح مفتاح العلوم است (قاموس المشاہیر اردو جلد دوم ص ۱۲۴)

۱۵۰۵ بر صفحۂ دیگر ؛

بوجود آمد کہ دو سر و دو گردن داشت در یک بدن۔

ایضاً۔ قاضی میر حسین یزدی در شرح ابیات مرتضوی گفتہ کہ در شہر یزد طفلی متولد شد کہ سخناں می گفت و قرآن بخواند۔ و از احوال خفیہ خبر می داد۔ و سرے بزرگ داشت۔ بعد دو سال وفات یافت۔

ایضاً۔ از ابوعلی[۱۵۰۶] منقول ست کہ در حوالیٔ جرجان[۱۵۰۷] آہن پارہ کہ بہ وزن یک صد و پنجاہ من بود از ہوا در افتاد و اہالیٔ آں حوالی آواز عظیم شنیدند او را قطعۂ بریدہ نزد والیٔ جرجان بردند۔ و سلطان محمود غزنوی[۱۵۰۸] قدرے ازاں طلب داشت۔ چوں فرستادند وے ہر چند جہد کرد۔ کہ

۱۵۰۵؎ عبداللہ بن اسعد المعروف بامام یافعی از ساکنان شہر یافہ ملک شام بود نسبت ولادتش ہیچ معلوم نہ شدہ۔ از اہم خصوصیات امام یافعی این است کہ وے اُستاد شاہ نعمت اللہ قادری است۔ اکثر مورخاں ۷۶۸ھ مطابق ۱۳۶۶ء سال وفات آنجناب بیان کردہ اند۔ از تصانیف امام یافعی در کتب النظم فی منافع القرآن و روضۃ الریاحین فی حکایات الصالحین و خلاصۃ المفاخر فی مناقب الشیخ عبدالقادر و مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان اند۔ در کتاب آخر الذکر احوال تواریخیہ از ابتدا اسلام لغایت ۷۲۲ھ مندرج اند۔ گویند کہ ایں کتاب خیلے دلچسپ و جاذب است (ایضاً صفحہ ۲۸۹) مراد حسن از تاریخ یافعی ہمیں کتاب مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان است ؎

۱۵۰۶؎ یعنی ابوعلی سینا (۳۷۳ھ — ۴۲۷ھ = ۹۸۳ — ۱۰۳۷ء)

۱۵۰۷؎ جرجان حالا استرآباد در قدیم صوبہ بود در گوشۂ جنوب بحر خضر (کیسپئین) بہ فارسی گورگان و بہ یونانی بنام ہرکینیا معروف بود ؎

(جامع اللغات اردو ص ۳۴۸)

۱۵۰۸؎ (۳۵۷ھ — ۴۲۱ھ = ۹۶۷ — ۱۰۳۰ء)

تیغے ازاں درست کنند ممکن نہ شد کہ اجزاے آں مثل جاورس بہم اتصال یافتہ بودند در غایت صلابت۔

ایضاً۔ ابونصر بن منصور ہرمز گفتہ در طبرستان چیزے بہماں وضع از آسماں بزیر افتاد کہ نہ سنگ بود نہ آہن۔

ایضاً۔ ابن جوزی[۱۵۰۹] گفتہ کہ در ۴۲۰ھ وقتیکہ سلطان محمود بر عزم تسخیر عراق آمدہ در بغداد تگرگے عظیم بارید کہ از انجملہ یک دانہ در وزن زیادہ از صد رطل بود۔

ایضاً۔ در سنہ[۱۵۱۰] ۴۶ھ در عہد طاہر بن حکم شبے ستارۂ نورانی ظاہر شدہ مدتی پرتو آں تمامی شہر را روشن کرد و چوں روز منور شد و ہمدراں ایام کافۂ انام بہ قحط غلات مبتلا گشتند۔

ایضاً۔ در زمان مطیع[۱۵۱۱] شبے از لیالی ذوالحجہ ۹ ستارۂ چناں بدرخشید کہ ہمچوں آفتاب تمامی روئے زمین را روشن ساخت۔ بعد ازاں صوتے چوں رعد شدید مسموع خلایق شد۔

ایضاً۔ در شہر مصر زلزلہ شد کہ از غایت شدت آں ماہیاں از قعر دریا بر آمدند۔

ایضاً۔ در عہد سلطان اویس[۱۵۱۲] در ۷۰۰ھ بلائے مفرط در

۱۵۰۹ء ابن جوزی متوفی ۱۲ رمضان ۵۹۷ھ مطابق ۱۶ جون ۱۲۰۱ء۔

۱۵۱۰ء ۱۲۴۸ء

۱۵۱۱ء یعنی المطیع باللہ متوفی ۳۶۳ھ ہجری مطابق ۹۷۴ء۔

۱۵۱۲ء سلطان اویس جلایر پسر امیر حسن بزرگ در ۱۳۵۶ء مطابق رجب ۷۵۷ھ در بغداد جانشین پدر شد و در ۱۳۷۴ء مطابق ۷۷۶ھ بعد از حکومت (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

تبریز سانحہ شد کہ قریب سہ صد ہزار کس فوت شدند۔

ایضاً۔ در ۱۳۶۴ھ[۱۵۱۳] در بصرہ طاعون افتاد کہ تا چہار روز طول کشید روز اوّل ہفتاد ہزار کس، روز دوم ہفتاد و یک ہزار کس، روز سوم ہفتاد ہزار و نود نفر، روز چہارم یک نفر فوت شدند۔ ذکرہ ابن الجوزی۔

ایضاً۔ در زمانۂ حال در ۱۲۸۸ھ[۱۵۱۴] ہجری سیاہ داغے بر آسمان نمودار شد۔ طولش یک لک و چہاردہ ہزار میل کہ از زمین تا ماہ بیان می کنند۔

ایضاً۔ در شہر شاماجی معمولۂ روس زلزلہ ہائے متواتر آمد کہ ازاں تمام شہر ہلاک گشتہ و جز چند خانہ ہیچ باقی نماند۔

ایضاً۔ در ۱۲۸۹ھ[۱۵۱۵] ہجری بمقام ارح نومند خسف افتاد و در پنج میل کشید۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در جزیرۂ جیپان[۱۵۱۶] ۲۲ ماہ مئی زلزلۂ عظیم آمد و زمین منشق گردید۔ و ازاں آب کثیر جوشید کہ تمامی شہر حمدا غرق گشت و معدن سیم کہ در آنجا بود منقلب شد۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در شہر منبسری وقت زوال آفتاب گردبادی

(مسلسل) نوزدہ سالہ قمری بروز سہ شنبہ تاریخ ۲ جمادی الاول فوت گردید۔ بجائش پسرش سلطان حسین جلایر بہ نشست۔

(قاموس المشاہیر ص ۱۱۶)

[۱۵۱۳] مطابق ۹۸۳ء

[۱۵۱۴] مطابق ۱۸۷۱ء

[۱۵۱۵] ۱۸۷۲ء

[۱۵۱۶] غالباً "جاپان"

بلند شد و ازاں دُخان بیروں آمد۔ و دردے آوازے بود مثل دویدن گوسالہ ہا
ہفدہ درخت از صدمۂ آں از بیخ بیفتاد۔ و بیست و سہ شجر درہم و برہم کرد
و یک صد و شانزدہ خانۂ سنگین بشکست و آبگیر ہا خشک کرد و سنگہائے
گراں از جائے خود برداشتہ بہ فاصلۂ چہل گز دور انداخت۔

ایضاً۔ در ضلع شاہ پور[۱۵۱۷] درہمیں سال ۱۲۸۹ھ ہجری، ماہ پارچ آنقدر
پرندۂ خورد مثل کبک گرد آمدند کہ روز مثل شب تاریک شد و یک پاسے استاد
غائب شدند۔ و در مقام گوجراں ۲۳ ستمبر پیش از طلوع آفتاب از طرف افق
جنوبی شعلۂ کلان تر از ماہ بر آمدہ از مشرق بہ مغرب شتافت۔ و دنبالہ دراز
از ستارگاں ہمراہ داشت۔

ایضاً۔ ۲۹ ماہ اگست[۱۵۱۸] ۱۲۸۹ھ ہجری بمقام سین پیڈ واقعہ صوبۂ
بولیسویہ آوازے ہولناک مسموع شد کہ جبال ایں بلدہ خسف گردید یک قطعۂ
زمین چہار ہزار گز درطول و دو ہزار گز درعرض با امکنہ و بساتین دریک لمحہ
زیر زمیں فرو رفت و غائب گشت۔ فقط

۱۵۱۷ شاہ پور ضلع ایست در پنجاب غربی (پاکستان) صدر مقام سرگودھا۔
رقبہ = ۴۷۷۴ مربع ؛

۱۵۱۸ مطابق ۲۴ جمادی الآخر سنہ مذکورہ ؛

فہرستِ مدارک و مآخذ

۱۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینیکا جلد اول طبع نہم سنہ ۱۸۷۵ء

۲۔ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر تصنیف اسپراورل سٹائین چھاپ سنہ ۱۸۹۹ء

۳۔ اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر تصنیف پروفیسر کیتھ چھاپ سنہ ۱۹۲۸ء

۴۔ اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر مصنفہ رام چند کاک۔

۵۔ الہند (ترجمہ اردو) جلد دوم تصنیف ابو ریحان البیرونی طبع سنہ ۱۹۴۱ء باہتمام انجمن ترقی اردو۔

۶۔ اکبر نامہ جلد دوم تصنیف علامی ابوالفضل بن مبارک ناگوری چھاپ نولکشور پریس لکھنو۔

۷۔ امرکوشس (لغت بزبان سنسکرت) طبع بمبئی سنہ ۱۹۰۹ء

۸۔ ببلیوگرافی آف پرشین مینو سکرپٹس مؤلفہ پروفیسر سی۔ اے سٹوری چھاپ لیوزک اینڈ کمپنی سنہ ۱۹۳۵ء

۹۔ باغ سلیمان تصنیف ملا سعد اللہ شاہ آبادی کشمیری مخطوطہ مضمون تاریخ در نظم۔ سال تصنیف ۱۱۹۴ھ (۱۷۸۰ء) نمبر ۷۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر۔

۱۰۔ پرشین لٹریچر مؤلفہ سی۔ اے سٹوری حصہ دوم۔ چھاپ لنڈن سنہ ۱۹۳۵ء۔

۱۱۔ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) نمبر ۳۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر۔

۱۲۔ تاریخ حسن جلد سوم (مخطوطہ) مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلی سری نگر کشمیر۔

۱۳۔ تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار المعروف بتاریخ کبیر مؤلفہ ابو محمد حاجی محی الدین المتخلص بہ مسکین سرائے بل امیرا کدل سرینگر کشمیر چھاپ سنہ ۱۳۲۱ھ (۱۹۰۳ء)

۱۴۔ توزک جہانگیری چھاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۱۵۔ تاریخ اقوام کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق چھاپ سنہ ۱۹۴۳ء۔

۱۶۔ تاریخ کشمیر بیربل کاچرو (مخطوطہ) نمبر ۱۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

۱۷۔ تاریخ نارائن کول عاجز (مخطوطہ) مملوکہ سری پرتاپ لائبریری سرینگر کشمیر۔

۱۸۔ تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ مصنفہ حشمت علی خان لکھنوی طبع سنہ ۱۹۳۹ء۔

۱۹۔ ٹن ماسٹرز تصنیف پورن سنگھ مطبع سکھ یونیورسٹی نسبت روڈ لاہور سنہ ۱۹۲۰ء۔

۲۰۔ جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے چھاپ سنگی مطبع جامع اللغات کمپنی لاہور۔

۲۱۔ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ تصنیف پنڈت آنند کول بامزئی۔ چھاپ سنہ ۱۹۲۵ء۔

۲۲۔ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم چھاپ سنہ ۱۸۹۱ء۔

۲۳۔ چیمبرز انسائیکلوپیڈیا جلد نہم۔ طبع سنہ ۱۹۲۳ء۔

۲۴۔ چہار گلزار کشمیر۔ تصنیف دیوان کرپا رام سنہ ۱۸..ء۔

۲۵۔ دبستان مذاہب تصنیف ملا محسن فانی کشمیری۔ چھاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۲۶۔ راج ترنگنی اردو مترجمہ اچھر چند۔ سال طبع سنہ ۱۹۱۲ء

۲۷۔ راج ترنگنی مترجمہ سر اورل سٹائن۔ چھاپ سنہ ۱۹۰۱ء۔

۲۸۔ روٹس آن دی ویسٹرن ہمالیہ تصنیف میجر کینتھ صاحب۔ چھاپ دہرادون سنہ ۱۹۲۲ء

۲۹۔ سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر کارمیکائل سمتھ صاحب۔ چھاپ کلکتہ سنہ ۱۸۴۷ء۔

۳۰۔ سفرنامہ مورکرافٹ جلد اول و دوم طبع سنہ ۱۸۴۲ء۔
۳۱۔ سفرنامہ بیرن ہیوجل۔ چاپ سنہ ۱۸۴۵ء۔
۳۲۔ سیر المتاخرین تصنیف سید غلام حسین چاپ نولکشور پریس لکھنو۔
۳۳۔ سفرنامہ وائن۔ طبع سنہ ۱۸۶۱ء۔
۳۴۔ سفرنامہ مارکوپولو وینسی مرتبہ مینوئیل۔ چاپ نیویارک امریکہ سنہ ۱۹۳۹ء۔
۳۵۔ شمس اللغات فارسی طبع سنہ ۱۸۰۶ء
۳۶۔ طبقات اکبری چاپ مطبع نولکشور لکھنو۔
۳۷۔ عرب و ہند کے تعلقات مصنفہ مولوی سید سلیمان ندوی چاپ ہندوستانی اکاڈمی الہ باد سنہ ۱۹۲۸ء
۳۸۔ گلشن ابراہیمی المعروف بہ تاریخ فرشتہ جلد دوم چاپ نولکشور لکھنو۔
۳۹۔ قرآن کریم۔
۴۰۔ قاموس المشاہیر ہر دو حصہ مرتبہ نظامی بدایونی۔ چاپ سنہ ۱۹۲۶ء۔
۴۱۔ کشمیر ان سنلائٹ اینڈ شیڈ مصنفہ ریو۔ سی۔ ای ٹنڈیل بسکو چاپ سیبلی سروس اینڈ کمپنی لنڈن۔
۴۲۔ کشمیر ہر دو جلد مصنفہ ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی چاپ پنجاب یونیورسٹی سنہ ۱۹۴۹ء
۴۳۔ کنگس توزک بابری طبع سنہ ۱۹۲۱ء۔
۴۴۔ گلگت مینوسکرپٹس جلد اول مدونہ ڈاکٹر نالنکشا دت چاپ سرینگر کشمیر سنہ ۱۹۳۹ء۔
۴۵۔ گلاب نامہ فارسی تصنیف دیوان کرپا رام طبع سنہ ۱۹۲۳ بکرمی۔
۴۶۔ لالہ رخ بزبان انگلیسی تصنیف تھامس مور چاپ سنہ ۱۹۰۱ء۔
۴۷۔ مخزن الادویہ ہر دو جلد مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔
۴۸۔ مخزن الادویہ ڈاکٹری تصنیف ڈاکٹر غلام جیلانی۔
۴۹۔ مآثر الامراء ہر سہ حصہ تالیف میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہنواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ سنہ ۱۸۸۸ء
۵۰۔ ناردرن بیریرہ آف انڈیا مصنفہ موسیو ڈریو صاحب۔ چاپ سنہ ۱۸۷۵ء۔
۵۱۔ نگارستان کشمیر اردو (تاریخ) تصنیف ناظم سیوہاروی طبع سنہ ۱۹۳۴ء۔
۵۲۔ واقعات کشمیر (تاریخ) تصنیف خواجہ محمد اعظم دیدہ مری چاپ سنگی باہتمام نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سری نگر کشمیر۔
۵۳۔ ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔
۵۴۔ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔
۵۵۔ ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد طبع سنہ ۱۹۲۲ء۔
۵۶۔ ہسٹری آف انڈیا تصنیف ایلیٹ صاحب طبع لنڈن سنہ ۱۸۶۷ء۔
۵۷۔ ہسٹری آف دی ویسٹرن تبت تصنیف ریو۔ اے۔ ایچ۔ فرانک چاپ لنڈن سنہ ۱۹۰۷ء :

فہرست نامہائے کساں

الف

فہرست نامہائے جاہا

الف

ب

پ

ت

ز

س

ش

ن

و

ہ

لطفا

قبل از مطالعه اغلاط ذیل را تصحیح فرمایند

م — متن   ح — حاشیه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱	۲۴ م	مملکت از	مملکت او از
۲	۱ ح	ال عمران	آل عمران
۲	۱ ح	تعابره	تغابن
۳	۱۵ م	دیوان دفاتر	دیوان دفاتیر
۵	۳ م	مقتدایاں	مقتدایان
"	۱۸ م	دفور	وفود
۶	۸ م	سهروردہ	سهروردی
۸	۱ م	عرادت	عبادت
۸	۹ م	تاریخ	تواریخ
۹	۱۴ ح	در تاریخ کشمیر	در عقیدۂ اهل
۱۰	۱۱ ح	مذبور	مزبور
"	۱۶ ح	جبارت نامه	جهانت نامه
۱۱	۱ م	پونس	انس (INCE)
"	۲ ح	مراد از دہلی آف کشمیر الخ	مراد از انسز کشمیر هینڈ بک مطبوعه ٹهیکر سپنک اینڈ کمپنی کلکته
"	۱۲ م	بلاخت	بلاغت
۱۲	۶ م	ممکن	ممن
۱۳	۱۵ م	آسمان	آسمان اول
"	"	مدورانه	مدور اند
"	۱۸ م	باالقسر	بالقسر
۱۴	۸ م	محیط	محیط عالم
"	۱۱ م	فلك الخارج المرکز	فلک خارج المرکز
"	۱۶ م	بمانند	بمانند
۱۵	۱ م	سکان	به سکان
"	۱۱ م	دوازه	دوازده
۱۶	۱۶ م	سمت	بسمت
۲۱	۲۰ م	۷۹۱۲	۷۹۱۲ میل
۲۲	۳ م	تمام کند	تمام می کند
۲۲	۵ م	گرداو	گرد او
۲۳	۱۰ م	تمام کند	تمام می کند
۲۳	۱۴ م	دوره کند	دوره می کند
۲۳	۱۳ م	درحالت بودن قمر	درحالت بودن بدر قمر
۲۴	۷ م	لاکه	لک
"	۱۱ م	گرده	کرده

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۱۶	۶ م	ششں	شش
"	۱۱ م	گردہ	گردہ
۲۹	۶ ح	اروپا	اروپا
"	۷ ح	الہ مذبور درین وقت	آلہ مزبور درین ایام ہم
"	۱۱ ح	کنسبری	کنتبری
"	۱۵ ح	آنکس عرب بودنا مرشد	آن کس عرب علی نام از ہمراہیان کولمبس بود کہ این بشارت
۳۰	۱۵ م	نمودہ	نمود
"	۱ ح	این امر واقع شدہ	شد
"	"	شدہ	داد
۳۲	۱۳ م	برجہاز	کلنبس بہ جہاز
"	۱۰ م	انگاہ	آنگاہ
۳۳	۱۰ م	گفتہ شدہ آن	گفتہ شد و آن
"	۱۲ م	سیاحان	سیاحان
۳۵	" ح	نقشہ اوربا	نقشہ اروپا
۳۶	۲۰ م	سہ کرور	دو کرور
۴۲	۱ ح	مبنی	مُبنی
۴۲	۲ ح	میل	×
۵۱	۲ ح	نظرے بہ عقیدہ علماء طبقات الارض	این نظر بعقیدۂ علمائے طبقات الارض
"	۳ ح	ولایات گاندھار	دو لایات گاندھار
۵۸	۹ م	بردند	بردند
۵۹	۴ ح	درینجا	ہمانجا
"	۶ ح	تا امروز از ہیچ یکے - الخ	تا امروز کسے جواب اینہا ننگاشتہ است
"	۱۰ ح	نغمات الانس	نفحات الانس
۶۱	۲ م	کان	کانٗ
۶۱	۴ ح	.....	ویک
۶۳	۹ م	تغلیط	تغلیظ
۶۶	۱۴ م	لی اف	لی اف
۷۳	۴ م	افعی	افعی
۷۴	۱۰ م	یا ستدلار می پیوندد	باستدلار پیوندد
۷۹	۱ م	متصادم باشد	متصادم می باشد
۸۰	۳ م	بسیار	بسار
۸۱	۱ م	کشمیر	کشمیرو
"	۶ م	عمر عزیز	عمر عزیز خود
"	۱۰، ۱۱ م، ۶ ح	نمبرہ ۵ کے ۱۲۵، ۱۶۶، ۱۶۱ شلہ بر صفحہ ۸۱ این نزد ما "قیامت" و نزد "ہنود" پرلے است	این نزد ما "قیامت" و نزد "ہنود" پرلے است
۸۲	۶ ح	منبعیتش	متبعینش
"	۸ ح	ہشتمرلکا	ہستاملکا
۸۳	۴ ح	کلدمش	کلامش
"	"	تاریخش	تاریخ
۸۵	۱۰ م	بانگل	بانگل را
۸۶	۱۲ م	این دیار	این دیار است

صفحه	سطر	نادرست	درست
۸۸	۹ م	کره	کرده
۹۲	۲ ح	سی صد	سه صد
۹۳	۱ م	جماعته	جماعت
۹۵	۱۳ م	زیره وڈر	زبره ڈر
۹۷	۲ م	فرادان	فراوان مردمان
〃	۵ م	کنارهٔ تالاب	برکنارهٔ تالاب
〃	۲ ح	بفتح طاء	بکسر طاء
〃	〃	جائے	جائی
۹۸	۱ ح	مرد	سر
۹۹	۶ م	رمیان	درمیان
〃	۱۰ م	شکفت	شگفت
۱۰۰	۱۰ م	نتوانستیم	نتوانستیم نمود
〃	۸ ح	سبیل الاختصار	سبیل الاختصار
۱۰۰	۹ ح	پرگنهٔ پاگام	پرگنهٔ ناگام
۱۰۱	۶ م	غار را آری رائے	غار را غار آری رائے
۱۰۲	۳ م	تحت التعاع	تحت الشعاع
〃	۶ م	سنابتیاں	سنا سیال
〃	۹ م	موضع بولو	موضع بولو
۱۰۳	تنبیه	در متن بعد سطر ۱ این عبارت از سهو کاتب متروک شده است	(سنگ شالمار. برنگ سبز خالدار می شد نگین و تکمهٔ قبا ازاں می سازند سنگ غار انبار موجود)
۱۰۴	۱۳ م	معادن کشمیر	معادن کشمیر
〃	۱۷ م	مار و افعی	مار و افعی
۱۰۹	۱۲ م	کان انگشت	کان انگشت
۱۱۲	۱۶ م	جا نیست	جاری است
۱۱۳	۱ م	کهمل	کهل
۱۲۱	۱ ح	منابع	منبع
۱۲۲	۶ م	بهشت	بهشت
۱۲۳	۲ م	مهانم	مهاتم
〃	۳ ح	می پرند	می پرند
۱۲۴	۲ م	حاکساں	حاکمان
〃	۸ م		×
〃	۱۳ م	جوش می زند	جوش می زند العلم عند الله
۱۲۷	۸ ح	کفر	کفره
۱۲۸	۸ م	انفاس	انفاس
〃	۳ ح	آں واحد	آن واحد
۱۳۰	۱ ح	خالی است	خالی است (صفحه ۲۶۸ واقعات کشمیر مطبوعه
۱۳۹	۳ ح	ترادو می کند	می تراود
۱۴۱	۲ ح	نام سنسکرتیست دریائے وہت	نام سنسکرتی دریائے وہت است
۱۴۳	۴ ح	خطیره	حظیره
۱۴۴	۱ ح	شیخ کمان	سیخ کمان
〃	۵ ح	دو راه	در راه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۶	۶ م	شمس	شش
"	۱۱ م	گردہ	کردہ
۲۹	۶ ح	اروبا	اروپا
"	۷ ح	الڈ مذبور درین وقت	آنکہ مزبور دریں [illegible]
"	۱۱ ح	کنسبری	کنبرتی
"	۱۵ ح	آنکس عرب بود تا امرشد	آں کس عرب علی نام از ہمراہان کولمبس
۳۰	۱۵ م	نمودہ	نمود
"	۱ ح	این امر واقع شدہ	شد
"	"	شدہ	داد
۳۲	۳ م	برجہاز	کلنبس بر جہاز
"	۱۰ م	آنگا	آنگاہ
۳۳	۱۰ م	گفتہ شدہ آں	گفتہ شد آں
"	۱۲ م	سیاحان	سیاحان
۳۵	" ح	نقشہ اوربا	نقشہ اروپا
۳۶	۲۰ م	سہ کرور	دو کرور
۴۲	۱ ح	مبنئی	بمبئی
۴۲	۲ ح	بہیل	X
۵۱	۲ ح	نظریہ عقید علماء طبقات الارض	این نظریہ عقیدۂ علمائے طبقات الارض
"	۳ ح	ولایات گاندھار	دو ولایات گاندھار
۵۸	۹ م	برزند	بردند
۵۹	۴ ح	زینجا	ہمانجا
"	۶ ح	تا امروز از ہیچ یکے - الخ	تا امروز کسے جواب اینہا نگاشتہ است
"	۱۰ ح	نغمات الانس	نفحات الانس
۶۱	۲ م	کان	گان
۶۱	۴ ح	. . . .	ویک
۶۳	۹ م	تغلاریط	تغلیدار
۶۶	۱۴ م	لاخت	لی اف
۷۳	۴ م	افعی	افعی
۷۴	۱۱ م	با سندلار حی پیوندد	با سندلار پیوندد
۷۹	۱ م	متصادم باشد	متصادم می باشد
۸۰	۳ م	بسیار	بسار
۸۱	۱ م	کشمیر	کشمیرو
"	۶ م	عمر عزیز	عمر عزیز خود
"	۱۰ م، ۱ ح	نمبرہ ہائے ۱۶۵ ، ۱۶۶ ، ۱۶۹ برصفحہ ۸۲ این نزد ما "قیامت" ونزد "ہنود" "پرلے" است	این نزد ما "قیامت" ونزد ہنود "پرلے" است
۸۲	۶ ح	متبعینش	متبعینش
"	۸ ح	ہستمدلکا	ہستاملکا
۸۳	۴ ح	کلمنشں	کلامش
"	"	تاریخش	تاریخ
۸۵	۱۰ م	بانگل	انگلرا
۸۶	۱۷ م	این دبار	زین دیار است

صفحه	سطر	نادرست	درست
۸۸	۹ م	کره	کرده
۹۲	۲ ح	سی صد	سه صد
۹۳	۱ م	جماعتہ	جماعت
۹۵	۱۴ م	زیره وڈر	ژمره وڈر
۹۷	۲ م	فرادان	فراوان مردمان
〃	۵ م	کنارهٔ تالاب	برکنارهٔ تالاب
〃	۲ ح	بفتح طاء	بکسر طاء
〃	〃	جائے	بجائے
۹۸	۱ ح	مرد	سر
۹۹	۶ م	بمیان	درمیان
〃	۱۰ م	شگفت	شگفت
۱۰۰	۱۰ م	نتوانستیم	نتوانستیم نمود
〃	۸ ح	سبل الاختصار	سبیل الاختصار
۱۰۰	۹ ح	پرگنهٔ باگام	پرگنهٔ ناگام
۱۰۱	۶ م	غار را آری رائے	غار را غار آری رائے
۱۰۲	۳ م	تحت التعارع	تحت الشعاع
〃	۶ م	سنابتیاں	ستاسیاں
〃	۹ م	موضع بولو	موضع یولو
۱۰۴	تنبیهٔ	در متن بعد سطر۱ این عبارت از سهو کاتب متروک شده است	سنگ شالمار، برنگ سبز خالداری شد نگین و تکمه‌ہائے قبا ازاں می‌سازند سنگ خارا نیز بسیار موجود
۱۰۴	۱۳ م	معادن کشمیر	معادن کشمیر
〃	۱۷ م	ماروافعی	مار و افعی
۱۰۶	۱۲ م	کان انگشت	کان انگشت
۱۱۲	۱۶ م	جانیست	جاری است
۱۱۳	۱ م	کهہل	کہمل
۱۲۱	۱ ح	منابع	منبع
۱۲۲	۶ م	بهشت	بهشت
۱۲۳	۲ م	مهانم	مهاتم
〃	۳ ح	می پرند	می پرانند
۱۲۴	۲ م	حاکسان	حاکمان
〃	۸ م		×
〃	۱۳ م	جوش می زند	جوش می زند العلم عند الله
۱۲۷	۸ ح	کفر	کفره
۱۲۸	۸ م	انفاس	انفاس
〃	۳ ح	آں واحد	آن واحد
۱۳۰	۱ ح	خالی است	خالی است (صفحه ۲۶۸ واقعات کشمیر مطبوعه
۱۳۹	۳ ح	ترادد می کند	می تراود
۱۴۱	۲ ح	نام سنسکرتیست دریائے وہت	نام سنسکرتی دریائے وہت است
۱۴۲	۴ ح	خطیرهٔ	حظیرهٔ
۱۴۴	۱ ح	شسخ کمان	ستیخ کمان
〃	۵ ح	دو راه	در راه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۱۴۴	۶ ح	رہائی رہا مید	رہا نید
۱۴۷	۲ ح	اعتقاد بابرا	اعتقاد بایر
۱۵۳	۱ ح	بزبان سنسکرت کشتی	بزبان سنسکرت توکا کشتی
۱۶۲	۸ م	می بالیست	می بایست
۱۶۵	۸ م	شتکن	اشکلن
۱۶۶	۸ ح	در ہندی ادرا	در ہندی
۱۶۷	۱۲ ح	خشنک	پخشنک
۱۶۹	۷ ح	دارائے	دوائے
۱۷۱	۸ م	درچہارم درسوم خشک	درچہارم سرد و درسوم خشک
۱۷۵	۱ ح	یونانی	یونانی
۱۸۰	۷ م	ینہدوند	ہندو بند
"	۲ ح	مبتی	منبنی
۱۸۱	۷ م	بہی	بہی
۱۸۲	۱۱ م	الوک ۱	الوک ۱ سے آن شخص
۱۸۳	۶ م	۳۷	۲۷
"	"	ثانچہ	طانچہ
۱۸۴	۷ م	گرم وتر	سرد وتر
"	۲۵ م	اثارف	اثار (ق)
۱۸۵	۱۲ م	می کشد	می باشد
۱۸۶	۷ ح	آتش کردہ می خورند	آتش آرد کردہ می خورند
"	۱ ح	می شود	می باشد
۱۸۸	۶ م	ستہ دت	ستہ توت
۱۹۰	۶ م	وردا ریج	ذرا ریج
"	۱ ح	جمع ذردج اریخ	بزبان اردو تیا تنبھی
۱۹۷	۱۳ م	.....	درانس ۱۵ میل سے اہل وہ آباد
۱۹۸	۱۴ م	تارکند	تا بار کند
۲۰۱	۵ م	۷۱	۱۷
"	۱۰ م	۲۹۸ میل میزان کل	۲۴۴ میل میزان کل
۲۰۵	۱ م	کوہ شوپ	کوہ شوپ نورہا
۲۰۶	۴ ح	نگردشہ	نگردشہ را
۲۰۷	۴ م	آن سری نگر	آب از سری نگر
۲۰۹	۱۹ م	راہ دمری	براہ کوہ مری
۲۱۱	۳ ح	برادر دیگر	دیگر برادران
۲۱۳	۱۷ م	مرزبان آنجا را قلعہ	مرزبان آن را در قلعہ
۲۱۴	۱۶ م	دد	واد
۲۱۵	۶ م	در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر	پانزدہ یوم و دہ ہزار نفر
۲۱۶	۳ م	شد	شدہ
"	۶ م	یلغار	محاصرہ
"	۱۳ م	غلارع	بعطای غلارع
۲۱۸	۲ م	سنہ ۱۹۴۹ب	سنہ ۱۹۲۹ب
۲۲۰	۱۵ م	معانت	معاونت

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۳۰	۱ ح	[illegible]	[illegible]
"	۴ ح	[illegible]	[illegible]
۲۳۱	۵ م	از برف پر	زیر برف
"	۱۲ م	اپل	رپل
۲۲۱	۱۵ م	سـه	[illegible]
"	۱۶ م	سـه	[illegible]
"	۱۷ م	سـه	[illegible]
۲۲۴	۱۲ ح	از یک	از حوالۂ
۲۲۵	۱ ح	کہ	زیراکہ
۲۲۸	۱۹ م	قرار نمود	قرار اختیار نمود
۲۳۰	۱۳ م	خود را	×
۲۳۲	۲ م	جہد	جہت
"	"	میثاق	یساق
"	۴ م	شورش ساخت	شورش رفع ساخت
"	۱۵ م	کرتاہ	کرناہ
۲۳۳	۵ م	برّی	بری
۲۳۴	۲۰ م	و بہ سبب	وے بہ سبب
۲۳۵	۳ م	غلام محی الدین	شیخ غلام محی الدین
"	۷ م	جان افستانی	جان فشانی
۲۳۶	۸ م	ملارم	ملازم
"	۱۰ ح	وادی دریاے (ولستہ)	وادیٔ جہلم
"	۹ م	. . . . . .	بہ
۲۳۷	۱۰ م	غلام خان	غلام علی خان
"	۱۴ م	سفاکی . . . بے بیباکی	سفاکی و بیباکی
۲۳۸	۵ ح	قاموش	قاموس
۲۴۰	۲۰ م	دران	درانی
"	۱۲ م	کشمیر	کشمیر را
۲۴۴	۸ م	عظیم آبادسی	عظیم آباد
۲۴۵	۲ م	حویلی	پرگنۂ حویلی
"	۷ ح	بتقطیع	بتقطیع
۲۴۸	۱ ح	برہت کتھا بود	برہت کتھا
۲۵۲	۱ ح	چہ	چون
۲۵۵	۱۰ م	دراں	دراں جا
۲۵۶	۸ ح	مردار خوراند	مردار خوار اند
۲۵۸	۷ ح	عدد بود	بود
۲۶۵	۳ م	متصل	متصل پرگنۂ آدون
۲۶۹	۲ ح	وصولیائی	وصولیابی
۲۷۲	۷ ح	([illegible])	([illegible])
۲۷۳	۸ ح	نظام کہنہ	نظام کہنہ شدہ است
۲۷۶	۱۱ م	سی چہار	سی و چہار
۲۷۸	۶ م	۹۵ پر	۹۵۰ پر

صفحه	سطر	نادرست	درست
۲۷۹	۱ م	هندو	هنود
۲۸۰	۱ م	هندو	هنود
۲۸۵	۳ م	شهرے	شهرے بجدید
۲۹۵	۱۸ م	...	قبه
〃	۲۱ م	فرح بخش	باغ فرح بخش
۲۹۶	۹ م	صحفهٔ	صفحهٔ
〃	۱۷ م	ره	راه
۲۹۸	۱ م	مرسند	مرشد
〃	۱۱ م	......	باغات صویداراں
〃	۱ ح	شش	برشش
〃	۶ ح	او	رو
۲۹۹	۱۱ ح	در نوزده	در نورده
۳۰۲	۷ ح	نیائے	بنائے
۳۰۳	۴ م	اولی گفته بودند	اولین گفته بودند
۳۰۷	۱ ح	نردچی	نلوچی
〃	۴ ح	امیر دوست خان	امیر دوست محمد خان
۳۰۹	۱۴ م	لال	لال منڈی
۳۱۴	۴ م	تاریخ	تاریخ بنایش
۳۱۵	۱۲ م	در ڈل	واقع در ڈل
۳۱۶	۳ م	پل نایدکھی	پل نایدکھی، پل شادی پوره
۳۱۹	۴ ح	درہجے آمد	درہجے آمده بود
۳۲۲	۱۴ ح	نوشته	بود
۳۲۳	۱ ح	همراهش	همراهیش
〃	۱۲ ح	......	پرستیده
۳۲۴	۱ ح	میر سید همدانی	میر سید علی همدانی
〃	۷ ح	-	×
〃	۱۰ ح	......	بیست
〃	۱۱ ح	بقول......	بقول
〃	۱۲ ح	رفتند......	رفتند
۳۲۵	۴ ح	فقره بسم الله	آیهٔ بسم الله الرحمن الرحیم
〃	۱۰ ح	ذخیره الملوک	ذخیرة الملوک
۳۲۷	۱ م	متولد......	متولد گردد. سید گفت غلط، بچه ماده رنگ سیاه سفید دم اکنون متولد شود
〃	۲ م	سید فرمود بود	سید فرموده بود
〃	۳ م	باز داشت......	باز داشتن تا که
۳۳۳	۱۱ م	چون	پیدا حضرت
〃	۱۷ م	منزل	منزل منیف
۳۳۴	۶ م	حسین چک	حسین شاه چک
۳۳۸	۱۲ م	بسیارد	بسیار د خطوط
۳۳۹	۱۳ م	بازگاه	باز روز

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳۳۹		درمتن بعد سطر چهار سهم از سهو کاتب این شعر قلم زد شده است	چو تاریخ بنایش بست گفتا نقد علی نهاد از نزاساسش بانگه عید قربانی
״	۱۸م	تعمیر	تعمیر مسجد
۳۴۰	۹م	کاربد اینجا رسید	کار به بکوا انجامید
۳۴۱	۱۳م	ضخیم	ضخیم
۳۴۶	۵ح	عروة الشقی	عروة الوثقی
״	۱۰ح	خزینة العامره	خزانه عامره
۳۴۷	۱۳ح	سنه ۱۱۷۵ه	سنه ۱۱۷۵ه
۳۴۸	۱۱م	مسموع نمی باشد	مسموع می شد
۳۴۹	۱م	شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت سید محمد همدانی	شیخ سلطان کشمیری به تجربه حضرت میر محمد همدانی
״	۱۰ح	هشت وند	هشت بانه
۳۵۳	۱م	روزبه البشری	وزیر البشری
״	۱۴م	کنگره	کنگره
۳۵۵	۷م	پوشش خود	پوشش زمستانی خود
۳۵۶	۲م	یک شال است یا دو شال است	یک شال است یا دو شال است نفر بیگ گفت آقا دو لا است
۳۵۷	۱م	پنجاه هزار را	پنجاه هزار روپیه را
۳۵۸	۵م	پنکا	پنڈکا
۳۶۰	۶م	از پنجاب	از پنجاب
۳۶۱	۳م	این در تخفیف	در تخفیف
۳۶۴	۱۵م	...... کارخانه داران	بندش ساخته شاگردان ذمه کارخانه داران
۳۶۵	۳م	مدنیه	مدللعه
۳۶۶	۷م	برم صاحب	داین صاحب
۳۶۹	۳م	بجهو لاکر	پنڈت بجهو لاکر
۳۷۰	۱م	نیکر	بوهلر
۳۷۷	۹م	موزدن ثبت کرده است	موزدن محققانه منصفانه بزبان انگریزی تصنیف کرده است
۳۷۸	۹م	مشهور در ملک	مشهور عربی در ملک
۳۸۰	۵م	باسمال	باسال
۳۸۱	۵م	منحرف شد	منحرف نه شد
״	۱۰م	بٹ مالو	بته مالو
״	۸م	بادریت	بادربیت
۳۸۳	۶م	جنبان	جنیان
۳۸۴	۱۵م	کرشتی سلامی دار	کشتی بام سلامی دار
״	۱۶م	برای برداری	برای بار برداری
۳۸۶	۱۲م	......	آباد ساخت
״	۱۴م	سنه ۱۳۰۲	سنه ۱۳۰۲
۳۸۹	۴ح	می رسیم	می رود
۳۹۱	۴م	مخدوط و مربع	مخطوط و مربع
۳۹۵	۵م	خواجه اکه	خواجه رکم
״	״	ندره	نرنده
״	۱۵ح	این .. .. دین	این مذهب دین
״	۲۰ح	نگامے	نگاه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۳۹۸	۹م	بر بجاز درجه	بر بجاز وجهٔ
۴۰۲	۵م	دامین سوامی	ودمس سوامی
۴۰۳	۳م	پرده گستی	پرده گفتی (کذا فی الاصل)
〃	〃	خندان بجون	خنده بجون
۴۰۴	۱م	بیستر	تبیره
۴۰۵	۱م	مناد رجدید	منادر جدید کشمیر
۴۱۰	۱۵م	زرالت	رزالت
۴۱۳	۴م	مستغل	مشتغل
〃	۱۲م	سازند	می سازند
۴۱۵	۱۳م	پیرزاده	پیرزاده بدرجه اول
۴۱۹	۳م	می دارند	می داوند
〃	۱۷م	کمهار	کار
۴۲۰	۹م	ما قوم	با قوم
۴۲۱	۱م	انبار	انبار
〃	۲ح	نوع	نوخ
۴۲۴	۹ح	سوم اند	سوم اند
〃	۱۲ح	منعکاش	منعکس
۴۲۶	۲ح	سه	سنه ۱۲۵۰
۴۲۸	۲م	نوپشاوندی	نویشاوندی
〃	۳ح	زنان	زنان کشمیر
۴۳۳	۵ح	شریک	شرک
۴۳۴	۲۰م	اربعه و مذهب خود	اربعه را بهرجا قتل عام نمودند
۴۳۹	۱۹ح	کانهاے	دکانهاے
۴۴۷	۱۳ح	بضائع	نصائح
۴۵۰	۳م	بانک	نانک
۴۵۴	۳م	عندالفرورة	عندالضرورة
۴۵۹	۹م	امی رفت	ادمی رفت
۴۶۱	۱۲م	مردگان	مرده هاے (کذا فی الاصل)
۴۶۲	۲م	حاکم شده	حاکم کشمیر شده
〃	۹م	حکیم نوردین	حکومت نوردین
۴۶۵	۱م	خانهٔ آتش	خانه [illegible] آتش
〃	۱۵م	سابقه ...	سابقه موزخان
۴۶۶	۳م	اقو	اولیا
۴۶۸	۱۳م	ازقعر	از قعر
〃	۱۴م	فتح شاه	سلطان فتح شاه
۴۷۱	۸م	پاس اخیر	پاس اخیر
۴۸۰	۲م	جو (محو) جو	جوز جو
۴۸۷	۱۴م	کشته	گشته
۴۸۸	۱۴م	المعظمة لله	العظمة لله
۴۸۹	۱۷م	همراه اهل شیعه (مکرر)	×
۴۹۶	۴م	......	وشالی زار راسنگ زاے بهم رسانید
〃	۶م	لخته	لختهٔ برف از آسمان

printed these plates without proper proof reading. This accounts for a big errata that had to be appended with the printed texts. Our thanks are due to Shri J. N. Sharma, Controller of Stationery & Printing, whose abiding interest in our work is a guarantee for improvement in printing in the successive volumes and the library edition which is expected to follow.

The department will fail in its duty if it does not record their deep sense of gratitude to the Idara-i-Auqaf Khanqah-i-Mo'alla, Srinagar, who made the manuscript of this work available to them.

The staff also takes this opportunity to offer their thanks to Director of Education, Research and Publication, for learned guidance, help and encouragement they received from him from time to time which made the work easier and interesting for them.

In the end the department offers their grateful thanks to the Jammu and Kashmir Government whose munificence had made it possible to publish this voluminous work.

Raj Garh
Srinagar,
January, 1954.

(Sd.) SAHIBZADA HASSAN SHAH.

Assistant Director,

Reserach & Publication Department.

the manuscript without any notes was under Kitabat and a portion had already been printed. Of Volume I only a few plates had been printed. These were discarded and the text was re-edited with critical notes in the interest of further research and to make this first publication on history of Kashmir in ' Kashmir Series of Text and Studies" as informative as our meagre resources could permit. 227 pages of volume II which had already been printed and could not be discarded without serious loss and delay had. therefore, to be left as they were and do not bear explanatory notes. This deficiency is proposed to be made up in the next edition.

Want of first rate reference library near at hand has been a great obstacle in this laborious work and there is much room for further research as yet. It is, therefore, with a sense of humility that volume I of this publication is being presented to the learned public. Editing and Kitabat of volume II has been completed. It is under print and is expected to be released shortly. Work on volumes III and IV continues.

The burden of this stupendous task has been mainly borne by Moulvi Mohammad Ibrahim. The department is also grateful to Pt. Rughnath Zadoo, *Shastri Vidya Bhushan*, Moulvi Abdul Latif and Mr. Muhammad Amin Ibn-i-Mahjoor. other members of the staff, for their valuable help both in editing and proof reading.

Printing of the book has been handled by the Government Press Jammu and Srinagar. Their work had been handicapped for want of resources both in material and talent. It was the first undertaking of its kind and now with the equipment that the Government has been kind enough to arrange better results are expected in future. During the course of printing some of the plates faded out and were re-written in the Government Press Srinagar. In their anxiety to cover up this mishap the Press did not report the matter to this department and

he has mostly relied on Waqaiat-i-Kashmir of Kh. Muhammad Azam and contemporary Mughal histories.

Pir Ghulam Hassan has thus covered a very vast field and has benefited from all important sources of information. This also accounts for certain lapses here and there which have been noted by the editor.

Our author died at the age of 68 at Gamuru on 28th Jamadi-us-Sani 1316 A. H. = 13th November, 1898 A. D. and was buried there in the precincts of the Mazar of Mir bibi Khatun a pious woman of his village. A tradition holds that he composed the chronogram of his birth and death, later on discovered from his papers reproduced below, some ten years before he actually breathed his last.

آہ غلام حسن بلبل باغ سخن
رفت ازین خوش چمن جانب مینولکو
ہاتف فرخندہ فال از پے تاریخ سال
عمر و ولادت وصال گفت زیک بیت ہو
۶۸ ۱۲۴۹
بلبل باغ اصفیا آمدو ساجد بزیست
۱۳۱۶
ازپے سال وفات یافت حسن بہشت کو

Just two years before his death in 1314 A. H. he presented a manuscript of the present work to Khanqah-i-Mua'lla as Waqf. The set bears his seal. It is this manuscript that has been followed by us. The authenticity of this manuscript is, therefore, unquestionable.

Printing of the book had been initially taken up by my predecessor Shri T. N. Khazanchi Superintendent of Archaeology, Jammu and Kashmir Government when the Research Section was a part of the Archaeology Department. In 1951 the department of Research and Publication was instituted into a separate department. On assuming charge of this newly created department I found that the text of

copy of it bearing the seal of our author's brother Ghulam Ahmed Jayyad (D. 1327 A. H.= 1908 A. D.) a poet of repute and author of 'Khilafatnamah" in Persian verse is available with M. Muhammad Sulaiman of Gamuru, Bandipore.

The volume under review follows the arrangement of "Khawariq us-Salikeen" and is divided into the following five chapters :--

a. Syeds.
b. Reshis.
c. Other Mystics and Saints.
d. Ulema.
e. Majzubs.

At the end of the volume is a section on the sacred relics of Muslim saints enshrined at various places in the Valley of Kashmir. It is very unfortunate that the author, in spite of his liberal outlook, is silent on the Ulemas and religious leaders of the Shias and non-Muslims of Kashmir.

The manuscript of this volume contains a number of blanks where words seem to have been erased by interested persons belonging to the respective families. These gaps have, however been filled up from manuscript copy of this volume fortunately found in the Jammu and Kashmir University collections. Our grateful thanks are due for this to Khawajah G. A. Ashai, Registrar of the Jammu and Kashmir University and Prof. Ghulam Muhammad, Special Officer of the University who ungrudgingly placed the manuscript at our disposal for comparison and noting the variations at relevant places.

Volume IV of the present work is entitled Tazkira-i-Sho'ara and briefly notices the Persian poets of Kashmir from the Chak period (1555-1586 A. D.) down to 1309 A. H.= 1891 A. D. This part unfortunately is very brief. Ther is no specific mention of his sources of information. Some of the poets have just been referred to in a line or two. It appears that

translated into Kashmiri by Pir Ghulam Muhmmad Shah Shayaq, and published by the same publishers under the title of 'Zikar-ul-Wasleen" in 1365 A. H. 1946 A. D.

vii. " خوارق السالکین " *Khawariq-us-Salikeen* also known as "*Tarikh i-Hadi*" by Ahmed Bin Assabur Kashmiri compiled in 1109 A. H.= 1697 A D is a Tazkira in Persian of Kashmiri Muslim saints and mystics. An undated manuscript copy of it exists in our collections.

viii. " تاریخ شایق " *Tarikh-i-Shayaq* by Abdul Wahab Shayaq is a part of Dewan Sukh Jiwan's Shahnameh of Kashmir noticed above.

ix. " تاریخ باغ سلیمان " *Tarikh-i-Bagh Sulaiman* by Mir Saad Ullah Shahabadi (noticed above).

x. " وقایع نظامیہ " *Waqia-i-Nizamia* by Mulla Nizam-ud-Din (noticed above).

xi. " خمسہ بہاءالدین " *Khamsa-i-Baha-ud-Din* by Mulla Baha-ud-Din Mattoo (D. 1248 A. H. = 1832 A. D.). It is a collection of the following five Masnavis in Persian.—

a. Sultania on the life of Makudum Sheikh Hamza.
b. Naqash bandia
c. Qadriya
d. Chastitiya
e. Reshinama

(b–e) On Muslim mystics of these orders.

A few manuscript copies of it exist in our collections. The oldest copy available here is dated 1269 A. H. = 1852 A. D.

xii. " تحقیقات امیری " *Tahqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal (noticed above).

xiii. " مجموعۂ شیوا " *Majmuah-i-Shaiwa* by Ghulam Rasul Shaiwa father of our author. It has already been referred to above. A family

Reshi order of Muslim mystics of Kashmir which owes its origin to Sheikh-ul-Alam, Sheikh Nur-ud Din Wali Alamdar-i-Kashmir of Chrar Sharif. Kashmir (D-820 A. H. = 1417 A. D.). A study of this order reveals an interesting fusion of Budhist Shaivist and Islamic mysticism in Kashmir. It has not yet been published. Two copies of it exist in our collections. Both are dated 1177 A. H. = 1763 A. D. It was compiled in 1065 A. H. = 1655 A.D.

iii " واقعات کشمیر " *Waqiat-i-Kashmir* by Khawajah Muhmed Azam Dedamari (noticed above).

iv. " فتوحات کبرویہ " *Fatuhat-i-Kuberawia* by Abdul Wahab Nuri (D. 1162 A. H. = 1768 A. D.) This is a Tazkira in Persian of the Kuberawi order of Muslim mystics both Kashmiri and Iranian and draws mostly upon "Asrar-ul-Abrar". A few manuscript copies of it exist in our collections.

v. " فتوحات قادریہ " *Fatuhat-i-Qadria* in Persian by (Mir Syed Muhammad Hussain Qadri Mantaqi (D. 1300 A. H. = 1882 A. D). It deals with the Qadriya order of Muslim mystics and notices Kashmiri, Indian and Iranian saints. It was compiled in 1282 A. H. 1867 A. D. exists in our collections.

vi. " دستور السالکین " *Dastur-us-Salikeen* also known as "*Shath-i-Wirdul Murideen*". In Persian by Sheikh Baba Daud Khaki (D. 994 A. H. = 1585 A. D.) is a comentary on his own panegyric in honour of his spiritual preceptor Mukhdum Sheikh Hamza. The book refers to many contemporary and ancient saints and mystics and to the prevalent mystic practices. It was lithographed by M/s Ghulam Muhmad Nur Muhmad Publishers, Srinagar in 1356 A. H. = 1937 A. D. It has also been

6. " ناسخ التواریخ " *Naiskh-ul-Twarikh.*—It has not been possible to locate this book. A book with this title has, however, been noticed by prof. C. A. Storey who ascribes the authorship to M. Taqi Sipihr Kashani the Royal Panegyrist of Muhammad Shah Qajar of Iran (1834-1848 A.D.) It is general history of little value except for contemporary history published in 14 volumes and extending to 1267-A. H. = 1851 A. D. with a later continuation to 1273 A. H. = 1857 A. D. the part relating to the Qajars having the sub-title Tarikh-i-Qajariyay.[1]

7. " واقعات درانی " *Waqiat-i-Durrani* by Mir Waris Ali Saifi was printed at Kanpur in 1875 A. D. It is an Urdu translation of Tarikh-i-Ahmed by Abdul Karim which is a history of the regin of Ahmed Shah, Timur Shah and Zaman Shah to 1797 A. D. and contains a brief sketch of the beginning of the first Afghan War.[2]

8. " رنجیت نامہ " *Ranjit Nama* by Kanhayya Lall is a history of Maharaja Ranjit Singh in persian verse. It is also known as Zafar Namah-i-Ranjit Singh. It was published in Lahore in 1876 A. D. [3]

Volume III is entitled Asrar-ul Akhyar or "the Secrets of the Pious" and gives an account of the Muslim saints and mystics of Kashmir. In the introduction to this volume the author has cited the following authorities:—

i. " وقائع کشمیر " *Waqia-i-Kashmir* by Allama Ahmed (noticed above).

ii. " اسرار الابرار " *Asrar-ul-Abrar* by Baba Daud Mishkawti, (D. 1097 A. H = 1685 A. D.). It is one of the earliest Tazkiras in Persian based, according to the author, on original sources in Persian and Kashmiri. It notices especially the

1. Persian Literature by C. A. Storey P. 153
2. Persian Literature by C. A. Storey P-403.
3. Persian Literature by C. A. Storey P-675.

All of these are school text books on history of India and are of no importance.[1]

3. " خرد افروز " (*Khirad Afroz* by Hafiz-ud-Din Ahmed): It is an Urdu translation of "Ayyar Danish" by Abul Fazl Allami. An edition of its text carefully revised with critical and explanatory notes by E. B. Eastwick was published by Hertford in 1857 A. D. The text was originally published in Calcutta in 1805 A. D. "Ayyar Danish" is a modernised version of "Kalila wa Dimnah" of Hussain Waiz. It is based on *Panchtantra*. The book has no historical importance, except for the examples and similies quoted here there in the present work.[2]

4. World Geography by Anderson entitled "Modern Geography for the use of Schools." 6th edition of this book was printed in London in 1860 A. D.[3]

5. " مفتاح الارض " *Miftah-ul-Arz* by Karim-ud-Din is a geography of the world. It was revised by Pyare Lal. Sixteen editions of the book were published from Lahore including one from Lucknow during 1868-79 A. D.[4]

Both No 4 & 5 noted above appear to be the sources of our author for the portions of volume I of the present work. These are not standard books but mere school text books on geography.

---

1. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-147 and British Museum Catalogue of Hindustani books PP-228 289.
2. India Office Library, Cataloge, Volume II, Part II, P-143. British Museum Supp. Catalogue of Hindustani books PP 26-27.
3. Punjab Public Library classified Catalogue, Volume I P-209.
4. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-81.

XXI " گلدستۂ کشمیر " (*Guldasta i-K a s h m i r* by Hargopal Khasta is a brief history of Kashmir in Urdu. It was lithographed in 1883 A. D. in Lahore. It is a partial and unauthentic work.

XXII. " جام جہان نما " (*Jam-i-Jehan Numa*).--There are two books of this title in Persian noticed by Elliot and Dawson. The one is by Muzzafar Hussain and the other by Qudrat Ullah. In the latter there is a section on Kashmir. It is probably this latter work to which our author refers*.

The author cites the following works of minor importance also in his sources :--

1. " قصص الہند " (*Qasus-ul-Hind*) Tales from Indian History in Urdu, part I by Pyare Lal and part II by M. Muhammad Hussain Azad. The book was printed at Lahore in 1872, 1873. 1874, 1875, 1877, 1878 & 18 4 A. D. and 1891 A. D.†

2. " واقعات ہند " (*Waqiat-i-Hind*).- There are three books of the same title detailed below :--

(*a*) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chand & Zai-ud-Din. The book was printed in 1863 & 1865 A. D. in Lahore.

(*b*) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chandra Sen and Hanuman Prasad. It was printed in 1866 A. D. in Lucknow.

(*c*) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Karim-ud-Din 17 editions of this book were printed in Lahore, Lucknow and Delhi during 1868-1889 A. D.

---

*History of India Elliot & Dawson. Volume VIII. PP 15, 184.
†"India office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-92 and British Museum Catalogue of Hindustani Books page 162."

XVI. " مجموعئہ تواریخ " (*Majmauah-i-Twarikh*) by Birbal Kachru is comparatively a later work in Persian and brings down the account to 1251 A. H. = 1835 A. D. It is useful for the history of the early Sikh rule in Kashmir. A manuscript copy of it exists in our collections.

XVII. "Kashmir Hand Book" by J. Ince in English primarily meant to be a guide for visitors, published for the first time in 1868 A. D. It contains a brief note on the history of Kashmir and describes mainly the routes leading to Kashmir from the Punjab, from Srinagar to Gilgit and Ladakh, as well as description of the flora and fauna. Our author has made use of it mostly in volume I of the present work.

XVIII. "Northern Barrier of India" by Fredrick Drew in English is a popular account of Jammu and Kashmir territories published by Edward Stanford. London in 1877 A. D. It is a selection from the same author's more detailed work, "The Jammu and Kashmir Territories" published by the same firm in 1875 A. D. It describes the physical conditions of the country, the language, faith and manners of the people contemporary political organisation and main routes of the State.

XIX. " تاریخ فرشتہ " (*Tarikh-i-Frishta*) is too well known and needs no detailed notice here. It contains a section on history of Kashmir.

XX. " تاریخ رشیدی " (*Tarikh-i-Rashidi*) by Mirza Haider Dughlat Kashghari is the famous history in Persian of the Turks of Central Asia. It has been translated into English by N. Elias and E. D. Ross and published by Samson Low Marston and Co, London in 1895 A. D. It contains useful information about Sultan Said's expedition against Ladakh, Kashmir and Tibet in 1532 A. D., Haider's Conquest of Kashmir in 1541 A. D. and the conditions prevailing here in the last days of Independent Kashmir.

Tarikh-i-Malik Haider Chadura. Tarikh-i-Naryan Koul Ajiz noticed below) and Tarikh-i-Birbal Kachru (noticed below). It contains very interesting appendices on products, arts and crafts and various trades of Kashmir and was lithographed in 1871 A. D. A copy of its exists in the Pratap Public Library Srinagar.

XIV. " گلاب نامہ " *Gulab Nama* by the same author is a court history of Maharajah Gulab Singh (1846-57 A. D.) the founder of the last ruling dynasty of Jammu and Kashmir State. The book has been written after the model of Abdul Fazl's Akbarnamah and shares its virtues and vices. It is written in high flown Persian in immitation of the style of Abbul Fazl. It traces the origin and history of the Dogra rulers from the most ancient times and brings down the account of the close Maharajah Gulab Singh's career. It seems to be based mainly on Raj Darshani* a history of Jammu in Persian by Ganesh Dass Badaarah Sadar Daftar-i-Dewani Jammu in the beginning of the reign of Maharajah Gulab Singh though the author does not acknowledge it. The book was lithographed by the Ranbir Prakash Press Jammu and is now available on sale in the Government Press Book Depot, Jammu.

XV. " منتخب التواریخ " (*Muntakhab-ut-Twarikh*) by Pt Narayan Koul Ajiz).—It is a short history of Kashmir from the earliest times undertaken by the author at the instance of Arif Khan, the Mughal Governor of Kashmir in 1122 A. H.=1710-11 A. D. The author compared Malik Haider's florid and diffused translation with the Sanskrit originals collected by Arif Khan, and prepared an abridgement in simple style. Microfilm copies of it have been received in this department, from British collections

---

*An incomplete copy exists in the Pratap Museum, Srinagar, and microfilm copy of its manuscript in India Office Library has recently been obtained by the information Department of the State.

earliest times to 1828. The book is divided into three parts. Parts I & II deal with the geography and political history of Kashmir and part III with Muslim saints and mystics. Microfilm copies of parts I & II have been received in this department from the British Museum. Part III is rare.

IX. " باغ سلیمان " (*Bagh-i-Suleiman*).— It is a history of Kashmir in Persian verse compiled by Mir Saad Ullah Shahabadi of Kashmir and brings down the account to the reign of Juma Khan (1787 –1793 A. D.). It gives an account of princes as well as of saints and mainly follows Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam Dedamari. It has not yet been published. Two manuscript copies of it are available in our collections.

X. " وجیز التواریخ " (*Wajiz-ut-Twarikh* by Mulla Abd-un-Nabi).—It is a short history of Kashmir in Persian up to the regin of Maharaja Ranbir Singh with a short account of Muslim Saints. A manuscript copy of it exists in our collections.

XI. " تاریخ ھادی " (*Tarikh-i-Hadi* by Muhmmad Hayat). It has not been possible to locate it.

XII. " پنج مثنوی " (*Panj Masnawi* is a collection of five masnawis in Persian in praise of Kashmir by Salim (D. 1057 A. H.=1647 A. D.), Kalim (D. 1062 A. H.=1652 A. D.) Khisali (Harawi circa 17th century A. D.) Mir Elahi (D. 1063 A. H.=1653 A. D.) and Ahsan (D. 1073 A. H.= 1663 A. D.). Pir Ghulam Hassan's own copy of these peoms has been acquired by this department.

XIII. " گلزار کشمیر " (*Gulzar-i-Kashmir*) by Dewan Kriparam, Prime Minister of Jammu and Kashmir in the days of Maharajah ,Ranbir Singh. This is a history of Kashmir in Persian from the earliest times to 1857 and was compiled by the author at the instance of Mr. Roberts Judicial Commissioner of the Punjab. It is mainly based on Raj Trangni,

IV. " نظام الوقائع یا وقائع نظامیہ " (*Nizam-ul-Waqia* or *Waqai i-Nizamia* by Mulla Muhammad Nizam-ud-Din S/o Sheikh-ul-Islam Mulla Qawwam-ud-Din. It is a supplement of Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam and brings down the account to the time of Dewan Kirpa Ram the Sikh Governor (1827-1831 A. D.). The author of this book died in 1240 A. H. = 1824 A. D.) A copy of it has been seen in the private collections of Moulana Mufti Muhmmad Qawwam-ud-Din Sahib, the present Mufti-i-Azam of Srinagar.

V. " تاریخ مولوی ھدایت الله متو " (*Tarikh-i-Moulvi Hidayat Ullah Mattoo*). This is an earlier supplement of Waqiat-i Kashmir upto the reign of Juma Khan the Afghan Governor of Kashmir (1787 to 1793 A. D.). The author died in 1206 A. H. = 1761 A. D. The book is quite rare now.

VI. " تاریخ شاھنامہ محمد توفیق سامی و شایق " (*Tarikh-i-Shahn meh-Muhmmad Taufiq, Sami and Shayaq*). (in Persain verse).

In imitation of Mahmud Ghazni, Dewan Sukh Jiwan the Governor of Kashmir (D. 1765) entrusted the work of writing a Shahnameh of Kashmir to seven of the contemporary poets namely Sami, Nawid, Rahaj, Matin, Hassan, Taufiq and Shayaq, the last was entrusted with writing a history of saints. The project fell through due to the death of the Dewan. The portion compiled by Taufiq on political history in verse exists and is in our collections The rest are exceedingly rare.

VII. " تحقیقات امیری " (*Tehqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal—D. 1282 A. H = 1865 A. D.).—This also is a very rare book. It is an adaptation of Waqiat-i-Kashmir, Waqia-i-Nizamia and Lubut-Twarikh-i-Baha-ud-Din Khush-nawis and brings down the account to 1828 A. D.

VIII. "لب التواریخ بهاءالدین" (*Lubb-ut-Twarikh-i-Baha-ud-Din*). It is a short history of Kashmir in Persian from the

The book is exceedingly rare. This department has secured microfilm copies of manuscripts from India Office Library and the British Museum.

DI. "تاریخ ملک حیدر چادورہ" (*Tarikh-i- Malik Haider Chadura*): The author of this book Rais ul Mulk Haider Malik Chadura accompanied his master Yusaf Khan (son of Hussian Shah Chak Sultan of Kashmir (1563-1570 A. D.) and not Yusaf shah Chak the penultimat Sultan of Kashmir as alleged by Rieu and after him by Prof. Storey* to Bengal and later on rose in favour of Nur-ud-Din Jehangir an became a Governor of Kashmir. It is a sort of his family annal in Persian but contains important contemporary evidence for Mughal invasion of Kashmir. He gives an eye witness account of the murder of Sher Afgan and of the way he escorted Mehr-ul-Nisa to the court and won the favour of the Emperor. He says :—

" . . .درآں هنگام مهرالنسا را جهاں گیر شاه پیش خود طلب نمودند و اول چیزے کہ بعرض خدیو جهاں مطاع رسانید این بود کہ حیدر ملک و علی ملک کشمیری هر دو برادر خدمات خوب بجا آوردند لایق عنایت و تربیت آمده انها را طلب نموده سرفراز باید کرد. . . . بمجرد رسیدن فرمان واجب الاطاعت هر دو برادر را بدرگاه خلایق پناه حاضر گردانیدند و چون بشرت استان بوسی اختصاص دافتیم بیش ازلیاقت نوازش فرموده درسلک باد یافتگان درگاه اسمان جاه گیتی پناه آفتاب شجاع ابوالمظفر نورالدین جهانگیر بادشاه غازی انتظام یافته بمنصب آدمیانه و بانعام و اکرام شاهانه به لقب چغتائی معزز گشت و حکومت شمیر بپاداش آن خدمت بالقب رئیس الملکی کہ منسوب بایالت و امارت آن ولایت باشد سر فراز و ممتاز شد۔

زلطف حضرت شاه جهانگیر
شده حیدر رئیس ملک کشمیر

The last event recorded in the book is dated 10 9 A. H.= 1619 A D. Th book has not been published. Recently the microfilm copies of it have been received in this department from the India Office Library and British Museum.

---

*Reiu's Catalogue Vol. I. P-297 b, Persain Literature by C. A. Storey P-680& manuscript of Tarikh Malik Haider Research Library, Srinagar. Folio 42.

In this connection PP. 15-37 & 71-76 of volume II ma please be referred to.

11. " واقعات کشمیر " (*Waqiat-i-Kashmir*), by Khawaj Muhammad Azam Dedamari (D. 1179 A. H.=1765 A. D.) It is a short history of Kashmir in Persian and beside political history, gives a brief account of Muslim mystics an poets of Kashmir. It has been a popular source of informatio for later writers (C. F. Hadaiq-ul-Hanfia, Tazkira-i-Ulema-i Hind, Tarikh-i-Gauhar-i-Alam etc.) Its manuscripts are foun in all the main manuscript collections in India and England It has been lithographed by Messrs Ghulam Mohammad Nur Mohmmed, Publishers, Srinagar, under the guidance of th last Persian Chronicler of Kashmir, Mufti Muhammad Shal Saadat (D. 1952 A. D.). An earlier edition appeared in 188 at Lahore. Urdu translation of this work by Munshi Ashra Ali of Delhi College was published in 1846 A. D. in Delhi.

2. " بهارستان شاهی " (*Baharistan-i-Shahi*).—It is one o the earliest histories of Kashmir in Persian by an anonymou author. Popular tradition believes his name to have bee Mirza Mehdi. He himself refers to his great grand father i the book as under :—

جد پدر مسودایں اوراق کہ ملا حسام الدین نام داشت از غزنی مرید بابا حاجی
ادهم شدہ همراهش بود و در مطبخ وے جماعت درویشان را خادمی میکرد
و ایں بابا حاجی ادهم تاز مان سلطان زین العابدین هر قید حیات بود۔

Referring to the invasion of Kashmir by Zulkadar in 724 A. H=1324 A. D. he says: —

" تا اکنون کہ دویست و هفتاد سال گزشت "

This gives the date of starting the compilation as 994 A. H=1586 A. D while the chronogram at the end gives 1023 A. H.=1614 A. D. as the date of completion He says,—

بہ پرسیدم ز عقل راست تدبیر
بگفتا " نامۂ شاهان کشمیر " ۱۰۲۳ هم

11. Marahan Deva .. 55 years.
12. Kaman Deva .. 55 ,,
13. Chandra Deva .. 52 ,,
14. Anand .. 28 ,,
15. Drupad Deva .. 51 ,,
16. Harnam Deva .. 39 ,,
17. Sulkan Deva .. 28 ,,
18. Sena Dat .. 17 ,,
19. Mangala Dat .. 39 ,,
20. Kshemendra .. 66 ,,
21. Bhima Sena .. 61 ,, 7 months.
22. Indra Sena .. 46 ,,
23. Sundara Sena .. 41 ,,
24. Galgandar .. 45 ,,
25. Bala Deva .. 53 ,,
26. Nala Sen .. 25 ,,
27. Gokarna .. 36 ,,
28. Prahalada .. 11 ,,
29. Bambur .. 8 ,,
30. Pratapa Sila .. 36 ,,
31. Sangrama Chand .. 1 ,, 4 months.
32. Lark Chand .. 31 ,,
33. Beram Chand .. 45 ,,
34. Vibhikhan Vibhishana .. 17 ,,
35. Bhagavant .. 14 ,,

List of six kings before and one after the reign of Ranaditya is as under:—

1. Tunjina .. 191—234 A. D.
2. Sarabsena .. 234—282 A. D.
3. Gandharvsena ... 282—319 A. D.
4. Lachhman .. 319—352 A. D.
5. Surak .. 352—403 A. D.
6. Vajraditya .. 403—414 A. D.
7. Ranaditya .. 414—474 A. D.
8. Vainyaditya .. 474—521 A. D.

of the volume is exclusively devoted to the geography of Kashmir, has a wealth of details and is very interesting. In topography the author, however, does not evince the depth of vision and scholarship characteristic of Sir Aurel Stein in "Ancient Geography of Kashmir" though he covers a much vaster field. The account of flora and fauna, archaeological remains and monuments, ethnographical notes and description of natural calamities as we find them in this volume are very important contributions to our knowledge.

Volume II is devoted to the political history of Kashmir. According to his own statement he had relied on the following authorities

1. " وقائع کشمیر " (*Waqa-i-Kashmir : Allama Ahmed*) already mentioned above. It is from this book that he has taken the account of the thirty-five kings missing in Kalhana's Chronicle as also of the kings who reigned before and after Ranaditya whose reign according to Kalhana extended over 300 years) from 191 to 114 A. D. and 474-521 A. D. A list of these kings is given below to illustrate the importance of this rare contribution of our author.

List of thirty-five kings whose names and deeds according to Kalhana have perished through the destruction of records is given below:—*

1.	Hiran Deva	..	30	Years.
2.	Rama Deva	.	69	..
3.	Vyasa Deva	..	56	,,
4.	Drona Deva	..	58	,,
5.	Simha Deva	..	54	,,
6.	Gopala Chand	..	13	,, 3 months.
7.	Vijayanand	..	25	,,
8.	Sukha Deva	..	44	,,
9.	Ramanand	..	57	,,
10.	Sandhiman	..	65	,,

*Section I, note 72, page 73 Stein's Raj Trangini, Volume I.

From the author's papers in the custody of his descendants at Gamru we have discovered a letter (reproduced below) which shows that Dewan Anant Ram the contemporary Prime Minister persuaded him to compile a geography of Kashmir which eventually forms volume I, of the present publication.

بعالیخدمت فیض موهبت بندگان حضور فیض گنجور دیوان صاحب فیاض زمان مفخر دوران عالیجاه کیوان پایگاه ظهیر سلطنت مشیر مملکت دام اقبالهم واجلالهم
میر ساند که

فرمان لازم الاذعان که دربارهٔ تصنیف کتاب جغرافیه کشمیر بنام ایں غلام صادر شده بود پر تو وروده ارزانی فرمود رجای واثق انست که در تمهید و تسویدآن بدل و جان کوشش کرده آید. چونکه تا حال کسے ازمورخان کشمیر ذکر مکانات متبرکته اهل هنود بفارسی ضبط تاریخ نکرده است نظر برآن درتبیئین مکانات اهل هنود از آنجناب امداد و اعانت باید بود. امیدوارم که بنام کسے پندت شاستردان ارشاد صادر شود که نوجب کتاب نیله مت پوران وغیره تمامی استهان های دیوی و دیوتا و بیروها وغیره بنده را مترجم کرداند.

احوال ملک نوعیکه بود بدستور. بعض رعایا آباد و بعض مفرور. خیانت کنندگان مغرور مالگزاران مقهور. بدنامی منتظمان مشهور. در آبادی آینده هر بعض جاها گمان قصور. در پے باقی مالیات فتور. بنده در تشریح و توضیح آن معذور.
زیاده آفتاب دولت و حشمت تابنده و درخشان باد.

عرضی
غلام خاکسار حسن شاه

This, ultimately led to the compilation of a complete history of Kashmir from the earliest times to the death of Maharajah Ranbir Singh.

He has Planned his work in 4 volumes. Volume I deals with geography, volume II with political history, while volumes III & IV are devoted to an account of saints, scholars and poets of mediaeval and modern times.

Volume I opens with a brief introduction followed by a discussion on physical and regional geography. Obviously these chapters are based on some cheap text books and there is hardly anything of interest for a modern reader. The rest

During his life-time the author was respected for his learning, winning manners, quick wit and liberal outlook, the qualities which stood him in good stead for the compilation of a complete history of his native land. His intense love for his country and people is nowhere better expressed than in his prayer contained in 'اعجاز غریبہ' where he says :—

خداوندا ژٕ رچھتن ملک کشمیر
ز آفات زمان و ظلم و تشویر
مسلمان یِم چھہ اندر ظلم مجبور
ژٕ کرتک از عنائیت شاد و مسرور

"O! God protect the country of Kashmir from natural calamities tyranny and anxiety, Muslims, who are a helpless prey to tyranny, out of your bounty grant them happiness and joy".

In 1295 A. H.=1878 A. D. when a severe famine coupled with the tyranny of Wazir Punun, the Dogra Governor of Kashmir, caused extreme distress to the people, our author was overwhelmed by the grief. Even at the risk of provoking the Dogra beauracracy he prepared a memorandum in Persian verse and submitted it to Maharajah Ranbir Singh (D. 1885 A. D). It had the desired effect and the people were delivered of the tyranny of Wazir Punun and relief measures were ordered by the Maharajah. This introduced our author to higher circles and when Sir W. R. Lawrence came as Land Settlement Commissioner, Pir Ghulam Hassan was selected by him as his guide in ascertaining local conditions and assessing hardships from which the local peasantry suffered. He acknowledged the services of the author in his book, "The Valley of Kashmir" in these words:—

> *"My knowledge of Kashur (Kashmiri Language) is chiefly limited to a colloquial acquaintance with terms in common use in village and agriculture life. What else I have learnt I owe to Pir Hassan Shah, a learned Kashmiri, whose work lies entirely among the villagers".

---

*"Valley of Kashmir" by W. R. Lawrence, published by Henry Frank; London, 1895, P-454.

"I travelled in every direction and met many of the great men of the day".

It was during these travels that he secured a copy of " وقائع کشمیر " (*Waqia-i-Kashmir*) by Allama Ahmed the poet laureate of Sultan Zain-ul-Abidin of Kashmir from Mulla Mahmud, an Afghan inhabitant of Pindori village in Rawalpindi District now in Western Pakistan. It is a translation of a history written in Sanskrit namely "Ratnakar Puran". It contains an account of thirty-five kings who ruled over Kashmir five thousand years ago and also of seven kings who ruled from the end of the second to the beginning of the sixth century. These accounts were lost to history*. Our author used this book with benefit for the portions of his work dealing with ancient Kashmir as will be seen presently.

Pir Ghulam Hassan wrote with equal facility in Persian and Kashmiri. In addition to the present work he composed the following also:—

1. " گلستان اخلاق " (*Gulistan-i-Ikhlaq*.—A long moral peom in Persian composed in 1283 A. H. — 1866 A. D. It has not yet been printed. A copy exists in our collections.

2. " خریطه اسرار " (*Kharita-i-Asrar*).—A compilation in Persian on almanacs, astrology and medicine composed in 1286 A. H.=1869 A. D. A manuscript copy is in the possession of the author's descendants at Gamru. It has also not been published so far.

3. " اعجاز غریبه " (*Aijaz-i-Ghariba*). A long peom in Kashmiri describing the miracles of the prophet and containing a brief autobiographical note at the end. It was composed in 1299 A. H.=1882 A. D. and has been lithographed by the Matba-i-Mujjaddadi, Amritsar in 1911 A. D. and Messrs Ghulam Mohmmad Nur Mohmmed. Publishers, Srinagar in 1938 and 1943 A. D. respectively.

*See J. A. S. B. Volume IX No. 5, 1913, P-195

The family, however, fell on bad days during the Sikh rule and migrated to Gamru in Pargana-i-Khuihama as he himself says :—

سکو یلہ بلد کور جگیر سونوی
لگوئی در کھویہامہ بابہ میونوی

"When the Sikhs confiscated our jagir, my father settled down in Khuihama".

Shaiwa was very anxious for his sons to shine as accomplished youngmen. This is evident from the closing chapter of his Majm'uah in which he offers advice to them.

Pir Ghulam Hassan completed his early education at the feet of his father and later on acquired knowledge of Tib (Greek medicine) this amply equipped him for his ancestral profession of a religious preceptor and a physician. He had a great veneration for the family saint Makhdum Sheikh Hamza who first initiated the family in the fold of Islam as he himself says in " اعجاز غریبہ "

مہ اوسوم از سعادت جان تقدیر
جناب شیخ حمزہ ہوم پنن پیر
جلس میانس تمی دت تاج اسلام
کورن تس شیخ غازی ناو زاکرام

"By divine bounty I had the good luck of having Sheikh Hamza as my religious preceptor ; it was he who gave the crown of Islam to my great grand father and blessed him with the name of Shiekh Ghazi".

Our author was, however, later on initiated into the Naqashbandi order of Muslim mystics by Khawajah Muhammad Tashkandi.

Our author travelled extensively over the Punjab and parts of Afghanistan and met some of the renowned personalities of his time as he himself says in " اعجاز غریبہ "

مہ کر سیر و سیاحت ہر کوانہ ستھاہ دیتھم بزرگان زمانہ

* Opt. Cit.

INTRODUCTION.

IN the North West of the Valley of Kashmir is situated the small but picturesque village of Gamru overlooking the Wular Lake. It is about a mile and half from Bandipora and used to be a flourishing centre of Gilgit and central Asiatic trade. It was in this village that our author Pir Ghulam Hassan *alias* Hassan Shah was born in 1249 A H. = 1833 A. D. His father Hafiz Ghulam Rasul Shaiwa (D. 1288 A. H. = 1871 A. D.) was himself a good scholar of Persian and Arabic and greatly interested in Muslim Mysticism and in literature. His poetic and literary talent is evident from his long poem entitled "Majmuah-i-Shaiwa". It is here that Shaiwa alludes to the early history of his family and traces his lineage from Ganesh Koul Dattatrava or Ghazi-ud Din Koul who embraced Islam at the hands of Makhdum Sheikh Hamza (D. 984 A. H. = 1576 A. D.) the celebrated saint of Kashmir. Shaiwa's account also throws light on the later traditions of learning and piety in the family. Perhaps the most illustrious scion of this family was Sheikh Muhammad Fazil (D. 1150 A. H. = 1737 A. D) who was awarded a jagir by the Mughals and who settled in Mohalla Zoonimar in Srinagar. Referring to him our author says in his book " اعجاز غریبہ "

بعہد خود سو اوسوی شیخ کشمیر
زشاهان چهٹ تس اوس جاگیر

' In his times he was the Sheikh of Kashmir ; from the Mughal emperors he had received a jagir".

*Printed in Mataba-i-Mujaddadi Amritsar, 1911, P-97.

The Kashmir Series of Texts and Studies

No. 82

Tarikh-i-Hassan

V I.

GEOGRAPHY of KASHMIR

BY

Pir Ghulam Hassan Khuihami
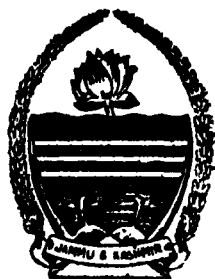
PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY
OF
JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT
BY
THE RESEARCH AND PUBLICATION DEPARTMENT,
SRINAGAR.